

Signum

Ετήσια Επιστημονική Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες

8-9 | 2025

Συνεργάτες του τεύχους

Αραμπατζής Γεώργιος
Γεωργούλη Αικατερίνη Μαργαρίτα Ηλέκτρα
Δρίτσας Γιώργος
Θεολόγου Κώστας
Μιχαηλίδης Παναγιώτης
Μπασιμακοπούλου Μαρίνα
Μπουσουλέγκα Άρια Αγγελική
Παπαδάκης Θεόδουλος Ελευθέριος
Ρούσκα Νεφέλη-Μαρίνα
Σοφιανός Ανδρέας
Τασιόπουλος Γεώργιος
Τζαβάρας Παναγιώτης
Ψαρρός Νίκος

Βιβλιοκρισίες: Αλιφιέρη Σοφιάννα, Βοζάνη Αριάδνη, Ηλιάδη Ελευθερία, Θεολόγου Κώστας,
Καρακούλας Δημήτρης, Μπαλατσού Μαρία, Χατζής Κωνσταντίνος

Μεταφράσεις: Καρακούλας Δημήτρης, Μπουσουλέγκα Άρια Αγγελική, Τσαγδή Σοφία

Signum

Ετήσια Επιστημονική Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες
Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου
Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Τεύχος 8-9/2025

Διευθυντής – Εκδότης:

Κώστας Θεολόγου, Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας
του Πολιτισμού στον Τομέα ΑΚΕΔ της Σχολής ΕΜΦΕ

Αρχισυντάκτης –

Συντονιστής έκδοσης:

Δημήτρης Καρακούλας, υπ. Δρ Τομέα ΑΚΕΔ, ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Βοηθός συντονιστή έκδοσης:

Στέλιος Σπυρίδων, ΕΔΙΠ, Δρ ΕΜΠ

Βιβλιοκρισίες

Βιβλιοκριτικές αποστέλλονται στο theologou@gmail.com

Τα προς κρίση βιβλία να αποστέλλονται στη διεύθυνση:

Αθηνά Σπηλιώτη, Μενελάου Λουντέμη 30, 15121 Πεύκη Αθήνα

Νέα / Ανακοινώσεις

Αποστέλλονται στο: theologou@gmail.com ή στο: damianos@mail.ntua.gr

Επιμέλεια εξωφύλλων:

Μπουσουλέγκα Άρια Αγγελική, υπ. Δρ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Αρχικό σχέδιο μακέτας εξωφύλλου:

Ελισσαίος Κατσαραγάκης, Καθηγητής ΕΜΠ

Γλωσσική επιμέλεια-διόρθωση:

Χριστίνα Νάζαρη, ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Σελιδοποίηση:

Παρασκευή Συκοβάρη, ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Εκδόσεις:

Δ.Β. ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.Ε.Ε.

ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ιπποκράτους 82, Αθήνα, 106 80 - Τηλ.: 210 3613676

www.ellinoekdotiki.gr, e-mail: info@ellinoekdotiki.gr

Σημείωμα της έκδοσης

Το περιοδικό **Signum** είναι ετήσια επιστημονική έκδοση, επιθεώρηση για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες και Σπουδές. Καλύπτει ευρύτατο φάσμα ενδιαφερόντων και αντικειμένων, εφόσον προσανατολίζεται στην παρουσίαση κριτικών μελετών, εμπειρικών ερευνών και θεωρητικών αναλύσεων για την κοινωνία, την επιστήμη, την τέχνη, την πολιτική και την εκπαίδευση. Ουσιαστικά, αντλεί τα θέματά του από τα πεδία όλων των αντικειμένων που θεραπεύονται στο πλαίσιο αυτού του ευρέος φάσματος, εν προκειμένω, ας αναφέρουμε ενδεικτικά και όχι αποκλειστικά τη Φιλοσοφία, την Κοινωνιολογία, την Ιστορία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας και του Πολιτισμού, τον Αστικό Χώρο, την Αρχιτεκτονική, τη Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Οικονομία, την Οικολογία και το Περιβάλλον, την Τέχνη και την Αισθητική, το Δίκαιο, τη Φιλοσοφία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, την Πολιτική Επιστήμη, τη Στατιστική, την Εκπαίδευση κ.ά. Κοντολογίς, απευθύνεται σε ερευνητές, συγγραφείς, σπουδαστές, μελετητές και ερευνητές των παραπάνω περιοχών και μένει ανοικτό σε πλούσιες γονιμοποιήσεις από όλο το ευρύ φάσμα που μόλις αναφέραμε.

Το **Signum** εκδίδεται από τον Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου (ΑΚΕΔ), της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΣΕΜΦΕ), του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) με την έγκριση της Πρυτανείας του Ιδρύματος. Τα άρθρα μπορούν να εστιάζουν στα παραπάνω πεδία, αλλά και να συνδυάζουν διεπιστημονικές προσεγγίσεις.

Η γλώσσα του περιοδικού είναι η ελληνική (με δυνατότητα δημοσίευσης άρθρων στην αγγλική γλώσσα κατά την εκτίμηση και κρίση της συντακτικής επιτροπής). Επίσης, κατά περίπτωση θα εκτιμάται και η δυνατότητα δημοσίευσης μεταφρασμένων άρθρων.

Η ύλη κάθε τεύχους περιλαμβάνει: άρθρα σχετιζόμενα με την παραπάνω θεματολογία του, κατόπιν έγκρισης ενός ή δύο κριτών (reviewers) και της επιστημονικής επιτροπής, βιβλιοκρισίες, ανακοινώσεις συνεδρίων, δραστηριότητες του Τομέα ΑΚΕΔ, ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ και άλλες ειδήσεις από συναφείς ακαδημαϊκές δραστηριότητες, που αφορούν –ή έχουν ενδιαφέρον για– την ερευνητική κοινότητα.

Επιστημονική Επιτροπή

1. Αραμπατζής Γεώργιος, Καθηγητής Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
2. Βοσνιάκος Γεώργιος-Χριστόφορος, Καθηγητής Σχολής Μηχ. Μηχ. ΕΜΠ
3. Γασπαράτου Ρένια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών
4. Γεωργάκη Αναστασία, Καθηγήτρια Τμήματος Μουσικών Σπουδών ΕΚΠΑ
5. Γκόνος Γιάννης, Καθηγητής Σχολής Ηλεκτρολόγων Μηχανικών ΜΥ ΕΜΠ
6. Δημητρίου Στέφανος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
7. Καλδής Βύρων, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
8. Καρακατσούλη Άννα, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
9. Καραμάνου Μαριάννα, Καθηγήτρια Τμήματος Ιατρικής ΕΚΠΑ
10. Καρβουντζή Βαλεντίνη, Καθηγήτρια Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ
11. Κουκουζέλης Κώστας, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
12. Κουτελιέρης Φραγκίσκος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών
13. Μαντζανάς Κ. Μιχαήλ, Καθηγητής Ανωτάτης Εκκλησ. Ακαδημ. Αθηνών
14. Μανωλακάκη Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος ΙΦΕ ΕΚΠΑ
15. Μιχαηλίδης Παναγιώτης, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
16. Μουζακίτης Άγγελος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
17. Μουρίκη Αλεξάνδρα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών
18. Μπουντουβής Ανδρέας, Καθηγητής Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
19. Παπαβασιλείου Ματθαίος, Αναπληρωτής Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ
20. Παπαγιάννης Αλέξανδρος, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
21. Παπακωνσταντίνου Αντιγόνη-Άλμπα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
22. Παυλάτου Ευαγγελία, Καθηγήτρια Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
23. Πετούση Βασιλική, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
24. Πουρνάρη Μαρία, Ομότιμη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
25. Ρωμανός Βασίλης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
26. Σταυρίδης Σταύρος, Ομότιμος Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
27. Τζαννίνη Ευγενία, Επίκουρη Καθηγήτρια ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
28. Τσακίρη Βάσια, Δρ Φιλοσοφίας
29. Τσέτσος Μάρκος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
30. Τσώλας Γιάννης, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
31. Χαριτίδης Κώστας, Καθηγητής Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
32. Χατζηγεωργίου Γιάννης, Καθηγητής Σχολής Ναυπηγών Μηχ.- Μηχ. ΕΜΠ
33. Ψαρρός Νικόλαος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λειψίας (Γερμανία)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα της Σύνταξης	7
-----------------------------	---

ΑΡΘΡΑ

1. Μοναδολογικές οντολογίες μετά τον Σπινόζα: Leibniz, Hegel, Stirner, McTaggart, Tarde και Weil, Νίκος Ψαρρός	10
2. Ρασομόν και μεσαιωνισμός. Ο κινηματογραφικός ρεαλισμός στη βάση του σκεπτικισμού, Γεώργιος Αραμπατζής	22
3. Daniel Kahneman. Ο Ψυχολόγος της Οικονομικής Επιστήμης, Θεόδουλος Ελευθέριος Παπαδάκης, Παναγιώτης Μιχαηλίδης	35
4. Η επίδραση του <i>Instagram</i> στο καταναλωτικό προφίλ των <i>millenials</i> , Παναγιώτης Τζαβάρας	49
5. Φιλοσοφικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις στη Χαοτική Δυναμική: Η περίπτωση ενός Βιολογικού Μοντέλου, Ανδρέας Σοφιανός	65
6. Κουλτούρα Δικαιοσύνης: Φροντίζουμε για τους ανθρώπους που μας φροντίζουν – Ένα παράδειγμα επαγγελματικής Ηθικής σε κρίσιμες για την Ασφάλεια βιομηχανίες, Μαρίνα Μπασιμακοπούλου	79
7. Ο λαϊκισμός στην Ελλάδα. Αιτίες και εξέλιξη: απόπειρα ερμηνευτικής σύγκρισης με τον γαλλικό λαϊκισμό, Γεώργιος Τασιόπουλος	105
8. Η Κριτική Θεωρία έναντι της πολιτιστικής βιομηχανίας και της μαζικής κουλτούρας, Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα	124
9. <i>Ισχύς και Απόφαση</i> , το φιλοσοφικό «δόγμα» του Παναγιώτη Κονδύλη: Μια φιλοσοφική «κατάδυση» στον στοχασμό του, Γιώργος Δρίτσας	131
10. Η συμβολή της φωτογραφικής τεχνολογίας στην κοινωνική μνήμη, Νεφέλη-Μαρίνα Ρούσκα	142

11. Από τον Φράνκενσταϊν της Μαίρης Σέλλεϋ στον μετάνθρωπο (transhuman) του 21ου αιώνα: Προβληματισμοί και προκλήσεις της επιστήμης και της τεχνολογίας απέναντι στην ανθρωπινότητα (δηλαδή στην ουσία/υπόσταση του ανθρωπίνου όντος),
Αικατερίνη Μαργαρίτα Ηλέκτρα Γεωργούλη 162
12. Η εξπρεσιονιστική και ερωτική spleen του Άλκη Πιερράκου,
Κώστας Θεολόγου 177

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

1. Ιωάννης Βενέρης, *Αρχιτεκτονικώς Σκέπτεσθαι*, Αριάδνη Βοζάνη 182
2. Φωτεινή Βάκη, *Νεοφιλελευθερισμός, Δημοκρατία και Δικαιώματα*,
Κώστας Θεολόγου 185
3. Marc J. de Vries, *Teaching about Technology: An introduction to the Philosophy of Technology for Non-Philosophers*, Δημήτρης Καρακούλας 192
4. Θεοδώρα (Δώρα) Παπαδοπούλου, *Ειδικά Θέματα Βιοηθικής*,
Μαρία Μπαλατσού 196
5. Θεοφάνης Τάσης, *Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Αναβάθμισης*,
Σοφιάννα Αλιφιέρη 200
6. Μαρίνος Καλλιγγάς, *Τεχνοκριτικά 1937-1982 – Γιώργος Πετρήs, Επιθεώρηση Τέχνης – Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986*,
Ελευθερία Ηλιάδη 205
7. Γεωργία Μαυρογόνату, *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί. Ιστορικές και ιστοριογραφικές διαστάσεις. 18ος – 20ός αιώνας*, Κωνσταντίνος Χατζής 209

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

1. Καρλ Μίτσαμ, *Φιλοσοφώντας περί την Τεχνολογία: γιατί άραγε μας αφορά;*,
μτφρ. Σοφία Τσαγδή 212
2. Άλεξ Ρος, «Πνεύματα αντιλογίας», *Βάλτερ Μπένγκιαμιν, Τέοντορ Αντόρνο και η κριτική της ποπ κουλτούρας*, μτφρ. Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα 226
3. Ο Albert Borgmann για την τιθάσευση της Τεχνολογίας: Μια συνέντευξη από τον David Wood, μτφρ. Δημήτρης Καρακούλας 231

Σημείωμα της Σύνταξης

Σας καλωσορίζουμε στο διπλό τεύχος 8-9 του Signum, του επιστημονικού περιοδικού του ΕΜΠ. Και αυτήν τη φορά έχουμε επιλέξει να συμπεριλάβουμε στην έκδοσή μας θέματα διαρκούς ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος και ορισμένα τα οποία αφορμώνται από την τρέχουσα επικαιρότητα.

Το δοκίμιο του Καθηγητή Νίκου Ψαρρού αποτελεί ευσύνοπτη συμβολή στη φιλοσοφική σημασία της μοναδολογικής προσέγγισης στην οντολογία, η οποία συνιστά τον καλύτερο τρόπο αντιμετώπισης του θεμελιώδους προβλήματος της προσωπικής ύπαρξης. Συνάμα, παρατίθενται θεμελιώδη στοιχεία της μοναδολογικής παράδοσης, η οποία έχει τις ρίζες της στα φιλοσοφικά διδάγματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Στηριζόμενη στον πυλώνα του Σπινοζισμού και στα αντίστοιχα προτάγματα του Leibniz, επηρεάζει καίρια τον σύγχρονο φιλοσοφικό στοχασμό. Ο Καθηγητής Γεώργιος Αραμπατζής εξετάζει το σκεπτικιστικό «φαινόμενο *Ρασομόν*», δηλαδή τις σκεπτικιστικές ιδέες στην ομώνυμη ταινία του Ακίρα Κουροσάβα. Αυτή παραβάλλεται με τη νιτσεϊκή προοπτική του *Πολίτη Κέιν* του Όρσον Γουέλς και με μια μορφή σκεπτικισμού του Μεσαίωνα. Επιπροσθέτως, προτείνεται η ιδέα ότι ενυπάρχει ένας κριτικός σκεπτικισμός στο φιλμ του Ιάπωνα σκηνοθέτη, στο πλαίσιο μιας περιφερειακής οντολογίας που στοχεύει στην αντιμετώπιση της τραγωδίας τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η γόνιμη συνεργασία του Καθηγητή Παναγιώτη Μιχαλίδη και του διδάκτορος του ΕΜΠ Θεοδούλου Ελευθερίου Παπαδάκη παρουσιάζει τα κυριότερα ορόσημα του βίου και του έργου του νομπελίστα οικονομολόγου Daniel Kahneman. Επιδιώκεται η ανάδειξη της συνεισφοράς του στην αμφισβήτηση της Θεωρίας Αναμενόμενης Χρησιμότητας ως επαρκές αναλυτικό υπόδειγμα λήψης αποφάσεων και στη διαμόρφωση του κλάδου των Συμπεριφορικών Οικονομικών. Ο Διδάκτωρ Παναγιώτης Τζαβάρας, διδάσκων στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο ΕΑΠ, υπογράφει ένα επίκαιρο άρθρο που αφορά στην επίδραση του *Instagram* στο καταναλωτικό προφίλ των millennials. Η εμπεριστατωμένη μελέτη του επικεντρώνεται στην επισκόπηση των αιτιών που διαμόρφωσαν το καταναλωτικό προφίλ της συγκεκριμένης γενιάς σε συσχετισμό με την αυξημένη χρήση του εν λόγω κοινωνικού δικτύου και τον ρόλο του marketing σε αυτό. Ο υποψήφιος Διδάκτωρ

του Τομέα Μαθηματικών της ΣΕΜΦΕ Ανδρέας Σοφιανός προβαίνει σε καίριες φιλοσοφικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις στη Χαοτική Δυναμική. Αναλύει διεξοδικά την περίπτωση ενός σχετικού βιολογικού μοντέλου όμοιου με το Μοντέλο του Lorenz. Η υποψήφια Διδάκτωρ του Τομέα ΑΚΕΔ Μαρίνα Μπασιμακοπούλου διερευνά ένα παράδειγμα επαγγελματικής Ηθικής σε κρίσιμες για την Ασφάλεια βιομηχανίες και την αντίστοιχη Κουλτούρα Δικαιοσύνης. Προσεγγίζονται συμβάντα και ατυχήματα που οφείλονται σε ακούσια λάθη ανθρώπων με καλές προθέσεις, οι οποίοι πασχίζουν να αποδώσουν τα μέγιστα, έστω και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Ο Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών Γιώργος Τασιόπουλος θίγει το φαινόμενο του λαϊκισμού και την επιρροή του στη σύγχρονη Ελλάδα. Μέσα από τις αλλεπάλληλες κρίσεις που έχουν επισυμβεί, διαφαίνεται ότι οι λαϊκιστές διαβάλλουν τα παραδοσιακά κόμματα και τους θεσμούς με στόχο να τους παρακάμψουν ή ακόμα και να τους αντικαταστήσουν. Η υποψήφια Διδάκτωρ του Τομέα μας Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα επιχειρεί να προσεγγίσει διεισδυτικά την πολιτιστική βιομηχανία και τη μαζική κουλτούρα μέσα από το πρίσμα της Κριτικής Θεωρίας και τις απόψεις των στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης. Το πόνημα του υποψηφίου Διδάκτορος Γιώργου Δρίτσα απέδωσε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για το φιλοσοφικό έργο του Παναγιώτη Κονδύλη *Ισχύς και Απόφαση*. Επιχειρείται μια εμβριθής «κατάδυση» στον στοχασμό του σπουδαίου διανοητή αναφορικά με τη δόμηση και τη σύγκρουση των διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων εντός ενός δεδομένου πολιτισμικού πλαισίου. Η Νεφέλη Ρούσκα, διπλωματούχος της Σχολής Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών του ΕΜΠ, στο άρθρο της συσχετίζει γόνιμα την Τεχνολογία και την Κοινωνική Μνήμη. Μάλιστα, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της φωτογραφίας. Η προπτυχιακή φοιτήτρια της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του ΕΜΠ Αικατερίνη Μαργαρίτα Ηλέκτρα Γεωργούλη στοχάζεται περί τις προκλήσεις της επιστήμης και της τεχνολογίας απέναντι στην ανθρωπότητα, δηλαδή στην ουσία/υπόσταση του ανθρωπίνου όντος. Ο γράφων στο άρθρο του αναπολεί τη γνωριμία του με τον σπουδαίο εξπρεσιονιστή ζωγράφο Άλκη Πιερράκο, έναν εμβληματικό καλλιτέχνη με οικουμενική αντίληψη για την εικαστική παραγωγή, ενταγμένη σε ένα φιλοσοφικό σύστημα, σε μια κοσμοθεωρία.

Οι βιβλιοκρισίες που παρουσιάζονται είναι αναντίρρητα πολυσχιδείς. Η Καθηγήτρια Αρχιτεκτονικής Αριάδνη Βοζάνη προσεγγίζει κριτικά το βιβλίο του Ιωάννη Βενέρη με τίτλο *Αρχιτεκτονικώς Σκέπτεσθαι: Το είδος και το Μέρος – Έννοιες και Πρότυπα*. Ο Καθηγητής Κώστας Θεολόγου παρουσιάζει το βιβλίο της Φωτεινής Βάκη *Νεοφιλελευθερισμός, Δημοκρατία και Δικαιώματα*. Οι υποψήφιοι/-οι διδάκτορες του Τομέα ΑΚΕΔ συνεισφέρουν, επίσης, ενδιαφέρουσες βιβλιοκρισίες. Ο Δημήτρης Καρακούλας παρέχει μια κριτική ανάγνωση του βιβλίου του Marc J. de

Vries Teaching about Technology: An Introduction to the Philosophy of Technology for Non-philosophers. Η Μαρία Μπαλατσού εύγλωττα αναφέρεται στο βιβλίο της Θεοδώρας (Δώρας) Παπαδοπούλου *Ειδικά Θέματα Βιοηθικής*. Η Σοφιάνα Αλιφιέρη παρουσιάζει το βιβλίο *Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Αναβάθμισης* του Θεοφάνη Τάση. Η Ελευθερία Ηλιάδη συγγράφει μια διπλή βιβλιοκρισία για τα βιβλία *Τεχνοκριτικά 1937-1982* του Μαρίνου Καλλιγά και *Επιθεώρηση Τέχνης – Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986* του Γιώργου Πετρή. Τέλος, ο ερευνητής Δρ Κωνσταντίνος Χατζής μάς συστήνει το βιβλίο της Γεωργίας Μαυρογόντου *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί. Ιστορικές και ιστοριογραφικές διαστάσεις, 18ος – 20ός αιώνας*.

Και σε αυτό το διπλό τεύχος μας, όμως, περιέχονται μεταφράσεις-αποδόσεις κειμένων, τα οποία κέντρισαν την προσοχή μας, στα ελληνικά. Η Διδάκτωρ τού ΕΜΠ Σοφία Τσαγδή μεταφράζει τη σημαντική συνέντευξη του Καρλ Μίτσαμ περί τη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας και γιατί άραγε αυτή μας αφορά όλους. Η Άρια Μπουσουλέγκα αποδίδει στα ελληνικά τα «Πνεύματα αντιλογίας», ένα άκρως κατατοπιστικό κείμενο για τους Βάλτερ Μπένγκιαμιν και Τέοντορ Αντόρνο. Τέλος, ο υποψήφιος Διδάκτωρ Δημήτρης Καρακούλας μεταφράζει δημιουργικά τη συνέντευξη του Albert Borgmann στον David Wood με τίτλο «Η Τιθάσευση της Τεχνολογίας».

Αναμφίλεκτα, δεν θα ήταν εφικτή η ευόδωση του παρόντος εκδοτικού εγχειρήματος δίχως την ανεκτίμητη συμβολή των ανώνυμων κριτών για τα κείμενα μας, αλλά και την ενεργή υποστήριξη της ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗΣ, η οποία υποστήριξε ένθερμα την προσπάθεια του Τομέα ΑΚΕΔ και ανέλαβε την τελική επιμέλεια της έκδοσης. Οφείλουμε, φυσικά, ιδιαίτερες ευχαριστίες σε όλους ανεξαιρέτως τους συγγραφείς, κριτές και μεταφραστές που μας εμπιστεύτηκαν τα κείμενά τους.

Κώστας Θεολόγου – Δημήτρης Καρακούλας

Μοναδολογικές οντολογίες μετά τον Σπινόζα: Leibniz, Hegel, Stirner, McTaggart, Tarde και Weil

Νίκος Ψαρρός

Περίληψη

Το δοκίμιο αυτό θα δώσει μια σύντομη περιγραφή της φιλοσοφικής σημασίας της μοναδολογικής προσέγγισης στην οντολογία, η οποία είναι ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπιστεί το θεμελιώδες πρόβλημα της προσωπικής ύπαρξης. Επιπλέον, θα παρουσιαστούν μερικά βασικά στοιχεία της μοναδολογικής παράδοσης, η οποία έχει τις ρίζες της στις φιλοσοφίες του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και, στηριζόμενη στον πυλώνα του Σπινοζισμού και της μοναδολογίας του Leibniz, εξακολουθεί να ασκεί μεγάλη επιρροή στον σύγχρονο φιλοσοφικό λόγο.

Η έννοια της μονάδας προσφέρει μια από τις καλύτερες εξηγήσεις των φαινομένων που σχετίζονται με την προσωπικότητα, επειδή μια μονάδα συνδυάζει τόσο τις ιδέες του ενός όσο και των πολλών – ή τις ιδέες του κοινού και του διακριτού – χωρίς να δημιουργεί αντίφαση. Οι μοναδολογικές θεωρίες της προσωπικής ύπαρξης είναι μονιστικές χωρίς να είναι αναγωγικές, και ενσωματώνουν την ιδέα του πνεύματος ή της σκέψης χωρίς να καταφεύγουν σε περίπλοκες θεωρίες ανάδυσης. Επιπλέον, οι μοναδολόγοι επισημαίνουν ότι κάθε αναγωγική μονιστική θεωρία καταλήγει τελικά σε μια σιωπηρά αποδεκτή έννοια της μονάδας. Διαφορετικά, ο φιλόσοφος πρέπει να αποδεχθεί είτε ένα είδος σολιψισμού είτε ένα είδος μονοψυχισμού ή υλοζωισμού.

1. Η αναγκαιότητα των μονάδων

Ο πιο συναρπαστικός γρίφος της Φιλοσοφίας είναι το φαινόμενο της προσωπικότητας. Ένα πρόσωπο είναι μια συνειδητή οντότητα που χαρακτηρίζεται από μια φαινομενικά ανυπέρβλητη αντίφαση: Το κοινό χαρακτηριστικό των προσώπων είναι ότι καθένα είναι ριζικά και απολύτως διαφορετικό από κάθε άλλο πρόσωπο. Αυτή η διαφορετικότητα είναι θεμελιώδης για την εμπειρία που βιώνουμε ως άτομα, επειδή γνωρίζουμε ότι δεν έχουμε πρόσβαση στην εσωτερική φύση οποιουδήποτε άλλου προσώπου, παρά μόνο μέσω των πληροφοριών που λαμβάνουμε μέσω της παρατήρησης της ενδεχόμενης ύπαρξης και συμπεριφοράς του. Δεν μπορούμε να προβλέψουμε την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου προσώπου είτε από *a posteriori* δεδομένα είτε με *a priori* συλλογισμό και μπορούμε μόνο να κάνουμε περιορισμένες προβλέψεις για τις μελλοντικές συμπεριφορές και πράξεις προσώπων γνωστών σε εμάς, ακόμα κι αν γνωρίζουμε όλες τις προηγούμενες πράξεις και συμπεριφορές τους. Επιπλέον, έχουμε μόνο μια αμυδρή ιδέα για τις μελλοντικές μας πράξεις και τις προσωπικές μας καταστάσεις, παρά το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις αναγνωρίζουμε ότι κάθε δραστηριότητα στο παρόν –συμπεριλαμβανομένων των σκέψεών μας– ταιριάζει απόλυτα στην πορεία των προηγούμενων ενεργειών, καταστάσεων και σκέψεών μας. Επομένως, όχι μόνο είναι κάθε πρόσωπο ριζικά και θεμελιωδώς διαφορετικό από κάθε άλλο πρόσωπο, αλλά η φύση μας ως προσώπων είναι –τουλάχιστον εν μέρει– μη προσδιορίσιμη ακόμα και για εμάς. Έτσι, από τη σκοπιά του ριζοσπαστικού και απόλυτου διαχωρισμού των προσώπων, το γεγονός ότι μοιραζόμαστε έναν κοινό κόσμο με άλλα πρόσωπα και μπορούμε να αλληλεπιδράσουμε με αυτά φαίνεται ως κάτι μυστηριώδες, όπως και η ίδια η ύπαρξη της διαχρονικής προσωπικής μας ταυτότητας.

Η έννοια της μονάδας προσφέρει μια από τις καλύτερες εξηγήσεις των φαινομένων που σχετίζονται με την προσωπικότητα, επειδή μια μονάδα συνδυάζει τόσο τις ιδέες του ενός όσο και των πολλών –ή τις ιδέες του κοινού και του διακριτού– χωρίς να δημιουργεί αντίφαση. Οι μοναδολογικές θεωρίες της προσωπικής ύπαρξης είναι μονιστικές χωρίς να είναι αναγωγικές και ενσωματώνουν την ιδέα του πνεύματος ή της σκέψης χωρίς να καταφεύγουν σε περίπλοκες θεωρίες ανάδυσης. Επιπλέον, οι μοναδολόγοι επισημαίνουν ότι κάθε αναγωγική μονιστική θεωρία καταλήγει τελικά σε μια σιωπηρά αποδεκτή έννοια της μονάδας. Διαφορετικά, ο φιλόσοφος πρέπει να αποδεχθεί είτε ένα είδος σολιψισμού (βλέπε, για παράδειγμα, Carnap ή Fichte) είτε ένα είδος μονοψυχισμού ή υλοζωισμού (όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τον Παρμενίδα, τον Πυθαγόρα, τον Αβερρόη και τον Ernst Haeckel).

2. Η φύση των μονάδων και του μοναδολογικού σύμπαντος

Το βασικό πλαίσιο οποιασδήποτε μοναδολογικής οντολογίας είναι ένα σύστημα απολύτως διαχωρισμένων οντοτήτων (των μονάδων) που, όμως, συνδέονται μεταξύ τους με τα δικά τους εγγενή χαρακτηριστικά. Για να σχηματιστεί ένα τέτοιο σύστημα, μια μονάδα πρέπει να έχει μια πολύ ειδική εσωτερική δομή που να επιτρέπει τόσο τον απόλυτο διαχωρισμό της από οποιαδήποτε άλλη μονάδα όσο και τον σχηματισμό μιας εξωτερικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των μονάδων. Μια μονάδα θεωρείται μια απλή οντότητα – δηλαδή μια οντότητα που δεν αποτελείται από ξεχωριστά μέρη. Μια μονάδα, ωστόσο, δεν είναι ούτε χωρίς διάσταση, δηλαδή ένα σημείο, ούτε ατομική (δηλαδή αδιαίρετη). Μια μονάδα αποτελείται από έναν άπειρο αριθμό μερών που έχουν την ίδια φύση με την ίδια τη μονάδα. Κάθε μέρος αποτελείται, επίσης, από έναν άπειρο αριθμό μερών που είναι της ίδιας φύσης με τα ανώτερα μέρη και ολόκληρη τη μονάδα (δηλαδή απείρως διαιρούμενα). Η άπειρη διαιρετότητα μιας μονάδας είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για την ενότητα της μονάδας έτσι, ώστε τα μέρη μιας μονάδας να ανήκουν μόνο σε αυτήν και σε καμία άλλη μονάδα. Έτσι, κάθε μονάδα είναι απολύτως διαχωρισμένη από κάθε άλλη μονάδα. Μόνο τότε είναι δυνατόν η μονάδα να υπάρχει ως μονάδα.

Η ενότητα της μονάδας, ωστόσο, απαιτεί μια δεύτερη προϋπόθεση: Μια ειδική σχέση μεταξύ των μερών της μονάδας και των υποτμημάτων τους και των υποτμημάτων των υποτμημάτων μέχρι το άπειρο, η οποία διασφαλίζει ότι κάθε μέρος και υποτμήμα είναι μέρος αυτής της μονάδας και κανενός άλλου. Αυτή η σχέση που συνδέει όλα τα μέρη της μονάδας και διασφαλίζει την εσωτερική της ενότητα εκδηλώνεται ως δραστηριότητα, επειδή η μονάδα είναι μια ενεργή μονάδα. Αυτή η δραστηριότητα παραδοσιακά ονομάζεται *ορμή* (*conatus*) της μονάδας.

Η μονάδα διαθέτει ένα άλλο ενεργό χαρακτηριστικό που προσανατολίζεται προς τις άλλες μονάδες και στοχεύει να τις ενσωματώσει στη δική της φύση. Αυτή η δεύτερη μορφή δραστηριότητας ονομάζεται παραδοσιακά *αίσθηση* (*perceptio*). Από το γεγονός ότι κάθε μονάδα είναι άφθαρτη, επειδή δεν μπορεί να αποσυντεθεί σε αυτοσυντηρούμενα μέρη, προκύπτει ότι η αμοιβαία αίσθηση των μονάδων καταλήγει μόνο σε μια εξωτερική σχέση που σχηματίζει ένα σύμπλοκο μονάδων. Κάθε σύμπλοκο μονάδων μπορεί να θεωρηθεί ως οντότητα από μόνο του, αν και όχι μοναδικής φύσης, και έχει τη δική του σχέση με άλλα σύμπλοκα. Επειδή κάθε μονάδα μπορεί να αντιληφθεί οποιαδήποτε άλλη μονάδα, ο αριθμός των συμπλόκων που σχηματίζονται με αυτόν τον τρόπο είναι άπειρος. Το απόλυτο σύμπλοκο που περιέχει έναν άπειρο αριθμό από αυτά τα αλληλένδετα σύμπλοκα ονομάζεται *σύμπαν*.

Όσον αφορά στον αριθμό των μονάδων, αυτό το θέμα δεν μπορεί να επιλυθεί

από την οπτική γωνία της κάθε μονάδας. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι ο αριθμός των συμπλόκων που σχηματίζονται από την αισθητική δραστηριότητα των μονάδων, καθώς και ο αριθμός των μερών κάθε μονάδας, είναι άπειρος.

Η αίσθηση μιας μονάδας συμπεριλαμβάνει όλες τις άλλες μονάδες καθώς και το σύμπαν – δηλαδή το περιεχόμενο των σχέσεων μεταξύ των μονάδων. Αυτό το συνολικό περιεχόμενο των αισθήσεων συνθέτει τον από κοινού αισθητό *εξωτερικό κόσμο*, τη *φαινομενική πραγματικότητα*, των μονάδων. Είναι ο κόσμος του χρόνου, του χώρου, της ύλης, της ποιότητας, της ποσότητας, ο κόσμος της μεταβολής, του ενδεχόμενου και της αναγκαιότητας, της ενέργειας και της παθητικότητας, της ζωής και του θανάτου. Αντίθετα, η *απόλυτη πραγματικότητα* του μοναδικού σύμπαντος επηρεάζεται και δομείται όχι από αυτές τις κατηγορίες, αλλά από τις σχέσεις μεταξύ των μονάδων και μεταξύ των αισθήσεων των μονάδων. Αυτές οι σχέσεις έχουν τη φύση της λογικής αναγκαιότητας.

Κάθε μοναδολογική οντολογία πρέπει να εξηγεί με ποιον τρόπο μπορούν τα χαρακτηριστικά της αισθητής φαινομενικής πραγματικότητας να προκύψουν από τα χαρακτηριστικά της απόλυτης πραγματικότητας των μονάδων και του σύμπλοκου σύμπαντός τους. Αυτή η εξήγηση είναι ιδιαίτερα δύσκολη για φαινόμενα όπως ο χρόνος, η μεταβολή, η αιτιότητα, το ενδεχόμενο και η αναγκαιότητα και δεν μπορεί να συζητηθεί στο πλαίσιο αυτού του δοκιμίου. Αρκεί να αναφέρουμε ότι οι σύγχρονες μοναδολογικές οντολογίες, στην πλειονότητά τους, ξεκινώντας από τη θέση του Σπινόζα για την ταύτιση του Θεού με τη Φύση, ισχυρίζονται ότι ο χρόνος, η μεταβολή και το ενδεχόμενο είναι αποτελέσματα της αισθητικής δραστηριότητας των μονάδων.

3. Μοναδολογικές οντολογίες πριν από τον Σπινόζα και το πρόβλημα της μεταβολής

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, οι μοναδολογικές οντολογίες δεν είναι μια σύγχρονη φιλοσοφική εφεύρεση, αν και η σύγχρονη έννοια του όρου έχει διαμορφωθεί κυρίως από τον Leibniz. Ο όρος «μονάδα», ωστόσο, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο της πυθαγόρειας φιλοσοφίας ως χαρακτηρισμός της μοναδικής προέλευσης του κόσμου. Είναι απαραίτητο, επομένως, να διακρίνουμε τις *μοναδολογικές οντολογίες* από τις *μοναδογενείς οντολογίες* (δηλαδή τις οντολογίες που ανάγκουν ολόκληρο τον κόσμο σε μία μόνο αρχή). Μοναδολογικά συστήματα με τη σημασία του όρου που χρησιμοποιείται εδώ προτάθηκαν στην αρχαιότητα από τον Πλάτωνα στον *Τίμαιο*, τον Αριστοτέλη στο *Περί ψυχής* και από τον Πλωτίνο, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί και ο εμπνευστής των μετασπινωζικών μοναδολογικών

προσεγγίσεων. Στον *Τίμαιο*, ο Πλάτων περιγράφει το σύστημα των μονάδων ως σύστημα από μεμονωμένες ψυχές που βρίσκονται στον ουρανό ως άστρα και υλοποιούνται στη Γη ως πρόσωπα μέσω του εγκλεισμού τους σε υλικά σώματα, για να ζήσουν μια περισσότερο ή λιγότερο ενάρετη ζωή. Στη συνέχεια, αυτές οι ψυχές εισέρχονται σε μια σειρά από υλικές μεταμορφώσεις στον δρόμο τους πίσω στον αιώνιο ουρανό. Στο *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη, οι οντότητες που αντιστοιχούν στις μονάδες είναι οι μεμονωμένες ψυχές των ζωντανών όντων, ιδιαίτερα οι ψυχές των ανθρώπων, οι οποίες, λόγω της συμμετοχής τους στον αιώνιο θεϊκό νου, είναι τουλάχιστον εν μέρει άφθαρτες.

Σε αντίθεση με τις μετασπινοζιστικές μοναδολογικές οντολογίες, οι μοναδολογικές οντολογίες του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Πλωτίνου, καθώς και των διαδόχων τους, ιδιαίτερα του Αγίου Θωμά του Ακινάτη, δεν θεωρούν τη μεταβολή και τον χρόνο ως απλά συστατικά στοιχεία της φαινομενικής πραγματικότητας. Αυτές οι οντολογίες, αντιθέτως, προτείνουν έναν κόσμο στον οποίο η μεταβολή και η στατικότητα συνυπάρχουν, επειδή η ύπαρξη του αισθητού κόσμου εξηγείται ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ μορφής και ύλης. Έτσι, η μεταβολή και ο χρόνος είναι συστατικά της απόλυτης πραγματικότητας, παρά το γεγονός ότι η ίδια η πραγματικότητα είναι αμετάβλητη από τη φύση της. Μια άλλη πολύ σημαντική διαφορά μεταξύ των αρχαίων και των σύγχρονων οντολογιών είναι ότι οι πρώτες θεωρούν τις μονάδες ως καθόλου, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των σύγχρονων μοναδολογικών οντολογιών παίρνει μια νομιναλιστική στάση, απορρίπτοντας την πραγματικότητα των καθόλου.

Ο Ιερός Αυγουστίνος φαίνεται να ήταν ο πρώτος μοναδολόγος φιλόσοφος της ύστερης αρχαιότητας που υιοθέτησε μια εσωτεριστική προσέγγιση στην πραγματικότητα του χρόνου και της μεταβολής, τοποθετώντας και τα δύο στη φύση του ανθρώπου, γιατί μόνο ο άνθρωπος γνωρίζει ότι του έχει δοθεί ένα ορισμένο χρονικό διάστημα για να επιτύχει τη λύτρωση. Ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης ήταν ο τελευταίος μεγάλος προ-σπινοζικός μοναδολόγος φιλόσοφος, ο οποίος στο έργο του *Περί του όντος και της ουσίας* (*De ente et essentia*)¹, έδωσε μια πλήρη και ολοκληρωμένη περιγραφή μιας καθολικής μοναδολογικής οντολογίας.

Με τον Καρτέσιο αρχίζει η εποχή της σύγχρονης νομιναλιστικής φιλοσοφίας. Η σκέψη του έχει στοιχεία μοναδολογικής προσέγγισης. Ωστόσο, διαχωρίζει την ορμή από την αίσθηση, αποδίδοντας την πρώτη στο *εκτεταμένο πράγμα* (*res extensa*) και τη δεύτερη στο *σκεπτόμενο πράγμα* (*res cogitans*). Αυτός ο διαχωρισμός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους η οντολογία του κατέρρευσε στον περιβόητο

¹ St. Thomas Aquinas, *De ente et essentia*, μτφρ. J. Bobick, University of Notre Dame Press 1988.

δυϊσμό των ουσιών του. Ο Καρτέσιος προσπάθησε να παρακάμψει το πρόβλημα της πραγματικότητας του χρόνου και της μεταβολής τοποθετώντας τις στη σφαίρα του *εκτεταμένου πράγματος*, το οποίο συνυπάρχει στο ίδιο οντολογικό επίπεδο με το *αχρονικό σκεπτόμενο πράγμα*.

4. Η μοναδολογική παράδοση μετά τον Σπινόζα

Ο Σπινόζα κατέχει μια βασική θέση στην ανάπτυξη της μοναδολογικής φιλοσοφίας, επειδή στην προσπάθειά του να ξεπεράσει τον καρτεσιανό δυϊσμό, διατύπωσε το γενικό περίγραμμα της σύγχρονης έννοιας της μονάδας. Ωστόσο, ο Σπινόζα θεωρεί τις μονάδες ως *τροπές* (*modi*) μιας μοναδολογικά νοητής ολότητας, την οποία αποκαλεί «Θεό ή Φύση». Η μεταβολή σε αυτήν την ολότητα είναι εσωτερική και ο χρόνος είναι ο τρόπος με τον οποίο οι τροπές του Θεού (δηλαδή οι μικρότερες μονάδες) βιώνουν τη δραστηριότητα του Θεού.

Το μοναδολογικό σύμπαν του Σπινόζα έχει ένα εγγενές πρόβλημα: Δεν μπορεί να δώσει μια εύλογη εξήγηση του απόλυτου χωρισμού των ως μονάδων εννοούμενων τροπών από το Όλον (Θεό ή Φύση) και μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα, οι τροπές δεν είναι τίποτα άλλο από μέρη της ίδιας της ολότητας. Το δίλημμα του Σπινόζα μπορεί να διατυπωθεί με αυτόν τον τρόπο: Οι τροπές είναι είτε (α) αυτάρκειες και απολύτως ξεχωριστά υπάρχουσες οντότητες που διαθέτουν μια ατομική φύση και ατομικές αισθήσεις (οπότε στην περίπτωση αυτήν ο Θεός δεν μπορεί να εννοηθεί ως μονάδα) είτε (β) δεν έχουν τη φύση των μονάδων, αλλά είναι μόνο μέρη της μονάδας που είναι ο Θεός, εάν ο Θεός πρέπει να εννοηθεί ως μια μονάδα. Εάν ισχύει το δεύτερο, οι τροπές δεν μπορούν να έχουν τη δική τους ατομική *ορμή* (*conatus*), διότι αυτό θα σήμαινε ότι η φύση του Θεού περιέχει μια αντίφαση, καθώς κάθε οντότητα με δική της *ορμή* αντιτίθεται σε όλες τις άλλες οντότητες με *ορμή*.

Ο Leibniz, ο οποίος εισήγαγε τον όρο «μονάδα» με τη σύγχρονη σημασία του, ξεπέρασε αυτό το πρόβλημα στη *Μοναδολογία* του δηλώνοντας ότι το σύστημα των μονάδων (δηλαδή το σύμπαν) είναι αυτόνομο και ως τέτοιο είναι απολύτως ξεχωριστό από τον Θεό, ο οποίος είναι η μόνη μονάδα με τη δύναμη να δημιουργεί μονάδες. Υπό αυτήν την έννοια, η διαφορά μεταξύ των «απλών» μονάδων και του Θεού είναι μια διαφορά στον βαθμό της τελειότητας. Αυτή η διαφορά εξηγεί το ότι οι «απλές» μονάδες μπορούν να έχουν μόνο μια πολύ αμυδρή αίσθηση του Θεού και μια ελλιπή αίσθηση της δικής τους φύσης. Όμως, στο σύμπαν του Leibniz προκύπτει ένα νέο πρόβλημα, αυτό του συγχρονισμού των αισθήσεων. Εάν κάθε μονάδα αισθάνεται τον εαυτό της και το σύμπαν με τον μοναδικό της τρόπο, τότε πώς είναι δυνατόν όλες οι μονάδες να μοιράζονται κοινό περιεχόμενο των αισθήσεων;

Αυτό το πρόβλημα μπορεί να λυθεί μόνο με την υπόθεση ότι ο Θεός δημιούργησε το σύμπαν των μονάδων με μια προκαθορισμένη τάξη, η οποία περιλαμβάνει τον συγχρονισμό των περιεχομένων των αισθήσεων των μονάδων και δημιουργεί σε κάθε μονάδα την αίσθηση μιας ομοιόμορφης ροής του χρόνου, στον οποίο συμβαίνουν νομοειδείς μεταβολές. Ωστόσο, ένα παράδοξο παραμένει στη μοναδολογική αντίληψη του Leibniz, το γεγονός ότι η ύπαρξη του σύμπαντος ως συστήματος μονάδων –συμπεριλαμβανομένου του κοινωνικού σύμπαντος– δεν είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των μονάδων, αλλά εμφυτεύεται ως ιδέα σε κάθε μονάδα από τον Θεό.

Ο Καντ προσπάθησε να αποφύγει τα επικίνδυνα νερά της σπινοζικής και της λαϊμπνιτσιανής οντολογίας, καταφεύγοντας σε μια καθαρά επιστημολογική προσέγγιση. Υπό αυτήν την έννοια, η φιλοσοφία του δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μοναδολογική, αν και έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτές.

Το σύστημα του Χέγκελ έρχεται, επίσης, σε αντίθεση με τη μετασπινοζική μοναδολογική παράδοση που περιγράφεται εδώ, παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφία του για τη φύση και το πνεύμα παρέχει μια έξυπνη σύνθεση των ιδεών του Σπινόζα, του Leibniz και του μοναδολογικού υλομορφισμού του Αγίου Θωμά του Ακινάτη. Ωστόσο, η ερμηνευτική προσπάθεια που απαιτείται για να καταδειχθεί αυτή η σύνθεση θα ξεπερνούσε τα όρια αυτού του δοκιμίου.

Η έννοια του «ενός και μοναδικού» (Einziger) ή του «Οικειοποιούμενου» (Eigner) που αναπτύχθηκε από τον Max Stirner², ο οποίος ανήκε στους λεγόμενους «αριστερούς Εγελιανούς», είναι μια πιο ξεκάθαρη εφαρμογή μιας μοναδολογικής οντολογίας. Στη φιλοσοφία του Stirner, ο Οικειοποιών θεωρείται ως μια μονάδα της οποίας η ορμή εκδηλώνεται ως τάση να «οικειοποιείται» και να «καταναλώνει» τον κόσμο και τις άλλες μονάδες. Ο Stirner ονομάζει αυτήν την οικειοποιητική ικανότητα ή δύναμη του Οικειοποιούμενου, η οποία είναι ανάλογη με την κλασική μοναδολογική δραστηριότητα της αίσθησης (perceptio), «ιδιότητα» (Eigentum). Ως νομιναλιστής μοναδολόγος, ο Stirner απέρριψε σθεναρά την κανονιστική ισχύ των ιδεών, συμπεριλαμβανομένης της έννοιας της υποχρέωσης, ειδικά σε σχέση με τους ηθικούς, τους κοινωνικούς και τους πολιτικούς θεσμούς. Γι' αυτόν οι ιδέες είναι μόνο *φαντάσματα* (Sparren) που εξαναγκάζουν τους ανθρώπους σε δραστηριότητες και καταστάσεις, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με τις άμεσες ανάγκες τους. Για τον Stirner, η μόνη μορφή θεμιτής συνεργασίας μεταξύ των ανθρώπων

² Το κύριο έργο του Max Stirner (1806-1856) είναι το *Der Einzige und sein Eigentum*, που δημοσιεύτηκε το 1844 (στα ελληνικά: *Ο Μοναδικός και το Δικό του*, μτφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, εκδ. Ελεύθερος Τύπος 1990).

είναι η «Ένωση των Εγωιστών», η οποία συγκροτείται μόνο από την προσωρινή σύμπτωση των συμφερόντων των μελών της και υφίσταται μόνο όσο υφίσταται αυτή η σύμπτωση. Υπάρχουν δύο κύριες διαφορές μεταξύ του Οικειοποιούμενου του Stirner και της αντίληψης του Leibniz για τη μονάδα: Πρώτον, ο Οικειοποιούμενος του Stirner είναι θνητός και φθαρτός. Η οικειοποιητική του δύναμη εξασθενεί, αφού καταναλωθεί από την οικειοποιητική δύναμη των άλλων Οικειοποιούμενων. Ο Οικειοποιούμενος του Stirner είναι θνητός με την κυριολεκτική σημασία της λέξης, ενώ η κλασική μονάδα δεν είναι φθαρτή, επειδή είναι οντολογικά απλή. Δεύτερον, η δραστηριότητα της οικειοποίησης του Οικειοποιούμενου έχει χαρακτήρα σχέσης. Έτσι, το κοινωνικό σύμπαν δημιουργείται από τη δραστηριότητα των ιδίων των μονάδων, χωρίς καμία ανάγκη από μια θεϊκή προκαθορισμένη τάξη. Υπό αυτήν την έννοια, ο Stirner μπορεί να θεωρηθεί ως ο εμπνευστής μιας σχολής σκέψης που ισχυρίζεται ότι οι σχέσεις είναι πραγματικές και έχουν την ίδια οντολογική υπόσταση με τις ιδιότητες.

Ένας πολύ σημαντικός, αν και εντελώς ξεχασμένος, μοναδολόγος είναι ο Βρετανός φιλόσοφος John McTaggart Ellis McTaggart³, ο οποίος έζησε και εργάστηκε στο Trinity College του πανεπιστημίου του Cambridge και ήταν δάσκαλος και φίλος του Bertrand Russell και του George E. Moore. Ο McTaggart ανήκε στη δεύτερη γενιά των λεγόμενων Βρετανών Ιδεαλιστών και θεωρούσε τον εαυτό του νεοεγελιανό. Στο κύριο έργο του, *The Nature of Existence*, ο McTaggart κάνει μια στρουκτουραλιστική και λογική ανακατασκευή της μοναδολογίας του Leibniz και παρουσιάζει ένα σύστημα που εξηγεί τη φύση των μονάδων, οι οποίες εδώ ονομάζονται «εαυτοί» ή «πνεύματα», καθώς και την ύπαρξη της προκαθορισμένης τάξης του σύμπαντος, απορρίπτοντας την ιδέα της δημιουργίας από μια πιο τέλεια μονάδα (δηλαδή τον Θεό). Ο McTaggart δίνει μια καθαρά λογική περιγραφή της ορμής των μονάδων εισάγοντας την έννοια της «καθοριστικής αντιστοίχισης» (determining correspondence), η οποία είναι μια ειδική σχέση μεταξύ ενός «εαυτού» και των μερών του. Η καθοριστική αντιστοίχιση είναι η μόνη σχέση που διασφαλίζει την εσωτερική συνοχή μιας απείρως διαιρετής μονάδας χωρίς να καταλήγει σε αντίφαση. Τα μέρη μιας μονάδας κατά McTaggart (δηλαδή ενός εαυτού) έχουν την ίδια «πνευματοειδή» φύση με τον «εαυτό» και επιτρέπουν μια ειδική σχέση μεταξύ των «εαυτών», την οποία ο McTaggart ονομάζει αίσθηση (perception). Σε αντίθεση με τον Stirner, ο McTaggart δηλώνει ρητά ότι οι σχέσεις είναι το ίδιο πραγματικές, όπως και οι ιδιότητες. Πιστεύει, επίσης, ότι η δημιουργία μιας σχέσης δημιουργεί μια

³ John McTaggart Ellis McTaggart (1866-1925). Αναφέρομαι στο κύριο έργο του, *The Nature of Existence*, CUP 1921 (Vol. I) & 1927 (Vol. II).

νέα δευτερεύουσα ιδιότητα, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί μια δευτερεύουσα σχέση και ούτω καθεξής σε μια άπειρη σειρά ιδιοτήτων και σχέσεων. Επιπλέον, ο McTaggart δέχεται την αρνητική ιδιότητα –δηλαδή το μη ον– ως ιδιότητα μιας μονάδας ή των μερών της. Συνεπώς, λόγω των ιδιοτήτων και των σχέσεών τους, όλες οι μονάδες σχηματίζουν ένα διατεταγμένο σύμπλοκο σύμπαν που είναι –όπως οι μονάδες που το αποτελούν– αιώνιο, άκτιστο και άφθαρτο.

Το σύμπλοκο σύμπαν του McTaggart είναι, εκτός από αμετάβλητο, ασώματο και άυλο. Η μεταβολή, ο χρόνος, η ύλη και όλα τα φαινόμενα που συνθέτουν τη φαινομενική πραγματικότητά μας προκύπτουν από ένα εγγενές λάθος στο περιεχόμενο των αισθήσεων. Αυτό το σφάλμα δεν είναι σταθερό, αλλά υφίσταται ένα είδος αρνητικής εξέλιξης. Με άλλα λόγια, οι αισθήσεις μας αποτελούν ένα φάσμα που εκτείνεται από την ατέλεια στην τελειότητα. Αυτή η μεταβολή είναι το μόνο είδος κίνησης που είναι δυνατή στο σύμπλοκο σύμπαν του McTaggart. Η αίσθηση αυτής της εξέλιξης δημιουργεί τη φαινομενική πραγματικότητα του χρόνου καθώς και όλες τις άλλες φαινομενικές κατηγορίες (παραδείγματος χάρη, χώρος, ύλη, δεδομένα αίσθησης, γνώση και βούληση). Από ό,τι γνωρίζω, η μοναδολογία του McTaggart είναι η πιο συνεπής και μεταφυσικά διαφανής ερμηνεία των συστημάτων του Leibniz και του Σπινόζα, παρά τα πολλά επεξηγηματικά κενά που προκύπτουν κυρίως από τον ριζοσπαστικό νομιναλισμό του McTaggart, κάτι που μοιράζεται σχεδόν με όλους τους άλλους νομιναλιστές.

Η μοναδολογική θεωρία της κοινωνικότητας του Gabriel Tarde⁴ χρησιμοποιεί μια πιο παραδοσιακή ορολογία, αλλά παρέχει τις απαραίτητες προσαρμογές που επιτρέπουν την εφαρμογή της στην εξήγηση του φαινομένου της ανθρώπινης κοινωνικότητας. Ο Tarde θεωρεί κάθε διατεταγμένη ένωση μονάδων ως κοινωνικό φαινόμενο και αντλεί από αυτό τις κύριες πτυχές των μονάδων, τη *μανία* (*avidity*) και την *κατοχή* (*possession*). Η *μανία* είναι ο αντίστοιχος όρος του Tarde προς την παραδοσιακή έννοια της *ορμής* (*conatus*) και η *κατοχή* είναι ο αντίστοιχος για την *αίσθηση*. Υπό αυτήν την έννοια, η προσέγγιση του Tarde έχει μεγάλη ομοιότητα με αυτήν του Stirner. Ωστόσο, στην πρώτη, οι κτητικές αλληλεπιδράσεις των μονάδων προέρχονται από τα κανονιστικά χαρακτηριστικά των ανθρώπινων ενώσεων. Ταυτόχρονα, ο Tarde αναγνωρίζει, όπως και ο McTaggart, ότι η φαινομενική πραγματικότητά μας περιέχει έναν σημαντικό αριθμό αντιφάσεων. Φαίνεται να σκέφτεται, ωστόσο, ότι αυτές οι αντιφάσεις δεν είναι δείγμα της μη πραγματικότητας της φαινομενικής πραγματικότητας, αλλά μάλλον είναι ένα είδος εξέτασης ή δοκιμασίας που πρέπει να υποστούμε, για να αποκτήσουμε αιώνια ειρήνη, όταν μεταβούμε στο

⁴ Gabriel Tarde (1843-1904), *Monadologie et Sociologie* (Engl. trans. Theo Lorenc, re.press 2012).

άβιο επίπεδο της ύπαρξης.

Το πιο νέο μέλος της μοναδολογικής παράδοσης είναι η Γαλλίδα φιλόσοφος Simone Weil⁵. Όπως ο Tarde, η Weil ανήκει στους παραγνωρισμένους σύγχρονους στοχαστές, ωστόσο το έργο της βρήκε πρόσφατα την αναγνώριση που του αξίζει. Η θέση της Weil διαφέρει σε ένα κρίσιμο σημείο από τις φιλοσοφικές θέσεις των κύριων μετασπinoζικών μοναδολόγων, επειδή ήταν ρητά αντινομιναλίστρια. Η μοναδολογική της θεωρία μοιάζει έτσι περισσότερο με την αριστοτελική αντίληψη της ψυχής ως μορφής της ανθρώπινης φύσης. Σύμφωνα με τη Weil, ο άνθρωπος είναι η υλοποίηση της ανθρώπινης φύσης. Ως εκ τούτου, η ορμή του δεν είναι αυτοαναφορική και παροντική, αλλά σκοπεύει στην εκπλήρωση αυτής της μορφής. Η Weil χρησιμοποιεί τον όρο «ανάγκες της (ανθρώπινης) ψυχής» για να χαρακτηρίσει αυτήν την κατεύθυνση της ορμής. Οι ανάγκες της ψυχής είναι η *τάξη*, η *ελευθερία*, η *υπακοή*, η *ευθύνη*, η *ιεραρχία*, η *ισότητα*, ο *κίνδυνος*, η *ασφάλεια*, η *συλλογική* και η *ατομική ιδιοκτησία*, η *αλήθεια* και η *ελευθερία της γνώμης*. Το σύνολο της ανθρώπινης ύπαρξης έχει μια κανονιστική φύση και προσανατολίζεται προς ένα τέλος, κάτι που σημαίνει ότι η δραστηριότητα κάθε μονάδας κατευθύνεται προς τον κόσμο και τις άλλες μονάδες και έχει και αυτή τον χαρακτήρα μιας ανάγκης της ψυχής, την οποία η Weil ονομάζει *καθήκον* (*obligation*). Η σωστή άσκηση του καθήκοντος επιτρέπει την εκπλήρωση των αναγκών της ψυχής και έχει ως αποτέλεσμα έναν σταθερό και ισορροπημένο κόσμο. Η σκέψη της Weil εκτυλίσσεται στο πλαίσιο της κλασικής θεϊστικής παράδοσης, η οποία από την ατέλεια της ανθρώπινης ύπαρξης συμπεραίνει λογικά την ύπαρξη του τέλει οντος, δηλαδή του Θεού, που είναι και ο δημιουργός του ατελούς οντος. Ο Θεός δεν είναι μέρος του αισθητού κόσμου. Η δράση του είναι έμμεση και επέρχεται μέσω του καθήκοντος. Μια άμεση προσέγγιση στον Θεό απαιτεί την εγκατάλειψη του αισθητού κόσμου και τη μετάβαση στο θεϊκό επίπεδο της ύπαρξης που αντιστοιχεί στον φυσικό θάνατο. Έτσι, η Weil, όπως όλοι οι άλλοι μοναδολόγοι, θεωρεί τον θάνατο όχι ως την ολοκληρωτική άρνηση της ύπαρξης ή ως μη ον, αλλά μάλλον ως μεταμόρφωση σε έναν άλλο τρόπο ύπαρξης, έναν τρόπο μη ζωής.

⁵ Simone Weil (1909-1943). Αναφέρομαι στο έργο της *L'Enracinement – Ou Prélude à une déclaration des devoirs envers l'être humain*, Flammarion 2014 (στα ελληνικά: *Ανάγκη για Ρίζες – Μια διακήρυξη καθήκοντων απέναντι στον Άνθρωπο και την Κοινωνία*, μτφρ. Μαρία Μαλαφέκα, Κέδρος 2014).

5. Επίλογος

Σε αυτό το δοκίμιο, προσπάθησα να δώσω μια σύντομη περιγραφή της φιλοσοφικής σημασίας της μοναδολογικής προσέγγισης στην οντολογία, η οποία κατά τη γνώμη μου είναι ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπιστεί το θεμελιώδες πρόβλημα της προσωπικής ύπαρξης. Επιπλέον, προσπάθησα να παρουσιάσω μερικά βασικά στοιχεία της μοναδολογικής παράδοσης, η οποία έχει τις ρίζες της στις φιλοσοφίες του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και, στηριζόμενη στον πυλώνα του Σπινοζισμού και της μοναδολογίας του Leibniz, εξακολουθεί να ασκεί μεγάλη επιρροή στον σύγχρονο φιλοσοφικό λόγο. Δεν ισχυρίζομαι ότι παρουσίασα έναν πλήρη κατάλογο μοναδολόγων φιλοσόφων με επιρροή και θεωρώ ότι και άλλες πολύ σημαντικές φιλοσοφικές θέσεις, όπως ο υπαρξισμός ή ο ιδιόρρυθμος στρουκτουραλισμός του Michel Foucault, αλλά και η διαδικαστική φιλοσοφία του Alfred North Whitehead έχουν ισχυρές συγγένειες με την εδώ σκιαγραφημένη μοναδολογική παράδοση.

Επειδή κάθε μοναδολογική προσέγγιση αποκαλύπτει μια νέα πτυχή και δίνει μια νέα απάντηση στο αίνιγμα της προσωπικής ύπαρξης, μέχρι τώρα παραμελημένες προσεγγίσεις, όπως αυτές της Simone Weil και του Gabriel Tarde, αξίζουν μια πιο προσεκτική εξέταση.

Βιβλιογραφία

- Aquinas, T. (1988). *De ente et essentia* (Trans. J. Bobick). Paris: University of Notre Dame Press.
- McTaggart, J. McT. E. (1921). *The nature of existence, Volume I*. CUP Archive.
- McTaggart, J. McT. E. (1927). *The nature of existence, Volume II*. CUP Archive.
- Stirner, M. (1990). *Ο Μοναδικός και το Δικό του* (Μτφρ. Α. Παπαθανασοπούλου). Αθήνα: Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.
- Tarde, G. (2012). *Monadologie et Sociologie* (Ed. & Trans. T. Lorenc). Melbourne: re.press.
- Weil, S. (2014). *L'Enracinement – Ou Prélude à une déclaration des devoirs envers l'être humain*. Paris: Flammarion. [Στα ελληνικά: Weil, S. (2014). *Ανάγκη για Ρίζες – Μια διακήρυξη καθηκόντων απέναντι στον Άνθρωπο και την Κοινωνία* (Μτφρ. Μ. Μαλαφέκα). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.].

Abstract

The most intriguing riddle of philosophy is the phenomenon of personality because a person is a self-conscious entity characterized by an apparently insurmountable contradiction: The common feature of persons is that each person is radically distinct from every other person. This separateness is fundamental to our self-experience as persons because we know that we have no access to the inner nature of any other person except for the information we obtain through observation of that person's contingent existence and behaviour. We cannot forecast the existence of a given person either from data *a posteriori* or by *a priori* reasoning, and we can only give tentative predictions of the future actions of persons known to us even if we know all their previous actions and decisions. Furthermore, we have only a dim idea of our own future actions and personal states even though in most cases we recognize that each activity in the present—including our thoughts—fits seamlessly into the course of our past actions, states and thoughts. Therefore, not only is each person radically and fundamentally distinct from every other person, but our own natures are at least partially unfathomable even to us. Thus, from the point of view of the radical and absolute separateness of persons, the fact that we share a common world with other persons and can interact mutually with those persons appears mysterious, as does the very existence of our diachronic personal identity. The concept of monads is one of the best explanations of the phenomena associated with personality because a monad combines both the ideas of the one and the many—or the ideas of common and distinct—without creating a contradiction. Monadological theories of personal existence are monistic without being reductionist and incorporate the idea of spirit or thinking without recourse to complicated theories of emergence. Additionally, monadologists point out that every reductionist monistic theory ultimately arrives at a tacitly accepted notion of the monad; otherwise, the theorist must accept either a kind of solipsism or a kind of monopsychism or hylozoism.

Ο Νίκος Ψαρρός γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε Χημεία και Φιλοσοφία στα πανεπιστήμια του Würzburg και του Marburg της Γερμανίας. Το 1988 έκανε το διδακτορικό του στη Ραδιοχημεία και το 1997 την υπηγεσία του στη Φιλοσοφία. Από το 1998 εργάζεται στο πανεπιστήμιο της Λειψίας, στην αρχή ως ερευνητής με υποτροφία Heisenberg και από το 2004 ως Καθηγητής Φιλοσοφίας.

Ρασομόν και μεσαιωνισμός **Ο κινηματογραφικός ρεαλισμός** **στη βάση του σκεπτικισμού**

Γεώργιος Αραμπατζής

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αφορά στο σκεπτικιστικό «φαινόμενο *Rashomon*», δηλαδή εξετάζει τις σκεπτικιστικές ιδέες στην ταινία του Ακίρα Κουροσάβα (Akira Kurosawa) *Rashomon* (1950). Πραγματοποιείται, επιπροσθέτως, παραβολή της με τη νιτσεϊκή προοπτική του *Πολίτη Κέιν* του Όρσον Γουέλς. Η μεσαιωνική ταινία του Κουροσάβα συγκρίνεται με μια μορφή σκεπτικισμού του Μεσαίωνα και διαφαίνεται ότι πρόκειται για έναν «προσανατολισμένο σκεπτικισμό». Ο στόχος αυτού του προσανατολισμού είναι ξεκάθαρα ιστορικός και αποκαλυπτικός. Η αναφορά του Μάρτιν Χάιντεγκερ (Martin Heidegger) στο φιλμ *Rashomon* εξετάζεται επίσης εδώ. Αντί να αντιληφθώ, όπως ο Χάιντεγκερ, την ταινία ως απόδειξη της μηδενιστικής κυριαρχίας της ευρωκεντρικής τεχνολογίας, προτείνω την ιδέα της ύπαρξης ενός κριτικού σκεπτικισμού στον Κουροσάβα, στο πλαίσιο μιας περιφερειακής οντολογίας που στοχεύει στην αντιμετώπιση της τραγωδίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ιαπωνία.

Εισαγωγή

Η ταινία που έκανε αρχικά διάσημο τον Ιάπωνα σκηνοθέτη Ακίρα Κουροσάβα είναι το *Ρασομόν* (1950), το σενάριο του οποίου είναι εμπνευσμένο από δύο διηγήματα του Ιάπωνα συγγραφέα Ρουινοσούκε Ακουταγκάβα (1892-1927). Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες ταινίες του παγκόσμιου κινηματογράφου. Η υπόθεση έχει ως εξής: στη μεσαιωνική Ιαπωνία, τρεις άνδρες, ένας ξυλοκόπος, ένας ιερωμένος και ένας λαϊκός, εν μέσω καταρρακτώδους βροχής βρίσκουν καταφύγιο στην Πύλη Ρασομόν της παλιάς πρωτεύουσας Κιότο. Η πύλη έχει καταπέσει σε ερείπια. Μεταξύ τους αφηγούνται μια ιστορία για την οποία ο καθένας καταθέτει τη δική του εκδοχή. Τα βασικά στοιχεία της αφήγησης αναφέρονται σε έναν ευγενή που ταξιδεύει μαζί με τη σύζυγό του μέσα στο δάσος και πέφτουν επάνω σε έναν ληστή (τον ληστή υποδύεται ο περίφημος Τοσίρο Μιφούνε, συχνά πρωταγωνιστής σε ταινίες του Κουροσάβα). Οι τρεις άνδρες της ταινίας δίνουν διαφορετικές εκδοχές για το δράμα που αφορά σε έναν βιασμό και έναν φόνο. Οι εκδοχές δίνονται από την πλευρά του ληστή, της γυναίκας ή και του δολοφονημένου συζύγου, διαμέσου ενός μέντιουμ. Ο τρίτος άνδρας υποστηρίζει ότι είδε όλο το γεγονός κρυμμένος στο δάσος. Αλλά και η δική του εκδοχή δεν υιοθετείται, γιατί αμφισβητούνται τα ηθικά κίνητρα της αφήγησης. Έτσι, το τι ακριβώς συνέβη στην πραγματικότητα μένει στο σκοτάδι.

Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον στο *Ρασομόν* είναι πως οι διαδοχικές εκδοχές δεν είναι γλωσσικές, με σκοπό να πείσουν, αλλά διαδραματίζονται επάνω στην οθόνη. Όπως είναι γνωστό, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κινηματογράφου είναι ο φωτογραφικός ρεαλισμός του, κάτι που σημαίνει ότι οι εικόνες του επιτυγχάνουν την άμεση συγκατάβαση μας, επειδή μοιάζουν να αντανakλούν άμεσα την πραγματικότητα. Ο Γάλλος θεωρητικός Αντρέ Μπαζέν υποστήριξε ότι ο φωτογραφικός ρεαλισμός (δηλαδή, η πιστότητα της αναπαραγωγής του οπτικού κόσμου) συνιστά τη βάση της οντολογίας του κινηματογράφου (βλέπε: Bazin, 1999). Θα πρέπει, προκειμένου να προχωρήσουμε όσον αφορά στην ερμηνευτική κατανόηση του προβλήματος του *Ρασομόν*, να υπενθυμίσουμε ότι καθ' όλο τον 20ό αιώνα, η μεταφυσική αμφισβητήθηκε βαθιά από στοχαστές όπως ο Martin Heidegger και ο Ludwig Wittgenstein. Η απώθηση της μεταφυσικής δεν σημαίνει και τον αποκλεισμό των οντολογικών ερευνών. Θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε το ερώτημα για το οντολογικό καθεστώς των εικόνων του *Ρασομόν* με μια ριζική, σκεπτική αμφιβολία περί της δυνατότητας γνώσης του κόσμου.

Με βάση την ιδέα του φωτογραφικού ρεαλισμού του κινηματογράφου, οι εικόνες του *Ρασομόν* είναι όλες αληθινές, αφού διαδραματίστηκαν πραγματικά μπροστά στον φακό, ο οποίος τις συνέλαβε με φωτογραφική πιστότητα. Το παράδοξο είναι ότι εννοιολογικά θεωρούνται «εκδοχές της αλήθειας», αν και ως στοιχεία μιας

κινηματογραφικής αναπαράστασης εμφανίζονται να έχουν λάβει χώρα πραγματικά και με ισοδύναμο τρόπο. Για να είμαστε ξεκάθαροι, οι σκηνές του *Ρασομόν* δεν ανήκουν στο είδος της κινηματογραφικής φαντασίας – αντίθετα απ' ό,τι υποστηρίζει ο Schmerheim (2013: 91). Ακολουθώντας τις συνέπειες του παραπάνω παραδόξου, ο φωτογραφικός ρεαλισμός του κινηματογραφικού φακού τίθεται εδώ υπό αίρεση με έναν πολύ αινιγματικό τρόπο: ο ίδιος ο ρεαλισμός που εγκαθιδρύει την άμεση συγκατάβαση του θεατή αναδεικνύει και το ζήτημα του σκεπτικισμού της ταινίας – να σημειωθεί ότι ο σκεπτικισμός αυτός αναφέρεται, στο πλαίσιο της έρευνας της αντίστοιχης φιλοσοφικής θέσης, ως «φαινόμενο *Ρασομόν*» (βλέπε: Drozdek, 2005: 97).

Ο νιτσεϊκός προοπτικισμός του *Πολίτη Κέιν*

Μια σχέση που θα μπορούσε να αναφερθεί, αν και όχι προφανής, είναι αυτή του *Ρασομόν* με τον *Πολίτη Καίην* του Όρσον Γουέλς. Ο *Πολίτης Κέιν* έχει μια ξεκάθαρα μοντερνιστική κατεύθυνση ως προς την αφήγηση. Αντί να παρουσιάζει μια ενοποιημένη αφήγηση, το φιλμ εμπλέκει πολλές διαφορετικές προοπτικές επάνω στη ζωή του μεγιστάνα του Τύπου Κέιν, του κεντρικού ήρωα της ταινίας. Κάθε μαρτυρία που καταγράφει ο προσχηματικός αφηγητής της ταινίας, δηλαδή ο δημοσιογράφος που ερευνά το παρελθόν του Κέιν, προσφέρει και μια άλλη οπτική και ερμηνεία της προσωπικότητας του τελευταίου. Έως το τέλος του φιλμ, ο πρωτεϊκός αυτός ήρωας (ένας «υπεράνθρωπος των μαζών» κατά τη γνωστή έκφραση του Ουμπέρτο Έκο) δεν προσφέρεται για μια μοναδική ερμηνεία και ούτε καν για τη σύνθεση των διάφορων μερικών μαρτυριών για το άτομό του. Έως το τέλος, διατηρεί το μυστήριό του. Μπορεί οι πολλαπλές οπτικές και ερμηνείες που δίνονται να είναι η απόδειξη ενός σχετικισμού ως προς τις πραγματικές δυνατότητές μας να κατανοούμε ένα Άλλο πρόσωπο ή τον Άλλο γενικά; Το ερώτημα μπορεί να τεθεί και με αντίθετη φορά: ποια θετικότητα γνώσης αποκομίζουμε για τον Κέιν, μετά την παρακολούθηση της ταινίας;

Η κατασκευή της ταινίας του Γουέλς δεν παραπέμπει βέβαια σε κάποια σπονδυλωτή ταινία όπου και η αποσπασματικότητα είναι εύλογη. Ούτε πρόκειται για την παρουσίαση μιας έννοιας όπως η *Μισαλλοδοξία* του Γκρίφιθ, όπου βλέπουμε μια σειρά από ιστορικά παραδείγματα ανά τους αιώνες. Στον *Πολίτη Κέιν* έχουμε μια πολλαπλότητα οπτικών επάνω σε ένα υποκείμενο, τον Κέιν, το οποίο και ενέχει την ενότητα ενός υποκειμένου. Η *de facto* αυτή ενότητα είναι προβληματική στην κατανόησή της. Οι προοπτικές για τον Κέιν μπορεί να είναι υποκειμενικές, συνδεδεμένες με τα διαφορετικά πρόσωπα που δίνουν τις μαρτυρίες, ή υποκειμενικές-αντικειμενικές, μέσα από τα πλάνα της ταινίας τα οποία είναι δεσμευμένα μεν στην οπτική του σκηνοθέτη αλλά, χάρη στον ρεαλισμό του μέσου, αναφέρονται σε έναν χώρο

απόλυτα υλικό και ρεαλιστικό. Οι εικόνες του φιλμ υπονοούν ότι υπάρχει ένας εμπειρικά αντιληπτός κόσμος ο οποίος προσφέρεται σε απόπειρες αποσαφήνισής του, καθώς εξαρτάται πλήρως από τους τρόπους που χρησιμοποιούμε για να τον ερμηνεύσουμε. Ένας τέτοιος ερμηνευτικός τρόπος παραπέμπει στην αντιστοίχιση της ιδέας που έχουμε για τον κόσμο και την πραγματικότητα του κόσμου. Η άποψη ότι μπορεί να υπάρχουν πολλαπλοί τρόποι αντιστοίχισης, χωρίς κανείς τους να είναι καταληκτικός ή οριστικός, οδηγεί σε έναν γνωσιολογικό σχετικισμό. Ο Γουέλς, μη αναιρώντας μέχρι τέλους το μυστήριο του Κέιν, μοιάζει να απωθεί πλήρως την ιδέα της αυστηρής αντιστοίχισης. Αυτό γίνεται πιο φανερό, δραματικά, στην ίδια την τραγική ύπαρξη του Κέιν, η οποία είναι αδιαφανής ακόμη και στον εαυτό του και, σε δεύτερο μόνο χρόνο, σε μας τους θεατές που είμαστε οι μάρτυρες της κινηματογραφικής παρουσιάσής της από τον Γουέλς.

Με βάση τα παραπάνω, το φιλμ τοποθετείται υπέρ ενός γενικευμένου προοπτικισμού (εξατομικευμένες περιγραφές). Κατά συνέπεια, πρέπει να αρνηθούμε στον Γουέλς τον τίτλο του σχετικιστή περί την αλήθεια. Ο σκηνοθέτης θέτει την αλήθεια των πραγμάτων ως καθαρό προοπτικισμό. Κατά συνεπαγωγή, η όποια θετικότητα του *Πολίτη Κέιν* συνίσταται στην ευαισθητοποίηση του θεατή απέναντι στο γεγονός της καθολικότητας του προοπτικισμού που αφορά στην ίδια τη φύση του κινηματογραφικού μέσου. Η ιδιομορφία του κινηματογράφου να ταυτίζει κάπως ρεαλισμό και προοπτικισμό αποτελεί το εύλογο συμπέρασμα της αισθητικής παραγωγής του Όρσον Γουέλς (βλέπε: Wollen, 1975).

Η όλη ανωτέρω συλλογιστική παραπέμπει στον νιτσεικό προοπτικισμό, κατά τον οποίο η διάκριση μεταξύ παράστασης (εμπειρίας) και αναπαράστασης (ποίησης, υπό την πλατωνική έννοια) θολώνεται και, τελικώς, εξαφανίζεται. Ο προοπτικισμός είναι ένας τρόπος αντίληψης του κόσμου, κατά τον οποίο συνυπάρχουν διαφορετικές οπτικές. Δεν υπάρχει, κατά τον Νίτσε, ένας αντικειμενικός και αιώνια αληθινός τρόπος (όπως στην αρχαία μεταφυσική) να κατανοείς τον κόσμο, αλλά μια πολλαπλότητα διαφορετικών προοπτικών πολιτιστικής μάλλον υφής. Δεν υπάρχουν πλέον γεγονότα, αλλά μόνο ερμηνείες (βλέπε ενδεικτικά: Nietzsche, 2012). Η εν λόγω προσέγγιση μοιάζει να ταιριάζει αρκετά καλά στον πυρήνα της σκηνοθετικής ματιάς του Γουέλς στον *Πολίτη Κέιν*.

Ηθική και σκεπτικισμός στο *Ρασομόν*

Το ζήτημα για την κάθε εκδοχή από τις τέσσερις που παρουσιάζονται στην ταινία *Ρασομόν* (οι εκδοχές α, β, γ, δ) θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαμορφώνεται, για παράδειγμα, ως: «η εκδοχή (α) είναι υπαρκτικά πρότερη των εκδοχών (β), (γ) και

(δ)». Είπαμε, όμως, ότι καμιά τέτοια υπαρκτική προτεραιότητα δεν μπορεί να διασφαλισθεί από το γενικό αφηγηματικό πλαίσιο της ταινίας. Δεν ακυρώνεται, ωστόσο, η ακόλουθη διαπίστωση: «όλες οι εκδοχές –(α), (β), (γ), (δ)– είναι αναληθείς, εκτός αν μια από αυτές, η (α) ή η (β) ή η (γ) ή η (δ), είναι αληθής». Ο σκεπτικισμός, επομένως, της ταινίας μπορεί να συνοψισθεί στις ακόλουθες δύο προτάσεις:

1. *Όλες οι εκδοχές μπορεί να είναι αναληθείς εκτός αν η μία –και μόνο η μία– είναι αληθής.*
2. *«Μία εκδοχή μπορεί να είναι αληθής» σημαίνει ότι αυτή η εκδοχή είναι υπαρκτικά πρότερη των άλλων (αυτή έχει συμβεί, ενώ όλες οι άλλες είναι ψευδείς).*

Οι δυο αυτές προτάσεις δεν φαίνεται να καταλήγουν, συνδυαζόμενες, σε κάποια βεβαιότητα. Ωστόσο, μας δίνεται η δυνατότητα μιας «περιφερειακής οντολογίας», μιας οντολογίας που, ενώ δεν θα μπορεί να διασφαλίσει ποια εκδοχή είναι οντολογικά πρότερη, ωστόσο μπορεί να επιτρέψει ένα ερευνητικό πρόγραμμα. Η πρόταση που θα στήριζε την εν λόγω «περιφερειακή οντολογία» θα ήταν η ακόλουθη:

3. *Σε πόσα και ποια αντικείμενα αφορά το αισθητό πεδίο της κάθε εκδοχής;*

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στην ταινία του Κουροσάβα που εξετάζουμε εδώ, όλα τα αντικείμενα του κάθε αισθητού πεδίου (της κάθε εκδοχής) έχουν το ίδιο υπαρκτικό καθεστώς. Ως αντικείμενα θεωρούνται και τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο κάθε αντικείμενο: π.χ. «το θάρρος του ληστή», «η αφοσίωση της γυναίκας» κ.λπ. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά αυτά δεν υπάρχουν το ίδιο σε κάθε εκδοχή και ποικίλλουν με τέτοιο τρόπο, ώστε η αξιοπιστία και η εγκυρότητα των μαρτυριών να πλήττεται θανάσιμα. Υπενθυμίζεται ότι και η μαρτυρία του εξωτερικού παρατηρητή (ενός εκ των τριών ανδρών που εξιστορούν στην Πύλη Ρασομόν) πλήττεται και αυτή ως προς την αξιοπιστία και την εγκυρότητά της.

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά στη διαφορετική πηγή έκφρασης της κάθε εκδοχής. Οι δυο πρώτες προέρχονται από τους επιζήσαντες πρωταγωνιστές και γίνονται στο αρχηγείο της αστυνομίας και φυσικά αντιφάσκουν μεταξύ τους. Η τρίτη, του δολοφονημένου συζύγου, είναι θεωρητικά πρωτογενής, αλλά γίνεται διαμέσου ενός μέντιουμ και αντιφάσκει προς τις άλλες δύο. Η τρίτη αυτή μαρτυρία, στην οντολογική διαφορετικότητά της, υπογραμμίζει την αντίφαση των πρώτων δύο, θέτοντας το ζήτημα ότι τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν γίνει εντελώς αλλιώς.

Η τελευταία μαρτυρία προέρχεται όχι από πρωταγωνιστή του συμβάντος, ούτε από ένα υπερφυσικό μέσο (το μέντιουμ), αλλά από έναν εξωτερικό, αντικειμενικό παρατηρητή. Όμως, και αυτή, όπως είπαμε, θεωρείται μη αξιόπιστη, επειδή αμφισβητείται η ηθική ακεραιότητα του παρατηρητή. Συνοψίζοντας τις μέχρι εδώ παρατηρήσεις, θα πούμε ότι η εγκυρότητα των τεσσάρων μαρτυριών πλήττεται από τα αμφίβολα ηθικά κίνητρα των μαρτύρων.

Υπάρχει, όμως, μια τελευταία μαρτυρία, η οποία περνάει απαρατήρητη. Είναι αυτή του κινηματογραφικού φακού, η οποία στη φωτογραφική αντικειμενικότητά της θα όφειλε να επαληθεύει τη μία από όλες. Ωστόσο, αναπάντεχα, ο κινηματογραφικός φακός, ο προικισμένος με φωτογραφική πιστότητα στην πραγματικότητα, επαληθεύει όλες τις προαναφερθείσες εκδοχές. Καμιά από αυτές δεν δίνεται ως πιο ονειρική ή φανταστική, ενώ όλες έχουν τον ίδιο βαθμό ρεαλιστικής ευκρίνειας. Θα μπορούσαμε, έτσι, να καταλήξουμε στην ακόλουθη πρόταση:

4. *Το αισθητό πεδίο της συνολικής ταινίας επαληθεύει όλα τα αντικείμενα του κάθε αισθητού πεδίου (της κάθε εκδοχής) εκτός από τις ηθικές ποιότητες των μαρτύρων.*

Η πρόταση (4) ακυρώνει τις προτάσεις (2) και (3). Έτσι, ο σκεπτικισμός, εδώ, θα μπορούσε να ονομασθεί «κατευθυνόμενος σκεπτικισμός» και να πηγάζει από τις ίδιες τις κατασκευαστικές δυνατότητες ανασύνθεσης της πραγματικότητας που ενέχει το κινηματογραφικό μέσο. Με άλλα λόγια, ο Κουροσάβα, χάρη στη σκηνοθετική εργασία και την επιδεξιότητά του, αποκλείει όλες τις δυνατότητες που έδινε η πρόταση (3) να δοθεί περιεχόμενο στην πρόταση (2), να βρεθεί δηλαδή μια εκδοχή με σαφή υπαρκτική προτεραιότητα.

Η μόνη οντολογική κατάσταση που μπορεί να λεχθεί ότι έχει κάποια υπαρκτική προτεραιότητα είναι η ηθική κρίση. Πράγματι, οι ηθικές ποιότητες των ηρώων είναι νοητικά κατασκευάσματα του θεατή, παρόλο που αποτελούν άμεσες συνεπαγωγές των διαφορετικών δράσεων. Έτσι, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε μια τελική πρόταση:

5. *Η ισομερής αληθοφάνεια όλων των εκδοχών της ταινίας δεν ανακαλεί την υπαρκτική προτεραιότητα των ηθικών διαπιστώσεων.*

Υπό αυτήν την προοπτική, το *Ρασομόν* αναδεικνύεται ως μια μεγαλειώδης ηθική αλληγορία. Με άλλα λόγια, ο «κατευθυνόμενος σκεπτικισμός» του Κουροσάβα είναι μια κινηματογραφική κατασκευή που επικαλείται τις ρεαλιστικές δυνατότητες του φιλμ, προκειμένου να καταδείξει την αρκτικότητα και προτεραιότητα του ηθικού κριτηρίου (υπέρ του σκεπτικισμού του *Ρασομόν*, βλέπε, επίσης: Schmerheim, 2013: 54, 165).

Σκεπτικισμός και μεσαιωνισμός

Ο *Πολίτης Κέιν* διαδραματίζεται σε ένα απολύτως μοντερνιστικό περιβάλλον (βλέπε: ΗΠΑ, επιχειρήσεις, έκδοση εφημερίδων), ενώ το *Ρασομόν* σε ένα μεσαιωνικό σκηνικό. Ένα ερώτημα θα ήταν κατά πόσο το μεσαιωνικό σκηνικό μπορεί να υπολογισθεί ως κάτι περισσότερο από το φόντο της κινηματογραφικής δράσης. Ο

Κουροσάβα σκηνοθέτησε πολλές αριστουργηματικές ταινίες εμπνευσμένες από τον ιαπωνικό Μεσαίωνα. Μπορούμε να διακρίνουμε κάποιες ομοιότητες του ιαπωνικού Μεσαίωνα με τον αντίστοιχο της Δύσης στα ακόλουθα στοιχεία: (α) την ύπαρξη ευγενών, (β) την επικυριαρχία της θρησκείας, (γ) την ανασφάλεια των διαδρομών, (δ) τη σπάνη οικονομικών μέσων και την παρεπόμενη άνθιση της ληστείας, (ε) τη βία της υπαίθρου, (στ) την εγκατάλειψη και ερείπωση της χώρας λόγω εμφύλιων συγκρούσεων (όπως οι φεουδαρχικοί πόλεμοι στη Δύση).

Το κοινωνικό και θεσμικό περιβάλλον, όπως το αποδίδει η ταινία του Κουροσάβα, παραπέμπει σε μια ξεκάθαρη κατάσταση παρακμής και απο-νομιμοποίησης. Η φυσική και ηθική τάξη μοιάζει να έχει ανατραπεί, κάτι που παραπέμπει ευθέως σε ένα πρόσφορο κλίμα για την ανάπτυξη σκεπτικιστικών τάσεων. Η χρήση ενός ερειπωμένου σκηνικού και η γενική παρακμή στα ήθη δίνει μια μετα-αποκαλυπτική ατμόσφαιρα. Δύσκολα καταπνίγει κανείς το αίσθημα ότι έχει συμβεί κάτι που έχει στρέψει τα πράγματα προς το χειρότερο. Οι τρεις αφηγητές της ταινίας σαν δυσοίωνα πνεύματα περιγράφουν το ύφος της εποχής ως αυτό μιας ισχυρής δυσανεξίας.

Η ιδέα της αποκάλυψης παραπέμπει στη θρησκεία. Ο πρίγκιπας Σοτόκου (574-622 μ.Χ.) είναι αυτός που συνέδεσε στενά τον Βουδισμό με την αυτοκρατορική εξουσία. Η βουδιστική θρησκεία αποτέλεσε έναν πόλο συνένωσης του ιαπωνικού έθνους και έναν λόγο υπεράσπισης του ακόμη και με πολεμικά μέσα. Οι εκπρόσωποι του Βουδισμού (οι μοναχοί) άρθρωναν λόγους πνευματικής υπεράσπισης του έθνους, οι οποίοι υποστήριζαν τον υλικό πόλεμο. Δεν μπορεί, βέβαια, κάποιος να υποστηρίξει την ιδέα ότι οι Ιάπωνες ανέπτυξαν κάποιο είδος «ιερού πολέμου» ακριβώς όπως η Καθολική Ευρώπη. Η υπεράσπιση του έθνους ενέπιπτε μάλλον στην ιδέα του βουδιστικού οίκτου, ο οποίος συνέβαλε στη συναισθηματική θεμελίωση της ιδέας της πολεμικής στήριξης του έθνους και της αυτοκρατορικής νόμιμης τάξης. Ο βουδιστικός οίκτος, με μια ενδιαφέρουσα μεταστροφή, μεταφερόταν από το ενδιαφέρον για όλα τα ζωντανά όντα του κόσμου στην τάξη που εκπροσωπούσε ο αυτοκρατορικός νόμος.

Την ισχυρή ύφανση πεποιθήσεων και πρακτικών διατάρασσαν οι εμφύλιοι πόλεμοι που ανέτρεπαν την ίδια την τάξη του κόσμου. Ο θάνατος και η ζωή περνούσαν, κατά την εμφύλια διαμάχη, από το καθεστώς της φυσικής ζωής (που είναι εύλογο για τα εν λόγω φαινόμενα) στην κατάσταση της διαταραγμένης κοινωνικής τάξης και της ανατροπής της κοσμικής ισορροπίας. Κατά τους εμφύλιους πολέμους και τους πολέμους των φατριών που τόσο καλά έχει απεικονίσει ο Κουροσάβα και γενικά οι ιαπωνικές ιστορικές ταινίες, η Ιστορία περνάει σε μια περίοδο αποκάλυψης. Η ηθική ανατροπή είναι τέτοια, που ακόμη και οι έντιμοι άνθρωποι μετατρέπονται σε άτιμους και πονηρά πνεύματα. Σε αυτές τις περιόδους, η υπεράσπιση του

έθνους ξεπέφτει σε μια σειρά από δολοφονίες και το βουδιστικό ήθος παραχωρεί τη σειρά του σε προδοσίες και αποτρόπαιες πράξεις, όπως οι βιασμοί γυναικών. Όλα τα παραπάνω γίνονταν αντιληπτά με μάλλον αποκαλυπτικό τρόπο, δηλαδή ως τρομακτική επικράτηση επί της ιαπωνικής γης ενός κακόβουλου πνεύματος που μετέτρεπε τον φυσικό κόσμο σε κόλαση. Ειδικότερα, η προδοσία του βουδιστικού ήθους συνιστούσε μια γόνιμη κατάσταση για την άνοδο του σκεπτικισμού ως προς την αλήθεια με ηθική αποβλεπτικότητα (βλέπε: Buc, 2020).

Θα μπορούσαμε, για λόγους συγκριτικής θεωρίας, να αναφερθούμε σε έναν άλλο μεσαιωνικό σκεπτικισμό, αυτόν του Βυζαντινού λογίου Θεόδωρου Μετοχίτη¹. Σε άλλο δημοσίευσμά μου (βλέπε: Αραμπατζής, 2017), είχα υποστηρίξει ότι ο σκεπτικισμός του Μετοχίτη είναι «κριτικά εργαλειακός» και δεν σημαίνει καμιά προσχώρηση στο «καθαρό» σκεπτικό όραμα. Ο σκεπτικισμός του είναι, μάλλον, μια θεωρία του λάθους παρά μια εκδοχή της σκεπτικής αντίληψης και η αναφορά του σε αυτήν εντάσσεται σε μια κριτική του κόσμου των αισθήσεων. Η θεωρία του παιδευτικού λάθους θεωρείται από τον Μετοχίτη ως υπεύθυνη για τη φαυλότητα που σχετίζεται με τον κόσμο των αισθήσεων. Στο σημείο αυτό, είναι πιθανόν ο Μετοχίτης να εμπνέεται από τον σκεπτικισμό, ειδικότερα ως προς το επόμενο επιχείρημα:

Ένα πράγμα x φαίνεται f στην αίσθηση s και f_1 στην αίσθηση s_1 .

Τα f και f_1 είναι αντιφατικά μεταξύ τους και ρόλος του σκεπτικού φιλοσόφου είναι να κρίνει ποιο από τα δύο είναι το ορθό. Δεν είναι, ωστόσο, λογικό διαφορετικές αισθήσεις να συγκροτούν διαφορετικές αντιλήψεις για το πράγμα και μόνο το άθροισμά τους να το αποδίδει ως έχει;

Τότε, ένα πράγμα x θα φαίνεται f στην αίσθηση s και f_1 στην αίσθηση s_1 κ.ο.κ, ώστε το x να είναι, τελικώς, $f + f_1 + f_2 + f_3 \dots + f_n$.

Να θυμηθούμε, εδώ, ότι το πράγμα για τη σκεπτική θεωρία έχει μία μόνο κυρίαρχη ιδιότητα. Το μέλι, λοιπόν, για παράδειγμα, έχει ως πρώτη ιδιότητα τη «μελότητα».

¹ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1260/61-1332) υπήρξε σημαντικός Βυζαντινός λόγιος και κρατικός αξιωματούχος. Μετά από δύσκολα νεανικά χρόνια, θα αναρριχηθεί γρήγορα στη μορφωτική και κρατική ιεραρχία χάρη στην εύνοια του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Εργατικός, πολυμαθής, οξυδερκής, υπήρξε το ίδιο αποτελεσματικός στα γράμματα όπως και στην άσκηση της εξουσίας. Η αυτοκρατορική εύνοια του απέφερε σημαντική περιουσία και εχθρότητες. Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ανδρόνικου και του εγγονού του, Ανδρόνικου του νεότερου, θα σφραγίσει την πτώση του, την καταστροφή του και θα τον οδηγήσει στη μοναστική ζωή. Στα χρόνια της δόξας του είχε φροντίσει για την ανοικοδόμηση και διακόσμηση της Μονής της Χώρας (τώρα Καρυγιέ-Τζαμί), στην οποία διασώζεται η απεικόνισή του να προσφέρει γονατιστός το ιερό οικοδόμημα στον Χριστό.

Έτσι: *ένα πράγμα x είναι F*.

Η κύρια ιδιότητα ενός πράγματος φαίνεται διαφορετική και αντιφατική, επειδή οι αισθήσεις μας είναι διαφορετικές και παραμορφωτικές. Δεν είναι οι αισθήσεις αντίστοιχες προς τη φύση, διότι η γνώση μας δεν εξαντλεί τη φύση. Υπάρχουν «υπερφυνείς» ιδιότητες, όπως θα έλεγε ένας Βυζαντινός έτσι, ώστε στις φαινομενικότητες $f + f_1 + f_2 + f_3 \dots + f_n$ να προστίθενται ιδιότητες $f_n + 1, f_n + 2, f_n + 3 \dots + f_n + n$, μη αντιληπτές στον κόσμο των αισθήσεων. Υπό αυτήν την έννοια, ο Βυζαντινός στοχαστής δεν πιστεύει ότι το άθροισμα των αισθήσεων παρέχει μια κάποια ειδική γνώση. Πιο συγκεκριμένα, ο Μετοχίτης δεν αποδέχεται ότι το άθροισμα των αισθήσεων, υπό την προοπτική της επάρκειας κατά τη γνώση, θα μπορούσε να ξεπεράσει τους σκεπτικούς ενδοιασμούς. Οι αισθήσεις υπακούουν σε μια γενική, βιοτική ωφέλεια η οποία εξαρτάται τελικώς από τον κόσμο της θρησκευτικής ευσέβειας. Οφείλουμε, επομένως, να ομιλούμε, μάλλον, περί μιας εργαλειακής χρήσης του σκεπτικισμού στον Μετοχίτη. Υπό αυτήν την προοπτική, ο συσχετισμός των σκεπτικών θέσεων του Μετοχίτη με μια «ρεαλιστική οντολογία» είναι ατυχής. Ο Μετοχίτης ομιλεί πάντοτε περί του υποκειμένου και στο πλαίσιο μιας θεωρίας του υποκειμενικού λάθους.

Η σύγκριση με έναν πραγματικό σκεπτικιστή από τον Μεσαίωνα επιτρέπει μια καλύτερη διευκρίνιση του «κατευθυνόμενου σκεπτικισμού» του Κουροσάβα και, μάλιστα, ως προς τη σχέση του με ένα ηθικό σύμπαν. Το ηθικό πρόταγμα μοιάζει να εμψυχώνει το σκηνοθετικό όραμα του Κουροσάβα. Απομένει να προσδώσουμε κάποια ιδιαίτερα (ιστορικά) χαρακτηριστικά στο εν λόγω όραμα.

Ιστορία και αισθητική

Ο Κουροσάβα φαίνεται να ενστερνίζεται το πνεύμα του θεάτρου No, κατά το οποίο ο ρεαλισμός του φυσικού κόσμου γίνεται αντικείμενο αφαίρεσης και μέρος μιας συμβολικής τάξης. Αν ακολουθήσουμε μέχρι το τέλος αυτή τη συλλογιστική, τότε μοιάζει ο Ιάπωνας σκηνοθέτης να τοποθετεί επάνω στην υποδομή του κινηματογραφικού, φωτογραφικού ρεαλισμού ένα εποικοδόμημα ιαπωνικότητας. Το ηθικό υπόστρωμα του σκεπτικισμού του, έτσι (στο μέτρο που, όπως αναφέρθηκε, ο κατευθυνόμενος σκεπτικισμός του Κουροσάβα αποβλέπει, ακριβώς, στην ηθικότητα), θα ταυτίζεται με την ιαπωνικότητα. Η δόμηση αυτή κινηματογράφου, ηθικής και ιαπωνικότητας οφείλει να αναζητηθεί στο πεδίο του συγκεκριμένου και όχι σε κάποιο αρκτικό έδαφος καθολικότητας.

Στο σημείο αυτό, θα χρειαστεί να αναφέρουμε μια ένσταση που βρίσκουμε στη φιλοσοφική φιλολογία περί της ιαπωνικότητας του Κουροσάβα. Το μόνο απόσπασμα όπου ο Χάιντεγκερ συζητά ρητά μια συγκεκριμένη ταινία είναι εντυπωσιακά

υπαινικτικό. Στον *Διάλογο για τη γλώσσα μεταξύ ενός Ιάπωνα και ενός Ερωτώντος* του Μάρτιν Χάιντεγκερ (βλέπε: Heidegger, 1978 και 1982), έχουμε δύο συνομιλητές, τον Ερωτώντα (persona, μάλλον, του ίδιου του Χάιντεγκερ) και τον Ιάπωνα καλεσμένο του Κόμη Κούκι (αυτός μάλλον είναι ο Ιάπωνας φιλόσοφος Σούζο Κούκι, που μαθήτευσε κοντά στον Χάιντεγκερ. Βλέπε σχετικά: Κίοκα, 2004), οι οποίοι συζητούν για τον ευρωκεντρικό ορθολογισμό και την κυριαρχία του στην Ανατολή και επάνω στην ασιατική αίσθηση της τέχνης και του κόσμου. Ο Κόμης Κούκι αναφέρεται στο *Ρασομόν* ως παράδειγμα ευρωκεντρικής επικυριαρχίας επάνω στο ιαπωνικό πνεύμα. Ο ερωτών μένει έκπληκτος, γιατί θεωρεί ότι η ταινία αναδίδει όλη τη μυστηριώδη γοητεία της ιαπωνικότητας. Ο Ιάπωνας συνομιλητής θεωρεί το φιλμ ως υπερβολικά ρεαλιστικό για τα μέτρα της ιαπωνικής τέχνης. Δεν είναι, βέβαια, ο μεταφυσικός ρεαλισμός, αλλά ένας ρεαλισμός που σχετίζεται με την οντολογία της κινηματογραφικής εικόνας. Ο ίδιος ο μηχανισμός της κινηματογραφικής λήψης συμβάλλει στην ευρωκεντρικότητα της ταινίας, εφόσον αντικειμενοποιεί τον κόσμο κατά τα δυτικά πρότυπα. Ο Ερωτών, σε αυτό το σημείο, συναισθάνεται τους ενδοιασμούς του Κόμη Κούκι. Ο κινηματογράφος ανήκει στον κόσμο της λήθης του Είναι (σύμπτωμα του ευρωπαϊκού μηδενισμού) και, κατά συνέπεια, είναι ασύμβατος προς την ιαπωνική αίσθηση του Είναι, αφού το μυστήριο της τελευταίας προσφέρεται στην ευρωκεντρική χειραγώγηση που διακρίνει το κινηματογραφικό μέσο.

Η θέση του Χάιντεγκερ αντιστρέφει την αρχική μας διαπίστωση περί της ιαπωνικότητας της ταινίας του Κουροσάβα. Ειδικότερα, η ερμηνευτική αντίθεση μεταξύ ρεαλισμού και σκεπτικισμού αντικαθίσταται από εκείνη ανάμεσα σε Είναι και μηδενισμό. Θα μπορούσε να ξεπεράσει κανείς την κοινοτοπία περί ασιατικού μυστηρίου του πνεύματος και την παράδοση αποσιώπηση της ιστορίας της λήθης του Είναι όπως αυτή εκδιπλώνεται στο έργο του Χάιντεγκερ *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό* (βλέπε: Heidegger, 2006). Σύμφωνα με αυτό το τελευταίο, η ασιατική και, ειδικότερα, η ιαπωνική αίσθηση του Είναι θα έπρεπε πρώτα να συσχετισθεί με τη γενικότερη εξιστόρηση της λήθης του Είναι, προτού κανείς της αποδώσει μια ιδιαιτερότητα η οποία και θα προδίδεται από την κινηματογραφική χειραγώγηση².

Μια πιο συγκεκριμένη προσπάθεια θα ήταν αυτή της ειδικότερης πλαίσιωσης (*contextualization*) της ταινίας του Ακίρα Κουροσάβα. Θα μπορούσε κανείς να φαντασθεί ότι ο μεσαιωνισμός της ταινίας παραπέμπει σε έναν αναχρονισμό που έλαβε πραγματικά χώρα, δηλαδή ήταν ιστορικός. Θα μπορούσε, έτσι, να τεθεί

² Θα έπρεπε κανείς να δει τον *Διάλογο* σε σύγκριση προς τον *Οριενταλισμό* του Edward Said (βλέπε: Said, 1996). Αυτό μπορεί να γίνει πιο αποτελεσματικά με τη διαμεσολάβηση της σκέψης του Michel Foucault (βλέπε: Αραμπατζής, 2016).

το ερώτημα περί του θέματος της αποκάλυψης επάνω στο φόντο της σύγχρονης ιαπωνικής ιστορίας. Τέλος, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι ο αποκαλυπτικισμός της ταινίας παραπέμπει σε μια βιωμένη αποκάλυψη στο πλαίσιο της σύγχρονης ιαπωνικής κουλτούρας, αυτήν της ρίψης των ατομικών βομβών στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι. Τα ερείπια της Πύλης Ρασομόν μάλλον δύσκολα θα έμεναν ασύνδετα, στη σκέψη του σκηνοθέτη, από τα ερείπια στα οποία άφησε την Ιαπωνία ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Πίσω από αυτό το γεγονός θα ήταν δυνατόν να διαβλέψει κανείς έναν εμφύλιο πόλεμο που μαίνεται στο εσωτερικό της σύνολης ανθρωπότητας. Αλλά, η υπόθεση μπορεί να στραφεί το ίδιο προς έναν πόλεμο ενάντια στην ιαπωνικότητα των δοξασιών που επισυμβαίνει χάρη στην εισβολή του χριστιανικού στοιχείου με την ήττα στον πόλεμο και την υποταγή στον αμερικανικό στρατό.

Όλα τα ανωτέρω μοιάζουν υποθέσεις, αλλά μπορούν να στοιχειωθούν με πιο ισχυρό τρόπο. Οι συνομιλητές του *Διάλογου* του Χάιντεγκερ μοιάζει να συμφωνούν σχετικά με τον ρεαλισμό του *Ρασομόν*. Στη δική μας ανάλυση, ο ρεαλισμός αυτός του κινηματογράφου μοιάζει να υποβάλλεται στη βάση του σκεπτικισμού από την ίδια τη σκηνοθετική τέχνη του Κουροσάβα. Η διαφορά δεν είναι αμελητέα. Αν ο ίδιος ο Κουροσάβα είναι σκεπτικός απέναντι στον εγγενή ρεαλισμό του κινηματογραφικού μέσου (ρεαλισμό που επεσήμανε ο Αντρέ Μπαζέν), τότε το βασικό επιχείρημα της συνομιλίας του Ερωτώντος και του Ιάπωνα πέφτει στο κενό. Η ιαπωνικότητα της ταινίας του Κουροσάβα δεν είναι πλέον η ασιατική αίσθηση του μυστηρίου, όπως δηλώνεται στον *Διάλογο* του Χάιντεγκερ. (Θα πρέπει να σημειωθεί για λόγους πολιτισμικού διαφέροντος ότι ο Χάιντεγκερ ήταν βαπτισμένος καθολικός και ο Σούζο Κούκι είχε ασπασθεί τον καθολικισμό). Η ιαπωνικότητα του *Ρασομόν* εγγράφεται στο πλαίσιο μιας πολεμικής, μιας επίκαιρης ενσυναίσθησης του ιστορικός απειλούντος και, εντέλει, μιας περιφερειακής οντολογίας κατά το μέτρο που η κινηματογραφική οντολογία επιμερίζεται για να αναδειχθεί η ηθική ανησυχία. Είναι αλήθεια ότι ο κατευθυνόμενος σκεπτικισμός του Κουροσάβα μπορεί να λογισθεί εργαλειακός. Όμως, σε καμιά περίπτωση, δεν μπορεί να περιορισθεί στο έδαφος της αντικειμενοποίησης.

Η σύγκριση του κατευθυνόμενου σκεπτικισμού του Κουροσάβα με τον νιτσεϊκό προοπτικισμό του Όρσον Γουέλς μπορεί να καταδείξει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ιαπωνικότητας στο *Ρασομόν*. Φυσικά, ο εν λόγω χαρακτήρας δεν εξαντλεί τον κριτικό ορίζοντα της μεταπολεμικής Ιαπωνίας. Κάπου εδώ αναδεικνύεται, λίγο αργότερα, το βαθύτατα καταγγελτικό έργο του σκηνοθέτη Ναγκίσα Όσιμα.

Βιβλιογραφία

- Αραμπατζής, Γ. (2016). Φιλοξενία και Εικονολογία. *Ένεκεν. Η φιλοξενία*, 42: 258-272.
- Αραμπατζής, Γ. (2017). Θεόδωρος Μετοχίτης, Σκεπτικισμός και Παιδεία. *Δια-ΛΟΓΟΣ*, 7: 26-43.
- Bazin, A. (1999). *Qu'est-ce que le cinéma?*. Paris: Cerf.
- Buc, P. (2020). Civil war and religion in medieval Japan and medieval Europe: War for the Gods, emotions at death and treason. *The Indian Economic and Social History Review*, 57(2): 1-27.
- Drozdek, A. (2005). Sceptics and A Religious Instinct. *Minerva*, 18: 93-108.
- Heidegger, M. (1982). A Dialogue on Language between a Japanese and an Inquirer. In M. Heidegger, *On the Way to Language* (pp. 1-54). Trans. P. D. Hertz. San Francisco, CA: Harper and Row. [βλ. ελληνική μτφρ. (απόσπασμα): (1978). Απόσπασμα από συνομιλία σχετικά με τη γλώσσα. *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, 17-18, 27-33. Μτφρ. Ν. Λυγγούρης].
- Heidegger, M. (2006). *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*. Πρόλογος: Φ. Β. Φον Χέρμαν, Μτφρ. Γ. Ξηροπαϊδης. Αθήνα: Ροές.
- Kioka, N. (2004). De l'imitation à la distance. L'Occident et le ÉJapon chez Kuki Shuzo. *Synthesis Philosophica*, 19(1): 101-116.
- Nietzsche, F. (2012). *Γενεαλογία της Ηθικής*. Μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Αθήνα: Πανοπτικόν.
- Said, E. (1996). *Οριενταλισμός*. Μτφρ. Φ. Τερζάκης. Αθήνα: Νεφέλη.
- Schmerheim, P. A. (2013). *Skepticism films: Knowing and doubting the world in contemporary cinema* (Thesis). Amsterdam: University of Amsterdam, Academisch Proefschrift.
- Wollen, P. (1975). Introduction to Citizen Kane. *Film Reader*, 1: 9-15.

Abstract

Rashomon and Medievalism. Cinema evaluated by Skepticism

The paper examines the “*Rashomon* phenomenon” of skepticism, i.e. the relevance of skeptic ideas to Akira Kurosawa’s film *Rashomon* (1950). Within this issue, a comparison is made with Orson Welles’ *Citizen Kane*’s Nietzschean perspectivism. Kurosawa’s medievalist film is compared to a form of Middle Ages’ skepticism and is shown to

be an “oriented skepticism”. The objective of this orientation is clearly historical and apocalyptic in nature. Martin Heidegger’s reference to *Rashomon* is also examined here. Instead of seeing, as Heidegger does, the film as evidence of the nihilistic domination of Eurocentric technology, I propose the idea of a critical skepticism in Kurosawa within the frame of a regional ontology that aims at dealing with the Second World War tragedy of Japan.

Ο Γεώργιος Αραμπατζής είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφίας τού Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ασχολείται με τη Βυζαντινή Φιλοσοφία, τις πηγές της και τις νεωτερικές προσλήψεις της. Ασχολείται, ακόμα, με την εικονολογία και έχει γράψει βιβλία και άρθρα για τον κινηματογράφο.

DANIEL KAHNEMAN

Ο Ψυχολόγος της Οικονομικής Επιστήμης

Θεόδουλος Ελευθέριος Ε. Παπαδάκης, Διδάκτωρ ΕΜΠ

Παναγιώτης Γ. Μιχαηλίδης, Αν. Καθηγητής ΕΜΠ

Περίληψη

Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τα κυριότερα σημεία του βίου και του έργου του κατόχου Νόμπελ στα Οικονομικά (2002) Daniel Kahneman, επιδιώκοντας την ανάδειξη της συνεισφοράς του, πρώτον, στην αμφισβήτηση της Θεωρίας Αναμενόμενης Χρησιμότητας ως επαρκούς αναλυτικού υποδείγματος λήψης αποφάσεων και, δεύτερον, στη διαμόρφωση του κλάδου των Συμπεριφορικών Οικονομικών. Ο Daniel Kahneman, γνωστικός ψυχολόγος εβραϊκής καταγωγής, εκπόνησε σπουδαίο επιστημονικό έργο πάνω στη λήψη αποφάσεων με τον στενό συνεργάτη του, Amos Tversky, εντοπίζοντας εκείνα τα συστηματικά σφάλματα (μεροληψίες) και τις προκαταλήψεις που καθοδηγούν τις κρίσεις και τις επιλογές των ατόμων και τις κάνουν να αποκλίνουν από τις αντίστοιχες βέλτιστες, τις οποίες θα πραγματοποιούσαν, αν δρούσαν όντως σύμφωνα με το πρότυπο του ορθολογικού δρώντος. Επιπλέον, μαζί δημοσίευσαν το 1979 το έργο με τίτλο «Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk» στο *Econometrica*, ένα από τα επιστημονικά άρθρα με τη μεγαλύτερη επίδραση στις κοινωνικές επιστήμες. Σε αυτό, εντοπίζονται συστηματικές παραβιάσεις των αξιωμάτων της Θεωρίας Αναμενόμενης Χρησιμότητας και

προτείνεται η Θεωρία Προοπτικής ως εναλλακτικό μοντέλο λήψης αποφάσεων υπό συνθήκες αβεβαιότητας. Το έργο αυτό, μαζί με το υπόλοιπο έργο του Daniel Kahneman, αποτέλεσε θεμέλιο λίθο του κλάδου των Συμπεριφορικών Οικονομικών.

1. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στη ζωή και στο έργο του Daniel Kahneman και στη συνεισφορά του στην αμφισβήτηση της Θεωρίας της Αναμενόμενης Χρησιμότητας ως αναλυτικού υποδείγματος. Θα παρουσιαστούν τα κυριότερα σημεία του βίου και του έργου του, όπου θα αναδειχθεί μεταξύ άλλων και η συνεισφορά των Amos Tversky, Richard Thaler, αλλά και άλλων εκπροσώπων του επιστημονικού πεδίου των Συμπεριφορικών Οικονομικών (Behavioural Economics) με τους οποίους συνεργάστηκε ο Kahneman. Θα αναφερθούμε στο έργο-σταθμό των Kahneman και Tversky «Θεωρία Προοπτικής» που δημοσιεύτηκε το 1979 στο περιοδικό *Econometrica* και συνιστά την κυριότερη κριτική τους στο μοντέλο της Αναμενόμενης Χρησιμότητας και σημείο εκκίνησης για πολλές άλλες, των ίδιων ή άλλων συγγραφέων.

2. Παιδικά χρόνια

Ο Daniel Kahneman γεννήθηκε στο Τελ Αβίβ στις 5 Μαρτίου του 1934, σε μια επίσκεψη της μητέρας του στην οικογένειά της που διέμενε εκεί (Kahneman, 2003a). Οι γονείς του, Εφραίμ και Ραχήλ, οι οποίοι ήταν Λιθουανοί Εβραίοι, είχαν μεταναστεύσει στη Γαλλία από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και κατοικούσαν στο Παρίσι. Ο πατέρας του εργαζόταν ως επικεφαλής έρευνας σε ένα μεγάλο χημικό εργοστάσιο της *L'Oreal*. Προερχόταν από διακεκριμένο γένος ραβίνων στη Λιθουανία, αλλά ο ίδιος δεν διακατεχόταν από πίστη στον Θεό (Lewis, 2018: 58-60).

Κατά τα παιδικά του χρόνια στο σχολείο, ο Kahneman εμφάνιζε εξαιρετικές διανοητικές ικανότητες, σε αντίθεση με τις επιδόσεις του στα αθλήματα και στη γυμναστική που ήταν ιδιαίτερα πενιχρές. Η από νωρίς έφεσή του στην Ψυχολογία έγινε εμφανής ακόμα και από τις πρώτες εκθέσεις του. Στην πρώτη από αυτές, πριν ακόμα γίνει έντεκα ετών, πραγματεύτηκε το ζήτημα της πίστης με τρόπο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αιρετικός. Σε συναισθηματικό επίπεδο, θα έλεγε κανείς πως είχε ανάγκη από «μια κανονική ζωή» (Kahneman, 2003a).

Στα 17 του, αποφάσισε να γίνει ψυχολόγος, έπειτα και από συστάσεις ειδικών στον επαγγελματικό προσανατολισμό (με δεύτερη επιλογή τα Οικονομικά).

Πήρε το βασικό πτυχίο του στην Ψυχολογία με δεύτερη ειδίκευση στα Μαθηματικά από το Hebrew University της Ιερουσαλήμ. Οι επιδόσεις του στα Μαθηματικά ήταν μέτριες, σε σχέση ειδικά με κάποιους συμφοιτητές του, οι οποίοι απέκτησαν παγκόσμια φήμη στον κλάδο αυτόν. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με την Ψυχολογία, όπου τα πηγαινε θαυμάσια. Επιπλέον, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Νευροψυχολογία και τα επαναστατικά για την εποχή ευρήματά της, γι' αυτό παρακολουθούσε τις διαλέξεις του Yeshayahu Leibowitz «ακόμα και με 41 πυρετό», ενώ φλέρταρε έντονα με την ιδέα να μεταπηδήσει στην Ιατρική για να γίνει Νευρολόγος (Kahneman, 2003a). Παρά το νεαρό της ηλικίας του, ο τρόπος σκέψης τού Kahneman παρέκκλινε από τις κυρίαρχες εκείνη την εποχή τάσεις στην Ψυχολογία που σχετιζόνταν με τον Freud, αλλά και τη Σχολή του Συμπεριφορισμού (Lewis, 2018: 76-78). Τον Kahneman ενδιέφερε περισσότερο η συλλογιστική της Σχολής Gestalt, που θεωρούσε πως δεν υπάρχει αυτονόητη σύνδεση ανάμεσα σε κάποιο εξωτερικό ερέθισμα και την ανθρώπινη αντίδραση, αφού παρεμβάλλεται η υποκειμενική αντίληψη και ερμηνεία που δίνει ο νους. Αυτήν την υποκειμενική αντίληψη και ερμηνεία ενδιαφερόταν να μελετήσει ο Kahneman (Lewis, 2018: 78-80).

3. Στρατιωτική θητεία

Το 1954, σε ηλικία 20 ετών, ο Kahneman έγινε δεύτερος υπολοχαγός, και την επόμενη χρονιά μεταπήδησε στη μονάδα Ψυχολογίας του ισραηλινού στρατού, η οποία παραδόξως δεν είχε στις τάξεις της ψυχολόγους (Lewis, 2018: 84). Στα καθήκοντά του περιλαμβανόταν αρχικά η αξιολόγηση των επιδόσεων των υποψήφιων προς κατάρτιση αξιωματικών σε κάποιες δοκιμασίες που τους επιβάλλονταν και, έπειτα, η με βάση αυτές τις επιδόσεις, προσπάθεια πρόβλεψης των επιδόσεών τους κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στη σχολή αξιωματικών. Από την εμπειρία του εκεί, συνειδητοποίησε την αμελητέα ικανότητα πρόβλεψης που έχουν οι άνθρωποι σε πληθώρα καταστάσεων (παρά την πίστη τους για το αντίθετο) και κατάφερε να επινοήσει και να αναπτύξει ένα δομημένο πρόγραμμα συνεντεύξεων και στατιστικής ανάλυσης που τριπλασίασε τη δυνατότητα πρόβλεψης και που διατηρήθηκε για αρκετές δεκαετίες με λίγες τροποποιήσεις. Αυτό που ο Kahneman με τον στενό φίλο και συνεργάτη του Tversky ονόμασαν, σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα, «ψευδαίσθηση εγκυρότητας» στο άρθρο που δημοσίευσαν το 1973 με τίτλο «On the psychology of prediction» στο *Psychological Review* αντλεί τη θεματική του και από την εμπειρία αυτήν του στρατού. Σε παρόμοιας υφής «πλάνη» με την «ψευδαίσθηση εγκυρότητας», διαπίστωσε εκείνη την περίοδο ο Kahneman ότι υποπίπτουν οι άνθρωποι, όταν τείνουν να εξάγουν συμπεράσματα και να προβλέπουν μελλοντικές συμπεριφορές, βασιζόμενοι σε μικρό δείγμα συμπεριφορών στο παρόν (Kahneman, 2003a).

4. Διδακτορικές σπουδές

Μετά την εκπλήρωση των στρατιωτικών του υποχρεώσεων, το 1956, ο Kahneman επιλέχθηκε από το Hebrew University ως υπότροφος, προκειμένου να εκπονήσει διδακτορική διατριβή στο εξωτερικό, με σκοπό να διδάξει μελλοντικά στο τμήμα Ψυχολογίας του ίδιου πανεπιστημίου. Μέχρι να μεταβεί με τη σύζυγό του Ίρα τον Ιανουάριο του 1958 στο Berkeley, για να συνεχίσει τις σπουδές του, πήρε κάποια μαθήματα Φιλοσοφίας και διάβασε συστηματικά Ψυχολογία.

Το καλοκαίρι του 1958, δέχτηκε την πρόσκληση του θεωρητικού της Ψυχανάλυσης David Rapaport και μετέβη για μερικούς μήνες στην κλινική Austen Riggs στο Stockbridge της Μασαχουσέτης (Lewis, 2018: 155). Κατά το διάστημα της παραμονής του στην κλινική, ο Kahneman έθεσε τις βάσεις για τη δημοσίευση του βιβλίου του *Attention and Effort* το 1973 (Kahneman, 2003a). Επίσης, το ίδιο διάστημα, ύστερα από την απρόσμενη αυτοκτονία μιας ασθενούς, ο Kahneman συνήγαγε το συμπέρασμα ότι, ενώ οι άνθρωποι αρχικά προβλέπουν σχετικά με την έκβαση ενός αβέβαιου γεγονότος, έχουν την τάση να αναθεωρούν με ευκολία την πρόβλεψη αυτήν εκ των υστέρων, αφού μάθουν την τελική έκβαση του γεγονότος, η οποία μπορεί να είναι αντίθετη από την αρχική τους πρόβλεψη (Lewis, 2018: 155).

Ο Kahneman έλαβε το διδακτορικό του στην Ψυχολογία το 1961 από το Πανεπιστήμιο του Berkeley (California). Κατόπιν, επέστρεψε στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, όπου δίδαξε σε προπτυχιακό επίπεδο Στατιστική, Μεθόδους Έρευνας και Ψυχολογία (Kahneman, 2003a). Σε ό,τι αφορά την αντίληψη, τον ενδιέφερε ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι ερμηνεύουν τα όσα προσλαμβάνουν με τις αισθήσεις τους και οι πλάνες στις οποίες υποπίπτουν (Lewis, 2018: 94-95).

Την περίοδο 1965-67, ο Kahneman βρέθηκε ως Επισκέπτης Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Michigan, προκειμένου να εκπονήσει τη μεταδιδακτορική του διατριβή, κατόπιν πρόσκλησης του Jerry Blum, ο οποίος πραγματοποιούσε πειράματα εκεί, στα οποία ερευνούσε τον βαθμό επίδρασης κάποιων έντονων συναισθηματικών καταστάσεων στη διανοητική εργασία (Lewis, 2018: 156).

5. Συνεργασία με τον Amos Tversky

Ο Kahneman συνεργάστηκε με τον ψυχολόγο Amos Tversky για πάνω από μία δεκαετία και δημοσίευσαν από κοινού επιστημονικές εργασίες που παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά της Οικονομικής Επιστήμης, ενσωματώνοντας σε αυτές γνώσεις από την Ψυχολογία. Ακριβώς για τον λόγο αυτόν, επήλθε ως επιστέγασμα της κοινής πορείας τους, η βράβευση του Kahneman με Νόμπελ το 2002, το οποίο θα μοιραζόταν με τον Tversky, αν ο τελευταίος δεν είχε αποβιώσει το 1996

σε ηλικία 59 ετών (Clift, 2009).

Η από κοινού συνεισφορά των Kahneman και Tversky στον χώρο των κοινωνικών και όχι μόνο επιστημών προέκυψε μετά από μια μακρά, αλλά και στενή συνεργασία μεταξύ τους και είχε ως επίκεντρο τη διερεύνηση της ψυχολογίας των ατόμων, όταν προβαίνουν σε κρίσεις και επιλογές, και των ορίων μεταξύ των οποίων εκτείνεται η ορθολογικότητά τους. Αναζήτησαν, δηλαδή, εκείνα τα συστηματικά σφάλματα (μεροληψίες) και τις προκαταλήψεις που καθοδηγούν τις κρίσεις και τις επιλογές των ατόμων και τις κάνουν να αποκλίνουν από τις αντίστοιχες βέλτιστες που θα πραγματοποιούσαν, αν δρούσαν όντως σύμφωνα με το μοντέλο του ορθολογικού δρώντος (Kahneman, 2003b).

Οι δύο ψυχολόγοι και, μετέπειτα, εκτός από συνεργάτες, πολύ στενοί φίλοι γνωρίστηκαν το 1969. Ο Kahneman τότε ήταν 35 ετών, ενώ ο Tversky 32. Πολύ σύντομα μετά τη γνωριμία τους, οι Kahneman και Tversky αποφάσισαν να μελετήσουν από κοινού διάφορα σφάλματα του τρόπου σκέψης που βασίζεται στη διαίσθηση και επιχείρησαν να εξετάσουν το ερώτημα αν οι ειδικοί αποτελούν καλούς διαισθητικούς στατιστικολόγους (Kahneman, 2012: 4-5).

Η περίοδος 1971-1972 ήταν ιδιαίτερα παραγωγική για τον Kahneman, ο οποίος, δουλεύοντας εντατικά μαζί με τον Tversky ως επισκέπτης στο Oregon Research Institute (ORI) στην πόλη Eugene του Oregon, μελέτησε διεξοδικά τη μεροληψία της διαθεσιμότητας, την ψυχολογία των προβλέψεων, τα φαινόμενα της αγκύρωσης (anchoring) και της υπερβολικής αυτοπεποίθησης στις κρίσεις, αλλά και μια σωρεία άλλων προκαταλήψεων (συστηματικών σφαλμάτων) και εσφαλμένων εντυπώσεων και κρίσεων στις οποίες υποπίπτουν οι άνθρωποι, εκτελώντας πλήθος πειραμάτων και συγγράφοντας επιστημονικά άρθρα.

Οι Kahneman και Tversky κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα άτομα εμφανίζουν την τάση να εφευρίσκουν κάποιους εμπειρικούς κανόνες που αποκαλούνται «ευρετικές-heuristics» (από το ρήμα «ευρίσκω») (Kahneman, 2012: 8), με τους οποίους υποκαθιστούν τους νόμους των πιθανοτήτων. Αυτή τους η συμπεριφορά αποδίδεται στο γεγονός πως δεν είναι σε θέση να υπολογίζουν τις σωστές πιθανότητες μιας έκβασης, ενώ προσπαθούν να διατυπώσουν κρίσεις, όταν βρίσκονται υπό το κράτος της αβεβαιότητας. Επιπλέον, η σκέψη των ατόμων επηρεάζεται από προκαταλήψεις και μεροληψίες, κάτι που τα οδηγεί στην τάση να συγκρίνουν το εκάστοτε αντικείμενο προς κρίση με κάποιο αντιπροσωπευτικό μοντέλο που έχουν στο μυαλό τους. Η «αντιπροσωπευτικότητα», ήταν η πρώτη από μια σειρά «ευρετικών-heuristics», με την οποία αποφάσισαν να καταπιαστούν οι Kahneman και Tversky, και αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα του άρθρου τους με τίτλο: «Subjective probability: A judgment of representativeness», το οποίο δημοσιεύτηκε στο *Cognitive*

Psychology το 1972 (Lewis, 2018: 216). Το 1973, οι Kahneman και Tversky παρουσίασαν την ευρετική της διαθεσιμότητας στο άρθρο τους με τίτλο «Availability: A heuristic for judging frequency and probability» στο *Cognitive Psychology*. Ήταν η χρονιά που, επίσης, δημοσίευσαν το άρθρο τους «On the psychology of prediction» στο *Psychological Review*.

Επισφράγισμα των πέντε πρώτων χρόνων της συνεργασίας μεταξύ Kahneman και Tversky υπήρξε το άρθρο «Judgments under uncertainty: heuristics and biases» που δημοσιεύτηκε στο *Science* το 1974. Το άρθρο προέκυψε μετά από ενδελεχή μελέτη και τεκμηρίωση του τρόπου σκέψης που προκύπτει διαισθητικά, και σε αυτό οι Kahneman και Tversky παρουσίασαν περίπου 20 είδη μεροληψιών, οι οποίες εμφανίζονται, όταν οι άνθρωποι χρησιμοποιούν ευρετικές μεθόδους προκειμένου να διατυπώσουν κρίσεις και να λάβουν αποφάσεις (Kahneman, 2012: 8). Αν και οι μηχανισμοί που διέθετε ο νους προς την κατεύθυνση αυτήν ήταν τις περισσότερες φορές χρήσιμοι και οδηγούσαν σε ορθά νοητικά αποτελέσματα, εντούτοις, όπως υποστήριξε το ερευνητικό δίδυμο Kahneman και Tversky, μπορούσαν να οδηγήσουν και σε διόλου ευκαταφρόνητα σφάλματα (Lewis, 2018: 223). Η εργασία τους απασχόλησε έντονα τη βιβλιογραφία και τα πορίσματά της έτυχαν αξιοποίησης από ερευνητές σε πλήθος επιστημονικών πεδίων. Τέτοια ήταν: η Ψυχολογία, η Στατιστική, τα Οικονομικά, η Φιλοσοφία, η Στρατιωτική Στρατηγική, η Ιατρική, η Πολιτική Επιστήμη και άλλες (Kahneman, 2012: 8-9).

Επιπλέον, το άρθρο δέχτηκε κάποιες κριτικές, στις οποίες οι Kahneman και Tversky αποφάσισαν ως επί το πλείστον να μην απαντούν, πλην μερικών εξαιρέσεων, στις οποίες θεωρούσαν πως στόχος των κριτικών ήταν η παραπλάνηση με τρόπο εξόφθαλμο και χονδροειδή και, ως εκ τούτου, αναγκάζονταν να απαντούν, για να μην εκληφθεί η σιωπή τους ως παραδοχή σφάλματος (Kahneman, 2012: 234).

Ο Kahneman (2003a) πάντως απέρριψε τους χαρακτηρισμούς που θεωρούν το έργο τους ως προσπάθεια να αποδειχθεί ότι οι άνθρωποι είναι παράλογοι και, αντί αυτής της ανάγνωσης, πρότεινε πως μια καθολική αντίληψη περί ορθολογικότητας των ανθρώπινων όντων στερείται ρεαλισμού.

Μετά την έρευνα σχετικά με τις ευρετικές που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι και τις προκαταλήψεις-μεροληψίες στις οποίες είναι επιρρεπείς, όταν πρέπει να προβούν σε κρίσεις, επιλογές και προβλέψεις κάτω από αβέβαιες συνθήκες, οι Tversky και Kahneman θέλησαν να καταπιαστούν με τη μελέτη της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, που τους οδήγησε μερικά χρόνια αργότερα στις διαπιστώσεις τους αναφορικά με την τάση που εμφανίζουν οι άνθρωποι να αποφεύγουν το ρίσκο και στη διατύπωση της Θεωρίας Προοπτικής (Kahneman, 2003b).

Η ενασχόληση των Kahneman και Tversky με τη θεωρία των αποφάσεων και

τις εφαρμογές της συνεχίστηκε με τη μελέτη της σημαντικότερης θεωρίας λήψης αποφάσεων που διέθετε το συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο ως τότε, η οποία ανήκε στον Ελβετό μαθηματικό Daniel Bernoulli κι είχε δημοσιευτεί το 1738 στο έργο του με τίτλο: «Specimen theoriae novae de mensura sortis» (Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk). Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, οι άνθρωποι λαμβάνουν αποφάσεις με γνώμονα τη μεγιστοποίηση της «χρησιμότητάς» τους, ενώ παράλληλα παρουσιάζουν αποστροφή στον κίνδυνο.

Επίσης, το ερευνητικό ζευγάρι Kahneman και Tversky ασχολήθηκε εκτενώς με τις συνεισφορές και τα αξιώματα που διατύπωσαν ο μαθηματικός John Von Neumann και ο οικονομολόγος Oskar Morgenstern στην έρευνα για την ορθολογικότητα που διέπει τις επιλογές των ατόμων, όταν έχουν να επιλέξουν ανάμεσα σε εναλλακτικές προοπτικές που είτε χαρακτηρίζονται από επισφάλεια είτε όχι.

6. Θεωρία Προοπτικής και νέες συνεισφορές

Τους πρώτους έξι μήνες του 1975, το δίδυμο Tversky και Kahneman ανάλωσε μεγάλο μέρος της ενέργειάς του στο πώς θα οικοδομήσει ένα προσχέδιο αυτού που τελικά θα έπαιρνε την ονομασία «Θεωρία Προοπτικής» (Prospect Theory). Κατέληξαν σε αυτήν την ονομασία, αφού αρχικά είχαν τιτλοφορήσει τη θεωρία τους «Θεωρία Αξίας» και κατόπιν «Θεωρία Κινδύνου-Αξίας» (Lewis, 2018: 326-327).

Η «Θεωρία Προοπτικής» ολοκληρώθηκε κατά το ακαδημαϊκό έτος 1977-78 και παρουσιάστηκε σε άρθρο στο *Econometrica* το 1979. Η επιλογή του συγκεκριμένου περιοδικού στάθηκε κρίσιμος παράγοντας στο να καταφέρει το άρθρο τελικά να ασκήσει επίδραση στον κλάδο των Οικονομικών, καθώς εκεί θεωρείτο πως δημοσιεύονταν τα καλύτερα άρθρα που αναφέρονται στη λήψη αποφάσεων. Το άρθρο, που δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εύκολο ανάγνωσμα, ήταν ιδιαίτερα διαυγές και σχολαστικά επεξεργασμένο, χάρη στην τελειομανία του Tversky (Thaler, 2018: 71) και στάθηκε καθοριστικός παράγοντας στο να μετατοπιστεί το βάρος αναφορικά με τη λήψη των αποφάσεων, όχι στο ύψος του πλούτου, όπως πρόσβευε το Ορθολογικό Μοντέλο και η Θεωρία Χρησιμότητας, αλλά στις αλλαγές στο μέγεθος του πλούτου. Η ιδέα ότι οι μεταβολές στο επίπεδο του πλούτου αποτελούν τους κύριους φορείς χρησιμότητας είχε ήδη εκφραστεί από τον Markowitz το 1952, ο οποίος βραβεύτηκε με Νόμπελ το 1990 στα Οικονομικά.

Οι Kahneman και Tversky εισήγαγαν την έννοια της αποστροφής απώλειας (loss aversion), για να περιγράψουν την τάση των ανθρώπων να ανταποκρίνονται συστηματικά στις απώλειες πολύ πιο έντονα από ό,τι στα κέρδη. Εκτός από την έννοια της αποστροφής της απώλειας, που ήταν μια ιδιαίτερα σημαντική συνεισφορά τους

στη μελέτη της λήψης των αποφάσεων, οι Kahneman και Tversky ασχολήθηκαν εκτενέστερα με την ιδέα ότι τα υποκείμενα αναζητούν τον κίνδυνο, όταν πρόκειται για ζημιές. Η «Θεωρία Προοπτικής» προκάλεσε αίσθηση στον κόσμο των οικονομικών, ενώ δημιούργησε κλυδωνισμούς στο Ορθολογικό Μοντέλο (Kahneman, 2003a). Επιπλέον, αποτελεί θεμέλιο λίθο πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε το πεδίο των Συμπεριφορικών Οικονομικών (Behavioral Economics) (Kahneman, 2012: 10).

Τα ζητήματα που έθεταν οι Kahneman και Tversky στο έργο τους άρχισαν μία δεκαετία μετά τη δημοσίευση της «Θεωρίας Προοπτικής» να αποτελούν ολοένα και περισσότερο σημαντικούς σταθμούς αναφοράς για τους μελετητές της Οικονομικής Επιστήμης, αλλά όχι μόνο για αυτούς (Lewis, 2018: 408).

Από το ακαδημαϊκό έτος 1977-1978, ο Kahneman είχε ξεκινήσει τη συνεργασία του με τον Richard Thaler, ο οποίος είχε κατά τύχη έρθει σε επαφή με το έργο των Kahneman και Tversky και ήταν από τους πιο πιστούς υπέρμαχους της ιδέας ότι αυτό θα μπορούσε να έχει σημαντική επίδραση στον κλάδο των Οικονομικών. Τελικά, οι Kahneman και Thaler συνδέθηκαν με μακροχρόνια στενή φιλία (ο Kahneman θεωρούσε τον Thaler τον δεύτερο σημαντικότερο «επαγγελματικό» φίλο του μετά τον Tversky) και ήταν από τους βασικούς θεμελιωτές της δημιουργίας του κλάδου που αποκαλείται «Συμπεριφορικά Οικονομικά» (Behavioral Economics), με τον τελευταίο να γίνεται κάτοχος του βραβείου Νόμπελ το 2017. Η γνωριμία των Kahneman και Tversky με τον Richard Thaler τους έφερε σε επαφή με το «φαινόμενο κτητικότητας» το 1977-1978, με το οποίο είχε ο τελευταίος ασχοληθεί και μπόρεσε να στηρίξει επαρκέστερα θεωρητικά χάρη στη Θεωρία Προοπτικής. Σύμφωνα με το «φαινόμενο κτητικότητας» και τον Thaler, ο ιδιοκτήτης ενός μπουκαλιού κρασί, ενώ δεν είναι διατεθειμένος να το αποχωριστεί για λιγότερα από 200 \$, την ίδια στιγμή δεν είναι επίσης διατεθειμένος να το ξαναγοράσει για πάνω από 100 \$. Κάτι τέτοιο αντίκειται στην παραδοσιακή οικονομική θεωρία. Η Θεωρία Προοπτικής εξηγούσε το φαινόμενο αυτό, διότι πρέσβευε ότι οι φορείς χρησιμότητας δεν είναι οι καταστάσεις (κατέχω ή δεν κατέχω το μπουκάλι), αλλά οι αλλαγές (αποκτώ ή εγκαταλείπω το κρασί) και, καθώς οι άνθρωποι, σύμφωνα με αυτήν, αποστρέφονται την απώλεια περισσότερο από ό,τι επιθυμούν το κέρδος, ζητούν περισσότερα για να δεχτούν την απώλεια του μπουκαλιού, από όσα είναι διατεθειμένοι να δώσουν για να αποκτήσουν το μπουκάλι με το κρασί.

Μια άλλη συνεισφορά της σκέψης του Thaler σε αυτήν των Kahneman και Tversky ήταν το φαινόμενο της «νοητικής λογιστικής». Σύμφωνα με αυτό, οι άνθρωποι, παραβιάζουν τις αρχές του ορθολογισμού, παραλείποντας να θεωρήσουν τα χρήματα ως «μέσα συναλλαγής» και επιμένοντας να κρατούν στο μυαλό τους ξεχωριστούς λογαριασμούς αντί να έχουν μία ολοκληρωμένη και ενιαία εικόνα των

οικονομικών τους πράξεων και συναλλαγών (Kahneman, 2003a).

Το 1982, ο Kahneman, στο τρίτο του έτος ως καθηγητής στο University of British Columbia, αποφάσισε να μελετήσει μαζί με τους μεταπτυχιακούς του φοιτητές τούς κανόνες και τις αρχές που διέπουν το ζήτημα της ευτυχίας (Lewis, 2018: 276-277). Αργότερα, μετά από οκτώ χρόνια θητείας στο University of British Columbia, στο Πανεπιστήμιο Berkeley της Καλιφόρνια (το οποίο τού είχε αρνηθεί την πρόσληψη το 1978 με το αιτιολογικό ότι βρισκόταν σε προχωρημένη ηλικία), στο οποίο μετέβη το 1986 (Lewis, 2018: 394-395), ο Kahneman διεξήγαγε στο εργαστήριο πειράματα σχετικά με τις δυσάρεστες εμπειρίες. Η θητεία του Kahneman στο Berkeley συνοδεύτηκε από τη συνεργασία του με τον Donald Redelmeier πάνω στο θέμα των αναμνήσεων που είχαν οι ασθενείς μετά από επώδυνες θεραπείες. Επιπλέον, σε σύμπραξη με τον φίλο του David Schkade, επιχείρησε να σχεδιάσει τα εργαλεία εκείνα με τα οποία θα μπορούσε να μετρηθεί η ευημερία. Σε όλη αυτήν τη διαδρομή, η ορθολογικότητα των ατόμων τέθηκε πάλι υπό διερεύνηση, καθώς, στα σχετικά πειράματα που διεξήγαγε ο Kahneman με την ομάδα του, τα άτομα έδειξαν να αδιαφορούν για τη διάρκεια μιας εμπειρίας και να επηρεάζονται στην προσπάθεια αποτίμησης και αξιολόγησής της από τα πιο έντονα σημεία της, αλλά και την ένταση της ευχαρίστησης ή της δυσαρέσκειας που παρουσιάστηκε κατά την κατάληξή της (Kahneman, 2003a).

7. Βραβείο Νόμπελ και Συμπεριφορικά Οικονομικά

Στις 9 Οκτωβρίου του 2002, σε ηλικία 68 ετών, ο Daniel Kahneman ενημερώθηκε τηλεφωνικά ότι είχε επιλεγεί από την επιτροπή για να γίνει αποδέκτης του βραβείου Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών (Lewis, 2018: 419-421). Σύμφωνα με την επιτροπή, η συνεισφορά του Kahneman στην Οικονομική Επιστήμη έγκειτο στο ότι είχε ενσωματώσει σε αυτή γνώσεις από το πεδίο της Γνωστικής Ψυχολογίας, ειδικά στον τομέα της ανθρώπινης κρίσης και της λήψης αποφάσεων υπό συνθήκες αβεβαιότητας, θέτοντας, έτσι, τις βάσεις για τη δημιουργία ενός νέου πεδίου έρευνας και εμπνέοντας μια νέα γενιά ερευνητών να εμπλουτίσουν την Οικονομική Θεωρία με πορίσματα της επιστήμης της Ψυχολογίας. Με την απονομή του βραβείου, αναγνωρίστηκε στον Kahneman πως η έρευνα που πραγματοποίησε κατά τη μακρά συνεργασία του με τον Tversky έδειξε ότι οι άνθρωποι αποφάσεις μπορεί να παρουσιάζουν συστηματικές αποκλίσεις από το μοντέλο του «ορθολογικού δράντα» που προέβλεπε η καθιερωμένη Οικονομική Θεωρία και πως η Θεωρία Προοπτικής, που επίσης μαζί με τον Tversky ανέπτυξε, αποτελούσε μια εναλλακτική πρόταση η οποία μπορούσε να περιγράψει την παρατηρούμενη συμπεριφορά των ατόμων. Επιπλέον, ο Kahneman βραβεύτηκε και για το γεγονός ότι ανακάλυψε πως οι άνθρωποι

χρησιμοποιούν τις λεγόμενες «ευρετικές» στις αποφάσεις τους, οι οποίες μπορούν να τους οδηγήσουν σε επαναλαμβανόμενες παραβιάσεις των αρχών της ορθολογικότητας (Kahneman, 2002).

Ο Kahneman δεν έκρυψε ποτέ την εκτίμησή του στο πρόσωπο του Thaler, ο οποίος μαζί με μια ομάδα νέων οικονομολόγων, όπως οι Colin Camerer, George Loewenstein, Matthew Rabin, David Laibson, Terry Odean και Sendhil Mullainathan, που συστάθηκε με αυτόν σε κεντρικό ρόλο, συνέβαλαν τα μέγιστα στο να αξιοποιηθούν οι γνώσεις και τα πορίσματα από το πεδίο της Ψυχολογίας στην Οικονομική Επιστήμη. Παρότι ο Kahneman θεωρεί ότι το άρθρο του Thaler που δημοσιεύτηκε το 1980 με τίτλο «Toward a positive theory of consumer choice» στο *Journal of Economic Behavior and Organization* αποτελεί το ιδρυτικό κείμενο του κλάδου των Συμπεριφορικών Οικονομικών, εντούτοις, η συνεισφορά τόσο του ίδιου όσο και του Tversky στη διαμόρφωση του ερευνητικού αυτού πεδίου ήταν θεμελιώδης, διότι, μέσω της Θεωρίας Προοπτικής, οι Kahneman και Tversky έδωσαν κάποιου είδους νομιμοποίηση στον κλάδο της Ψυχολογίας, ώστε να χρησιμεύει στο εξής ως δεξαμενή ρεαλιστικότερων υποθέσεων σχετικά με τη συμπεριφορά των ατόμων που ασκούν οικονομική δραστηριότητα. Εν γένει, τα συμπεράσματα της συνεργασίας τους παρείχαν τις αρχικές ιδέες που επηρέασαν τη σκέψη μερικών οικονομολόγων, κάτι που όχι μόνο συνέβη, αλλά αποτελούσε και στόχο του διδύμου στην προσπάθειά τους να συνδέσουν την Οικονομική Επιστήμη με την Ψυχολογία, μιας και το να ενθαρρυνθούν κάποιοι οικονομολόγοι να ενδιαφερθούν για τα προτάγματα της Ψυχολογίας φάνταζε για τους Kahneman και Tversky πιο εφικτό από το να υποστηριχθούν κάποιοι ψυχολόγοι, ώστε να εισακουστούν από τους οικονομολόγους και να διεισδύσουν στους κόλπους τους. Στους δύο αυτούς οικονομολόγους ο Kahneman αποδίδει σε μεγάλο βαθμό τις γνώσεις του σχετικά με τα Οικονομικά.

Το 2011, έγινε η έκδοση του βιβλίου του Kahneman *Thinking fast and slow*, το οποίο έγινε best seller διεθνώς και αφιερώθηκε στη μνήμη του Amos Tversky. Το βιβλίο απέσπασε διθυραμβικές κριτικές και κέρδισε πλήθος διακρίσεων, μεταξύ των οποίων ήταν τα βραβεία: «National Academy of Sciences Best Book Award» το 2013 και το «Los Angeles Times Book Prize» το 2012 (Kahneman, 2019).

8. Επίλογος

Ο Daniel Kahneman, στη μακρά συνεργασία του με τον Amos Tversky, χρησιμοποίησε οικονομικά μοντέλα ως σημεία αναφοράς, στα οποία επιχειρήθηκε η αντιπαραβολή στοιχείων από την επιστήμη της Ψυχολογίας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο άρθρο τους με τίτλο «Judgments under uncertainty: heuristics and biases»

που δημοσιεύτηκε στο *Science* το 1974, επισήμαναν παραβιάσεις των στατιστικών αρχών στον υπολογισμό των πιθανοτήτων (Camerer & Loewenstein, 2004: 6) και παρουσίασαν περίπου είκοσι είδη μεροληψίας που εμφανίζονται, καθώς τα άτομα κάνουν χρήση ευρετικών μεθόδων στην προσπάθειά τους να λάβουν αποφάσεις και να πραγματοποιήσουν κρίσεις (Kahneman, 2012: 8). Το σημαντικότερο, όμως, έργο των Kahneman και Tversky, το οποίο αναφέρεται συχνότερα στις επιστημονικές εργασίες που σχετίζονται με τα Οικονομικά (Simonsohn, 2014), με τίτλο «Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk», δημοσιεύτηκε το 1979 στο περιοδικό *Econometrica* και θεωρείται ένα από τα επιστημονικά άρθρα με τη μεγαλύτερη επίδραση στις κοινωνικές επιστήμες (Mercer, 2005). Επιπλέον, συγκαταλέγεται ανάμεσα σε αυτά που αναφέρονται συχνότερα στην επιστήμη της Ψυχολογίας (Simonsohn, 2014). Το άρθρο περιείχε προβλήματα στα οποία εντοπίζονταν συστηματικές παραβιάσεις των αξιωμάτων της Θεωρίας Αναμενόμενης Χρησιμότητας. Σε αυτό, οι Kahneman και Tversky (1979), ασκώντας έντονη κριτική στη Θεωρία Αναμενόμενης Χρησιμότητας, απέδωσαν τις παραβιάσεις αυτές σε ψυχοφυσικούς παράγοντες, τους οποίους ενσωμάτωσαν στη «Θεωρία Προοπτικής» που πρότειναν (Camerer & Loewenstein, 2004: 6).

Η Θεωρία Προοπτικής αποτέλεσε θεμέλιο λίθο του κλάδου των Συμπεριφορικών Οικονομικών και συνέβαλε σημαντικά στην εξήγηση και στην κατανόηση συμπεριφορών (Barberis, 2013) που σχετίζονται με τα Χρηματοοικονομικά (Altman, 2010· Odean, 1998), τον κλάδο των Ασφαλίσεων (Johnson et al., 2013· Sydnor, 2010), την Πολιτική (Levy, 1996) και τις Επενδύσεις (Genesove & Mayer, 2001· Benartzi & Thaler, 1995), ενώ αποτέλεσε εφαλτήριο για εργασίες που μελετούν τη συμπεριφορά υπό συνθήκες «κινδύνου» και σχετίζονται με τις «μεροληψίες του σημείου αναφοράς» (status quo biases) (Kahneman et al., 1991), το «φαινόμενο κτητικότητα» (endowment effect) (Thaler, 1980· Tversky & Kahneman, 1981· Köszegi & Rabin, 2006) και τις εκτιμήσεις των επιπτώσεων που οφείλονται σε ζημιές σε σχέση με τα κέρδη.

Βιβλιογραφία

- Altman, M. (2010). Prospect theory and behavioral finance. *Behavioral Finance: Investors, Corporations, and Markets*: 191-209.
- Barberis, N. C. (2013). Thirty years of prospect theory in economics: A review and assessment. *Journal of Economic Perspectives*, 27(1): 173-196.

- Benartzi, S. & Thaler, R. H. (1995). Myopic loss aversion and the equity premium puzzle. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(1): 73-92.
- Camerer, C. F. & Loewenstein, G. (2004). CHAPTER ONE. «Behavioral Economics»: Past, Present, Future. In *Advances in behavioral economics* (pp. 3-52). Princeton University Press.
- Clift, J. (2009). Questioning a Chastened Priesthood [profile of Daniel Kahneman]. *Finance & Development* (International Monetary Fund), September: 4-7. Ανακτήθηκε από: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2009/09/people.html>. (Προσπελάστηκε: 13/9/2019)
- Genesove, D. & Mayer, C. (2001). Loss aversion and seller behavior: Evidence from the housing market. *Quarterly Journal of Economics*, 116(4): 1233-1260.
- Johnson, S., Holdsworth, L., Hoel, H. & Zapf, D. (2013). Customer stressors in service organizations: The impact of age on stress management and burnout. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 22: 318-330.
- Kahneman, D., Knetsch, J. L. & Thaler, R. H. (1991). Anomalies: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1): 193-206.
- Kahneman, D. (2002). Daniel Kahneman – Nobel Prize lecture. Ανακτήθηκε από: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2002/kahneman/lecture/> (Προσπελάστηκε: 8/3/2021)
- Kahneman, D. (2003a). Autobiography. In T. Frängsmyr (Ed.), *Les Prix Nobel: The Nobel Prizes*. Stockholm: Nobel Foundation.
- Kahneman, D. (2003b). Maps of Bounded Rationality: Psychology for Behavioral Economics. *American Economic Review*, 93(5): 1449-1475.
- Kahneman, D. (2012). *Thinking, Fast and Slow*. UK: Penguin Books.
- Kahneman, D. (2019). *Daniel Kahneman: Eugene Higgins Professor of Psychology, Emeritus, and Professor of Psychology and Public Affairs, Emeritus*. Biography: Nobel Biography.
- Kőszegi, B. & Rabin, M. (2006). A model of reference-dependent preferences. *The Quarterly Journal of Economics*, 121(4): 1133-1165.
- Levine, D. P. (1986). Reconceptualizing Classical Economics. In *The reconstruction of economic theory* (pp. 13-40). Dordrecht: Springer.
- Levy, B. (1996). Improving Memory in Old Age through Implicit Self-Stereotyping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71: 1092-1107.
- Lewis, M. (2018). *Η μεγάλη ανατροπή*. Μτφρ. Ν. Ρούσσος, Επιμ. Α. Καρατζάς. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

- Mercer, J. (2005). Prospect theory and political science. *Annual Review of Political Science*, 8: 1-21.
- Odean, T. (1998). Are investors reluctant to realize their losses? *Journal of Finance*, 53: 1775-1798.
- Simonsohn, U. (2014). *Citing Prospect Theory*. Data Colada, February 10. Ανακτήθηκε από: <http://datacolada.org/15>. (Προσπελάστηκε: 9/3/2021)
- Sydnor, J. (2010). (Over)insuring modest risks. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(4): 177-199.
- Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1(1): 39-60.
- Thaler, R. (2018). *Παράτυπη συμπεριφορά: η διαμόρφωση και η ανάδειξη της συμπεριφορικής οικονομικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Κάτοπτρο.
- Tversky, A. & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211(4481): 453-458.

Abstract

The paper presents the life and works of the Nobel laureate in Economics, in 2002, Daniel Kahneman, in an attempt to highlight his contribution; firstly, to challenging the so-called Theory of Expected Utility as an analytical model of decision-making, and secondly, to the foundation of the field of Behavioral Economics. Daniel Kahneman, a cognitive psychologist of Jewish descent, did a great deal of scientific work on decision-making with his close associate Amos Tversky, identifying those systematic errors (biases) and the prejudices that guide individuals' judgments and choices and make them deviate from the corresponding best practices they would have if they had actually acted according to the model of the rational actor. In addition, they co-authored in 1979 the paper titled: "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk", published in *Econometrica*, one of the most influential scientific articles in the social sciences. It identifies systematic violations of the axioms of the Theory of Expected Utility and proposes Prospect Theory as an alternative model of decision making under uncertainty. This work, along with the rest of Daniel Kahneman's work, was a cornerstone of the Behavioral Economics field.

Ο **Θεόδουλος Ελευθέριος Ε. Παπαδάκης** είναι Διδάκτωρ του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) και μέλος του Εργαστηρίου Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Οικονομικής και Δικαίου, ενώ διδάσκει και στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

Ο **Παναγιώτης Γ. Μιχαηλίδης** είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ) και Διευθυντής του Εργαστηρίου Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Οικονομικής και Δικαίου του ΕΜΠ.

Η επίδραση του *Instagram* στο καταναλωτικό προφίλ των millennials

Δρ Παναγιώτης Ε. Τζαβάρας

Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα μελετά την καταναλωτική συμπεριφορά των millennials ή generation Y, των ατόμων δηλαδή που γεννήθηκαν από το 1980 έως το 2000. Συγκεκριμένα, εξετάζονται οι καταναλωτικές τους συνήθειες, οι επιρροές που δέχτηκαν εξαιτίας της συχνής και παρατεταμένης χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, οι προτιμήσεις και οι επιλογές τους, οι οποίες διαμόρφωσαν το καταναλωτικό τους προφίλ.

Στόχος του άρθρου είναι η διερεύνηση της επίδρασης που άσκησε το *Instagram* πάνω στη γενιά αυτήν, η οποία το χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο για να αντλήσει πληροφορίες, να διασταυρώσει γνώμες και να λάβει εξατομικευμένες κριτικές για προϊόντα και υπηρεσίες, προτού προβεί σε προσωπική χρήση αυτών. Η μελέτη επικεντρώνεται στην εμβάθυνση των αιτίων που διαμόρφωσαν το καταναλωτικό προφίλ των millennials, σε συσχετισμό με την αυξημένη χρήση του *Instagram* και τον ρόλο του marketing σε αυτό.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά αυτής της ηλικιακής ομάδας, τα οποία διαμόρφωσαν το κοινωνικοοικονομικό status της καθώς και το

συναισθηματικό υπόβαθρό της, επηρεασμένο από τις δύο οικονομικές κρίσεις του 2000 και του 2010, της πανδημίας του COVID-19 και των καταναλωτικών προτύπων των δύο αυτών δεκαετιών. Παράλληλα, διερευνάται η θέση που κατέχει ο ψηφιακός κόσμος στην καθημερινή ζωή των millennials, εστιάζοντας στη χρήση του *Instagram*, το οποίο επιτρέπει στους χρήστες την ανάπτυξη και τη δημοσίευση περιεχομένου, τον διαμοιρασμό απόψεων μεταξύ των καταναλωτών αυτής της γενιάς και τη διαμόρφωση μιας παγιωμένης καταναλωτικής νοοτροπίας, αφού το συμβουλευόμαστε για τις αποφάσεις, τις αγορές και τις δραστηριότητές τους.

Το δεύτερο μέρος του άρθρου περιλαμβάνει τα αποτελέσματα στα οποία κατέληξε η έρευνα που βασίστηκε στις απαντήσεις ερωτηματολογίου που διανεμήθηκε ηλεκτρονικά σε Ελλάδα και Κύπρο, και αντιπροσωπεύει ένα δείγμα ατόμων που ανήκουν στην εν λόγω ηλικιακή κατηγορία. Το συμπέρασμα που εξήχθη επιβεβαιώνει πως η generation Y δέχεται επιρροές και ακολουθεί προτάσεις προβεβλημένες από το *Instagram* με αρκετό, όμως, σκεπτικισμό, χωρίς να αποβάλλει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και χωρίς να ακυρώνει τις προσωπικές επιθυμίες της.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: millennials, *Instagram*, καταναλωτικά πρότυπα, ψηφιακές πλατφόρμες, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, generation Y.

1. Εισαγωγή

Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ), ελκυστικοί προορισμοί σχετικά με την έρευνα και αγορά προϊόντων στο Διαδίκτυο, συντελούν στην προβολή της κοινής γνώμης, καθώς καθιστούν τους χρήστες δέκτες, αλλά και εκδότες κειμένων μέσω ανατροφοδότησης, παρέχουν κοινωνική και συναισθηματική υποστήριξη και αποτελούν εξαιρετικό σύμμαχο στην προώθηση συγκεκριμένων ιδεών, αξιών και προϊόντων. Ψηφιακές πλατφόρμες όπως το *Twitter*, το *Facebook* (*Meta*), το *Linkendin*, η *Google*, το *Instagram*, το *Snapchat*, το *Tumblr*, το *Pinter* και το *Youtube* έδωσαν νέα εργαλεία επικοινωνίας στους καταναλωτές και νέες δυνατότητες διαφήμισης στις επιχειρήσεις (“www.aboutnet.gr”, 2020). Η στόχευση συγκεκριμένου κοινού γίνεται από το *Facebook* βάσει παραμέτρων όπως η ηλικία, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, το φύλο και τα ενδιαφέροντα. Αντίθετα, στο *Instagram*, οι διαφημίσεις παίρνουν τη μορφή αφήγησης μέσω εικόνας ή βίντεο και ενσωματώνονται φυσικά στις ροές ιστοριών και εμπειριών, καθώς προσελκύουν άμεσα και αβίαστα

την προσοχή των χρηστών.

Τα ΜΚΔ, ζωτικοί παράγοντες κοινωνικοποίησης των καταναλωτών, επηρεάζουν εμφανώς τη συμπεριφορά τους καθώς αναπτύσσουν συχνή επικοινωνία με άτομα, ομάδες ή επιχειρήσεις, ανταλλάσσοντας πληροφορίες και απόψεις σε καθημερινή βάση με αυξημένη συχνότητα, ώστε να καθίστανται πιο δεκτικοί σε σύγχρονες ιδέες και να προσαρμόζονται πιο εύκολα στα νέα δεδομένα. Το νεότερο δε σε ηλικία αγοραστικό κοινό (20-40 ετών) εμπιστεύεται περισσότερο πρόσωπα ευρείας αποδοχής ή προβολής που ενημερώνουν ή διαφημίζουν προϊόντα και υπηρεσίες με βάση την προσωπική τους εμπειρία, προσανατολίζοντας, έτσι, τις αγορές στην κατεύθυνση που επιτάσσουν οι πλατφόρμες αυτές.

Το *Instagram*, το οποίο σήμερα αποτελεί ανερχόμενη δύναμη του Διαδικτύου εξαιτίας της αμεσότητας της χρηστικότητάς του, εκτός από δίαυλος επικοινωνίας και πλατφόρμα marketing, είναι ένας ψηφιακός χώρος όπου οι χρήστες αναδεικνύουν στιγμές από τη ζωή τους, γεγονός το οποίο δημιουργεί συναισθηματική δέσμευση και εξάρτηση με τους καταναλωτές. Για τον λόγο αυτόν, οι εταιρείες οργανώνουν ανάλογες στρατηγικές προώθησης για τα προϊόντα τους επιστρατεύοντας πρόσωπα επιρροής (influencers), οι οποίοι με την αναγνωρισιμότητά τους προσδίδουν στη διαφημιστική διαδικασία κύρος, διαχρονική αξία και ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Ενδεικτική για την επιρροή που ασκεί το *Instagram* στους χρήστες είναι η τελευταία έρευνα του οργανισμού «5W Public Relations», σύμφωνα με την οποία το 72% των νέων που γεννήθηκαν μεταξύ 1980-2000 επηρεάζονται από συγκεκριμένα πρόσωπα που ακολουθούν στο *Instagram* για τις αγορές τους, το 52% επιλέγει διαφημιστικά πλαίσια και το 35% αγοράζει προϊόντα μέσω αυτών (www.makthes.gr, 2020).

2. Τα χαρακτηριστικά της γενιάς των millennials

Ως millennials ή generation Y (1980-2000) αναφέρεται η γενιά με το υψηλότερο εκπαιδευτικό υπόβαθρο που έχει εισαχθεί ποτέ στον επαγγελματικό στίβο. Είναι οι high-tech νέοι, που με τη διορατικότητα, τον ενθουσιασμό και τον ρεαλισμό που τους διακρίνει, δίνουν το δικό τους στίγμα και σηματοδοτούν μια νέα εποχή. Ανταγωνιστικοί και ευέλικτοι, αισιόδοξοι και φιλόδοξοι, πιστεύουν έντονα στις ικανότητές τους και ξεκινούν την καριέρα τους με τις καλύτερες προοπτικές. Δεδομένης της φιλοδοξίας τους (ονομάζονται και γενιά του «ego»), των ηγετικών τους τάσεων και της ικανότητάς τους να προσαρμόζονται σε συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες, κατόρθωσαν να αντεπεξέλθουν δυναμικά στις δυσκολίες και στις αντίξοες συνθήκες που δημιούργησαν οι δύο οικονομικές κρίσεις (2000 και 2009) και η πανδημία του COVID-19. Νέοι με υψηλές προσδοκίες και εθισμένοι στην τεχνολογία δια-

τηρούν αμείωτη τη διάθεση για καινοτομία και δημιουργικότητα, οραματίζονται θετικές αλλαγές στην οικονομία, ενώ αντιμετωπίζουν δημιουργικά και δυναμικά τις απαιτήσεις των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών (Adecco, 2020).

Με δεδομένο ότι η τεχνολογία αποτελεί την έκτη τους αίσθηση, σπάνια επισκέπτονται τράπεζες ή εμπορικά καταστήματα, καθώς διεκπεραιώνουν σχεδόν τα πάντα ηλεκτρονικά. Ψυχαγωγούνται, γνωρίζουν κόσμο, πραγματοποιούν τις αγορές τους και σχεδόν όλοι συμμετέχουν στα ΜΚΔ. Η φοβερή εξοικείωσή τους με την τεχνολογία και τα ΜΚΔ τους δίνει τη δυνατότητα να αυξήσουν τα έσοδά τους ή να πραγματοποιήσουν καινοτόμες ιδέες, όπως η ανάπτυξη εταιρειών που προσφέρουν οικονομικές υπηρεσίες (παραδείγματος χάρη, *Airbnb*, *Ryanair*), καθώς και η δημιουργία νέων επαγγελμαμάτων, για παράδειγμα, του επαγγελματία των social media influencers (Μπουζάκη, 2021).

Όσον αφορά στις νέες διαδικτυακές πλατφόρμες, η generation Y προτιμά το *Instagram*. Αυτή η επιλογή οδήγησε τις επιχειρήσεις να σχεδιάσουν τις υπηρεσίες της εφαρμογής κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αυξηθεί η επισκεψιμότητα εκ μέρους της γενιάς αυτής, την οποία ενδιαφέρει κυρίως το content marketing. Για τον λόγο αυτόν, εστιάζουν στη δημιουργία και διανομή ενδιαφέροντος περιεχομένου με στόχο την προσέλκυση καθορισμένου και απαιτητικού κοινού, ώστε να μείνει ευχαριστημένο και, στη συνέχεια, να προχωρήσει σε κάποια κερδοφόρα ενέργεια. Οι millennials θα εμπιστευθούν ένα brand μόνο αν αυτό δείξει γνήσιο ενδιαφέρον στο να τους εκπαιδεύσει για κάτι, αφού αναζητούν στο προϊόν, όχι το υλικό αγαθό, αλλά την «αξία». Μόνο τότε θα αφιερώσουν χρόνο, προσοχή, ενδιαφέρον και θα δείξουν αφοσίωση. Το μυστικό του επιτυχημένου marketing για τους millennials βασίζεται στην τακτική «πουλάς χωρίς να πουλάς», ενώ για την επιλογή προϊόντων εμπιστεύονται σε μεγάλο βαθμό έγκυρες πηγές (οικογένεια, φίλοι), αλλά και κάποια επιδραστική persona στα ΜΚΔ, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα πολλές φορές να παγιδεύονται στην ψηφιακή τους εικόνα, μια εικόνα άρτια, αψεγάδιαστη, ειδυλλιακή, η οποία, όμως, δεν συνάδει με την πραγματικότητα. Είναι απλώς ένα avatar (Μάρκου, 2018).

3. Το *Instagram* στη ζωή των millennials

Σήμερα, το μεγαλύτερο μερίδιο της διαφημιστικής καμπάνιας επενδύεται στο *Instagram*, θεμελιώδες τμήμα της στρατηγικής marketing πολλών επιχειρήσεων, καθώς παρέχει τη δυνατότητα μιας γρήγορης και εύκολης σύνδεσης ανάμεσα στη λειτουργία της κάμερας του smartphone με όλα τα social προφίλ των χρηστών, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να κοινοποιούν μέσω *Twitter*, *Facebook* και *Instagram* τις φωτογραφίες και τις ιδέες τους. Το *Instagram*, ως χώρος αλληλεπίδρασης και

επικοινωνίας, προϋποθέτει εξαιρετικής ποιότητας και ασύλληπτης ποσότητας ενημερωτικό και ψυχαγωγικό περιεχόμενο. Σύμφωνα με τη δήλωση της Φρατζέσκας Γαλαύτη, Head of Creative and Stragedy της Admire: «Οι πελάτες επιλέγουν όλο και περισσότερο να διαφημιστούν στα ΜΚΔ έναντι των παραδοσιακών μέσων, διότι μπορούν να επιτύχουν καλύτερες προσωποποιημένες εμπειρίες στον τελικό καταναλωτή». Και αυτό συμβαίνει, διότι το content marketing έχει σχέση περισσότερο με τις εμπειρίες που δημιουργούνται για τον καταναλωτή και λιγότερο με τα διαφημιστικά μηνύματα (Χάιτα, 2018). Το *Instagram* υπερέχει έναντι των άλλων ΜΚΔ, γιατί είναι μια εφαρμογή που βασίζεται στην εικόνα, επιτρέποντας στους χρήστες να κοινοποιούν, να βλέπουν, να επεξεργάζονται και να σχολιάζουν φωτογραφίες. Πρόσωπα επιρροής (influencers) ανεβάζουν stories και δημοσιεύσεις με προϊόντα ή υπηρεσίες που αναλαμβάνουν να προωθήσουν, ενώ παράλληλα ενδυναμώνουν την πλατφόρμα με χορηγούμενες παρουσιάσεις και «giveaways».

Το *Instagram*, αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των millennials, έχει τη δύναμη να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό άμεσα και έμμεσα τις καταναλωτικές τους προτιμήσεις και τις αγοραστικές τους αποφάσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αναδείχθηκαν οι influencers, μια έννοια με πολλαπλή σημασία που αντανακλά τη σύγχρονη μορφή marketing, εξασφαλίζει μεγαλύτερη πρόσβαση σε αυτό το ηλικιακό κοινό και φυσικά αυξάνει τις πωλήσεις για τις επιχειρήσεις. Τα άτομα αυτά ασκούν, ταυτόχρονα, σημαντική επιρροή στους ακολούθους τους (followers) –κυρίως στους νεαρούς millennials– συνιστώντας, την ίδια στιγμή, πρότυπο για αυτούς, καθώς με τη δημοσιότητα και το γόητρο που αποκτούν, δημιουργούν τάσεις, μόδα, στερεότυπα. Επειδή είναι και οι ίδιοι καταναλωτές, δημιουργείται με τους followers μια σχέση εμπιστοσύνης-εξάρτησης. Το γεγονός αυτό συνδέεται με την αυξανόμενη ανάγκη τους για αποδοχή και αναγνωρισιμότητα σε έναν κόσμο άκρως ανταγωνιστικό και απαιτητικό (Stelzner, 2019).

Σε πρόσφατες έρευνες που διεξήχθησαν από το Πανεπιστήμιο του Michigan, αποδεικνύεται ότι η συστηματική ενασχόληση με τα ΜΚΔ αυξάνει την αγωνία και το άγχος, καθώς κυρίως οι νέοι σε ηλικία χρήστες φοβούνται διαρκώς μήπως δεν ανταποκρίνονται στα φαινομενικά τέλεια πρότυπα των influencers. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιφέρει σύγχυση προσωπικότητας, αλλοίωση χαρακτήρα, αίσθημα αποτυχίας, αν δεν καταφέρουν να προσαρμοστούν σε αυτήν την ιδανική εικόνα, η οποία μπορεί μεν να συνάδει με τα πρότυπα της εποχής τους (εξωτερική εμφάνιση, καταναλωτικές συνήθειες, επαγγελματικές επιλογές), ίσως όμως να μην ταιριάζει καθόλου με την ψυχосύνθεσή τους, τη συναισθηματική ισορροπία ή τις προσωπικές επιθυμίες τους.

Η χρήση του *Instagram*, ως παράγοντας βιωσιμότητας στη ζωή των millennials,

απαιτεί σύνεση και μέτρο, ώστε να μην καταλήξουν απρόσωποι ακόλουθοι και ουραγοί, οδηγώντας τους σε μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στην πραγματικότητα και την ψευδή, πλασματική εικόνα του ψηφιακού κόσμου (“www.digitalid.gr”, 2018).

4. Το καταναλωτικό προφίλ των millennials

Σύμφωνα με την έρευνα του Ινστιτούτου Έρευνας Λιανεμπορίου Καταναλωτικών Αγαθών (ΙΕΛΚΑ), η γενιά αυτή έχει πληγεί σε μέγιστο βαθμό από τις συνέπειες των οικονομικών κρίσεων και από το μειωμένο διαθέσιμο εισόδημα. Χαρακτηριστικό είναι ότι, αν και για το 63% των καταναλωτών οι προσφορές και οι εκπτώσεις, παρά οι χαμηλές τιμές, είναι ο κύριος λόγος για να επιλέξουν ένα κατάστημα, μόνο το 36% των millennials επιθυμεί το ίδιο (Κιοσές, 2018).

Αυτές οι αντιλήψεις αντικατοπτρίζουν και τη συμπεριφορά τους γύρω από την αγοραστική εμπειρία, καθώς δίνουν προτεραιότητα σε άλλες δραστηριότητες, παρά στην αγορά καταναλωτικών αγαθών. Πρόκειται για μια βασική διαφοροποίηση της γενιάς των millennials, που καταδεικνύει και το διαφορετικό ψηφιακό περιβάλλον στο οποίο έχουν ενηλικιωθεί. Ο Δρ Λευτέρης Κιοσές, γενικός διευθυντής του ΙΕΛΚΑ, αναφέρει ότι η γενιά αυτή όλο και περισσότερο απομακρύνεται από την τηλεοπτική διαφήμιση, επιλέγοντας εναλλακτικά μέσα, όπως η επικοινωνία μέσω texting και ΜΚΔ (Κιοσές, 2018).

Ως καταναλωτικό κοινό, οι millennials (αριθμούν σήμερα στην Ελλάδα πάνω από 3.000.000 καταναλωτές) είναι πολύ απαιτητικοί και εκλεκτικοί και εκείνοι που θα αναδείξουν τη νέα καταναλωτική τάση. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι, παρά το υψηλό επίπεδο μόρφωσης που διαθέτουν, το μέλλον τους είναι σχετικά αβέβαιο, πολλοί εξ αυτών υποαπασχολούνται ή βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας, είναι άνεργοι, και κατά συνέπεια με χαμηλότερη αγοραστική δύναμη, αρκετοί έχουν μεταναστεύσει σε αναζήτηση καλύτερης επαγγελματικής τύχης, ενώ 4 στους 10 δηλώνουν χρεωμένοι. Αναγκάζονται να παραμείνουν περισσότερο κάτω από την οικογενειακή στέγη, δεν αποτελούν τον βασικό αγοραστή του νοικοκυριού και αποταμιεύουν ελάχιστα. Παρ’ όλα αυτά, ζουν με την τεχνολογία, επικροτούν την καινοτομία και την πρωτοτυπία, απαξιώνοντας τις παρωχημένες διαφημιστικές μεθόδους προώθησης. Οι millennials καταναλωτές έχουν ανάγκη να γνωρίζουν πως δεν τους πουλάς απλώς ένα προϊόν, αλλά μια εμπειρία. Το 78% εξ αυτών θα προτιμούσε να ξοδέψει χρήματα για μια εμπειρία, παρά για την απόκτηση ενός υλικού αγαθού. Έχουν ανάγκη μια ιστορία της οποίας θα γίνουν κομμάτι, γιατί δεν τους ενδιαφέρει μόνο το brand, αλλά η ιστορία πίσω από αυτό, αναζητώντας μέσα στον καταναλωτικό κυκεώνα ένα πνεύμα ανθρωποκεντρικότητας και εστιάζοντας στην αμεσότητα

και στο συναίσθημα: «Σημασία έχει τι επιθυμεί να συζητήσει ο χρήστης και όχι τα brands», αυτή η βασική αρχή του digital marketing εκφράζει και την καταναλωτική επιδίωξη της γενιάς αυτής (Παχατουρίδης, 2018).

Κύριο χαρακτηριστικό του καταναλωτικού προφίλ των millennials θεωρείται η αναζήτηση πιο εξατομικευμένων επιλογών. Οι δαπάνες τους προσανατολίζονται σε τομείς όπως: ταξίδια, ψυχαγωγία, τεχνολογία, διαδικτυακό στοίχηματισμό, ΜΚΔ, συνδρομητική τηλεόραση, πλατφόρμες ψηφιακής διανομής ή αναπαραγωγής video και μουσικής. Προβαίνουν σε διαδικτυακές αγορές, αναζητούν κουπόνια και online deals, επιλέγουν το Διαδίκτυο για την ενημέρωσή τους. Τον εθισμό τους στο Διαδίκτυο και στο κινητό τηλέφωνο τον γνωρίζουν πλέον οι επιχειρήσεις και έχουν σπεύσει να δημιουργήσουν μια online αγοραστική εμπειρία, βελτιστοποιημένη για κάθε κινητή συσκευή, να ανεβάσουν ποιοτικό περιεχόμενο και να προσφέρουν ευκαιρίες για social sharing, καθώς πρόκειται για άτομα που επιζητούν τη γνώμη του κύκλου τους, καταγράφουν σχόλια και παρακολουθούν online videos με την ενεργό συμμετοχή διακεκριμένων influencers. Χαρακτηριστικό του καταναλωτικού προφίλ της generation Y είναι πως προτιμά να αγοράσει ένα πολυτελές αγαθό για τον εαυτό της, παρά για να εντυπωσιάσει. Δεδομένου, όμως, πως δεν έχουν πολλοί εξ αυτών την οικονομική δυνατότητα να τα αποκτήσουν, αναζητούν τρόπους, ώστε να γίνουν πιο προσιτά σε αυτούς ή επιλέγουν να συνδυάζουν, έτσι, πολυτελή προϊόντα με άλλα πιο προσιτά. Αυτό τους δίνει τη δυνατότητα να διαφοροποιηθούν από τη μάζα, ενώ, ταυτόχρονα, συμμορφώνονται με τους κανόνες της ομάδας στην οποία ανήκουν (Πρωτοπαπαδάκης, 2016).

Οι προσπάθειες των επιχειρήσεων το τελευταίο διάστημα έχουν επικεντρωθεί σε μεγάλο βαθμό στην προσέλκυση των millennials ως καταναλωτών, οι οποίοι αλλάζουν ολοκληρωτικά το καταναλωτικό τοπίο, καθώς οι έρευνες δείχνουν πως είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι σε θέματα κοινωνικά και περιβαλλοντικά. Μεγάλα διεθνή brands προσαρμόζουν ανάλογα τη στρατηγική δράσεων της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης (ΕΚΕ). Έτσι, κάποιες εταιρείες έχουν υιοθετήσει το μοντέλο «one for one», σύμφωνα με το οποίο χορηγούν ένα προϊόν δωρεάν σε ευπαθείς ομάδες για καθένα που αγοράζει ο πελάτης. Αναμφίβολα, ο θετικός αντίκτυπος που δημιουργεί μια εταιρεία καταγράφεται υποσυνείδητα στην καταναλωτική προτίμηση των millennials, ενώ έχει και άμεση οικονομική απόδοση για τις εταιρείες (Κυριάκου, 2017).

Ένας αστάθμητος παράγοντας που ενίσχυσε τη σχέση της γενιάς αυτής με το *Instagram*, αλλάζοντας πιθανόν μόνιμα την καταναλωτική συμπεριφορά της, αύξησε τις ηλεκτρονικές αγορές και παγίωσε την αμφίδρομη σχέση μεταξύ των brands και του αγοραστικού κοινού αυτής της ηλικίας είναι αναμφισβήτητη η εξάπλωση

της πανδημίας του COVID-19. Το παράδοξο στην εκδήλωση της καταναλωτικής συμπεριφοράς των millennials είναι πως η πανδημία δεν επηρέασε τις συνήθειες και τις επιλογές τους –με εξαίρεση την αύξηση των αγορών σε είδη προσωπικής υγιεινής και καθαρισμού–, ενώ αυξήθηκε κατά δύο ώρες ο χρόνος που δαπανούν στο Διαδίκτυο. Σύμφωνα με την έρευνα της *Deloitte* «2020 Deloitte Global Millennial Survey», η γενιά των millennials είναι έτοιμη για επανεκκίνηση μετά την πανδημία και οραματίζεται, παρά τις δυσκολίες, μια θετική αλλαγή σε ολόκληρο τον κόσμο (Έρευνα της Deloitte για Millennials & Gen Z, 2020).

Καθώς η πανδημία αύξησε τον βαθμό ενσυναίσθησης σε ατομικό επίπεδο, το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι ενδιαφέρονται περισσότερο από πριν για τον συνάνθρωπό τους, αλλά και για δράσεις κοινωνικής συνεισφοράς. Αυτό αντανακλάται και στα *Instagram stories*, τα οποία απέκτησαν ένα σύνθετο περιεχόμενο, συνδυάζοντας το κοινωνικό μήνυμα με την προώθηση και τη χρήση υλικών αγαθών και υπηρεσιών. Προτίμησαν δε να στηρίζουν οικονομικά με τις αγορές τους μικρότερες και τοπικές επιχειρήσεις εν μέσω πανδημίας και εξέφρασαν την άποψη ότι δεν διστάζουν να απορρίψουν μια εταιρεία που είναι αντίθετη με τις δικές τους αξίες (Μελής, 2021).

5. Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη συνιστά μια διερευνητική εργασία, η οποία αποσκοπεί στην άντληση, παρουσίαση και ερμηνεία των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν με μια συγκεκριμένη διαδικασία και αφορούν στην επίδραση του *Instagram* στη διαμόρφωση της αγοραστικής συμπεριφοράς και του καταναλωτικού προφίλ των millennials.

Για τη διερεύνηση του θέματος, επιλέχθηκε η σύνταξη δομημένου ερωτηματολογίου, καθώς θεωρείται βασικό εργαλείο για τη συλλογή στοιχείων και δεδομένων, αφού επιτρέπει μέσα σε ένα μικρό χρονικό διάστημα να συγκεντρωθούν τα επιθυμητά αποτελέσματα, που σχετίζονται με το υπό διερεύνηση θέμα.

Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο αποτελείται από πέντε (5) προκαταρκτικές ερωτήσεις που ορίζουν τις μεταβλητές της έρευνας (φύλο, ηλικία, εργασία, χρήση και επιρροή του *Instagram*), ώστε να προσδιοριστεί επακριβώς το δείγμα το οποίο θα χρησιμοποιηθεί, καθώς επίσης και από δεκαπέντε (15) κύριες ερωτήσεις κλίμακας Likert με πέντε (5) πιθανές απαντήσεις διαβαθμιζόμενης έντασης («διαφωνώ απόλυτα», «διαφωνώ», «ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ», «συμφωνώ», «συμφωνώ απόλυτα»), οι οποίες προσφέρουν προκαθορισμένες εναλλακτικές απαντήσεις με έμφαση στον ποιοτικό τους χαρακτήρα. Η δειγματοληψία βασίστηκε στη μέθοδο της «χιονοστιβάδας», καθώς οι αρχικοί συμμετέχοντες προσδιορίζουν άλλα άτομα

τα οποία παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά και τους επιτρέπουν να συμμετέχουν με τις απαντήσεις τους στη μελέτη αυτήν, επεκτείνοντας και διευρύνοντας την αρχική ομάδα (Τζαβάρας, 2020).

Το ερωτηματολόγιο δόθηκε σε ηλεκτρονική μορφή και σχεδιάστηκε με το εργαλείο *Google Forms*, επειδή στο τυχαίο δείγμα των 303 ατόμων εντάσσεται μια ηλικιακή ομάδα απόλυτα εξοικειωμένη με τη χρήση της τεχνολογίας και ήταν πιο εύκολο, άμεσο και ταχύτερο να συγκεντρωθούν οι πληροφορίες για την έρευνα αυτήν. Αφού συγκεντρώθηκαν τα δεδομένα και αξιοποιήθηκαν τα ραβδογράμματα που παρείχε το *Google Forms*, ακολούθησε η επεξεργασία και ερμηνεία τους συγκριτικά και με τη βιβλιογραφική έρευνα, ώστε να εξαχθούν ουσιαστικά και τεκμηριωμένα συμπεράσματα, να αναδειχθούν οι τάσεις της εποχής και φυσικά ο ρόλος του *Instagram* σε όλη αυτήν τη διαδικασία της καταναλωτικής δραστηριότητας των millennials.

6. Αποτελέσματα

Με βάση τις απαντήσεις του ερωτηματολογίου, τα αποτελέσματα που προέκυψαν οδήγησαν στις εξής διαπιστώσεις: Το ηλικιακό σύνολο των millennials σε ποσοστό 89,3% έχει εντάξει το *Instagram* στην καθημερινότητά του (μόλις το 10,7% απάντησε αρνητικά), με τον ανδρικό πληθυσμό σε ποσοστό 30,1% και τον γυναικείο πληθυσμό σε ποσοστό 68% να δηλώνουν ότι ασχολούνται και ενημερώνονται τακτικά από τις αναρτήσεις του. Πιο αναλυτικά: το 30,1% των ατόμων ηλικίας 20-25 ετών, το 35% των ατόμων ηλικίας 26-30 ετών και το 35% των ατόμων ηλικίας 31-41 ετών (ανεξαρτήτως φύλου) κάνουν αναρτήσεις και ενδιαφέρονται για τις προβολές και τις διαφημίσεις του *Instagram*. Επίσης το 95% των ερωτηθέντων κατοικούν στην Ελλάδα και το υπόλοιπο στην Κύπρο. Το 83,5% των χρηστών απαντά ότι εργάζεται αυτήν την περίοδο, σε αντίθεση με το 16,5%. Το 55,4% επιβεβαιώνει ότι ενημερώνεται καθημερινά από το *Instagram* (το 15,2% συμφωνεί, το 40,2% συμφωνεί απόλυτα), το 28,2% απαντά αρνητικά (το 13% διαφωνεί απόλυτα, το 15,2% απλώς διαφωνεί) και το 16,3% κρατά απροσδιόριστη στάση. Το 64,1% των millennials στην πρόταση ότι δεν αφιερώνει σχεδόν καθόλου χρόνο στην παρακολούθηση των αναρτήσεων του *Instagram* απάντησε αρνητικά (το 29,3% διαφωνεί απόλυτα και το 34,8% απλώς διαφωνεί), μόλις το 18,5% εκφράζει αντίθετη άποψη (το 12% συμφωνεί και το 6,5% συμφωνεί απόλυτα), ενώ το 17,4% τις παρακολουθεί περιστασιακά. Όσον αφορά στον ρόλο των διάσημων προσώπων και τις συνήθειές τους, όπως αυτές προβάλλονται μέσω του *Instagram*, παρατηρείται πως το 59,8% δεν ενδιαφέρεται για αυτά ούτε ακολουθεί τις συνήθειές τους (το 39,1% είναι απόλυτο σε αυτήν τη θέση, το 20,7% απλώς την αποδέχεται) και μόλις το 14,1% εκφράζει αντίθετη άπο-

ψη (το 6,5% διαφωνεί απόλυτα και το 7,6% απλώς διαφωνεί), ενώ ένα ποσοστό 26,1% κρατά ουδέτερη στάση. Σύμφωνα με την 4η ερώτηση, το 50% δηλώνει πως οι επιλογές των influencers δεν έχουν μεταβάλει καθόλου τις καταναλωτικές του συνήθειες (το 32,6% συμφωνεί απόλυτα και το 17,4% απλώς συμφωνεί), το 28,3% δεν αποδέχεται τη θέση αυτήν (απόλυτα το 8,7%, απλώς διαφωνεί το 19,6%), ενώ ένα 21,7% δεν εκφράζει σαφή άποψη. Στη συνέχεια, το 73,9% υποστηρίζει ότι δεν ακολουθεί συχνά τις προτάσεις των influencers (το 34,8% είναι απόλυτο στη θέση αυτήν, το 39,1% απλώς την υποστηρίζει) και μόνο το 7,6% δέχεται ότι τις ακολουθεί συχνά (το 2,2% απόλυτα, το 5,4% απλώς τις ακολουθεί), ενώ ένα 18,5% δεν απαντά ούτε θετικά ούτε αρνητικά. Το 44,4% δέχεται (απόλυτα το 28,3%, απλώς το δέχεται το 16,3%) πως το προσωπικό του στιλ δεν επηρεάζεται καθόλου από τις εκάστοτε προτάσεις των influencers, ενώ αντίθετη άποψη εκφράζει το 28,2% (απόλυτα αντιτίθεται το 13%, απλώς διαφωνεί το 15,2%) και το 27,2% εκφράζει μια ενδιάμεση θέση. Ένα υψηλό ποσοστό, της τάξης του 71,7%, δεν επιλέγει συχνά τα προϊόντα μόδας που διαφημίζουν influencers (απόλυτο στη θέση αυτήν το 50%, ενώ το 21,7% απλώς συμφωνεί), μόλις το 7,6% παραδέχεται (3,3% απόλυτα, 4,3% σχετικά) ότι ακολουθεί στις επιλογές του τα διαφημιζόμενα από influencers προϊόντα μόδας, ενώ το 20,7% απαντά ουδέτερα.

Όσον αφορά στο σύγχρονο θέμα των διατροφικών συνθηκών που απασχολεί τους millennials, το 38% επηρεάζεται από την εικόνα που προβάλλουν στο *Instagram* οι influencers (το 16,3% απόλυτα, το 21,7 σχετικά), το 50% παραμένει ανεπηρέαστο (απόλυτα το 33,7%, σχετικά το 16,3%), ενώ το 12% ούτε συμφωνεί ούτε διαφωνεί με αυτήν την άποψη. Η 9η πρόταση αναφέρεται στο κατά πόσο οι αναρτήσεις του *Instagram* καθορίζουν τις προσωπικές επιλογές των millennials. Το 80,4% της ηλικιακής αυτής ομάδας υποστηρίζει (απόλυτα 58,7%, απλώς το υποστηρίζει το 21,7%) ότι δεν αλλάζει τις επιλογές του επηρεαζόμενο από τις αναρτήσεις αυτές, ενώ μόνο το 5,5% εξαρτά τις επιλογές του από τις προτάσεις του *Instagram* (απόλυτα το 3,3%, σχετικά το 2,2%), ενώ το 14,1% δεν εκφράζει συγκεκριμένη γνώμη. Η περιορισμένη δε οικονομική δυνατότητα των millennials εμποδίζει το 54,4% εξ αυτών να ακολουθήσει τις προτάσεις-επιλογές των influencers (απόλυτα το 26,1%, σχετικά το 28,3%), ενώ μόνο το 16,3% δηλώνει πως οι επιλογές των influencers δεν συγκρούονται με την οικονομική τους επιφάνεια (απόλυτα συμφωνεί το 6,5%, σχετικά το 9,8%) και ένα ποσοστό 29,3% δεν δίνει συγκεκριμένη απάντηση. Έχει διαπιστωθεί πως η διαφήμιση ενός brand στο *Instagram* έχει μεγαλύτερη απήχηση στο καταναλωτικό κοινό, όταν συνδέεται με ένα διάσημο πρόσωπο. Με αυτήν τη διαπίστωση συμφωνεί το 79,4% των ερωτηθέντων (απόλυτα το 37%, απλώς συμφωνεί το 42,4%) και διαφωνεί μόνο το 5,5% (απόλυτα το 3,3%, απλώς διαφωνεί το

2,2%), αποστασιοποιείται δε από αυτήν τη θέση το 15,2%.

Στο θέμα της μίμησης και της ταύτισης με τα πρότυπα των influencers, η γενιά των millennials σε ποσοστό 83,7% δηλώνει αντίθετη με την άποψη ότι αυξάνεται η αναγνωρισιμότητά της από μια τέτοια συμπεριφορά (απόλυτα αντιτίθεται το 63%, σχετικά το 20,7%), μόλις το 6,5% πιστεύει κάτι τέτοιο (απόλυτα το 4,3%, απλώς το πιστεύει το 2,2%) και το 9,8% δεν παίρνει σαφή θέση. Το 47,8% συμφωνεί (απόλυτα το 15,2%, απλώς συμφωνεί το 32,6%) πως το *Instagram* ενισχύει την ομοιομορφία στη συμπεριφορά και στις συνήθειες των χρηστών, το 22,8% διαφωνεί πως εξαλείφει τη διαφορετικότητα και την ιδιαιτερότητά τους (απόλυτα το 8,7%, σχετικά το 14,1%) και το 29,3% δίνει ουδέτερη απάντηση. Κατά συνέπεια, το 81,5% της generation Y συμφωνεί (απόλυτα το 47,8%, σχετικά το 33,7%) πως δέχεται σε μεγάλο βαθμό επιρροές από το *Instagram*, μόλις το 10,8% διαφωνεί (απόλυτα το 4,3%, σχετικά το 6,5%), ενώ το 7,6% απαντά ουδέτερα. Τέλος, ως προς τη 15η πρόταση, που εκφράζει την άποψη ότι η προσωπική εικόνα ενός millennial συγκρούεται πολλές φορές με το ιδανικό πρότυπο που προβάλλουν οι influencers, συμφωνεί το 57,6% των χρηστών (απόλυτα το 25%, σχετικά το 32,6%), έχει αντίθετη άποψη το 27,2% (απόλυτα διαφωνεί το 20,7%, σχετικά το 6,5%) και εκφράζει ουδετερότητα μόνο το 15,2%.

7. Συμπεράσματα και μελλοντική έρευνα

Το *Instagram* θεωρείται σήμερα ένα ισχυρό μέσο κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο έχει μεγάλη και διευρυμένη απήχηση στη γενιά των millennials. Έχοντας ως βασική του έκφραση την εικόνα σε όλες τις εκφάνσεις της (φωτογραφίες, videos), προσφέρει τη δυνατότητα στους χρήστες να απαθανατίσουν προσωπικές στιγμές, να τις επεξεργαστούν, να προβάλλουν απόψεις, γνώμες, ιδέες και να τις δημοσιοποιήσουν, όποτε και αν επιθυμούν. Διαπιστώθηκε ότι η generation Y συνιστά το σημαντικότερο και πιο ενεργό ηλικιακό σύνολο που επηρεάζει, αλλά και επηρεάζεται από το *Instagram*. Οι πληροφορίες που δέχεται δεν έχουν μόνο ενημερωτικό, αλλά και διαφημιστικό-προωθητικό χαρακτήρα, καθορίζοντας σε αρκετό βαθμό τις αγοραστικές της αποφάσεις, τις επιλογές και τις προτιμήσεις της, την καταναλωτική συμπεριφορά της και εν γένει την εικόνα της.

Από την έρευνα προέκυψε ότι το *Instagram* δημιουργεί ένα είδος δέσμευσης με τους καταναλωτές της ηλικιακής αυτής ομάδας, όχι μόνο στον τομέα της κατανάλωσης, αλλά και της ψυχαγωγίας και της ενημέρωσης. Οι instagrammers μοιράζονται προσωπικές απόψεις και εμπειρίες τους και αλληλοεπηρεάζονται ασκώντας μια μορφή ψυχολογικής πειθούς. Το συμπέρασμα που εξάγεται είναι πως η γενιά αυτή, ζώντας δύο οικονομικές κρίσεις και μια πανδημία, έχει βιώσει έντονα το

αίσθημα του ανικανοποίητου και της μειωμένης αναγνώρισης της αξίας της, και για τον λόγο αυτόν αναζητά εσπευσμένα την επιβεβαίωση και την αποδοχή μέσα από τα social media. Η online συμπεριφορά των millennials εκφράζει και τις αγοραστικές προτιμήσεις και επιλογές τους και, τελικά, τις συνήθειές τους, οι οποίες και καθορίζουν το ιδιαίτερο καταναλωτικό τους προφίλ.

Η μελέτη αυτή οδήγησε στη διαπίστωση ότι το *Instagram* δεν είναι μόνο προϊόντα και διαφημίσεις. Βασικός παράγοντας προσέλκυσης των millennials είναι τα άτομα που πλασιώνουν τις εικόνες και τα videos. Είναι κυρίως ιδιωτικές στιγμές, προσωπικές εμπειρίες, καθημερινά οικεία πρόσωπα, αλλά και επώνυμοι influencers, οι οποίοι με την εμπειρία τους επιτυγχάνουν να δημιουργήσουν «εμπλοκή» (συναίσθηματική και ψυχολογική) κυρίως με τους χρήστες της πρώτης ηλικιακής δεκαετίας των millennials. Είναι η πειθώ, η επιρροή που τους ασκείται, το αίσθημα εμπιστοσύνης που εκπέμπουν (κυρίως οι opinion leaders), η αξιοπιστία που αποπνέουν, ώστε πολλοί εξ αυτών να υιοθετούν ακρίτως ή συνειδητά την ιδιότητα και τον ρόλο του follower.

Ένας millennial θα επιλέξει προϊόντα ή υπηρεσίες, όταν αυτά συνοδεύονται και παρουσιάζονται από ένα πρόσωπο, όταν του παρέχουν μια γνώση, ένα κίνητρο, όταν τον συγκινούν, γιατί αυτό αποδεικνύει την ανθρώπινη πλευρά ενός brand, το συναίσθημα πίσω από τη διαφήμιση, ώστε η απόφασή του να έχει και ηθικό υπόβαθρο. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, στο *Instagram* προβάλλονται προϊόντα και υπηρεσίες οι οποίες προϋποθέτουν ένα σταθερό και ισχυρό οικονομικό υπόβαθρο, το οποίο θεωρείται βασική προϋπόθεση για να έχει τη δυνατότητα ένας χρήστης να ανταποκριθεί θετικά στις διαφημιστικές προτροπές των influencers. Επειδή, όμως, πρόκειται για μια γενιά με επαγγελματική αστάθεια που δεν διαθέτει υψηλό εισόδημα, παρά το υψηλό μορφωτικό status της (όπως διαπιστώθηκε από τη βιβλιογραφική έρευνα), δυσκολεύεται να ακολουθήσει τις καταναλωτικές επιταγές των instagrammers και το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει σε εσωτερική σύγκρουση με τον εαυτό τους ή και σε άλλα ψυχολογικά προβλήματα, τα οποία προκύπτουν από το αίσθημα της ανασφάλειας, της αβεβαιότητας, του ανικανοποίητου και του άγχους για την απόκτηση της τέλει, επιτυχημένης δημόσιας εικόνας, η οποία προβάλλεται από το *Instagram* ως η μόνη αποδεκτή.

Η εξιδανικευμένη, αλλά ομοιόμορφη και πανομοιότυπη εικονική ζωή, όπως οι influencers την παρουσιάζουν, έρχεται σε αντίθεση με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της πραγματικής ζωής και του ανταγωνιστικού, σκληρού επαγγελματικού στίβου που αντιμετωπίζουν καθημερινά οι millennials. Για τον λόγο αυτόν, μέσα από τις απαντήσεις τους, διαπιστώνεται –και αυτό είναι θετικό και αρκετά ευοίωνο– ότι είναι συγκρατημένοι και προσεκτικοί στις επιλογές τους, οι επιρροές που

δέχονται δεν αλλοιώνουν το προσωπικό τους στιλ ούτε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, ενώ συγχρόνως διατηρούν τη μοναδικότητά τους ως άτομα, επιδεικνύοντας αυτοσυγκράτηση, σκεπτικισμό και επιφυλακτικότητα απέναντι στις εξωραϊσμένες προτάσεις των influencers.

Ακόμα και στις διατροφικές τους επιλογές, οι οποίες καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες ζωής και εργασίας, αλλά και στις εικόνες τελειότητας που προβάλλουν διάσημες προσωπικότητες μέσω *Instagram*, με προτάσεις για γρήγορες δίαιτες ή σκευάσματα που βελτιώνουν άμεσα την εξωτερική εμφάνιση, οι millennials επιδεικνύουν δυσπιστία, αποδεικνύοντας ότι πρόκειται για μια γενιά που σέβεται τον εαυτό της, κρατά σταθερές τις αρχές και τις αξίες της, ζει το παρόν, αγαπά τη μόδα, χωρίς απώλεια του προσωπικού στιλ της, ενώ οι επιδράσεις που δέχεται και αποδέχεται δεν αλλοιώνουν τη μοναδικότητά της. Καθώς δε έχει άριστη τεχνολογική κατάρτιση, χειρίζεται τα social media προς ίδιον όφελος και τα θέτει στην υπηρεσία των αναγκών της, χωρίς να χειραγωγείται από ευφάνταστες αναρτήσεις και προβολές ή τα αμφιβόλου ποιότητας διαφημιστικά μηνύματα.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις απαντήσεις του ερωτηματολογίου είναι ενδεικτικά του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζουν και επεξεργάζονται τα άτομα της γενιάς αυτής τις διαδικτυακές πληροφορίες. Παρατηρείται μια συγκρατημένη επιρροή, ένα μέτρο και μια λογική επεξεργασία των μηνυμάτων που δέχονται, ενώ το υψηλό μορφωτικό τους υπόβαθρο, ενδεχομένως, παίζει σημαντικό ρόλο στο γεγονός ότι δεν απεμπολούν ούτε την προσωπικότητα ούτε τις αξίες τους, εξαιτίας μιας ελκυστικής προτροπής ενός επώνυμου influencer. Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης υποδεικνύουν πως ο σύγχρονος millennial επηρεάζεται, αλλά δεν καθορίζεται, παρακολουθεί, αλλά δεν ακολουθεί, έχει δική του άποψη, δεν θυσιάζει τις επιθυμίες του στον βωμό της μόδας και είναι συνειδητοποιημένος καταναλωτής, ο οποίος αφουγκράζεται τον σφυγμό της εποχής του, αλλά παραμένει αυτεξούσια και ανεξάρτητη οντότητα, ορίζοντας ο ίδιος κατά πόσο το καταναλωτικό του προφίλ θα εξαρτηθεί από την επιρροή των ΜΚΔ.

Η στάση αυτή είναι αξιοσημείωτη, γιατί ουσιαστικά αλλάζει τη μέχρι σήμερα επικρατούσα άποψη περί απόλυτης εξάρτησης των millennials από τη φιλοσοφία του *Instagram*, καθώς καθίσταται εμφανής ο σκεπτικισμός και η επιφύλαξη της γενιάς αυτής απέναντι στις προτάσεις των influencers, αλλά και η μεγαλύτερη προσκόλληση στο προσωπικό στιλ, στις ατομικές συνήθειες και επιθυμίες της. Οι απαντήσεις του ηλικιακού αυτού συνόλου ενισχύουν την άποψη ότι δέχεται μια οριοθετημένη επιρροή από το *Instagram* και, όντας άτομα με προσωπικότητα και δυναμισμό, δεν μετατρέπονται σε ανεγκέφαλους ακολούθους.

Τέλος, συγκριτικά με τη βιβλιογραφική έρευνα, στην οποία διαφαινόταν μια πιο

στενή, πιο εξαρτημένη και περισσότερο διαδραστική σχέση των millennials με το *Instagram*, τα συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν από τις απαντήσεις του ερωτηματολογίου παρουσιάζουν ένα διαφοροποιημένο, πιο αποστασιοποιημένο από την επιρροή των ΜΚΔ καταναλωτικό προφίλ της γενιάς αυτής, το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ανεξαρτησία, σύνεση, ρεαλιστική αντίληψη των ουσιαστικών αναγκών και επιλεκτική αποδοχή των διαφημιστικών προβολών.

Παράλληλα, παρά τις οικονομικές και κοινωνικές αντιξοότητες, διατηρεί ακέραιη την ηθική της υπόσταση, σεβόμενη τις προσωπικές της προτιμήσεις και επιλογές, καθώς δεν αποδέχεται αβασάνιστα τις διαφημιστικές προτάσεις του *Instagram*, εκδηλώνοντας ένα καταναλωτικό προφίλ εναρμονισμένο απόλυτα με τις άριστες τεχνολογικές της γνώσεις.

Όσον αφορά δε στην περαιτέρω έρευνα σχετικά με το θέμα του καθορισμού καταναλωτικού προφίλ σε ηλικιακές ομάδες, θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι καταναλωτικές συνήθειες της generation X (η γενιά πριν από τους millennials) και της generation Z (η γενιά μετά τους millennials), ώστε να συγκριθούν οι διαφορετικές αντιλήψεις και η διαφορετική αντιμετώπιση για τον ρόλο και τη σημασία του *Instagram* στη διαμόρφωση της αγοραστικής τους συμπεριφοράς και να ερμηνευθούν τα αίτια των διαφορών αυτών. Παράλληλα, θα ήταν ενδιαφέρον να μελετηθεί η χρήση του *Instagram* με βάση τις συνθήκες που δημιουργήσε η πανδημία, οι ψυχολογικές διακυμάνσεις που προκάλεσαν οι κάθε είδους περιορισμοί και αν το γεγονός αυτό οδήγησε σε διαφοροποίηση της χρήσης αυτού του κοινωνικού μέσου δικτύωσης.

Τέλος, άλλη μια πρόταση που κατατίθεται είναι η περαιτέρω διερεύνηση του θέματος ανά γεωγραφικές περιοχές, πολιτιστικά σύνολα ή εκπαιδευτικές βαθμίδες, ώστε να ερμηνευτούν οι καταναλωτικές τάσεις της γενιάς των millennials και τα αίτιά τους, βασισμένα σε μεταβλητές διαφορετικού περιεχομένου.

Βιβλιογραφία

- Adecco, X. (2020). Millennials: Τα χαρακτηριστικά και οι προοπτικές τους. Ανακτήθηκε από: <https://www.adecco.gr/jobseeker/χρήσιμες-πληροφορίες/millennials-Τα-χαρακτηριστικά-και-οι-προοπτικές/>.
- Έρευνα της Deloitte για Millennials & Gen Z. (2020). Δύο γενιές έτοιμες για επανεκκίνηση μετά την πανδημία. Ανακτήθηκε από: <https://www.capital.gr/>

epikairoita/3466082/ereuna-tis-deloitte-gia-millennials-gen-z-duogenies-etoimes-gia-epanekkinisi-meta-tin-pandimia.

- Θεολόγος, Η. (2020). Το Instagram διαμορφώνει την καταναλωτική συμπεριφορά της νεολαίας. *Εφημερίδα Μακεδονία*. Ανακτήθηκε από: <https://www.makthes.gr/to-instagram-diamorfonei-tin-katanalotiki-symperifora-tis-neolaias-261453>
- Κιοσές, Λ. (2018). Millennials/Xennials – οι καταναλωτές της επόμενης δεκαετίας. Ανακτήθηκε από: <http://www.ielka.gr/?p=2458>
- Κυριάκου, Σ. (2017). Πώς οι καλές πράξεις των εταιρειών προσελκύουν τους millennial καταναλωτές. Ανακτήθηκε από: <https://home.kpmg/gr/el/home/insights/2017/07/millennial-consumers.html>.
- Μάρκου, Μ. (2018). Τι συμβαίνει με τη γενιά των Millennials; Ανακτήθηκε από: <https://www.reporter.gr/Apipseis/Apo-theseews/Michalhs-Markoy/353629-Ti-symbaineime-thn-genia-twn-Millennials>.
- Μελής, Α. (2021). Πώς επηρέασε η πανδημία του κορονοϊού τις καταναλωτικές συμπεριφορές; *Insider*. Ανακτήθηκε από: <https://www.insider.gr/oikonomia/172986/pwc-pos-epirease-i-pandimia-toy-koronoioy-tis-katanalotikes-symperifores>.
- Μπουζάκη, Α. (2021). Millennials: Ποιοι είναι και ποια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους; *Psyhelp*. Ανακτήθηκε από: <https://psyhelp.gr/millennials-poioi-einai-kai-poia-ta-idiaitera-xarakteristika-tous/>.
- Παχατουρίδης, Π. (2018). *Shopper Anatomy. 8ο Συνέδριο ΙΕΛΚΑ*. Αθήνα, 11 Οκτωβρίου 2018.
- Πρωτοπαπαδάκης, Ι. (2016). Ποιοι είναι οι Millennials; Πώς μπορείτε να τους προσεγγίσετε; Ανακτήθηκε από: <https://www.epixeiro.gr/article/2641>.
- Stelzner, M. (2019). 2019 Social Media Marketing Industry Report: How marketers are using Social Media to grow their business. *Social Media Examiner*.
- Ταβερναράκη, Ε. (2018). Πώς τα social media επηρεάζουν την ψυχολογία των καταναλωτών. Ανακτήθηκε από: <http://www.digitalid.gr/social-media/social-media-kai-psuxologia-katanalwtwn/>.
- Τα 10 πιο σημαντικά social media sites και apps του κόσμου (άρθρο σε Blog). (2020). Ανακτήθηκε από: <https://www.aboutnet.gr/blog/2614-ta-10-pio-simantika-media-sites-kai-apps-tou-kosmou/>.
- Τζαβάρας, Π. (2020). *Κατανοώντας τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική.
- Χάιτα, Ρ. (2018). Τα 13 είδη περιεχομένου και πώς να τα σερβίρετε στα Social Media. Ανακτήθηκε από: <https://www.emarketingclusters.gr/en/ta-13-eida-periechomenou-kai-pws-na-ta-serp/>.

Abstract

The present research studies the consumer behavior of millennials or generation Y, i.e. individuals born between 1980 and 2000. Particular consideration is given to consumer habits, the influences due to the frequent and prolonged use of social media, preferences and choices, which have shaped their consumer profile.

The purpose of the article is to investigate the impact that *Instagram* has on this generation, since they initially used it to extract information, cross-reference and receive personalized reviews of products and services, before applying them. It focuses on deepening the causes that shaped the consumer profile of millennials, in correlation with the increased use of *Instagram* and the role of marketing. The characteristics of this age group, which shaped its socio-economic status, as well as its emotional background, influenced by the two financial crises of 2000 and 2010, the COVID-19 pandemic and consumer standards of these two decades, are presented and explained. The role of the digital world is, also, examined in the daily lives of millennials, focusing on the use of *Instagram*, which allows users to develop and publish content, share views among consumers of this generation and form an established consumer mentality.

The study contains the results of a questionnaire distributed in Greece and Cyprus and represents a sample of 303 people belonging to this age category. The conclusion confirms that generation Y is influenced and follows trends suggested by *Instagram*, however with enough skepticism, without eliminating their personal preferences and opinions.

Ο Δρ Παναγιώτης Ε. Τζαβάρας έχει σπουδάσει Στατιστική & Ασφαλιστικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Κατέχει δύο μεταπτυχιακά διπλώματα, το πρώτο στο «Telematics Management» από το Danube University of Krems (Αυστρία) και το δεύτερο στα «Πληροφοριακά Συστήματα Ηλεκτρονικής Διοίκησης» από το ΕΑΠ. Εκπόνησε το διδακτορικό του στη Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών & Φυσικών Επιστημών (Τομέας ΑΚΕΔ) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με θέμα τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Επαγγελματικά, είναι Διευθυντής του ΚεΔιΒιΜ της Περιφέρειας Πελοποννήσου και, παράλληλα, διδάσκει στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο ΕΑΠ.

Φιλοσοφικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις στη Χαοτική Δυναμική

Η περίπτωση ενός Βιολογικού Μοντέλου

Ανδρέας Σοφιανός

Περίληψη – Προλεγόμενα

Βασιζόμενοι στη μαθηματική ανάλυση ενός μοντέλου όμοιου με το Μοντέλο τού Lorenz, το οποίο αφορά στην περιγραφή της μετακίνησης μίας πρωτεΐνης στο εσωτερικό του κυττάρου, παρουσιάζουμε ορισμένα πρώτα μεθοδολογικά-φιλοσοφικά ερωτήματα και συμπεράσματα που απορρέουν από αυτήν. Η αριθμητική μελέτη, η μελέτη διακλαδώσεων, αλλά και η διερεύνηση της χαοτικής συμπεριφοράς τού συστήματος αναδεικνύουν σειρά ζητημάτων με έντονο φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Οι παρατηρήσεις αυτές αποτελούν μια πρώτη προσέγγιση που επιχειρούμε σε αυτού του είδους τα μοντέλα, οι οποίες μπορούν να γενικευτούν για μια μεγάλη κατηγορία αυτών.

Το Μοντέλο του Lorenz και η ανάπτυξη της Θεωρίας του Χάους σηματοδότησαν σημαντικές αντιπαραθέσεις στο πεδίο της Φιλοσοφίας της Επιστήμης, με κύριο αντικείμενο αντιπαράθεσης την ισχύ ή όχι του ντετερμινισμού σε αυτά τα φαινόμενα. Η ανάπτυξη της Επιστήμης της Πολυπλοκότητας μέσα και από τις δυνατότητες που παρέχουν τα σύγχρονα υπολογιστικά συστήματα, τροφοδοτεί με νέα δεδομένα για τον τρόπο λειτουργίας αυτών των φαινομένων. Η δυναμική του εν λόγω πεδίου

φαίνεται και στην απονομή του Νόμπελ Φυσικής το 2021 σε τρεις επιστήμονες για την προσφορά τους στη μελέτη των Πολύπλοκων Φυσικών Συστημάτων.

Στο παρόν άρθρο δίνεται αρχικά το γενικό πλαίσιο διαμόρφωσης της Θεωρίας του Χάους. Παρουσιάζεται το Βιολογικό Μοντέλο που ανήκει στην κατηγορία των Lorenz-like Συστημάτων και με συντομία αναφέρονται τα βασικά στοιχεία της χαοτικής του συμπεριφοράς. Παρατίθενται, επίσης, ορισμένα μεθοδολογικά και φιλοσοφικά συμπεράσματα που απορρέουν από τη μαθηματική μελέτη του συστήματος. Τα συμπεράσματα αυτά σχετίζονται με τη δυνατότητα που παρουσιάζει το σύστημά μας να μετασχηματιστεί σε άλλο πιο «θεμελιώδες» Lorenz-like Σύστημα. Σχετίζονται ακόμη με την ανάγκη αυτοτελούς μελέτης του, η οποία υπαγορεύεται από το φυσικό/βιολογικό ενδιαφέρον του προβλήματος και όχι τόσο από τη μαθηματική του σκοπιά. Τέλος, ορισμένα συμπεράσματα πάνω στον ντετερμινισμό ερμηνεύονται μέσα από τον μηχανισμό που οδηγεί το σύστημά μας στη χαοτική του κατάσταση.

1. Εισαγωγή

Η ανάπτυξη της Θεωρίας του Χάους αποτέλεσε ένα καινούριο στάδιο στην ανάπτυξη της Φιλοσοφίας της Επιστήμης. Η απόδειξη από τον H. Poincaré της μη ολοκληρωσιμότητας του προβλήματος των τριών σωμάτων (Prigogine & Stengers, 2018) αλλά και το ιστορικό λάθος του E. Lorenz σε ένα απλοποιημένο μοντέλο για τον καιρό ανέδειξαν την ευαισθησία που μπορεί να παρουσιάζει ένα σχετικά απλό σύστημα, σε μικρή μεταβολή των αρχικών του συνθηκών (Lorenz, 1963· Lorenz & Lorenz, 1967). Οι εργασίες αυτές έβαλαν τα θεμέλια για την εμφάνιση, ανάπτυξη και εδραίωση μιας νέας θεωρίας, της Θεωρίας του Χάους. Οι έννοιες του Χάους, της Αταξίας και της Τυχαιότητας έχουν απασχολήσει μαθηματικούς, φυσικούς και φιλοσόφους από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τους Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Δημόκριτο κατά την αρχαιότητα, τους Descartes, Laplace, Newton, Leibniz, Euler, Boltzmann από το 16ο έως και το 19ο αιώνα και τους Birkhoff, Smale, Mandelbrot, Feigenbaum, Ruelle, Takens και άλλους τον 20ό αιώνα. Η συνεισφορά της Θεωρίας του Χάους είναι σημαντική σε πλήθος πεδίων, όπως της Θεωρίας Δυναμικών Συστημάτων, της Θεωρίας Διακλαδώσεων, της μελέτης πολύπλοκων Φυσικών, Βιολογικών, Οικονομικών, Κοινωνικών Συστημάτων αλλά και της Φιλοσοφίας.

Η Θεωρία του Χάους έχει προκαλέσει πλήθος φιλοσοφικών ερωτημάτων αλλά

και έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ μαθηματικών, φυσικών, φιλοσόφων και επιστημολόγων. Ένα από τα κύρια φιλοσοφικά ερωτήματα που τίθενται –αν όχι το σημαντικότερο– αφορά στην ισχύ ή όχι του ντετερμινισμού στα χαοτικά φαινόμενα. Προκύπτει ένα πλήθος ερωτημάτων: «Συνεπάγεται η χαοτική συμπεριφορά έλλειψη αιτιότητας στα φαινόμενα που μελετά;», «Ποια είναι η σχέση μεταξύ των κλασικών αιτιοκρατικών φαινομένων (π.χ. μηχανικών, βαρυτικών) με τα χαοτικά;», «Μήπως είναι αντιφατικός ο όρος “αιτιοκρατικό χάος”;», «Πώς μπορεί να διευρυνθεί η έννοια της αιτιοκρατίας στα μη γραμμικά φαινόμενα;». Στον έναν ή στον άλλο βαθμό τα ερωτήματα αυτά συνδέονται με την κρατούσα αντίληψη (την εποχή εκείνη, αλλά και σε αρκετούς φιλοσόφους της επιστήμης μέχρι και τις μέρες μας) του μηχανιστικού ντετερμινισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε από τους Galileo, Newton, Leibniz και άλλους φυσικούς και φιλοσόφους τον 17ο και 18ο αιώνα. Πολλές φορές αποτυπώνεται ακόμα και μια ολοκληρωτική ταύτιση (ηθελημένα ή μη) με τον ντετερμινισμό συνολικά. Χωρίς να υποβαθμίζουμε τον πλούτο της συζήτησης που υπάρχει γύρω από το θέμα, η προηγούμενη αντιπαράθεση επικεντρώνεται κυρίως γύρω από το πιο βασικό ερώτημα που καλείται να απαντήσει κάθε φιλοσοφία, αυτό της σχέσης του *Είναι* με το *Γίγνεσθαι*.

Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη πολύπλοκων συστημάτων φυσικών αλλά και κοινωνικών φαινομένων παρέχει ένα πλήθος δεδομένων για επεξεργασία. Σε αυτήν την ανάπτυξη έχει συμβάλει η χρήση τεχνικών από διάφορα επιστημονικά πεδία αλλά και η συνεχώς αναπτυσσόμενη υπολογιστική ισχύς που μας επιτρέπει να προσομοιώνουμε όλο και πιο σύνθετα μοντέλα (Sayama, 2015). Η δυναμική του συγκεκριμένου πεδίου αποτυπώνεται –σε μεγάλο βαθμό– και στην απονομή του Νόμπελ Φυσικής του έτους 2021 για τη μελέτη Πολύπλοκων Φυσικών Συστημάτων στους S. Manabe και K. Hasselmann «για τη φυσική μοντελοποίηση του κλίματος της Γης, την ποσοτικοποίηση της μεταβλητότητας και την αξιόπιστη πρόβλεψη της υπερθέρμανσης του πλανήτη» και στον G. Parisi «για την ανακάλυψη της αλληλεπίδρασης της αταξίας και των διακυμάνσεων στα φυσικά συστήματα από τις ατομικές έως τις πλανητικές κλίμακες». Τα δεδομένα και τα συμπεράσματα που έχουμε στη διάθεσή μας μπορούν να κατανοηθούν στην ολότητά τους μόνο αν εξεταστούν και υπό το πρίσμα της Φιλοσοφίας. Ειδικότερα, αναφέρουμε ορισμένα σημεία που κατά τη γνώμη μας παρουσιάζουν ενδιαφέρον και δυστυχώς δεν μπορούν να μελετηθούν στο παρόν άρθρο. Τέτοια είναι η υιοθέτηση του φιλοσοφικού ολισμού ως η κυρίαρχη φιλοσοφία της Επιστήμης της Πολυπλοκότητας (Edmonds, 1995· Lucas, 2005), η διαλεκτική σχέση ολικού-μερικού ως αναγκαία για την ολόπλευρη κατανόηση πολύπλοκων φαινομένων, η δυσκολία που παρατηρείται στην έρευνα στο να συνδυαστούν οι μαθηματικές γνώσεις για τη μελέτη πολύπλοκων συστημάτων με το

πεδίο της Φιλοσοφίας, η απόσπαση πολλές φορές του μαθηματικού μοντέλου από το φυσικό πρόβλημα που περιγράφει κ.ά.

Θα επιχειρήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω ερωτήματα με τα συμπεράσματα που απορρέουν από τη μελέτη ενός βιολογικού συστήματος όμοιου με το Μοντέλο του Lorenz. Τέτοιου είδους μοντέλα ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία των Lorenz-like Συστημάτων (Leonov & Kuznetsov, 2015). Εκτός της μαθηματικής πλευράς που αφορά στην ανάλυση και τη χαοτική συμπεριφορά αυτών των συστημάτων, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η δυνατότητα να εξαχθούν φιλοσοφικά συμπεράσματα σχετικά με τα ερωτήματα που τέθηκαν προηγουμένως. Η δυνατότητα αυτή εδράζεται στο γεγονός ότι μέσω μιας γενικευμένης μορφής που μπορούν να πάρουν αυτά τα συστήματα, μπορούμε να αναγάγουμε τα συμπεράσματά μας σε ένα πλήθος μοντέλων που περιγράφουν ένα εύρος φυσικών, βιολογικών, χημικών φαινομένων. Το μοντέλο που παρουσιάζουμε συνοπτικά στο παρόν άρθρο περιγράφει τη μετακίνηση της πρωτεΐνης *tlr4* στο εσωτερικό του κυττάρου. Η αναλυτική μελέτη ως προς την ευστάθεια, τις διακλαδώσεις και τη χαοτική συμπεριφορά τού συστήματος έχει παρουσιαστεί εκτεταμένα στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία του γράφοντος (Sofianos, 2021). Για την καλύτερη κατανόηση των επόμενων συμπερασμάτων στην (Εξ. 1.1) παρουσιάζεται το μοντέλο της μετακίνησης της πρωτεΐνης στο εσωτερικό του κυττάρου.

$$\dot{x}(t) = fx(t) - y(t)z(t)$$

$$\dot{y}(t) = x(t) - (b + a)y(t)$$

$$\dot{z}(t) = x(t)y(t) - (g + s)z(t)$$

Εξ. 1.1

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι οι μεταβλητές (x , y , z) αναπαριστούν τη συγκέντρωση της πρωτεΐνης στα διάφορα τμήματα του κυττάρου (αντίστοιχα παίρνουμε και τους ρυθμούς μεταβολής αυτών των συγκεντρώσεων). Οι παράμετροι f , b , a , g , s αναπαριστούν ρυθμούς παραγωγής ή μετακίνησης της πρωτεΐνης στα διάφορα τμήματα του κυττάρου. Η σύνδεση του μοντέλου μας με τα πρωταρχικά ερωτήματα που έχουμε θέσει βρίσκεται στο φυσικό/βιολογικό περιεχόμενό του. Πιο συγκεκριμένα, χωρίς να αναφερθούμε περισσότερο, θα πούμε ότι περιγράφει την πορεία ασθενών που έχουν μολυνθεί από σήψη στον οργανισμό τους. Αντίστοιχα, η μορφή των λύσεων του συστήματος απαντάει στην κλινική εικόνα που παρουσιάζουν οι ασθενείς. Περισσότερες λεπτομέρειες μπορεί να αναζητήσει κάποιος στη δημοσίευση των Stan, Soriano & Camargo (2018) απ' όπου έχει παρθεί και το σύστημα των τριών διαφορικών εξισώσεων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μαθηματική ανάλυση του εν λόγω μοντέλου. Πρόκειται για ένα παράδειγμα συστήματος που εμφανίζει χαοτική συμπεριφορά. Πριν σταθούμε σε αυτό το γεγονός, έχει αξία να αναφερθούμε, επιγραμματικά

μόνο, στην ύπαρξη τριών σημείων ισορροπίας, στην ευστάθεια και την αστάθεια που παρουσιάζουν τα σημεία αυτά, στην εμφάνιση διάφορων διακλαδώσεων του συστήματος κάτω από τη μεταβολή μίας ή δύο παραμέτρων αυτού, στην ύπαρξη ομοκλινικής διακλάδωσης που σηματοδοτεί το φαινόμενο της ομοκλινικής έκρηξης το οποίο με τη σειρά του «γεννάει» όλη τη χαοτική συμπεριφορά (Sofianos, 2021). Στο παρόν άρθρο δεν στεκόμαστε στη μαθηματική ανάλυση του μοντέλου, οπότε τα προηγούμενα αποτελέσματα δεν παρουσιάζονται αναλυτικά.

Μετασχηματισμοί ομοιότητας

Η βιολογική σημασία του μοντέλου μας παίζει τεράστιο ρόλο στην κατανόηση του μαθηματικού προβλήματος, στην αποδοχή συγκεκριμένου τρόπου μελέτης αλλά και στην ανάγκη της ίδιας του της μελέτης. Αναφέραμε προηγουμένως ότι το μοντέλο μας εντάσσεται στην ευρύτερη κατηγορία των Lorenz-like Συστημάτων. Ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι αν και κατά πόσο μπορεί να αναχθεί σε άλλη, απλούστερη μορφή συστήματος τριών διαφορικών εξισώσεων ή αν ταυτίζεται με κάποιο ήδη γνωστό τέτοιο σύστημα. Πρόκειται για ερωτήματα που είναι θεμελιακά, καθώς συνδέονται με την αναγκαιότητα ή μη της αυτοτελούς μελέτης του εν λόγω συστήματος διαφορικών εξισώσεων.

Η εξέταση της ομοιότητας ή ταύτισης του μοντέλου μας με άλλο αντίστοιχο Lorenz-like Σύστημα γίνεται με τη χρήση κατάλληλων μετασχηματισμών ομοιότητας στις αρχικές εξισώσεις του συστήματος. Ας δούμε σύντομα ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα μετασχηματισμών ομοιότητας. Για εκτενέστερη παρουσίαση του θέματος παραπέμπουμε στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία του γράφοντος (Sofianos, 2021).

Για να γίνει κατανοητή η ομοιότητα των δύο συστημάτων, παραθέτουμε στην αρχική τους μορφή το μοντέλο της πρωτεΐνης *tlr4*, το μοντέλο του Lu και το μοντέλο του Lorenz. Το 2002 οι Lu και Chen παρουσιάζουν τη μαθηματική μελέτη ενός νέου χαοτικού ελκυστή. Δεν θα προχωρήσουμε στην παρουσίαση του μοντέλου, καθώς σε αυτό το σημείο στεκόμαστε μόνο στην ομοιότητα που παρουσιάζουν τα τρία συστήματα. Η ομοιότητα είναι προφανής στις εξισώσεις (Εξ. 1.2, Εξ. 1.3, Εξ. 1.4).

$$\dot{x} = fx - yz$$

$$\dot{y} = x - cy$$

$$\dot{z} = -dz + xy$$

Εξ. 1.2

$$\dot{x} = a(y - x)$$

$$\dot{y} = cy - xz$$

$$\dot{z} = -bz + xy$$

Εξ. 1.3

$$\dot{x} = s(y - x)$$

$$\dot{y} = rx - y - xz$$

$$\dot{z} = -bz + xy$$

Εξ. 1.4

Ακολουθώντας τους γενικούς μετασχηματισμούς $x \rightarrow hX, y \rightarrow hY, z \rightarrow hZ, t \rightarrow ht$ παίρνοντας την περίπτωση $h=f$ και κάνοντας έναν ακόμα μετασχηματισμό αλλαγής μεταβλητών ($x \rightarrow y$), θα έχουμε το ακόλουθο σύστημα (Εξ. 1.5):

$$\dot{X} = \frac{1}{f}(Y - cX)$$

$$\dot{Y} = Y - XZ$$

$$\dot{Z} = -\frac{d}{f}Z + XY$$

Εξ. 1.5

Το σύστημα (Εξ. 1.5), ανάγεται στο μοντέλο του Lu για τις ακόλουθες τιμές των παραμέτρων $c_{Lu} = 1, c_{dlr4} = 1, a = \frac{1}{f}, b = \frac{d}{f}$. Από αυτό το σημείο είναι σχετικά εύκολο με αντίστοιχες υποθέσεις να περάσουμε στο Μοντέλο του Lorenz (Leonov & Kuznetsov, 2015). Εγείρονται, λοιπόν, τα ακόλουθα ερωτήματα: «Αποτελεί το εν λόγω μοντέλο κάτι το διαφορετικό;», «Χρειάζεται η ξεχωριστή μελέτη του, τη στιγμή που όλη η πληροφορία μπορεί να εξαχθεί από το μοντέλο του Lorenz;», «Τι το καινούριο προσφέρει στη γνώση μας για τα συστήματα τύπου Lorenz;».

Η απάντηση στις προηγούμενες ερωτήσεις δεν μπορεί να δοθεί, αν δεν λάβουμε υπόψη μας το βιολογικό φαινόμενο που περιγράφουν αυτές οι τρεις διαφορικές εξισώσεις. Αποκομμένο από την πραγματικότητα το σύστημα των εξισώσεων (Εξ. 1.1) όντως μπορεί να αναχθεί στο Μοντέλο του Lorenz και από μαθηματική σκοπιά κάθε περαιτέρω ανάλυσή του να είναι περιττή.

Μια τέτοια άποψη προσκρούει σε δύο σημαντικά, κατά τη γνώμη μας, ζητήματα. Το πρώτο έχει να κάνει με τις παραμέτρους. Το σύστημα των τριών διαφορικών εξισώσεων, η ανάλυση ευστάθειας και διακλάδωσης του συστήματος καθώς και η πορεία που ακολουθεί προς τη χαοτική συμπεριφορά αφορούν σε συγκεκριμένες τιμές των παραμέτρων. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε για τις τιμές και την περίπτωση της διακλάδωσης μίας παραμέτρου και για την τιμή την περίπτωση της διακλάδωσης δύο παραμέτρων. Οι τιμές αυτές των παραμέτρων αντιστοιχούν στην κλινική εικόνα των ασθενών που έχουν μολυνθεί από σήψη. Μια αλλαγή σε αυτές τις πειραματικά επιβεβαιωμένες τιμές θα άλλαζε τελείως το σύστημα των Stan, Soriano & Camargo (2018), καθιστώντας το μοντέλο ακατάλληλο. Το δεύτερο ζήτημα αφορά στη συνολικότερη μελέτη των Lorenz-like Συστημάτων. Η

ανακάλυψη διάφορων παράξενων ελκυστών, σε αντιστοιχία με αυτών του Lorenz, ανεξάρτητα από τις ομοιότητες, συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της μελέτης των χαοτικών φαινομένων. Η αναλυτική και αριθμητική μελέτη μοντέλων όπως αυτών του Chen (Chen & Ueta, 2002) και του Lu (Lu & Chen, 2002) συνέβαλαν στη διερεύνηση της χαοτικής συμπεριφοράς και κυρίως στην κατανόηση του τρόπου μετάβασης ενός συστήματος προς το χάος. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι η ανάπτυξη της γνώσης μας για το εν λόγω πεδίο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μονόπλευρα. Είναι ένα φαινόμενο πολυπαραγοντικό στο οποίο συνέβαλε μια πληθώρα συστημάτων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, με διαφορετικές υπολογιστικές δυνατότητες και χρήση διαφορετικών τεχνικών. Πολλά από τα συμπεράσματα που προέκυψαν εφαρμόστηκαν στη συνέχεια σε προγενέστερα μοντέλα με επιτυχία. Σε αυτήν την πορεία το κάθε σύστημα συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση της χαοτικής συμπεριφοράς που παρουσιάζουν μη γραμμικά φαινόμενα.

Το τελευταίο σημείο έχει προκαλέσει έντονη αντιπαράθεση μεταξύ επιστημόνων, η οποία επικεντρώνεται γύρω από το ζήτημα της αναγκαιότητας ή μη της αυτοτελούς μελέτης των Lorenz-like Συστημάτων. Αυτό αποτυπώνεται και με την τοποθέτηση επί του ζητήματος δύο κορυφαίων μαθηματικών της μελέτης των δυναμικών συστημάτων και της ανάπτυξης της Θεωρίας Διακλαδώσεων, αυτήν των Leonov και Kuznetsov. Οι δυο τους, κατακρίνοντας κομπά τους A. Algaba, F. Sanchez και άλλους επιστήμονες για τις απόψεις που διατυπώνουν στις σχετικές δημοσιεύσεις τους οι A. Algaba, F. Sanchez, M. Merino και A. Rodriguez-Luis (2013a, b), όπως και οι Chen και Ueta (2002), παρέχουν μια ολοκληρωμένη και με απουσία μηδενισμών γνώμη. Ας δούμε, όμως, ενδεικτικά τι αναφέρουν οι A. Algaba, F. Sanchez, M. Merino και A. Rodriguez-Luis (2013): «Έχουμε δείξει ότι το σύστημα του Chen αποτελεί ειδική περίπτωση του συστήματος του Lorenz». Σε άλλο σημείο σχετικά με το μοντέλο του Lu αναφέρουν: «...θα δείξουμε ότι υπάρχει ομοθετικός μετασχηματισμός που μετατρέπει το σύστημα του Lu σε αυτό του Lorenz, με αποτέλεσμα η δυναμική συμπεριφορά του συστήματος του Lu να παρουσιάζεται και από το σύστημα του Lorenz. Ως εκ τούτου, όλα τα αποτελέσματα που έχουν προκύψει για το σύστημα του Lu (στις διάφορες έρευνες ΣτΣ) μπορούν να εξαχθούν κατά τετριμμένο τρόπο από το σύστημα του Lorenz».

Απαντώντας στους προηγούμενους συλλογισμούς, οι Leonov και Kuznetsov επισημαίνουν:

«Όπως ανέφερε ένας εκ των κριτών της συγκεκριμένης δημοσίευσης, “Αν έπρεπε να δίνουμε διαφορετικά ονόματα για καθένα χωρικό επίπεδο που θα μπορούσαμε να πάρουμε στον τρισδιάστατο χώρο των παραμέτρων του Συστήματος του Lorenz, τότε θα είχαμε ένα σοβαρό πρόβλημα”. Από την άλλη, θα θέλαμε εδώ να θυμίσουμε

το Κλασικό 16ο Πρόβλημα του Hilbert (και πιο συγκεκριμένα, το δεύτερο μέρος του) για τον αριθμό και τις αμοιβαίες σχέσεις των οριακών κύκλων για πολωνυμικά συστήματα δύο διαστάσεων, όπου ένα από τα βασικά καθήκοντα είναι η εξεύρεση απλούστερων μοντέλων μίας συγκεκριμένης κλάσης, με τον μέγιστο αριθμό οριακών κύκλων. Μπορούμε να υιοθετήσουμε το αντίστοιχο χαοτικό ανάλογο αυτού του προβλήματος για τον αριθμό και την αμοιβαία σχέση, για παράδειγμα, των χαοτικών ελκυστών σε τριών διαστάσεων πολωνυμικά συστήματα. Πολλά τέτοια συστήματα έχουν ανακαλυφθεί και μελετηθεί τα τελευταία χρόνια. Ένα από τα ελκυστικά χαρακτηριστικά των συστημάτων του Chen και του Lu είναι η ομοιότητά τους στη μετάβαση προς το Χάος με αυτό του Lorenz και, επίσης, το γεγονός ότι είναι απλούστερα σε σχέση με το τελευταίο, καθώς περιέχουν δύο παραμέτρους. Ως εκ τούτου, είναι απλούστερα».

Προσθέτουν ακόμα:

«Ενώ διάφοροι τίτλοι όπως “Το Σύστημα του Chen είναι μία ειδική περίπτωση του Συστήματος του Lorenz” ή “Το Σύστημα του Lu είναι ειδική περίπτωση αυτής του Lorenz” μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η μελέτη των συστημάτων αυτών είναι περιττή, εμείς σημειώνουμε ότι τα Συστήματα των Chen και Lu ώθησαν στην ανάπτυξη νέων μεθόδων για την ανάλυση των χαοτικών συστημάτων» (Leonov & Kuznetsov, 2015).

Η προηγούμενη τοποθέτηση συμπυκνώνει την ουσία και της δικής μας άποψης.

Χαοτική συμπεριφορά και ντετερμινισμός

Η πορεία ενός Lorenz-like Συστήματος προς τη χαοτική συμπεριφορά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς σχετίζεται άμεσα με το κύριο φιλοσοφικό ερώτημα στο πεδίο της Θεωρίας του Χάους, αν δηλαδή ισχύει ο ντετερμινισμός ή όχι. Αναφερόμενοι γενικά στη χαοτική συμπεριφορά ενός μη γραμμικού δυναμικού συστήματος, μπορούμε να συνοψίσουμε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά για την πλειονότητα των περιπτώσεων αυτών των συστημάτων. Αυτά είναι:

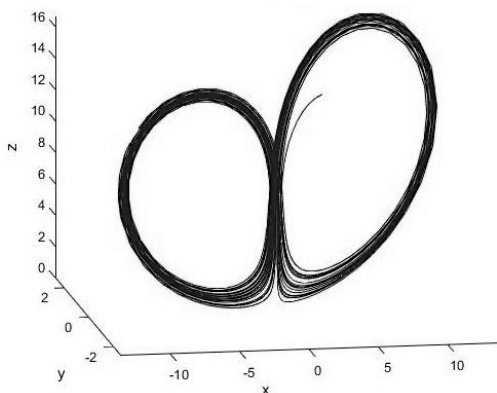
- **Μακροπρόθεσμη Απεριοδική Συμπεριφορά:** απουσία περιοδικής συμπεριφοράς μετά από κάποιο χρονικό διάστημα.
- **Εναισθησία στις Αρχικές Συνθήκες:** ακόμα και πολύ μικρές αλλαγές στις αρχικές συνθήκες προκαλούν μεγάλες αλλαγές στην εξέλιξη του συστήματος.
- **Μορφοκλασματική Δομή:** ύπαρξη αναλλοίωτων δομών και ιδιοτήτων κάτω από αλλαγή κλίμακας και κλασματικών βαθμών ελευθερίας.

Η πορεία ενός συστήματος προς την εμφάνιση χαοτικής συμπεριφοράς μπορεί να αναζητηθεί μέσω διάφορων μηχανισμών. Ορισμένοι τέτοιοι μηχανισμοί είναι

ο έλεγχος της ευαισθησίας που παρουσιάζει το σύστημα στις αρχικές συνθήκες, η ύπαρξη διπλασιασμών περιόδου, η χρήση των εκθέτων Lyapunov – ένα σύστημα είναι χαοτικό, αν τουλάχιστον ένας από τους εκθέτες Lyapunov είναι θετικός. Αυτό σημαίνει πως δύο τροχιές που ξεκινούν κοντά η μία στην άλλη πάνω στον παράξενο ελκυστή θα αποκλίνουν με την πάροδο του χρόνου (Wiggins, 2003). Τέλος, δύο ακόμα μηχανισμοί είναι η αναλυτική μέθοδος για τη διερεύνηση χαοτικής συμπεριφοράς που παρέχεται μέσω των αναλυτικών κριτηρίων του Silnikov για την περίπτωση αυτόνομων συστημάτων και το φαινόμενο της ομοκλινικής έκρηξης που σηματοδοτείται μέσω μιας ομοκλινικής διακλάδωσης (Drysedale, 1994).

Το σύστημα των εξισώσεων (Εξ. 1.1) εμφανίζει ισχυρή χαοτική συμπεριφορά για την τιμή της παραμέτρου $f = 1.945$. Όπως αποδεικνύεται στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία του γράφοντος (Sofianos, 2021), η χαοτική συμπεριφορά του συστήματος οφείλεται στο φαινόμενο της ομοκλινικής έκρηξης. Η ομοκλινική έκρηξη σχετίζεται με την ανακατανομή των πολλαπλοτήτων (ευσταθών και ασταθών) του συστήματος μετά την ύπαρξη της ομοκλινικής διακλάδωσης. Η ομοκλινική διακλάδωση προκύπτει για την τιμή της παραμέτρου $f_{\text{hom}} \approx 1.87556$. Το φαινόμενο της ομοκλινικής έκρηξης και η μετάβαση στη χαοτική συμπεριφορά παρατηρήθηκε αρχικά στο Μοντέλο του Lorenz. Οι πρώτες αναλύσεις βρίσκονται στις ιστορικές δημοσιεύσεις των J. Yorke και E. Yorke (1979) και C. Sparrow (1982). Η χαοτική συμπεριφορά στο σύστημά μας αποτυπώνεται με τους χαοτικούς ελκυστές στον χώρο των φάσεων στην επόμενη εικόνα (Εικόνα 1).

Πριν προχωρήσουμε σε παρατηρήσεις που αφορούν στις φιλοσοφικές προεκτάσεις της χαοτικής συμπεριφοράς και της πορείας προς το χάος του συστήματός μας, στεκόμαστε στη διατύπωση τριών ορισμών. Οι έννοιες της αιτιότητας, του ντετερμινισμού/αιτιοκρατίας και της μηχανιστικής αιτιοκρατίας είναι απαραίτητες για την κατανόηση της αφετηρίας από την οποία γίνονται οι φιλοσοφικές παρατηρήσεις μας. Ειδικά οι έννοιες του ντετερμινισμού και της μηχανιστικής αιτιοκρατίας έχουν πολλές φορές ταυτιστεί, κάτι που είναι λαθεμένο.

Εικόνα 1. Ο χαοτικός ελκυστής του μοντέλου περιγραφής της μετακίνησης της πρωτεΐνης tlr4 στο εσωτερικό του κυττάρου για την τιμή $f = 1.960$.

- **Αιτιότητα:** γενετική σύνδεση ανάμεσα σε ξεχωριστές καταστάσεις ειδών και μορφών της ύλης στις διαδικασίες ανάπτυξής της. Το ζήτημα της αιτιότητας συνδέεται άμεσα με την κατανόηση των αρχών συγκρότησης του υλικού κόσμου και της διαδικασίας γνώσης του. Η ουσία της αιτιότητας είναι το προϊόν της αιτιακής σχέσης. Η αιτιότητα είναι η εσωτερική σύνδεση ανάμεσα σε αυτό που ήδη υπάρχει και σε αυτό που γεννιέται (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1985).
- **Ντετερμινισμός/Αιτιοκρατία:** φιλοσοφική θεωρία για την αντικειμενική νομοτελειακή διασύνδεση και τον αλληλοκαθορισμό των φαινομένων του υλικού και πνευματικού κόσμου. Κεντρικός πυρήνας της αιτιοκρατίας είναι η θέση για την αιτιότητα (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1985).
- **Μηχανιστικός ντετερμινισμός:** μονόπλευρη μηχανιστική αντίληψη για τη σχέση και τη διασύνδεση των φαινομένων. Βασίζεται στη μηχανιστική αντίληψη ως γνωστική μέθοδο που αντιμετωπίζει τη μηχανική μορφή κίνησης της ύλης ως τη μόνη αντικειμενική. Εξαπλώθηκε με την εδραίωση της κλασικής μηχανικής μέσα από τους Descartes, Laplace, Newton, Leibniz. Αποτελεί εκδήλωση μεταφυσικού τρόπου σκέψης, καθώς δεν μπορεί να καταλάβει την πραγματική, σύνθετη φύση της κίνησης και της δομής του υλικού κόσμου. Η Φυσική του 20ού αιώνα ξεπέρασε τον μηχανιστικό ντετερμινισμό, κάτι που συνδέεται με την αφομοίωση της διαλεκτικής μεθόδου γνώσης (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1985).

Επανερχόμαστε ξανά στο σύστημά μας και εντοπίζουμε τα ακόλουθα σημεία. Η εμφάνιση της χαοτικής του συμπεριφοράς (για το φυσικό περιεχόμενο που αναφέρθηκε προηγουμένως) είναι βέβαιη. Η πορεία, δηλαδή, που ακολουθεί το σύστημά μας για την περίπτωση της διακλάδωσης μίας παραμέτρου ξέρουμε ότι μετά την εμφάνιση της ομοκλινικής διακλάδωσης θα οδηγήσει σε ισχυρή χαοτική συμπεριφορά. Η μορφή που παίρνει ο χώρος των φάσεων κατά τη χαοτική συμπεριφορά είναι και αυτή καθορισμένη. Είναι το πολύπλοκο σύνολο των τροχιών που συγκεντρώνονται στον χώρο των φάσεων και έχει ονομασθεί χαοτικός ή παράξενος ελκυστής. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η επονομαζόμενη χαοτική συμπεριφορά που αναφέρουμε οδηγεί σε μια νέου τύπου οργάνωση. Η απρόβλεπτη αυτή συμπεριφορά του συστήματος, τελικά, δεν είναι και τόσο απρόβλεπτη. Εντοπίζεται στην περιοχή του χώρου των φάσεων που αναφέρθηκε προηγουμένως και περιγράφεται από τον χαοτικό ελκυστή του συστήματος. Αναδεικνύεται ένα νέο είδος τάξης για αυτό το ντετερμινιστικό μη γραμμικό σύστημα διαφορικών εξισώσεων. Από τη βιολογική πλευρά του μοντέλου, η χαοτική συμπεριφορά του αντιστοιχεί σε ακραία επιδείνωση της υγείας των ασθενών που έχουν μολυνθεί από σήψη. Μια τέτοια κατάσταση παίρνει τη μορφή ακραίου σηπτικού σοκ που τελικά οδηγεί στον θάνατο. Αποτυπώνεται και εδώ η σχέση του μαθηματικού μοντέλου με τη βιολογική πραγματικότητα

που περιγράφει.

Αναδεικνύεται η ανάγκη διεύρυνσης της έννοιας της αιτιοκρατίας για την περίπτωση πολύπλοκων συστημάτων που περιγράφονται από μη γραμμικές εξισώσεις. Αναδεικνύονται τα όρια της κλασικής, γραμμικής αιτιοκρατίας και η διαλεκτική σχέση που υπάρχει μεταξύ αναγκαιότητας και τυχαίου (Μπιτσάκης, 1999). Ο Τάσος Μπούνης (1999) αναφέρει πως «η Θεωρία του Χάους συνδέει διαλεκτικά το προβλέψιμο και το απρόβλεπτο, το κανονικό και το τυχαίο, ανακαλύπτοντας τάξη μέσα στη χαοτική συμπεριφορά συστημάτων που περιγράφονται από ντετερμινιστικές μη γραμμικές εξισώσεις». Η κατανόηση ότι αυτές οι διαδικασίες που περιγράφουν πολύπλοκα συστήματα διέπονται από τους δικούς τους νόμους είναι σημαντική. Πολλές φορές το χάος κατανοείται λανθασμένα με την απλουστευμένη αντίληψη που προέρχεται από την καθημερινή μας εμπειρία. Μια πιο προσεκτική ματιά αναδεικνύει τις σχέσεις και τους νόμους αυτής της νέας δυναμικής. Προκύπτει η ανάγκη να ερμηνεύονται σε κάθε φάση ανάπτυξης της επιστήμης οι νέες ποιοτικές αλλαγές που συντελούνται στα φαινόμενα που κάθε φορά μελετάμε. Εδώ δεν αναφερόμαστε σε νέες ποσότητες στα διάφορα φαινόμενα, αλλά σε νέες ποιότητες των φαινομένων, όπως, για παράδειγμα, η νέου είδους τάξη που παρατηρείται στη χαοτική συμπεριφορά του συστήματος, αλλά και γενικότερα στα Lorenz-like Συστήματα. Η βαθύτερη κατανόηση ενός συστήματος μπορεί να δοθεί μέσα από τη διαλεκτική προσέγγιση της εξέλιξής του και των παραγόντων που αλληλεπιδρούν σε αυτό.

Συμπεράσματα

Μέσα από τη μαθηματική ανάλυση του βιολογικού μοντέλου που παρουσιάστηκε, αναδείχθηκαν ορισμένα χρήσιμα μεθοδολογικά και φιλοσοφικά συμπεράσματα. Αποδείχθηκε ότι η απόσπαση του μαθηματικού μοντέλου από το φυσικό περιεχόμενό του μπορεί να οδηγήσει σε μια μονόπλευρη αντιμετώπιση του υπό μελέτη συστήματος. Επιπροσθέτως, είναι πιθανό να μας στερήσει την ανάπτυξη νέων τεχνικών και την πιο ολοκληρωμένη κατανόηση νέων φαινομένων.

Η πορεία του μοντέλου μας προς τη χαοτική συμπεριφορά φανερώνει μια νέου τύπου τάξη μέσα από τη «φαινομενική» αταξία του συστήματος. Μια νέα τάξη με τους δικούς της κανόνες. Μια τάξη που σπάει προηγούμενες φόρμες, αναδεικνύει την ανάγκη διεύρυνσης των υπάρχουσών εννοιών, κάτι που φαίνεται και από τη φιλοσοφική θεωρία της αιτιοκρατίας στην περιοχή των μη γραμμικών φαινομένων.

Η ένταξη του εν λόγω μοντέλου στην ευρύτερη οικογένεια των Lorenz-like Συστημάτων δίνει τη δυνατότητα τα συμπεράσματα αυτά να γενικευτούν σε μια ευρύτερη κατηγορία συστημάτων. Ιδιαίτερα χρήσιμο είναι το γεγονός ότι η

αξιοποίηση των συμπερασμάτων για την αιτιοκρατία στα χαοτικά φαινόμενα μπορεί να διευρυνθεί στο πεδίο των πολύπλοκων συστημάτων. Σε τέτοιες περιπτώσεις, συστήματα τριών διαφορικών εξισώσεων όπως το (Εξ. 1.1) περιγράφουν έναν παράγοντα του συστήματος (agent), την ίδια στιγμή που το υπό μελέτη σύστημα μπορεί να αποτελείται από δεκάδες χιλιάδες τέτοιους παράγοντες. Σε κάθε περίπτωση, η φιλοσοφική ερμηνεία της ανάπτυξης των φυσικών επιστημών συμβάλλει στην πιο ολοκληρωμένη γνώση της πραγματικότητας, μια γνώση απαλλαγμένη από αντιεπιστημονικές «επιστημονικές» αντιλήψεις.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ (1985). *Φιλοσοφικό και Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*. Αθήνα: Καπόπουλος.
- Algaba, A., Sanchez, F., Merino, M. & Rodriguez-Luis, A. (2013a). Chen's attractor exists if Lorenz repulsor exists: The Chen system is a special case of the Lorenz system. *Chaos: An Interdisciplinary Journal of Nonlinear Science*, 23(3): 033108.
- Algaba, A., Sanchez, F., Merino, M. & Rodriguez-Luis, A. (2013b). The Lu system is a particular case of the Lorenz system. *Physics Letters A*, 377(39): 2771-2776.
- Chen, G. & Ueta, T. (2002). Yet another chaotic attractor. *International Journal of Bifurcation and chaos*, 9(07): 1465-1466.
- Drysdale, D. (1994). *Homoclinic bifurcations* (PhD Thesis). Ανακτήθηκε από: <https://www.lurklurk.org/homoclin.pdf> (Προσπελάστηκε: 16/6/2021)
- Edmonds, B. (1995). What is complexity? The philosophy of complexity per se with application to some examples in evolution. In *The evolution of complexity*. Dordrecht: Kluwer.
- Leonov, G. & Kuznetsov, N. (2015). On differences and similarities in the analysis of Lorenz, Chen and Lu systems. *Applied Mathematics and Computation*, 256: 334-343.
- Lorenz, E. (1963). Deterministic nonperiodic flow. *Journal of atmospheric sciences*, 20(2): 130-141.
- Lorenz, E. & Lorenz, F. (1967). The nature and theory of the general circulation of the atmosphere. *World Meteorological Organization*, Vol. 218. Ανακτήθηκε από: <http://users.uoa.gr/~pjioannou/historical/Lorenz-1967.pdf> (Προσπελάστηκε: 15/6/2021)
- Lu, J. & Chen, G. (2002). A new chaotic attractor coined. *International Journal of Bifurcation and chaos*, 12(03): 659-661.

- Lucas, C. (2005). *The philosophy of complexity*. Ανακτήθηκε από: www.calresco.org (Προσπελάστηκε: 18/8/2021)
- Μπιτσάκης, Ε. (1999). *Χάος, Καταστροφές και fractals: προς μια διεύρυνση της αιτιοκρατικής σχέσης*. Αθήνα: Ουτοπία.
- Μπούνη, Τ. (1999). *Τύχη ή Βεβαιότητα: Η διαλεκτική της θεωρίας του Χάους*. Αθήνα: Ουτοπία.
- Prigogine, I. & Stengers, I. (2018). *Order out of chaos: Man's new dialogue with nature*. London: Verso Books.
- Sayama, H. (2015). *Introduction to the modeling and analysis of complex systems*. New York: Open SUNY Textbooks.
- Sofianos, A. (2021). *Analytical and numerical analysis on the chaotic behaviour of the biological model that describes the trafficking of the tlr4 protein in the cell* (Master Thesis). NTUA.
- Sparrow, C. (1982). The Lorenz Equations: Bifurcations, Chaos, and Strange Attractors (Arun V. Holden, Ed.). *Applied Mathematical Sciences*, Vol. 41, p. 111. Berlin: Springer-Verlag.
- Stan, R., Soriano, F. & Camargo, M. (2018). A mathematical model relates intracellular tlr4 oscillations to sepsis progression. *BMC research notes*, 11(1): 1-5.
- Wiggins, S. (2003). *Introduction to applied nonlinear dynamical systems and chaos, 2nd Edition (Volume 2)*. Berlin: Springer Science & Business Media.
- Yorke, J. & Yorke, E. (1979). Metastable Chaos: The transition to sustained chaotic behavior in the lorenz model. *Journal of Statistical Physics*, 21(3): 263-277.

Ευχαριστίες

Το παρόν άρθρο βασίστηκε στη διπλωματική εργασία με τίτλο «Αναλυτική και Αριθμητική Μελέτη Χαοτικής Δυναμικής Συμπεριφοράς Βιολογικού Μοντέλου για την Περιγραφή της Μετακίνησης της Πρωτεΐνης Tlr4 στο Εσωτερικό του Κυττάρου», στο πλαίσιο του ΜΔΕ «Εφαρμοσμένες Μαθηματικές Επιστήμες» της ΣΕΜΦΕ. Ο πυρήνας της διπλωματικής εργασίας περιλαμβάνει το σύνολο της ερευνητικής συνεργασίας του γράφοντος με τον κ. Κ. Σιέττο, Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Νάπολης Φεντερίκο II. Για τη συζήτηση γύρω από τα φιλοσοφικά/μεθοδολογικά συμπεράσματα του κεφαλαίου «Χαοτική Συμπεριφορά και Ντετερμινισμός», τα οποία στην πλειονότητά τους δεν περιλαμβάνονται στη διπλωματική εργασία, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών Φ. Κουτελιέρη για τη βοήθεια και τις χρήσιμες παρατηρήσεις που έκανε στο αρχικό κείμενο.

Abstract

The mathematical analysis of a Lorenz-like model that describes the tlr4 protein signaling between the various cell compartments is used to present some first methodological and philosophical research findings. The numerical and bifurcation analysis are both used with the chaotic dynamic analysis of the system. These philosophical remarks represent some first approximations in such a Lorenz-like system, which could be also generalized in other Lorenz-like systems.

The Lorenz Model and the formation of Chaos Theory mark significant confrontations in Philosophy of Science. The most important of those disputes is the existence or not of determinism in chaotic systems. The development of Science of Complexity and the increase of computational capacity of the computer systems, provide plenty of data about the function of these systems. The 2021 Nobel Prize award in Physics indicates the growing dynamics of the field of complex systems.

In this study the historical framework of Chaos Theory formation is given in general. The Lorenz-like biological system is presented with a brief discussion on stability, bifurcation and chaotic behavior of the system. Some philosophical and methodological conclusions from the mathematical analysis are included. These conclusions are relevant to the possibility of the transformation of the biological system into another Lorenz-like system and finally into the Lorenz one. They are also relevant to the importance of the independent study of the biological system. The importance is localized by the biological and physical meaning of the system. Finally, the notion of determinism is shortly discussed through the mechanism that reveals the chaotic behavior of the system.

Ο **Ανδρέας Σοφιανός** είναι φυσικός, απόφοιτος του ΕΚΠΑ, κάτοχος του ΜΔΕ «Εφαρμοσμένες Μαθηματικές Επιστήμες» της ΣΕΜΦΕ και υποψήφιος Διδάκτορας του Τομέα Μαθηματικών της ίδιας Σχολής.

Κουλτούρα Δικαιοσύνης: Φροντίζουμε για τους ανθρώπους που μας φροντίζουν – Ένα παράδειγμα επαγγελματικής Ηθικής σε κρίσιμες για την Ασφάλεια βιομηχανίες

Μαρίνα Μπασιμακοπούλου

Εύκολα ξεχνάμε τα λάθη μας, όταν είμαστε οι μόνοι που τα γνωρίζουμε.

François de La Rochefoucauld, 1613-1680

Περίληψη

Ένα μεγάλο ποσοστό συμβάντων και ατυχημάτων σε κρίσιμες για την Ασφάλεια βιομηχανίες σχετίζεται με ακούσια λάθη ανθρώπων με καλές προθέσεις, οι οποίοι προσπαθούν να κάνουν το σωστό ακόμα και κάτω από δύσκολες ή αντίξοες, πολλές φορές, συνθήκες. Τα περισσότερα ποινικά θεσπίσματα απαιτούν συγκεκριμένη πρόθεση από πλευράς του ενεργούντος να προκαλέσει βλάβη· το ακούσιο λάθος δεν είναι αρκετό. Παρά ταύτα, η δημόσια κατακραυγή και πολιτική απόκριση που ακολουθούν συνήθως είναι οι ίδιες: ΤΙΜΩΡΙΑ! Οι κοινωνίες μας έχουν ως θεμέλιο το δόγμα «Δεν έγινε ζημιά, δεν υπάρχει πρόβλημα» ενώ ταυτόχρονα προσδοκούν τελειότητα από ανθρώπινα όντα, εκ φύσεως επιρρεπή σε λάθη. Η Κουλτούρα Δικαιοσύνης (Just Culture) αφορά στη θεμελίωση μιας ατμόσφαιρας εμπιστοσύνης,

όπου οι εργαζόμενοι ενθαρρύνονται ή ακόμη και επιβραβεύονται, για την παροχή πληροφοριών σχετικών με την Ασφάλεια, αλλά από την άλλη είναι ξεκάθαρο ποιες συμπεριφορές θεωρούνται αποδεκτές και ποιες όχι. Η Λογοδοσία και η Δικαιοσύνη αποτελούν εγγενώς σημαντικές αξίες για εργαζόμενους και εργοδότες. Η Προστασία Δεδομένων και Πληροφοριών Ασφάλειας, όπως και οι Κανόνες Εξαίρεσης αυτών, αποτελούν ακρογωνιαίο λίθο για τη θεμελίωση μιας Κουλτούρας που χαρακτηρίζεται ως Δίκαιη.

1. Εισαγωγή - Οι έννοιες της Ασφάλειας και της Κουλτούρας Ασφάλειας

Η έννοια της Ασφάλειας σχετίζεται με βιομηχανίες, όπως εκείνες της παραγωγής πυρηνικής ενέργειας, της αεροπορίας, της φροντίδας υγείας και της βιομηχανίας τροφίμων, των χαρακτηριζόμενων και ως Υψηλού Κινδύνου – Υψηλών Συνεπειών – Χαμηλής Διακινδύνευσης βιομηχανιών. Ως Ασφάλεια (Safety), εν γένει, ορίζεται η κατάσταση εκείνη κατά την οποία η διακινδύνευση¹ που συνδέεται με τις εκάστοτε δραστηριότητες ή προς υποστήριξη αυτών μειώνεται και παραμένει ελεγχόμενη έως ενός αποδεκτού επιπέδου (Acceptable Level of Safety).

Η ιστορία της έννοιας της Ασφάλειας ακολουθεί, λίγο έως πολύ, τα ίδια εξελικτικά βήματα στους τομείς που αυτή αφορά: αρχικά, όταν μια βιομηχανία αναδύεται, οι αναγνωρισμένες ελλείψεις σε Ασφάλεια σχετίζονται με τεχνικούς παράγοντες και τεχνολογικές αποτυχίες. Έτσι, οι Διερευνήσεις Ασφάλειας (Safety Investigations) επικεντρώνονται στη βελτίωση αυτών των στοιχείων. Καθώς οι βελτιώσεις λαμβάνουν χώρα, οδηγούν σε σταδιακή μείωση της συχνότητας ατυχημάτων που οφείλονται σε τεχνικά ζητήματα, δίνοντας έτσι βήμα στη νομοθεσία και στις διεργασίες/διαδικασίες, δημιουργώντας το κατάλληλο περιβάλλον για τη θεμελίωση νομοθετικής συμμόρφωσης και επιτήρησης.

Αυτού του είδους η προσέγγιση εστιάζει στον άνθρωπο ως ενεργόν ον, αγνοώντας το ευρύτερο επιχειρησιακό και οργανωσιακό πλαίσιο. Αγνοεί το γεγονός ότι οι άνθρωποι λειτουργούν εντός ενός πολύπλοκου περιβάλλοντος, πολλοί παράγοντες του οποίου έχουν τη δυναμική να επηρεάσουν τη συμπεριφορά του. Μετά από

¹ Ως διακινδύνευση (risk) ορίζεται ο συνδυασμός της συνολικής πιθανότητας ή συχνότητας εμφάνισης ενός επιβλαβούς αποτελέσματος το οποίο προκλήθηκε από έναν κίνδυνο και της σοβαρότητας του αποτελέσματος αυτού. Ως κίνδυνο (hazard) ορίζουμε οποιαδήποτε κατάσταση, συνθήκη ή γεγονός το οποίο θα μπορούσε να προκαλέσει ένα επιβλαβές αποτέλεσμα.

χρόνια εμπειρίας, οι ειδικοί κατανοούν ότι η Ασφάλεια θα έπρεπε να ιδωθεί από μια συστημική άποψη, η οποία, εκτός από τεχνικούς και ανθρώπινους παράγοντες, θα πρέπει να λάβει υπόψη της και λοιπούς παράγοντες, όπως τη διοίκηση, τις πολιτικές της και τη διαχείριση πόρων αλλά και το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Εισάγεται, έτσι, η αντίληψη του «οργανωσιακού ατυχήματος» και η επίδραση που έχουν η οργανωσιακή κουλτούρα και η αποτελεσματικότητα των μέτρων που λαμβάνονται για τον μετριασμό της διακινδύνευσης. Η συλλογή και ανάλυση δεδομένων ρουτίνας, με τη χρήση προ-δραστικών και αντιδραστικών μεθοδολογιών, επέτρεψε στους οργανισμούς να παρακολουθούν κινδύνους ασφάλειας και να εντοπίζουν αναδυόμενα ζητήματα. Αυτές οι βελτιώσεις διατύπωσαν το σκεπτικό για τη μετάβαση στην προσέγγιση των Συστημάτων Διαχείρισης Ασφάλειας.²

Αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπάρχει η κατάσταση της απόλυτης Ασφάλειας· πρόκειται για μια δυναμική συνθήκη, όπου χρειάζεται συνεχής αναγνώριση κινδύνων και συστηματική αξιολόγηση της διακινδύνευσης αυτών, προκειμένου οι παραπάνω τομείς να διατηρούν υψηλά επίπεδα αξιοπιστίας, κάτι που όντως ισχύει. Έτσι, για παράδειγμα, δεν μπορούμε να αναμένουμε μηδενικό αριθμό ατυχημάτων στον τομέα παραγωγής πετρελαίου και αερίου· μπορούμε όμως να προβλέψουμε με επαρκή ακρίβεια, μέσω της ύπαρξης Συστημάτων Διαχείρισης Ασφάλειας, την πιθανότητα που έχουν κάποιες δραστηριότητες να οδηγήσουν σε ανεπιθύμητες συνέπειες καθώς και τη σοβαρότητα αυτών. Η έννοια της Ασφάλειας υπάρχει εγγενώς στον συγκεκριμένο τομέα, ο οποίος εμπεριέχει φυσικούς κινδύνους, και άρα θα πρέπει να λειτουργεί «ασφαλώς», εάν θέλει να συνεχίσει να υπάρχει, να παράγει και να έχει κέρδος.

Το αμέσως επόμενο πράγμα που αντιλαμβανόμαστε είναι οι αντικρουόμενοι στόχοι οι οποίοι ενυπάρχουν, οφείλουν όμως και πρέπει να επιτυγχάνονται. Για παράδειγμα, αναρωτιέται κάποιος: πώς γίνεται να ισορροπήσουν οι στόχοι της Ασφάλειας, της οικονομικής Αποδοτικότητας, της Χωρητικότητας και της Προστασίας του Περιβάλλοντος όσον αφορά στον τομέα των αερομεταφορών; Η πτήση αφ' εαυτής αποτελεί περιφρόνηση του Νόμου της Βαρύτητας και χρειάζεται ποσότητα καυσίμου ικανή για την πραγματοποίησή της, και όχι μόνο. Καμία αεροπορική εταιρεία δεν υπάρχει για να παράγει Ασφάλεια, αλλά για την παραγωγή κέρδους, όπως και κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα. Συνήθως, λοιπόν, η Ασφάλεια έχει να ανταγωνιστεί σκληρά για πόρους· από την άλλη, χωρίς αυτήν, οι αεροπορικές

² Ως Σύστημα Διαχείρισης Ασφάλειας (ΣΔΑ) ορίζεται η συστηματική προσέγγιση Διοίκησης Ασφάλειας, συμπεριλαμβανομένων των οργανωσιακών δομών, λογοδοσίας, πολιτικών και διαδικασιών.

εταιρείες δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν, μιας και η ασφαλής μετακίνηση αποτελεί μια υπόρρητη προσδοκία του επιβάτη.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να επιτευχθούν υψηλά επίπεδα Ασφάλειας και αυτοί αποτυπώνονται στην έννοια της Κουλτούρας Ασφάλειας. Σε τι διαφέρει αυτή από τα ΣΔΑ; Τα τελευταία αντιπροσωπεύουν την ικανότητα του οργανισμού στον τομέα της Ασφάλειας, ουσιαστικά αποτελούν το τεχνικό κομμάτι. Από την άλλη, το ανθρώπινο δυναμικό οφείλει να ικανοποιεί τις απαιτήσεις τους και, έτσι, η Κουλτούρα Ασφάλειας είναι ενδεικτική του βαθμού στον οποίο οι εργαζόμενοι είναι διατεθειμένοι και πιστεύουν ότι πρέπει να ακολουθούν κανόνες και διαδικασίες. Εκ των πραγμάτων, κάποιο ποσοστό παρέκκλισης από τα πρότυπα είναι αναμενόμενο, ενίοτε και θεμιτό, όμως εν γένει μια υγιής Κουλτούρα Ασφάλειας³ παρουσιάζει μικρά ποσοστά παρέκκλισης από τα καθιερωμένα πρότυπα.

Η επόμενη εύλογη ερώτηση θα μπορούσε να είναι: Ποια είναι τα χαρακτηριστικά μιας Οργανωσιακής Κουλτούρας που δίνει προτεραιότητα στην Ασφάλεια; Σύμφωνα με τον James Reason⁴, αυτά μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

- ✓ Κουλτούρα Δικαιοσύνης (Just Culture): κουλτούρα στην οποία υπάρχει ατμόσφαιρα εμπιστοσύνης και οι εργαζόμενοι ενθαρρύνονται ή ακόμη και ανταμείβονται για την παροχή βασικών πληροφοριών που σχετίζονται με την Ασφάλεια, αλλά όπου υπάρχει επίσης και μια σαφής γραμμή μεταξύ αποδεκτής και μη αποδεκτής συμπεριφοράς.
- ✓ Κουλτούρα Αναφοράς (Reporting Culture): κουλτούρα στην οποία οι εργαζόμενοι είναι πρόθυμοι να αναφέρουν λάθη και παρ' ολίγον αστοχίες.
- ✓ Ενημερωμένη Κουλτούρα (Informed Culture): κουλτούρα στην οποία όσοι διαχειρίζονται και λειτουργούν το Σύστημα έχουν επικαιροποιημένες γνώσεις σχετικά με τους ανθρώπινους, τεχνικούς, οργανωσιακούς και περιβαλλοντικούς

³ Κουλτούρα Ασφάλειας: ο τρόπος με τον οποίο ο οργανισμός αντιλαμβάνεται, αξιολογεί και θέτει σε προτεραιότητα την έννοια της Ασφάλειας. Δεν αγοράζεται και δεν δανείζεται, καθώς οι διεργασίες είναι πιο σημαντικές από το τελικό προϊόν ή την παρεχόμενη υπηρεσία. Είναι το αποτέλεσμα συνδυασμού της Οργανωσιακής, Επαγγελματικής και πολλές φορές της Εθνικής Κουλτούρας. Φανερώνει τη σπουδαιότητα που αποδίδουν οι άνθρωποι σε όλα τα επίπεδα στην έννοια της Ασφάλειας αλλά και πόσο πιστεύουν ότι οι υπόλοιποι, ομότιμοι, προϊστάμενοι, ηγέτες, αποδίδουν ή όχι προτεραιότητα σε αυτήν. Πηγή: www.Skybrary.com

⁴ Ο James Reason, Καθηγητής Ψυχολογίας στο UMIST, το 1997, εξέδωσε το έργο «Managing Risks of Organizational Accidents» όπου παρουσιάζει το Μοντέλο του Ελβετικού Τυριού (Swiss Cheese Model Of Accident Causation), το οποίο έχει υιοθετηθεί από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Πολιτικής Αεροπορίας (International Civil Aviation Organization), και εξηγεί πώς μπορούν να αιτιολογηθούν τα οργανωσιακά ατυχήματα.

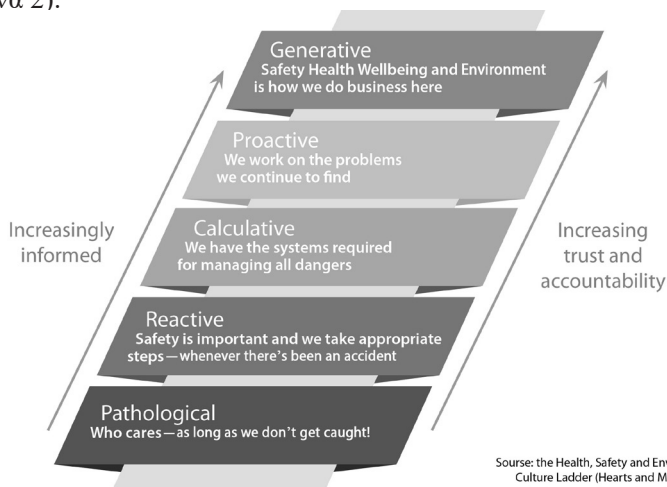
παράγοντες που καθορίζουν την Ασφάλεια.

- ✓ Κουλτούρα Μάθησης (Learning Culture): κουλτούρα η οποία χαρακτηρίζεται από την προθυμία και την ικανότητα να εξαχθούν τα σωστά συμπεράσματα από το πληροφοριακό σύστημα Ασφάλειας και τη βούληση για την εφαρμογή σημαντικών μεταρρυθμίσεων, όταν μια τέτοια ανάγκη ενδείκνυται.
- ✓ Ευέλικτη Κουλτούρα (Flexible Culture): κουλτούρα η οποία μπορεί να έχει διαφορετικές μορφές, αλλά χαρακτηρίζεται από μετάβαση από τη συμβατική ιεραρχική λειτουργία σε μια πιο επίπεδη επαγγελματική δομή (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Τα συστατικά μιας Θετικής Κουλτούρας Ασφάλειας. Reason, 1997. Μετασχηματισμοί ομοιότητας

Ακολουθεί ένα επιπλέον σχήμα που βοηθά να κατανοήσουμε την εξέλιξη της Κουλτούρας Ασφάλειας και προέρχεται από τον τομέα της βιομηχανίας πετροχημικών (Εικόνα 2).

Εικόνα 2. Εξελικτικοί Τύποι Κουλτούρας Ασφάλειας. HSE, Hearts & Minds Toolkit, Shell E. & P., 1990. Χαοτική συμπεριφορά και ντετερμινισμός.

2. Πώς ορίζεται η Κουλτούρα Δικαιοσύνης (Just Culture) – Βασικές Αρχές – Σύγκριση με την Κουλτούρα Υπαιτιότητας (Blame Culture) και την Κουλτούρα Μη Υπαιτιότητας (No-Blame Culture)

Όπως αποτυπώνεται στην Εικόνα 1, το πρώτο και ίσως το πλέον σημαντικό βήμα για την προαγωγή της Κουλτούρας Ασφάλειας είναι η θεμελίωση Δικαιοσύνης, συνάμα με την εδραίωση ενός Συστήματος Ατομικής και Συλλογικής Λογοδοσίας. Ο οργανισμός οφείλει να είναι υπεύθυνος για τη διεργασία σχεδιασμού και την παροχή ασφαλών συστημάτων· οι εργαζόμενοι οφείλουν να είναι υπεύθυνοι για τη συμπεριφορά τους και την επιλογή ασφαλών δράσεων. Η συγκεκριμένη προσέγγισή μας απομακρύνει από τη φιλοσοφία «αποδίδω το φταίξιμο στον άνθρωπο και καθαρίσα», κάτι που έχει ως αποτέλεσμα το πρόβλημα όχι μόνο να μην επιλύεται, αλλά να παραμένει, και τα δυσμενή αποτελέσματά του το πιθανότερο είναι να επανεμφανίζονται, και μάλιστα σε χειρότερη μορφή. Πρωτίστως, όμως, αυτό που θα έχουμε καταφέρει υιοθετώντας αυτήν τη φιλοσοφία είναι να κάνουμε τους ανθρώπους μας να χάσουν την εμπιστοσύνη απέναντι στο ίδιο το σύστημα, στον εξοπλισμό που χρησιμοποιούν, στις διαδικασίες που ακολουθούν, στους συναδέλφους που διερευνούν, στη διοίκηση. Και εντέλει, χάνουμε την πολύτιμη ανατροφοδότηση που μόνο εκείνοι που εκτελούν μια εργασία μπορούν να παρέχουν και είναι οι πρώτοι που έρχονται σε επαφή με τυχόν αστοχίες, χωρίς να μπορούν όμως να δώσουν εξήγηση για τα αίτια που τους ώθησαν να δράσουν κατ' αυτόν τον τρόπο και όχι κάπως αλλιώς. Η μοναδική οδός που ένας οργανισμός οφείλει να ακολουθήσει για να μπορέσει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των ανθρώπων του είναι μέσω μιας συνεπούς και δίκαιης προσέγγισης όσον αφορά στη διοίκηση της συμπεριφοράς των εργαζομένων.

Αυτού του είδους η νοοτροπία, όταν γίνεται νόρμα, μπορεί να οδηγήσει στη θεμελίωση μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης (Just Culture). Ο David Marx⁵ υπήρξε από τους πρώτους υποστηρικτές της έννοιας της Δίκαιης Κουλτούρας, δημιουργώντας έναν αλγόριθμο που λαμβάνει υπόψη του στοιχεία όπως «η υγεία» των συστημάτων και οι συμπεριφορικές επιλογές. Έχει ως βασικές του αρχές την παραδοχή ότι «το σφάλειν είναι ανθρώπινο», όπως και το να παρεκκλίνεις από τα πρότυπα είναι επίσης ανθρώπινο, αρκεί να υπάρχουν καλές προθέσεις, δηλαδή ο στόχος να είναι να γίνει η δουλειά λίγο πιο εύκολα και γρήγορα. Το τελευταίο δημιουργεί επιπλέον διακινδύνευση· όμως η διακινδύνευση είναι ήδη ενσωματωμένη στις δράσεις και

⁵ David Marx, *Whack a Mole. The Price we pay for expecting perfection*, By Your Side Studios, 2009. Ο Marx εξερευνά τον ρόλο του ανθρώπινου λάθους στην κοινωνία, από την αεροπορία και την υγεία, μέχρι την οδήγηση και την ανατροφή των παιδιών, και κυρίως σε ποιον ανήκει η λογοδοσία, όταν αυτά τα λάθη οδηγούν στην απώλεια ζωής κάποιου άλλου.

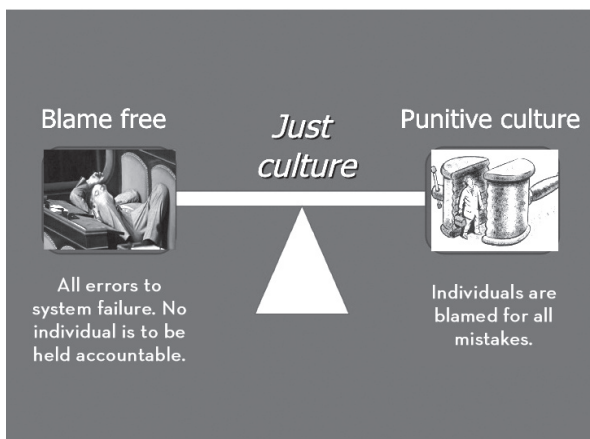
είμαστε όλοι υπεύθυνοι των επιλογών και των πράξεών μας. Ο Marx, επίσης, έδωσε έναν πρώιμο ορισμό της Κουλτούρας Δικαιοσύνης, λέγοντας ότι πρόκειται για την ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ ενός εξαιρετικά τιμωρητικού συστήματος (blame system) και ενός συστήματος όπου κανένας δεν είναι υπόλογος για τίποτα (blame-free system) (Εικόνα 3).

Υποστηρίζει ότι οι απαγορεύσεις που επιβάλλονται εξαιτίας των νόμων και των περιορισμών στο ανθρώπινο δυναμικό, σε συνδυασμό με τις ποινικές διώξεις, έχουν αποδειχθεί αντιπαραγωγικές και δεν βοηθούν την κοινωνία να αντιμετωπίσει τα ρίσκα και τις συνέπειες που έχουν τα ανθρώπινα λάθη. Έτσι, αυτή έχει την τάση να δαιμονοποιεί ανθρώπους που κάνουν λάθη τα οποία προκαλούν βλάβη, ενώ την ίδια στιγμή ακολουθεί μια προσέγγιση «εφόσον δεν υπάρχει βλάβη, δεν υπάρχει φταίξιμο» για απερίσκεπτες συμπεριφορές που δεν προκαλούν κάποιο ανεπιθύμητο αποτέλεσμα.

Θα ήταν εύλογο στο σημείο αυτό να πούμε δυο λόγια για τα δύο άκρα της ζυγαριάς, γιατί έτσι θα κατανοήσουμε καλύτερα και τις διαφορές με το σημείο ισορροπίας.

Η Κουλτούρα Υπαιτιότητας ή αλλιώς Τιμωρητική Κουλτούρα θα λέγαμε πως είναι η εύκολη λύση. Οτιδήποτε συμβαίνει, πέρα από τα αναμενόμενα, θα πρέπει να είναι ανθρώπινο σφάλμα και συνήθως ακολουθείται η πειθαρχική οδός. Οι άνθρωποι δεν αναφέρουν συμβάντα ή περιστατικά υπό τον φόβο τιμωρίας ή ποινών. Κάποιες φορές είναι η σωστή προσέγγιση· τις περισσότερες, όμως, απλώς πρέπει να προχωρήσουμε μπροστά και εφόσον αυτός που έκανε τη δουλειά έκανε και το λάθος, είναι προφανές ότι φταίει.

Τιμωρώντας τον συγκεκριμένο εργαζόμενο, φαίνεται να αγνοούμε τους συστημικούς παράγοντες και το πλαίσιο δράσης που πιθανόν θα έκαναν και κάποιον άλλον, εάν ήταν στη θέση του, να έπαιρνε σχεδόν τις ίδιες αποφάσεις. Έτσι, όλοι είναι ευχαριστημένοι, εκτός από τους εμπλεκόμενους και το ίδιο το σύστημα που στερείται βελτίωσης, γιατί ο στόχος δεν ήταν να βρεθούν τα πραγματικά αίτια της

Εικόνα 3. Σχηματική απεικόνιση της Κουλτούρας Δικαιοσύνης και της σχέσης της με την Κουλτούρα Υπαιτιότητας και την Κουλτούρα Καμίας Υπαιτιότητας.

συγκεκριμένης συμπεριφοράς που οδήγησαν στο επιβλαβές αποτέλεσμα. Η ιστορία επαναλαμβάνεται, ίσως με διαφορετικούς κάθε φορά πρωταγωνιστές, και τα αποτελέσματα κάποια στιγμή έχουν τόσο σοβαρές συνέπειες, ώστε αναγκάζουν τους υπεύθυνους να ρίξουν φως στα πραγματικά αίτια και να βρουν λύσεις για να μην υπάρχει επανάληψη των δυσάρεστων συνεπειών. Το ερώτημα «ποιοι είναι αυτοί οι υπεύθυνοι;» θα απαντηθεί παρακάτω.

Στον αντίποδα, έχουμε την Κουλτούρα Μη Υπαιτιότητας. Ποτέ δεν φταίει κανείς για τίποτα: το σύστημα είναι υπεύθυνο για όλα. Καταλαβαίνουμε ότι στο πλαίσιο μιας τέτοιας νοοτροπίας υπάρχει εφησυχασμός. Οι άνθρωποι συνήθως δεν φοβούνται να αναφέρουν συμβάντα ή περιστατικά, και αυτή είναι η καλή πλευρά, από την άλλη, επειδή για όλα πάντα φταίει ένα πρόσωπο σύστημα, οδηγούμαστε ουσιαστικά στην έλλειψη εμπιστοσύνης σε αυτό αλλά και στην έλλειψη αξιοπιστίας. Εφόσον κανείς δεν φέρει ευθύνη για τίποτα, σε όλα τα οργανωσιακά επίπεδα, ό,τι και να αναφέρουμε δεν πρόκειται να επιλυθεί: η εκπαίδευση, η αξιολόγηση και η λογοδοσία μοιάζουν άδικος κόπος ενώ το να πάρει κάποιος την ευθύνη για αλλαγές στο ίδιο το σύστημα, που προκαλεί όλα τα δεινά, φαντάζει οξύμωρο.

Από τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό ότι τα συστήματα οφείλουν να σχεδιάζονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να υποστηρίζουν την ισορροπία μεταξύ ολικής υπαιτιότητας και ολικής ανευθυνότητας: να υποστηρίζουν επομένως μια Δίκαιη Κουλτούρα. Παραδοσιακά, η προσέγγιση που ακολουθούσε –και συνεχίζει σε μεγάλο βαθμό να ακολουθεί– η σχεδίαση συστημάτων στον τομέα της Φροντίδας Υγείας, για παράδειγμα, είναι να καθιστά τα άτομα υπεύθυνα για όλα τα λάθη ή τις ατυχίες που συμβαίνουν στους ανθρώπους που φροντίζουν. Όμως, μια Δίκαιη Κουλτούρα αναγνωρίζει πως οι μεμονωμένοι επαγγελματίες, όπως γιατροί, νοσηλευτές, δεν μπορούν να θεωρούνται υπεύθυνοι για συστημικές αποτυχίες επί των οποίων έχουν ελάχιστο ή καθόλου έλεγχο. Εντός ενός τέτοιου περιβάλλοντος οφείλει, επίσης, να αναγνωρίζεται ότι πολλά από τα λάθη που συμβαίνουν αναπαριστούν τα αποτελέσματα της προβλεπόμενης διάδρασης μεταξύ ανθρώπου και συστήματος και ότι ικανοί επαγγελματίες κάνουν σφάλματα και δύνανται να αναπτύξουν «μη υγιείς» νόρμες, όπως να παρακάμπουν μέρη διαδικασιών ή και ολόκληρες διαδικασίες, να κάνουν συντομεύσεις, να μην ακολουθούν κανόνες: όμως, όλα αυτά χωρίς πρόθεση να προκαλέσουν ζημιά ή βλάβη.

Οι εργαζόμενοι θα πρέπει να νιώθουν ότι τα λάθη τους και οι αναφορές περιστατικών που υποβάλλουν δεν χρησιμοποιούνται εναντίον τους και δεν φυλάσσονται στον προσωπικό τους φάκελο, όπως επίσης και ότι δεν λαμβάνονται υπόψη στην αξιολόγησή τους. Όταν ένας εργαζόμενος κάνει ένα ακούσιο λάθος, χρειάζεται υποστήριξη. Όταν φέρεται με έναν τρόπο επικίνδυνο, δεν ακολουθεί πολιτικές και

διαδικασίες, θα πρέπει πρώτα να ερωτάται γιατί φέρθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο και στη συνέχεια να κρίνεται για τη συμπεριφορά του· όταν ο εργαζόμενος φέρεται κατά τρόπο απερίσκεπτο και ηθελημένα θέτει σε κίνδυνο τους άλλους ή τον εαυτό του, είναι υπόλογος για τις πράξεις του. Θεμελιώνοντας τις παραπάνω αρχές και διοικώντας με το παράδειγμα, εδραιώνεται η εμπιστοσύνη, ο σεβασμός και η ανοικτή επικοινωνία, οι οποίες είναι απαραίτητες, δίνοντας το μήνυμα ότι εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι ποιος είχε τη συγκεκριμένη συμπεριφορά, αλλά γιατί. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να αναφέρουν περισσότερα ανεπιθύμητα συμβάντα, τα οποία μπορεί να μην είχαν αρνητική έκβαση, αποτελούν όμως πολύτιμη πηγή διδαγμάτων, μειώνοντας έτσι τις πιθανότητες για μελλοντική επανεμφάνιση των ίδιων συμπεριφορών και δυνητικών ατυχημάτων ή σοβαρών συμβάντων.

Είναι εμφανές ότι, εντός μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης, το μεγαλύτερο λάθος είναι το να μην αναφέρεις ένα λάθος. Ο καθένας λειτουργεί ως συνήγορος της Ασφάλειας. Έτσι, επιτυγχάνεται ένας από τους κύριους στόχους, που είναι ο σχεδιασμός ασφαλών συστημάτων, τα οποία μειώνουν τις ευκαιρίες για λάθη και μπορούν να τα αποτρέψουν πριν φτάσουν να γίνουν αστοχίες. Πώς όμως τα συστήματα καθίστανται ασφαλή; Με το να διευκολύνουν τις σωστές αποφάσεις και να λειτουργούν αποτρεπτικά για τα λάθη. Παρ' όλα αυτά, είναι στο χέρι των ανθρώπων να διαχειρίζονται τις επιλογές και τις συμπεριφορές τους. Με το να ορίζουμε τις προσδοκίες όσον αφορά στην εργασιακή απόδοση, να θεμελιώνουμε κατευθυντήριες γραμμές για τις συνέπειες των παρεκκλίσεων από τις διαδικασίες και με το να προωθούμε τη συνεχή ανασκόπηση αυτών και των οργανωσιακών πολιτικών, επιτυγχάνεται η επιθυμητή επιχειρησιακή βελτίωση.

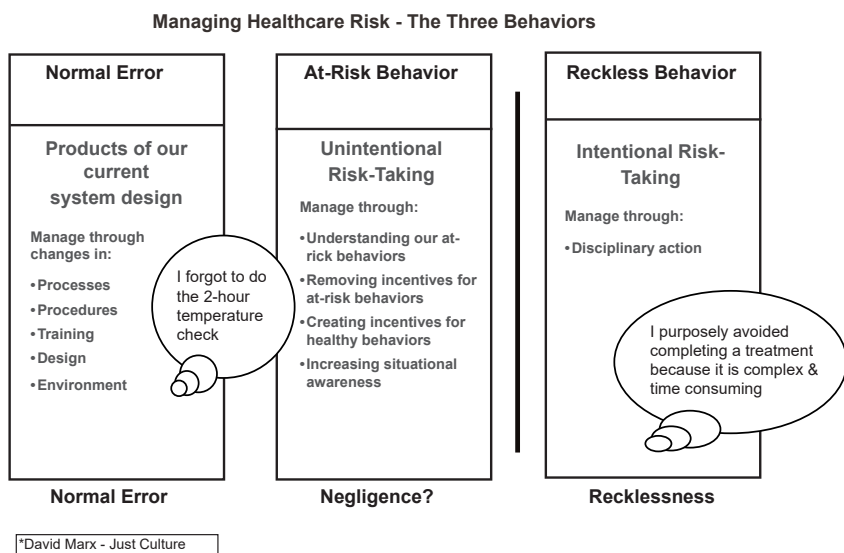
Σύμφωνα με έναν πρόσφατο ορισμό προερχόμενο από την αεροπορική βιομηχανία, «Κουλτούρα Δικαιοσύνης είναι μια κουλτούρα στην οποία οι χειριστές της πρώτης γραμμής ή άλλα άτομα δεν τιμωρούνται για ενέργειες, παραλείψεις ή αποφάσεις που λαμβάνονται από αυτούς και που είναι ανάλογες με την εμπειρία και την εκπαίδευσή τους, αλλά στην οποία η Βαριά Αμέλεια, οι σκόπιμες Παραβιάσεις και οι Καταστροφικές Πράξεις δεν γίνονται ανεκτές».

3. Κατηγοριοποίηση των διάφορων εκφράσεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς – Ορισμός Ανθρώπινου Λάθους – Καθήκον Φροντίδας – Οι έννοιες της Αμέλειας και του Δόλου

Στην παγκόσμια βιβλιογραφία υπάρχει πλήθος συστημάτων που προσπαθούν να κατηγοριοποιήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Στο παρόν άρθρο θα παραθέσουμε δύο από αυτά, τα οποία τυγχάνουν ευρείας αναγνώρισης από την επιστημονική κοινότητα αλλά και τις βιομηχανίες υψηλού κινδύνου και σχετίζονται στενά με την

Κουλτούρα Δικαιοσύνης. Μελετώντας τα, θα προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε τις έννοιες της Αμελούς ή με Δόλο συμπεριφοράς, που είναι κομβικές για την Κουλτούρα Δικαιοσύνης, αλλά και θα βοηθηθούμε στην κατανόηση, σε επόμενη ενότητα, του τι αποτελεί αποδεκτή και τι μη αποδεκτή συμπεριφορά εντός μιας τέτοιας κουλτούρας.

Ο David Marx μίλησε για τριών ειδών συμπεριφορές, με τα πιθανά αντίστοιχα αίτια και τις θεραπείες τους (Εικόνα 4). Υπάρχουν τα Ανθρώπινα Λάθη, ακούσια, εξαιτίας της φύσης του ανθρώπινου όντος να σφάλει, χωρίς πρόθεση να προκαλέσει ζημιά ή βλάβη. Οφείλονται σε παράγοντες εκτός ελέγχου του εργαζόμενου, είναι απόρροια του σχεδιασμού του συστήματος, και για τον λόγο αυτόν πρέπει να θεραπεύονται μέσω εκπαίδευσης, διαδικασιών και ούτω καθεξής. Υπάρχει η Συμπεριφορά που θέτει σε Κίνδυνο, η οποία αποτελεί παρέκκλιση από τα πρότυπα (κανόνες, διαδικασίες), χωρίς όμως και σε αυτήν την περίπτωση να υπάρχει πρόθεση στην πράξη. Το ρίσκο που αναλαμβάνεται δεν θεωρείται μεγάλο ή θεωρείται δικαιολογημένο. Θεραπεύεται κυρίως μέσω κατανόησης κινήτρων και τροποποίησης αυτών. Τέλος, συναντάμε την Απερίσκεπτη Συμπεριφορά. Πρόκειται για συνειδητή αγνόηση των προτύπων, με ανάληψη, εκ προθέσεως, μεγάλου βαθμού ρίσκου, είτε για προσωπικό όφελος είτε επειδή περιφρονούμε τις συνέπειες. Ο Marx σε αυτήν την περίπτωση προτείνει τη λήψη πειθαρχικών ενεργειών.

Εικόνα 4. Οι τρεις συμπεριφορές που μπορεί κάποιος να αναμένει σύμφωνα με τον David Marx. Αίτια και Θεραπείες. Whack – a – Mole, 2009.

Από την άλλη, σύμφωνα με τον James Reason, υπάρχουν λάθη τα οποία οφείλονται σε προβλήματα που σχετίζονται με την εγγενή λειτουργία των γνωστικών λειτουργιών της μνήμης και της προσοχής, Ακούσια Λάθη, για τα οποία δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια προφανής θεραπεία. Βέβαια, οι εμπλεκόμενες βιομηχανίες έχουν βρει μηχανισμούς υποβοήθησης της μνήμης και της προσοχής, όπως για παράδειγμα τα checklists που χρησιμοποιούν οι πιλότοι ή οι διάφορες φόρμες που χρησιμοποιούνται στα νοσοκομεία για την παρακολούθηση της πορείας υγείας των ασθενών. Υπάρχουν, όμως, και τα πιο σοβαρά λάθη, τα Σφάλματα, εκείνα που εντοπίζονται όχι σε επίπεδο δεξιοτήτων, αλλά σε επίπεδο γνώσεων. Πρόκειται για συνειδητές επιλογές, οι οποίες όμως δεν έχουν το αναμενόμενο αποτέλεσμα, χωρίς να υπάρχει πρόθεση στην πράξη. Η προτεινόμενη θεραπεία είναι η εκπαίδευση. Τέλος, και ο Reason αναγνωρίζει μια ευρεία κατηγορία συμπεριφορών που ονομάζει Παραβιάσεις. Πρόκειται για συνειδητές παραβιάσεις των προτύπων, με διαφορετικά κίνητρα, οι πιο συχνές των οποίων είναι οι Παραβιάσεις Ρουτίνας· οι κανόνες παρακάμπτονται, επειδή θεωρούνται αναποτελεσματικοί ή διότι οι άνθρωποι δεν αξιολογούν πια τους κινδύνους. Κατά περίπτωση προτείνονται εκπαίδευση, αλλαγή συμπεριφοράς ή και κάποια θεραπεία, μιας και υπάρχουν περιπτώσεις παραβιάσεων, όπου το ρίσκο από την πλευρά του ενεργούντος είναι τόσο μεγάλο, που είναι αδικαιολόγητο (Εικόνα 5).

Slips	unintended actions		No obvious solutions
Lapses	unintended failure to act		No obvious solutions
Mistakes	intended actions giving a result different from expectations		Training
Violations	«Deliberate» and break the assumption of safety management system: rules will be followed	unintentional non compliance People do not know how to apply the rule People act as if there is no procedure	Training
		routine Rules are broken because they are felt irrelevant or because people do not appreciate anymore the dangers	Behavioral change
		optimising It is sometimes possible to get the job done faster, more conveniently or experience a thrill by not adhering to the rules	
		situational It is impossible to get the job done by applying the rules strictly	Question the rules and work place
		exceptional People have to solve the problem for first time and fall to follow good practice	No obvious solutions

Εικόνα 5. Οι διαφορετικές εκφράσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς σύμφωνα με τον James Reason. Αίτια και θεραπείες. Πηγή: Reason, 1997

Είναι πολύ σημαντικό να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι, στο πλαίσιο μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης, η απόκριση του συστήματος δεν βασίζεται στη σοβαρότητα του γεγονότος, αλλά στην πρόθεση της συμπεριφοράς! Επίσης, σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει όχι μόνο να εστιάζουμε αλλά και να μαθαίνουμε από τις συμπεριφορές που οδηγούν σε ατυχήματα, οι οποίες είναι μικρές σε ποσοστό, εάν συγκριθούν με εκείνες που καθημερινά δημιουργούν τις προϋποθέσεις για να μη συμβούν ατυχήματα, και είναι οι περισσότερες⁶.

Το Δικαστικό Σύστημα, από την άλλη πλευρά, για τη λήψη αποφάσεων λαμβάνει υπόψη του Το Καθήκον Φροντίδας (Duty of Care) που συνδέεται με την περιγραφή της θέσης εργασίας και τα έργα – καθήκοντα – ευθύνες που προκύπτουν από αυτήν. Έτσι, ένας γιατρός ή ένας πιλότος, για παράδειγμα, έχουν τη νομική και ηθική υποχρέωση να εξασφαλίζουν την Ασφάλεια ή το Καλώς Έχειν των ανθρώπων που είναι υπό την ευθύνη τους, ασθενείς και επιβάτες αντίστοιχα. Παραβίαση του Καθήκοντος συμβαίνει όταν ο γιατρός ή ο πιλότος αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στα πρότυπα που έχουν οριστεί. Το Καθήκον Φροντίδας περικλείει τρία βασικά καθήκοντα:

- ✓ Το καθήκον να παράγεις ένα αποτέλεσμα: Όταν ένα άτομο γνωρίζει το επιθυμητό αποτέλεσμα και θα πρέπει να είναι ικανό να το παράγει (για παράδειγμα, ασφαλής διαχωρισμός αεροσκαφών προς αποφυγή σύγκρουσης εν πτήσει), η αποτυχία να το κάνει αντιπροσωπεύει Παράβαση του Καθήκοντος. Παραβίασε ο εργαζόμενος το καθήκον για να παραγάγει ένα αποτέλεσμα;
- ✓ Το καθήκον να αποφεύγεις την πρόκληση αδικαιολόγητου ρίσκου ή βλάβης: Παράβαση αυτού του καθήκοντος συμβαίνει όταν εκ προθέσεως κάποιος προκαλεί βλάβη σε εκείνον που έχει υπό τη φροντίδα του ή ενεργεί απερίσκεπτα. Έθεσε ο εργαζόμενος ένα οργανωσιακό συμφέρον ή αξία σε κίνδυνο;
- ✓ Το καθήκον να ακολουθείς έναν διαδικαστικό κανόνα: Εάν το άτομο γνωρίζει την κατάλληλη διαδικασία και είναι δυνατό να ακολουθήσει τον κανόνα (για παράδειγμα η διαδικασία εισαγωγής ενός γαστρικού δακτυλίου), η αποτυχία να το πράξει αντιπροσωπεύει Παράβαση του Καθήκοντος. Παραβίασε ο εργαζόμενος το καθήκον για να ακολουθήσει έναν διαδικαστικό κανόνα ενός συστήματος σχεδιασμένου από τον οργανισμό;

⁶ *The concept of Safety II* by Prof. Eric Hollnagel. Η κατανόηση της καθημερινής λειτουργίας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της Απόδοσης Ασφάλειας ενός Οργανισμού. Πρέπει να εστιάζουμε ΚΑΙ στα πράγματα που γίνονται συνήθως σωστά και όχι μόνο σε εκείνα που ενίοτε προκαλούν άσχημα.

Οι έννοιες της Αμέλειας⁷ και του Δόλου είναι δύο έννοιες που απαντούν στο νομικό σύστημα και οι οποίες, όπως προαναφέραμε, σχετίζονται και με την Κουλτούρα Δικαίου, καθώς αποτελούν μη αποδεκτές συμπεριφορές στα πλαίσια αυτής.

Η απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της Βαριάς Αμέλειας στην Ευρώπη δημιουργεί προβλήματα στην ερμηνεία των νόμων και στις ακόλουθες ετυμηγορίες. Για παράδειγμα, ας δούμε τι ισχύει στην Ελλάδα σύμφωνα με τον νέο Ποινικό Κώδικα⁸: οι αξιόποινες πράξεις τιμωρούνται μόνο όταν τελούνται με Δόλο. Κατ' εξαίρεση, κάποιες πράξεις τιμωρούνται και όταν τελούνται από Αμέλεια. Με Δόλο, δηλαδή με πρόθεση, πράττει όποιος επιδιώκει την παραγωγή των περιστατικών που κατά τον νόμο απαρτίζουν την έννοια της αξιόποινης πράξης καθώς και όποιος γνωρίζει ότι από την πράξη του ενδέχεται να παραχθούν αυτά τα περιστατικά και το αποδέχεται. Όπου ο νόμος απαιτεί να έχει τελεστεί η πράξη εν γνώσει ορισμένου περιστατικού, δεν αρκεί ο ενδεχόμενος δόλος. Και όπου ο νόμος απαιτεί η πράξη να έχει τελεστεί με σκοπό την πρόκληση ορισμένου αποτελέσματος, απαιτείται ο δράστης να έχει επιδιώξει να προκαλέσει αυτό το αποτέλεσμα.

Από Αμέλεια παραβαίνει τους νόμους όποιος από έλλειψη της προσοχής την οποία όφειλε κατά τις περιστάσεις και μπορούσε να καταβάλει είτε δεν προέβλεψε το αξιόποينو αποτέλεσμα που προκάλεσε η πράξη του είτε το προέβλεψε ως δυνατό, πίστεψε όμως ότι δεν θα επερχόταν. Ο Νομοθέτης, με μια σειρά άρθρων, καθορίζει την ευθύνη από το αποτέλεσμα, την πραγματική πλάνη, την κατάσταση ανάγκης που αποκλείει τον καταλογισμό, την αδυναμία αποφυγής του αδίκου, την ανικανότητα προς καταλογισμό, την υπαίτια πρόκληση ανικανότητας, την απαγόρευση άσκησης επαγγέλματος, την αφαίρεση άδειας οδήγησης ή εκμετάλλευσης μεταφορικού μέσου, την κοινώς επικίνδυνη βλάβη, την πρόκληση ναυαγίου, τις επικίνδυνες παρεμβάσεις στη συγκοινωνία μέσων σταθερής τροχιάς, πλοίων και αεροσκαφών. Οι παραπάνω και άλλες διατάξεις προβλέπουν το αξιόποينو των πράξεων

⁷ Η πλειονότητα φαίνεται να συμφωνεί ότι η *Βαριά Αμέλεια* συνεπάγεται έναν βαθμό σοβαρότητας, τη σοβαρή αγνόηση ενός προφανούς κινδύνου και την πλήρη αποτυχία να δώσει κανείς την προσοχή που προφανώς απαιτείται από τις περιστάσεις, προκαλώντας προβλέψιμη ζημιά σε ανθρώπους ή περιουσίες ή θέτοντας σε σοβαρό κίνδυνο την Ασφάλεια. Παρά το γεγονός ότι ένας αριθμός κρατών έχει αφομοιώσει την έννοια της Βαριάς Αμέλειας και της εκ Προθέσεως βλάβης/ατασθαλίας, αυτό δεν ισχύει πάντα. Γι' αυτό η απόφαση να προστεθούν οι εκ Προθέσεως βλάβες/ατασθαλίες στις περιπτώσεις εκείνες που πρέπει να αποτελούν αντικείμενο ποινικής δίωξης τελικά θα πρέπει να υιοθετηθεί από το ίδιο το Κράτος το οποίο εφαρμόζει την Πολιτική της Κουλτούρας Δικαιοσύνης, υπό το πρίσμα του Εθνικού Νομικού Πλαισίου του.

⁸ Ο Νόμος 4637/2019 (ΦΕΚ Α 180/18.11.2019) περιέχει νέες και σημαντικές τροποποιήσεις τού Ποινικού Κώδικα και του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

αλλά και τις ποινές ανάλογα με το αν οφείλονται σε Αμέλεια ή υπάρχει Δόλος και, βέβαια, αυτό είναι κάτι που μπορεί να αποφανθεί μόνο η Δικαστική Εξουσία.

Πώς ορίζονται η Αποδεκτή και η Μη Αποδεκτή Συμπεριφορά στο πλαίσιο μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης; Ποιος τραβάει τη γραμμή μεταξύ Αποδεκτής και Μη Αποδεκτής Συμπεριφοράς;

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι οι οργανισμοί οφείλουν να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί ως προς τη σύνταξη των πολιτικών, διαδικασιών και κανόνων που θεμελιώνουν μια Κουλτούρα Δικαιοσύνης, και ειδικά ως προς τον ορισμό των πράξεων ως αποδεκτών ή μη, διότι η τελική κρίση, όσον αφορά στην ποινική διερεύνηση και δίωξη των εν λόγω πράξεων, εναπόκειται στη Δικαιοσύνη.

Όμως, δημιουργείται μια πληθώρα ερωτημάτων προκειμένου κάποιος να καταλήξει, ακόμα και μετά από τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, όσον αφορά στο τι χαρακτηρίζεται ως αποδεκτό και τι ως απαράδεκτο. Είναι ξεκάθαρο εντός του οργανισμού ποιο είναι το «φυσιολογικό πρότυπο» συμπεριφοράς που αναμένεται; Ποια απόκλιση είναι αποδεκτή σε σχέση με αυτό; Ποιος θεωρείται «εύλογα ικανός»; Ποια συμπεριφορά θεωρείται «εύλογη φροντίδα»; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά μιας «συνετής» συμπεριφοράς; Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι η βλάβη/ζημία οφείλεται στην αμελή συμπεριφορά; Παραδείγματα από την πραγματική ζωή: Είναι βαριά αμέλεια η κατανάλωση αλκοόλ ή ναρκωτικών ουσιών από έναν πιλότο που καλείται να εκτελέσει μια πτήση με ασφάλεια; Είναι βαριά αμέλεια η προσέλευση ενός ελεγκτή εναέριας κυκλοφορίας στην εργασία του όντας σωματικά ή πνευματικά εξαντλημένος; Είναι βαριά αμέλεια να ξεχνάει ένας γιατρός, μετά από επέμβαση στην κοιλιακή χώρα ενός ασθενούς, μια μεταλλική λαβίδα; Πρόκειται για ασύνειδο λάθος όταν το νοσηλευτικό προσωπικό μπερδεύει τη φαρμακευτική αγωγή ανάμεσα σε δύο ασθενείς ή παρέχει λανθασμένη δόση φαρμάκου; Υπάρχει δόλος όταν ένας γιατρός ή/και νοσηλευτής αγνοεί το κουδούνι ενός ασθενούς ή όταν το εργαστηριακό προσωπικό παραδίδει ψευδή αποτελέσματα ιατρικών εξετάσεων;

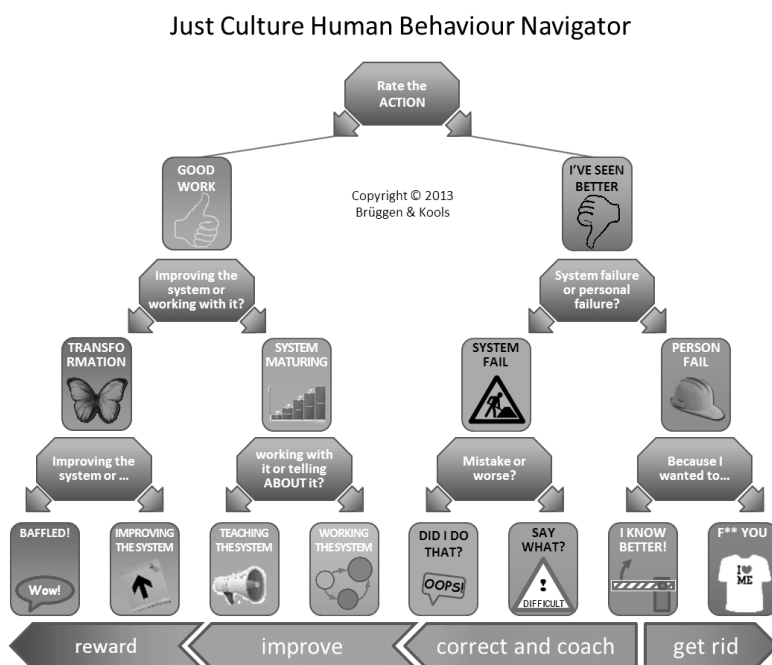
Πώς ένας Οργανισμός κατηγοριοποιεί τις παραπάνω συμπεριφορές; Η Κουλτούρα Δικαίου προστατεύει τους ανθρώπους από το να θεωρηθούν υπαίτιοι για ασύνειδα λάθη, όμως τότε ένα λάθος δεν είναι πλέον συνειδητό; Και το επόμενο εύλογο ερώτημα: Ποιος ή ποιοι είναι εκείνοι που θα προβούν σε αυτήν την κατηγοριοποίηση; Είναι το Κράτος, οι ίδιοι οι οργανισμοί, η κοινωνία ή όλοι μαζί; Τι ρόλο παίζει η γνώμη των ειδικών; Η προσέγγιση από πλευράς τους θα πρέπει να είναι δημιουργική και εποικοδομητική και σε καμία περίπτωση τιμωρητική.

Στις επόμενες εικόνες παρατίθενται δύο από τα πολλά παραδείγματα αλγορίθμων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο μιας κουλτούρας δικαιοσύνης για την αξιολόγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των αποτελεσμάτων της.

UPMC Just Culture Algorithm: Outcomes		
Type of Behavior	Behavioral Definition	Possible Outcomes
Malicious behavior	Harm was intentional.	Corrective action (including discharge), legal proceedings
Unfit for duty	Performance is impaired by illegal of legal substances; cognitive or physical impairments; other health issues; and/or severe psychological stressors.	Fitness for Duty Policy
Reckless action	Rules are knowingly violated, and/or a dangerous/unsafe decision was made.	Corrective action, retraining, teaching others
Risky action	Potentially unsafe choice was made.	Coaching, teaching others, corrective action (for repeated issues)
Individual human error or system failure	Human error was made, and/or system infrastructure increased chances of error.	Consoling, fixing system issues, communicating to staff, retraining, coaching

Εικόνα 6. UMPC, Life Changing Medicine. Just CultureAlgorithm for Assessment of Outcomes, 2015.

Εικόνα 7. Brüggen & Kools Toolkit for Interpretation of Human Behavior, 2013.

4. Εσωτερική Κουλτούρα Δικαιοσύνης – Οργανωσιακοί Παράγοντες – Προστασία Δεδομένων και Πληροφοριών Ασφάλειας – Προστασία των Ανθρώπων που εμπλέκονται (Αναφέροντος και Αναφερομένων) – Κανόνες Εξαίρεσης – Προγράμματα Υποστήριξης των Εργαζομένων

Τι αναμένουν, λοιπόν, οι εργαζόμενοι από τον οργανισμό στα πλαίσια θεμελίωσης μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης; Έχουμε ήδη αναφέρει κάποιες οργανωσιακές συμπεριφορές, ας κάνουμε μια σύνοψη και ας δούμε και κάποια επιπλέον ζητήματα. Ο ρόλος της ηγεσίας, όπως καταλαβαίνουμε, είναι καταλυτικός· δεν αρκεί να διοικεί κάποιος με το παράδειγμα, αλλά θα πρέπει και να παρέχει τους πόρους που απαιτούνται για την εδραίωση, υλοποίηση και συνεχή βελτίωση ενός περιβάλλοντος Κουλτούρας Δικαίου. Έτσι, η ύπαρξη πολιτικής με τις αντίστοιχες δεσμεύσεις, ευθύνες/λογοδοσία και διαδικασίες είναι το πρώτο βήμα. Η συνεχής επικοινωνία με το προσωπικό είναι απαραίτητη ως μοχλός βελτίωσης, σε συνδυασμό με την κατάλληλη εκπαίδευση και την ύπαρξη αντικειμενικής και αποτελεσματικής αξιολόγησης των εργαζομένων. Η διεργασία της διερεύνησης και ανάλυσης περιστατικών είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας, όπως θα δούμε και παρακάτω, στη διεπαφή με το Δικανικό Σύστημα. Κουλτούρα Δικαιοσύνης χωρίς την εφαρμογή των διεργασιών και εντολών του Συστήματος Διαχείρισης Ασφάλειας δεν μπορεί να υπάρξει. Δεν μπορούμε να ζητάμε από τους εργαζόμενους να ακολουθούν αυστηρά τις διαδικασίες και ο οργανισμός να μην παρέχει σε αυτούς τα κατάλληλα εργαλεία και τις υποδομές για να το πράξουν. Επίσης, απαρχαιωμένες, πολύπλοκες ή μη αποδεκτές διαδικασίες σε συνδυασμό με ελλείψεις και κουρασμένο προσωπικό αποτελούν την απόλυτη συνταγή αποτυχίας.

Στα αρνητικά, όμως, της Κουλτούρας Δικαίου θα μπορούσαμε να αναφέρουμε το γεγονός ότι πρέπει να τη διατηρούμε πάντα «νέα», με την έννοια όμως της φρεσκάδας των ιδεών και των πράξεων μέσω συνεχούς βελτίωσης· όμως, αυτό κοστίζει σε πόρους, τόσο άυλους όσο και υλικούς. Η εισαγωγή και μόνο μιας Δίκαιης Πειθαρχικής Πολιτικής, είτε στα χαρτιά είτε στην πράξη, δεν αρκεί για να κάνει πραγματικότητα μια Κουλτούρα Δικαίου· το «αντανακλαστικό υπαιτιότητας» (Blame Reflex) θα λέγαμε πως είναι εξαιρετικά ανθεκτικό και πολύ εύκολα μπορεί να κάνει την εμφάνισή του· απαιτείται εγρήγορση⁹.

Καθοριστικό παράγοντα για τη θεμελίωση μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης αποτελεί η προστασία των Δεδομένων και Πληροφοριών Ασφάλειας, η προστασία των ατόμων που αναφέρουν περιστατικά, καθώς και η προστασία όσων αναφέρονται μέσα σε μια Αναφορά Ασφάλειας. Είναι προφανές ότι η εμπιστευτικότητα και η εχεμύθεια είναι εκ των ων ουκ άνευ όσον αφορά στη διερεύνηση περιστατικών Ασφάλειας. Το

⁹ Derek Ross, Trinity College, Dublin, 2015.

ίδιο οφείλει να ισχύει και όταν τα περιστατικά αυτά έρχονται υπό τον έλεγχο των δικαστικών αρχών. Πόσο προστατευμένα απέναντι σε δικαστική παρέμβαση είναι τα δεδομένα/πληροφορίες Ασφάλειας, είτε πρόκειται για δεδομένα και πληροφορίες από συμβάντα εντός των οργανισμών είτε για εκείνα που προκύπτουν από τις επίσημες διερευνήσεις ατυχημάτων και τις αρμόδιες αρχές; Στο πλαίσιο μιας Κουλτούρας Δικαίου, τόσο ο αναφέρων, όσο και οι αναφερόμενοι πρέπει να προστατεύονται, ώστε τα στοιχεία τους να μη διαρρεύσουν, κυρίως προς τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Η Διαδικασία Προστασίας καλό θα ήταν να αποτελεί αποτέλεσμα συνεργασίας της Διοίκησης και των εργαζομένων έτσι, ώστε να χαίρει της αποδοχής τους. Επίσης, θα ήταν θεμιτό να υπάρχει στενή συνεργασία μεταξύ οργανισμού και Ρυθμιστικών Αρχών, ώστε να παρέχεται κάποιου είδους στήριξη στις περιπτώσεις στις οποίες τίθεται θέμα νομικής διερεύνησης περιστατικών με σκοπό την αποφυγή προσφυγής στο δικαστήριο. Σε κάθε περίπτωση, ο οργανισμός πρέπει να παραμένει σε στενή συνεργασία με το Σώμα που είναι υπεύθυνο για τις ποινικές διώξεις και να του παρέχει κάθε είδους πληροφορία και εξειδίκευση.

Πέρα από την προστασία των Προσωπικών Δεδομένων, πολύ μεγάλη σημασία έχει και ο τρόπος με τον οποίο ο οργανισμός προστατεύει τα Δεδομένα και τις Πληροφορίες Ασφάλειας που συλλέγει από τις διάφορες πηγές. Οι εργαζόμενοι οφείλουν να γνωρίζουν τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται τα παραπάνω, καθώς και τις δικλείδες ασφαλείας που υπάρχουν και καθορίζουν την απόκτηση, αποθήκευση, αποκάλυψη αλλά και τους σκοπούς χρήσης αυτών. Οφείλει να είναι ξεκάθαρο πώς τα ποικίλα ενδιαφερόμενα μέρη, δικαστές, εισαγγελείς, διερευνητές, κρατικές αρχές, μπορούν να επέμβουν σε μια εσωτερική διερεύνηση και πώς μπορούν δυνητικά να χρησιμοποιήσουν τα διαθέσιμα δεδομένα και πληροφορίες.

Στο πλαίσιο μιας Κουλτούρας Δικαίου, ο οργανισμός, μέσω της πολιτικής του ή μέσω ενός εσωτερικού κανονισμού, πρέπει να ορίζει σε ποιον βαθμό έχει την πρόθεση να μοιραστεί τα μη ταυτοποιημένα δεδομένα και τις πληροφορίες Ασφάλειας για σκοπούς μάθησης, αλλά και σε ποιους δίνει πρόσβαση. Για παράδειγμα, στην αεροπορική βιομηχανία, και σύμφωνα με όσα ορίζουν οι ευρωπαϊκοί κανονισμοί ασφαλείας, μια Αναφορά Περιστατικού που υποβάλλεται στα πλαίσια συστημάτων υποχρεωτικής ή εθελοντικής αναφοράς δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αποδεικτικό στοιχείο σε ποινική διαδικασία εναντίον του αναφέροντος. Επίσης, μια δήλωση μάρτυρα που ελήφθη στο πλαίσιο μιας διερεύνησης ασφαλείας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αποδεικτικό στοιχείο σε ποινικές διώξεις εναντίον του εν λόγω μάρτυρα. Τέλος, τίποτα δεν θα πρέπει να εμποδίζει την αποκάλυψη των στοιχείων σε περίπτωση εκ Προθέσεως αξιόποινων πράξεων ή Βαριάς Αμέλειας. Σε αυτήν την περίπτωση, εφαρμόζονται οι Κανόνες Εξαίρεσης όπου η Αρμόδια Αρχή, όπως αυτή έχει οριστεί,

καθορίζει το αν θα πρέπει ή όχι να αποκαλυφθούν τα Δεδομένα και οι Πληροφορίες Ασφάλειας απαντώντας σε τρία βασικά ερωτήματα: Πρόκειται για Βαριά Αμέλεια ή εκ Προθέσεως πράξη; Θα βοηθήσει η γνώση των στοιχείων το έργο της δικαιοσύνης; Θα βοηθήσει η δημοσιοποίηση των στοιχείων στη βελτίωση της Ασφάλειας;

Οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε συμβάντα ή ατυχήματα έχουν την τάση να εξατομικεύουν την κατάσταση και να θεωρούν ότι όλα είναι δικό τους σφάλμα. Υπάρχουν συναισθήματα, θα λέγαμε, τόσο διεισδυτικά, ειδικά όταν υπάρχουν ποινές, ώστε κάποιος αισθάνεται ότι η ζωή του καταστρέφεται. Μάλιστα, ακόμα και όταν διαφαίνεται ότι δεν θα τιμωρηθεί, η όλη διαδικασία μοιάζει σαν να διαρκεί για πάντα.

Εκτός όμως από τα ατομικά συναισθήματα, υπάρχουν και καταστάσεις σε οργανωσιακό επίπεδο, όπως εκφοβισμοί, διακρίσεις, οι οποίες θα πρέπει να αντιμετωπιστούν έτσι, ώστε η ζωή και η υγεία των εμπλεκομένων να μη διαταραχθεί, τουλάχιστον όχι σε μεγάλο βαθμό. Προγράμματα όπως αυτό της Διαχείρισης Στρες Κρίσιμων Συμβάντων (CISM – Critical Incident Stress Management) έχουν βρει τη θέση τους και είναι πολύ αποτελεσματικά σε βιομηχανίες Υψηλού Κινδύνου. Η βοήθεια που παρέχεται από το CISM είναι μέσω Ομότιμων, δηλαδή ειδικά εκπαιδευμένων συναδέλφων. Οι κύριοι στόχοι του προγράμματος είναι να μετριάσουν οι συνέπειες που βιώνει το άτομο ύστερα από την πίεση που δέχεται λόγω της εμπλοκής του σε συμβάν ή ατύχημα και η κατά το συντομότερο χρονικό διάστημα επιστροφή του στην κανονικότητα.

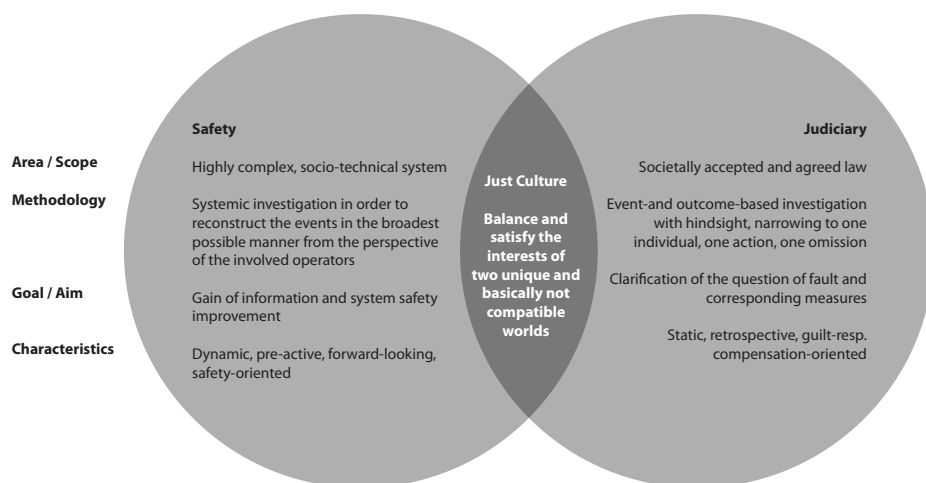
Άλλη μία πολύ σημαντική μορφή στήριξης που οφείλει να παρέχεται στους εργαζόμενους εντός μιας Κουλτούρας Δικαιοσύνης είναι η νομική υποστήριξη. Οι οργανισμοί οφείλουν να παρέχουν τέτοιου είδους υποστήριξη στα άτομα που είναι υπό τον έλεγχο των αρχών, είτε πρόκειται για ρυθμιστικές είτε για δικαστικές αρχές. Το σημαντικό είναι ότι η υποστήριξη αυτή θα πρέπει να παρέχεται ακόμα και σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου η ανθρώπινη συμπεριφορά ερμηνεύτηκε κατά έναν τρόπο που οδήγησε τον οργανισμό να πιστεύει ότι υπήρξε Αμέλεια ως προς την εκπλήρωση των καθηκόντων από την πλευρά του εργαζόμενου.

Ο καθένας κάνει αυτό που πιστεύει πως είναι σωστό σύμφωνα με την προοπτική του. Οι αποφάσεις που λαμβάνει δεν έχουν σκοπό να προκαλέσουν βλάβη. Οι άνθρωποι εκ φύσεως δεν είμαστε αλάθητοι· ακόμα και οι καλύτεροι μπορούν να κάνουν τα μεγαλύτερα λάθη. Τα συστήματα δεν είναι τέλεια. Έχουμε την υποχρέωση να φροντίσουμε τους ανθρώπους που μας φροντίζουν.

5. Εξωτερική Κουλτούρα Δικαιοσύνης – Διεπαφή με το Νομικό Σύστημα / Δικαστικό Σύμβα και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

Ο τρόπος με τον οποίο μια Οργανωσιακή Κουλτούρα Δικαιοσύνης αλληλεπιδρά με τον εξωτερικό κόσμο είναι εξαιρετικά σημαντικός και ουσιώδης παράγοντας

για την επιτυχή εφαρμογή της εντός του οργανισμού. Η διεπαφή με το Δικαστικό Σώμα είναι ουσιαστικά η επαφή με έναν άλλο κόσμο. Η Ασφάλεια, όπως αυτή υλοποιείται από τις αντίστοιχες βιομηχανίες, αποτελεί προτεραιότητα και είναι μια δυναμική έννοια, υπεράνω εθνικών νομοθεσιών. Κύριος στόχος της είναι η αποφυγή συμβάντων και ατυχημάτων μέσω της διερεύνησής τους, και άρα της παροχής πληροφοριών από τους εμπλεκόμενους, οι οποίοι προστατεύονται. Από την άλλη πλευρά, το Νομικό Σύστημα αντιπροσωπεύει χαρακτηριστικά εθνικής κυριαρχίας, υπηρετεί την Εθνική Νομοθεσία, είναι στατικό και έχει ως κύριο στόχο τη δίωξη ποινικών αδικημάτων και την απόδοση δικαιοσύνης μέσω τιμωρίας και αποκάλυψης των εμπλεκόμενων (Εικόνα 8).

Εικόνα 8. Η διεπαφή της Ασφάλειας και του Νομικού Συστήματος. Η Κουλτούρα Δικαιοσύνης ως ισορροπιστής μεταξύ δύο ξεχωριστών και ουσιαστικά ασυμβίβαστων κόσμων. Eurocontrol, 2008.

Είναι προφανές ότι η παρέμβαση του Δικαστικού Σώματος και η δίωξη θα πρέπει να αναμένεται σε περίπτωση ατυχήματος. Είναι, επομένως, θεμιτό ο οργανισμός να έχει χαράξει μια διακριτή γραμμή μεταξύ ατυχημάτων, με θύματα ή όχι, και απλών περιστατικών, όπου καμία ζωή δεν κινδύνεψε. Η Κουλτούρα Δικαίου είναι εφαρμόσιμη και στις δύο περιπτώσεις· η πρακτική μέχρι τώρα έχει δείξει ότι είναι πιο εύκολα διαχειρίσιμη στη δεύτερη περίπτωση. Η παρέμβαση του Δικαστικού Συστήματος και η δίωξη σε περίπτωση ατυχήματος θα πρέπει να αναμένεται και εξαιτίας της πίεσης από την κοινή γνώμη, το πολιτικό σώμα, τα μέσα ενημέρωσης, τα θύματα ή τους συγγενείς αυτών.

Το πώς συνδιαλέγεται ένας οργανισμός με το Δικαστικό Σύστημα αντικατοπτρίζεται στις επιμέρους επιλογές του. Δεν κάνει απολύτως τίποτα για να θέσει κάποιες βάσεις στη σχέση τους. Συντηρεί μια βάση δεδομένων Ασφάλειας που μπορεί να την κάνει «αόρατη», όταν υπάρχει πίεση από τις δικαστικές αρχές. Επισημώς διερευνά τα συμβάντα πέραν των προθεσμιών έτσι, ώστε κανένα «αδίκημα» δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί. Στηρίζεται στην άσκηση παρασκηνιακής πολιτικής πίεσης και στον αυτοπεριορισμό των εισαγγελικών αρχών και των μέσων ενημέρωσης.

Εναλλακτικά, μπορεί να ορίσει έναν Δικαστή Έρευνας, πριν ξεκινήσει η εισαγγελική παρέμβαση, ή μπορεί να κάνει τον εισαγγελέα κομμάτι της Ρυθμιστικής Αρχής. Τέλος, μπορεί να εγκαθιδρύσει και να στηρίζεται σε πειθαρχικούς κανόνες που να αφορούν στο κάθε επάγγελμα αλλά και να μοιράζεται άμεσα και ξεκάθαρα τα δεδομένα μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών. Το ποια προσέγγιση θα αποφασίσει να ακολουθήσει ένας οργανισμός σχετίζεται και με την εθνική κουλτούρα. Κάποιες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «καλές πρακτικές», κάποιες δεν θα έπρεπε να ακολουθούνται στα πλαίσια μιας Κουλτούρας Δικαίου. Το σίγουρο είναι ότι θα πρέπει να σταθμιστούν τα οφέλη και για τις δύο πλευρές και να υπάρξει ένα ταίριασμα μεταξύ των οργανωσιακών επιδιώξεων και των κρατικών δυνατοτήτων και περιορισμών.

Τέλος, όσον αφορά στη σχέση Κουλτούρας Δικαίου και Δικαστικού Συστήματος, θα πρέπει να επισημάνουμε την ανάγκη επικαιροποίησης του Ποινικού Δικαίου πολλών χωρών, την ανάγκη εναρμόνισης των διαφορετικών εθνικών νομοθεσιών σε ευρωπαϊκό ή περιφερειακό επίπεδο, την ανάγκη εκπαίδευσης εξειδικευμένων για τον κάθε τομέα εισαγγελικών λειτουργών, την ανάγκη συντονισμού μεταξύ αυτών που νομοθετούν και των δικαστικών λειτουργών καθώς και την ανάγκη μετριασμού των σφαλμάτων κρίσης από την πλευρά των δικαστών, με εκπαίδευσή τους επάνω στα διαφορετικά αντικείμενα. Η υιοθέτηση μιας Κρατικής Πολιτικής Κουλτούρας Δικαίου αλλά και η ύπαρξη μιας Εθνικής Πολιτικής Διώξεων που θα αφορά στον κάθε τομέα θα αποτελέσει ένα πολύ σημαντικό βήμα στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ οργανισμών και Δικαστικού Συστήματος.

Το θέμα της σχέσης των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας –αλλά και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης τώρα πια– με την Κουλτούρα Ασφάλειας εστιάζεται στο γεγονός ότι εάν δεν υπάρξει καλύτερη πληροφόρηση, μέσω εκπαίδευσης ή οποιουδήποτε άλλου τρόπου, σχετικά με το τι πραγματικά πρεσβεύει μια Κουλτούρα Δικαιοσύνης, υπάρχει ο κίνδυνος η τελευταία να θεωρηθεί ως ένας τρόπος που χρησιμοποιεί το Σύστημα για να καλύψει λάθη και να προστατεύσει τα άτομα. Η ύπαρξη ενός Γραφείου Εταιρικής Επικοινωνίας ή ενός Γραφείου Τύπου είναι απαραίτητη για την αποτελεσματική επικοινωνία του οργανισμού και την ενίσχυση της εξωστρέφειας υπό κανονικές συνθήκες αλλά και τη διαχείριση κρίσεων, όταν αυτό απαιτείται.

6. Συμπεράσματα

Σχεδόν κάθε χρόνο τα τελευταία είκοσι χρόνια, ένα Συνέδριο που αφορά στην Κουλτούρα Δικαιοσύνης (Just Culture Conference) λαμβάνει χώρα σε μια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα. Άνθρωποι που ασχολούνται με την Ασφάλεια από όλους τους τομείς, Αεροπορία, Σιδηροδρόμους, Ναυτιλιακά, Φροντίδα Υγείας αλλά και το Δικαστικό Σώμα, συναντώνται και ανταλλάσσουν απόψεις σχετικά με την ιδέα της Κουλτούρας Δικαιοσύνης. Την περσινή χρονιά, λόγω της πανδημίας, το συνέδριο πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά μέσα από μια σειρά συναντήσεων που διήρκεσαν τέσσερις ημέρες. Όλοι συμφώνησαν ότι ο διαχωρισμός που υπάρχει μεταξύ των διεθνών κανόνων για την Ασφάλεια και της εκάστοτε εθνικής νομοθεσίας, η οποία αφορά στις αστικές και ποινικές ευθύνες, αποτελεί τροχοπέδη και είναι υπαίτιος για τη σχεδόν παντελή απουσία επικοινωνίας, για να μη μιλήσουμε για συνεργασία, μεταξύ εκείνων που έχουν ως αντικείμενό τους την Ασφάλεια και των Δημόσιων Κατηγορών. Η προσέγγιση της Κουλτούρας Δικαιοσύνης αναγνωρίζει και σέβεται αυτά τα όρια· από την άλλη, όμως, προσπαθεί να εξερευνήσει και να θεμελιώσει τρόπους μέσα από τους οποίους και οι δύο πλευρές θα εκπαιδευτούν η μία στα πεδία ενδιαφέροντος της άλλης, με στόχο το χτίσιμο αμοιβαίας εμπιστοσύνης και κατανόησης έτσι, ώστε να υπάρξει η πολυπόθητη ισορροπία στην εξάσκηση των καθηκόντων και των δύο μερών.

Κλείνοντας, θα ήθελα να παραθέσω αυτούσιο το Μανιφέστο της Κουλτούρας Δικαιοσύνης¹⁰ (Just Culture Manifesto), όπως αυτό παρουσιάστηκε από το Eurocontrol αυτήν τη χρονιά και προσυπογράφεται από ανθρώπους που εργάζονται σε κρίσιμους για την Ασφάλεια τομείς, οι οποίοι δεσμεύονται και να το υλοποιήσουν στους οργανισμούς όπου απασχολούνται, αλλά και ευρύτερα στην κοινωνία. Πρόκειται για μια Δημόσια Δήλωση περί των προθέσεων σχετικά με την Κουλτούρα Δικαιοσύνης, ένα σύνολο αξιών και αρχών που συνοψίζουν όλα όσα είπαμε μέχρι τώρα. Οι κύριοι στόχοι του είναι τρεις: Να διατυπώσει ένα κοινό όραμα που θα συνδέει τους ανθρώπους, σε όποιον βιομηχανικό τομέα και αν εργάζονται, σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου. Να απευθυνθεί στους ανθρώπους, όποιος και αν είναι ο ρόλος που υπηρετούν, ερ-

¹⁰ Μέχρι και τη στιγμή συγγραφής αυτού του άρθρου, το Μανιφέστο έχουν υπογράψει πάνω από τετρακόσιοι εργαζόμενοι που ασχολούνται με την Ασφάλεια σε όλες τις χώρες του κόσμου, σε βιομηχανίες και σε διάφορα επαγγέλματα. Οι δεσμεύσεις που προβάλλει το Μανιφέστο δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν από μόνες τους. Οι άνθρωποι που απασχολούνται σε οργανισμούς υψηλής αξιοπιστίας σε τομείς ουσιώδεις προς την Ασφάλεια, χρειάζεται να τις ενστερνιστούν και να τις υπερασπιστούν προκειμένου να υλοποιηθούν τόσο εντός των οργανισμών, όσο και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο η Κουλτούρα Δικαιοσύνης μπορεί να εδραιωθεί και να επικρατήσει.

γαζόμενοι της πρώτης γραμμής, υποστηρικτικό προσωπικό, ειδικοί, διοίκηση, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα αλλά και στο Δικαστικό Σύστημα. Και τέλος, να προσφέρει και στους υπόλοιπους εργαζόμενους ένα πλαίσιο πάνω στο οποίο μπορούν να στηριχθούν και να εξελίσσουν το όραμα αυτό προς όφελός τους.

ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ: ΔΕΣΜΕΥΣΕΙΣ

Just Culture Manifesto: FIVE COMMITMENTS

«Έχουμε αποκρυσταλλώσει πέντε δεσμεύσεις, οι οποίες πιστεύουμε ότι είναι αποφασιστικής σημασίας για την ισορροπία μεταξύ Ασφάλειας και απονομής Δικαιοσύνης:

- ✓ Να διασφαλίζεται η ελευθερία του να εργάζεσαι, να εκφράζεις τη γνώμη σου και να αναφέρεις χωρίς φόβο. Οι άνθρωποι στην εργασία τους πρέπει να αισθάνονται ελεύθεροι να δουλεύουν, να εκφράζουν τη γνώμη τους και να αναφέρουν επιβλαβείς καταστάσεις, συνθήκες, γεγονότα, συμβάντα ή ατυχήματα, χωρίς φόβο για την απόδοση άδικων ή παράλογων ευθυνών ή τιμωρίας. Η άδικη ή παράλογη ευθύνη ή τιμωρία δεν παρακινεί τους ανθρώπους να κάνουν καλή δουλειά ούτε να αποφύγουν το «ανθρώπινο λάθος». Αντιθέτως, μειώνει τη συνεργασία, την εμπιστοσύνη και τις αναφορές, αποτρέπει την καινοτομία και επηρεάζει αρνητικά τις υγιείς κρίσεις σχετικά με τους κινδύνους που αποτελούν μέρος της καθημερινής εργασίας. Αντί να κάνουμε τους ανθρώπους να φοβούνται, όλοι πρέπει να συνεισφέρουμε σε ένα περιβάλλον όπου οι άνθρωποι μπορούν να εργάζονται και να παρέχουν ουσιώδεις πληροφορίες σχετικές με την Ασφάλεια, προκειμένου να βελτιωθεί ο τρόπος λειτουργίας των οργανισμών. Στοχεύοντας στην ελεύθερη και ανοιχτή αναφορά, τα άτομα που αναφέρουν πρέπει να είναι σίγουρα ότι η ταυτότητά τους ή η ταυτότητα οποιουδήποτε εμπλεκόμενου δεν θα αποκαλύπτεται χωρίς την άδειά τους, εκτός και εάν απαιτείται από τον νόμο, σε οποιοδήποτε στάδιο της Αναφοράς, της Διερεύνησης αλλά και της Διάδοσης Διδαγμάτων.
- ✓ Να υποστηρίζονται οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε συμβάντα ή ατυχήματα. Ο εκάστοτε οργανισμός πρέπει να υποστηρίζει τα άτομα εκείνα που σχετίζονται άμεσα με ή επηρεάζονται από ατυχήματα. Αυτή είναι η πρώτη προτεραιότητα μετά από ένα ανεπιθύμητο γεγονός. Τα ατυχήματα μπορεί να είναι τραυματικές εμπειρίες για όλους τους εμπλεκόμενους. Οι άνθρωποι μπορεί να είναι αναστατωμένοι ή τραυματισμένοι, σωματικά ή/και ψυχολογικά. Ενώ δυσμενή γεγονότα, όπως τα ατυχήματα, αποτελούν συχνά δυσάρεστες και ενοχλητικές εμπειρίες, εντούτοις η μαθησιακή διεργασία που τα ακολουθεί δεν πρέπει να είναι. Οι διε-

ρευνήσεις Ασφάλειας καθώς και οι οργανωσιακές μαθησιακές δραστηριότητες που αφορούν σε αυτά τα ανεπιθύμητα γεγονότα οφείλουν, στον βαθμό που είναι δυνατό, να αποτελούν θετικές εμπειρίες για όλους τους εμπλεκόμενους, βελτιώνοντας τον σχεδιασμό του συστήματος, βοηθώντας τα άτομα, τις ομάδες και τον οργανισμό να αναπτυχθούν και να γίνουν πιο ανθεκτικοί, και επιδιορθώνοντας, πάλι στο μέτρο του δυνατού, οποιαδήποτε ζημιά έχει γίνει.

- ✓ Να μην αποδεχόμαστε απαράδεκτες συμπεριφορές. Η βαριά αμέλεια και η εσκεμμένη συμπεριφορά είναι πολύ σπάνιες, αλλά δεν μπορούν να γίνουν ανεκτές. Οι προαναφερόμενες δεσμεύσεις δεν σημαίνουν ότι «όλα επιτρέπονται». Πρέπει να υπάρχει συνεχής συζήτηση σχετικά με τη σωστή επαγγελματική συμπεριφορά και τις συνέπειες κατά την υπέρβαση των επαγγελματικών ορίων. Και τίποτα δεν πρέπει να εμποδίζει ποινικές διώξεις για μια εκ προθέσεως αδικοπραξία ή βαριά αμέλεια, κάτι που είναι θέμα της δικαστικής εξουσίας.
- ✓ Να ακολουθούμε μια οπτική που λαμβάνει υπόψη το Σύστημα. Η Ασφάλεια πρέπει να ακολουθεί μια ολιστική προσέγγιση, λαμβάνοντας υπόψη το Σύστημα και όχι μεμονωμένα άτομα, μέρη, γεγονότα ή αποτελέσματα. Το Σύστημα αποτελεί την κύρια επιρροή επί της Απόδοσης. Περιλαμβάνει ανθρώπινα, τεχνικά, πληροφοριακά, χρονικά, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και οργανωτικά στοιχεία. Αυτά με τη σειρά τους περιλαμβάνουν σκοπούς και στόχους, τη ζήτηση, τους πόρους, περιορισμούς, κίνητρα και συστήματα ανταμοιβής, μετρήσεις, τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, το περιβάλλον εργασίας και ούτω καθεξής. Το επίκεντρο της Διερεύνησης και της βελτίωσης κανονικά θα πρέπει να είναι αυτά τα στοιχεία του συστήματος και η αλληλεπίδρασή τους.
- ✓ Να σχεδιάζουμε συστήματα που καθιστούν εύκολο το να κάνουμε τα σωστά πράγματα. Βελτίωση της Ασφάλειας σημαίνει να σχεδιάζουμε τρόπους εργασίας που καθιστούν εύκολο το να κάνουμε το σωστό και δύσκολο το να κάνουμε το λάθος. Αυτή η διεργασία σχεδιασμού πρέπει να αποτελεί μια συνεργατική και εποικοδομητική διαδικασία που ενδυναμώνει εκείνους που εμπλέκονται και επηρεάζονται ως συν-σχεδιαστές για να βοηθήσουν στη βελτίωση του συστήματος».

Βιβλιογραφία

- ATM Partners for Just Culture ATCEUC, CANSO, ETF, IFAIMA, IFATCA, IFATSEA, (2018). *Just Culture Toolbox*.
- Dekker, S. (2007). *Just Culture. Balancing Safety and Accountability* (1st ed.). England: Ashgate Publishing.
- Desjardin, A. (2020). *ICAO provisions on the protection of Accident/Incident Investigation Records and of Safety Data, Safety Information and related sources*.
- Eurocontrol (2008). *Just Culture Guidance Material for Interfacing with the Judicial System* (ed. 1.0).
- Eurocontrol (2008). *Just Culture Guidance Material for Interfacing with the Media* (ed. 1.0).
- Eurocontrol (2008). *Safety – Just Culture Guidance Material for interfacing with the Judicial System*. European Organization for the Safety of Air Navigation.
- Eurocontrol (2012). *Just Culture Policy*. European Organization for the Safety of Air Navigation.
- Eurocontrol-FAA (2015). *Action Plan 15 White Paper: CEOs on Safety Culture: Views from the Top*.
- Hudson, P. (2001). *Safety Culture – Theory and Practice*. Netherlands: Leiden University – Centre for Safety Science. Ανακτήθηκε από ResearchGate.
- Hudson, P. (2008). *A new model for a Just and Fair Culture*. SPE International.
- ICAO (2010). Annex 13 to the *Convention on International Civil Aviation, Aircraft Accident and Incident Investigation* (10th ed.).
- ICAO (2013). *Annex 19 to the Convention on International Civil Aviation, Safety Management* (1st ed.).
- ICAO (2016). *DOC 10053, Manual on protection of safety information, Part I-Protection of Accident and Incident Investigation Records* (1st ed.).
- ICAO (2017). *DOC 9859, AN/474, Safety Management Manual, Fourth Edition 2017*.
- Licu, T. (2020). *Just Culture Manifesto*. Eurocontrol NMD/SAF.
- Licu, T. (2020). *Safety & Ethics: Where does Safety end and Ethics begin?*. 4th National Just Culture – Judiciary and Aviation Days, 1-2 October 2020.
- Marx, D. (2009). *Whack a mole. The price we pay for expecting perfection*. Plano, Texas, USA: Your Side Studio.
- Mateou, A. (2010). *Flying in the Face of Criminalization. The Safety Implications of Prosecuting Aviation Professionals for Accidents*.
- Reason, J. (1997). *Managing Risks of Organizational Accidents*. England: Ashgate Publishing.

- Reason, J. (2000). Human error: models and management. *BMJ*, 320(7237): 768-770.
- Regulation (EU) No 996/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010, on the investigation and prevention of accidents and incidents in civil aviation, and repealing Directive 94/56/EC, 2010.
- Regulation (EU) No 376/2014 of the European Parliament and of the Council of April 2014, on the reporting, analysis and follow-up of occurrences in civil aviation, amending Regulation (EU) No 996/2010 of the European Parliament and of the Council and repealing Directive 2003/42/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Regulations (EC) No 1321/2007 and (EC) No 1330/2007, 2014.
- Van Dam, R. (2012). Judiciary and Safety Investigation in Europe: Where are we?. *ES²-WS-12, Just Culture Seminar*, 2012.
- Van Dam, R. (2012). The Just Culture Deliverables: Model Prosecution Policy, Support and Communication?. *ES²-WS-12, Just Culture Seminar*, 2012.
- Van Dam, R. (2013). *Can We Serve The Interests Of Aviation Safety And Just Culture?* EUROCONTROL JUST CULTURE TASK FORCE, 2013.
- 4th Workshop on Just Culture, (2020). Ethics & Safety, Judiciary & Aviation. *European Corporate Just Culture Declaration*.

Abstract

A great percentage of incidents and accidents in the so-called Safety-critical industries are related to the unintentional errors of well-meaning people who try to do the right thing, even under –sometimes– difficult circumstances. Most penalties require a specific intention on the part of the perpetrator to cause harm; unintentional error is not enough. Nevertheless, the public outcry and political response that usually follows is the same: PUNISHMENT! Additionally, our societies are based on the doctrine of ‘No harm, no foul’ while at the same time expecting perfection from human beings, naturally prone to error.

Just Culture is about establishing an atmosphere of trust and fairness, where employees are encouraged, or even rewarded, to provide Safety-related information but on the other hand it is clear which behaviors are considered acceptable and which are not. Honest mistakes are acceptable; support and learning must be provided to individuals.

Poor performance or unprofessional behavior, which manifest by lack of duty of care, must be managed and sometimes can lead to sanctions but gross negligence and willful misconduct are not tolerated and external bodies, such as the judiciary, can take over. Protection of Safety data and information, as well as the establishment of Principles of Exception, are cornerstones of a culture that claims to be Just. In order to establish and operate such an environment, it is necessary to ensure a creative collaboration of stakeholders, both within and outside the organizations involved. Justice and accountability are of paramount importance for a safe and just workplace. Such a workplace is the only way to really show that we care about the people that care for us.

Η **Μαρίνα Μπασιμακοπούλου** είναι υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Τεχνολογίας & Εφαρμοσμένης Ηθικής στο ΕΜΠ. Αποφοίτησε από το Τμήμα Βιολογίας της Σχολής Θετικών Επιστημών του ΕΚΠΑ. Είναι κάτοχος MSc in Nutrition από το King's College, University of London και MSc in Human Resources Management (With Honors) από το ΟΠΑ. Εργάζεται ως Ελέγκτρια Εναέριας Κυκλοφορίας στην ΥΠΑ και είναι εκπαιδευόμενη πιλότος αερομεταφορών. Κατέχει πλήθος ειδικοτήτων, καταχωρίσεων και πιστοποιήσεων σχετικών με τα δύο παραπάνω αντικείμενα.

Ο λαϊκισμός στην Ελλάδα.

Αιτίες και εξέλιξη: απόπειρα ερμηνευτικής σύγκρισης με τον γαλλικό λαϊκισμό

Γεώργιος Τασιόπουλος

Περίληψη

Ο λαϊκισμός ως πολιτικό φαινόμενο υπάρχει σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου. Έχει τις ρίζες του στην αρχαία Ελλάδα με τη μορφή της δημαγωγίας. Κατά συνέπεια, τόσο η ύπαρξή του όσο και η επιρροή του στη σύγχρονη Ελλάδα είναι στοιχεία πολύ φυσιολογικά. Ο λαϊκισμός παρακάμπτει την κοινή λογική και την πολυπλοκότητα του σύγχρονου περιβάλλοντος, καταφεύγοντας τόσο σε μια απλουστευμένη θεώρηση της πραγματικότητας όσο και σε απλουστευμένες εξηγήσεις και σε εύκολες λύσεις. Όπως σε όλες τις χώρες του κόσμου, ο λαϊκισμός στην Ελλάδα επηρεάζει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και ευνοήθηκε από την όλο και μεγαλύτερη δυσπιστία στα παραδοσιακά ΜΜΕ προς όφελος νέων πηγών πληροφόρησης. Εκμεταλλεύεται κάθε κρίση, ιδίως σε έναν αιώνα κατά τον οποίο οι κρίσεις διαδέχονται η μια την άλλη, ώστε να διαβάλλει παραδοσιακά κόμματα και θεσμούς, με σκοπό να τα παρακάμψει ή ακόμα και να τα αντικαταστήσει. Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα που βρίσκεται γεωγραφικά ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή, ο ρόλος του θα συνεχίσει να είναι ιδιαίτερα σημαντικός στο προσεχές μέλλον.

Εισαγωγή

Αναμφισβήτητα, η συγγραφή ενός άρθρου σχετικά με τον λαϊκισμό στη σύγχρονη Ελλάδα είναι μια αρκετά περίπλοκη υπόθεση για έναν πολιτικό επιστήμονα (Καλύβας, 2015). Το θέμα είναι εξαιρετικά «εύφλεκτο» και εύκολα πολιτικοποιήσιμο, ιδίως γιατί ελλοχεύει ο κίνδυνος του περάσματος της κόκκινης γραμμής ανάμεσα στην Πολιτική Επιστήμη και στην πολιτική, ως μέσο διεκδίκησης της εξουσίας. Γι' αυτόν τον σκοπό, στις ακόλουθες σελίδες γίνεται μια συστηματική προσπάθεια αποκομματικοποίησης και αποϊδεολογικοποίησής του. Θα βασιστούμε σε μια ανάλυση που στηρίζεται σε εμπειρικά παραδείγματα, τα οποία παρουσιάζονται με βάση τις αρχές και τους κανόνες της Πολιτικής Επιστήμης καθώς και της Συγκριτικής Πολιτικής Επιστήμης, λόγω του ότι ο συγγραφέας είναι μόνιμα εγκατεστημένος στη Γαλλία εδώ και δύο δεκαετίες.

Ο ελληνικός λαϊκισμός, επίσης, αποτελεί ένα αντικείμενο με μεγάλη απήχηση, τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο όσο και για τον μέσο ψηφοφόρο και απλό πολίτη, ο οποίος αποφασίζει κάθε φορά για τον επόμενο πρωθυπουργό και την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Αυτό το σκεπτικό οδηγεί σε μια παρουσίαση στην οποία ο ελληνικός λαϊκισμός εξετάζεται ως πολιτικό φαινόμενο με ιδιαίτερη σημασία για το παρόν και το μέλλον της χώρας, που επηρεάζει σημαντικά την εκλογική συμπεριφορά.

Ο ελληνικός ντεγκαζισμός

Η εξήγηση του σύγχρονου λαϊκισμού στην Ελλάδα θα μπορούσε να ξεκινήσει διά της τεθλασμένης μέσω του ελληνικού *ντεγκαζισμού* (*dégagisme*), δηλαδή *εκκαθάρισης* ή *αποδόμησης* (Audureau, 2017). Ο όρος συνιστά νεολογισμό με διαφορετικές ερμηνείες που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως *εκκαθάριση* ή *αποδόμηση* σε σχέση είτε με πρόσωπα είτε με θεσμούς.

Σε μια χώρα στην οποία πρακτικά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, από το 2007 έως το 2022, όλες οι βουλευτικές εκλογές ήταν πρόωρες, καμία κυβέρνηση δεν συμπλήρωσε την τετραετία. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της ασκούμενης πίεσης στην εκάστοτε κυβέρνηση, ανεξάρτητα από την πολιτική της προέλευση· σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που η προσφυγή στις κάλπες φαντάζει ως αναπόφευκτη πριν από την προβλεπόμενη από τον νόμο ημερομηνία.

Τρεις πιθανές εξηγήσεις θα μπορούσαν να δοθούν σε αυτήν την περίπτωση. Πιθανές κυβερνητικές αστοχίες, η άσκηση επιτυχημένης κριτικής από την αντιπολίτευση, αλλά και ο ντεγκαζισμός (*dégagisme*), που είναι ένα ιδεολογικό ρεύμα το οποίο επιδιώκει να εκφράσει μια πραγματική ή υποθετική λαϊκή βούληση με αίτημα την «άμεση απομάκρυνση των ελίτ από την εξουσία»· αυτές οι ελίτ θεωρούνται

εντελώς αποκομμένες από την πραγματικότητα και τις προσδοκίες των ψηφοφόρων και όχι μόνο ανίκανες να διαχειριστούν την εξουσία, αλλά συνάμα «κατά κάποιον τρόπο διεφθαρμένες». Είναι πάρα πολύ ενδιαφέρον το ότι όλα αυτά τα επιχειρήματα αποτελούν εδώ και δεκαετίες τον βασικό κορμό της πολιτικής επικοινωνίας της γαλλικής ακροδεξιάς, σε μια εμφανή προσπάθεια αποδυνάμωσης τόσο της παραδοσιακής γκολικής δεξιάς όσο και της σοσιαλιστικής αριστεράς, με όλο και μεγαλύτερη επιτυχία, δεδομένης της εκλογικής αναρρίχησης της Μαρίν Λεπέν στο 33% στις προεδρικές εκλογές του 2017 και στο 41,5%, πέντε χρόνια αργότερα, το 2022. Επιπροσθέτως, ο όρος «ντεγκαζισμός» χρησιμοποιήθηκε από τον βετεράνο υποψήφιο της αριστεράς, τον Ζαν Λικ Μελανσόν (Jean Luc Mélenchon), σε σχέση με την ήττα των Γάλλων Σοσιαλιστών και ιδίως του πρώην πρωθυπουργού Εμανουέλ Βαλς (Emmanuel Valls) το 2017.

Το αποτέλεσμα του ντεγκαζισμού στη Γαλλία ήταν η σταδιακή εκλογική κατάρρευση των παραδοσιακών κυβερνητικών κομμάτων της δεξιάς και της αριστεράς, από το 2017 και μετά, και η αντικατάστασή τους με άλλες πολιτικές δυνάμεις, συνήθως με έντονα λαϊκιστικό χαρακτήρα. Το ίδιο ακριβώς συνέβη μερικά χρόνια νωρίτερα και στην Ελλάδα, πιο συγκεκριμένα, από το 2012 και μετά, πολύ πιο έντονα στην αριστερά, με την εκλογική κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ. Το κόμμα αυτό υπήρξε η μία από τις δύο μεγάλες πολιτικές δυνάμεις από το 1981 και για τις ακόλουθες δεκαετίες. Κατέκτησε την εξουσία από το 1981 έως το 1989, από το 1993 έως το 2004 και από το 2009 έως το 2012 (και συγκυβέρνησε από το 2012 έως το 2015). Μετασχηματίστηκε σταδιακά σε ένα φιλοευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και, ενώ έλαβε 43,92% το 2009, βρέθηκε στο 13,18% το 2012 και στο 4,68% το 2015.

Πρόκειται αναμφίβολα για μια τεράστια μεταβολή της εκλογικής συμπεριφοράς του 39,24% του ελληνικού εκλογικού σώματος ενώ, παράλληλα, με απόλυτα συμμετρικό τρόπο, ο ΣΥΡΙΖΑ βρέθηκε από το 4,13% το 2009 στο 36,34% το 2015, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επιτύχει τη μετατροπή του σε κυβερνητικό κόμμα, σε κόμμα εξουσίας, αν και αυτό αντικειμενικά αποδεικνύεται ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα που απαιτεί μεγάλες εσωτερικές αλλαγές, τόσο στο οργανωτικό όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο, και ιδίως στην αντίληψη της διαχείρισης της εξουσίας.

Στο σημείο αυτό, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η αναφορά σε ένα είδος νόστου των παλιών και παραδοσιακών ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, οι οποίοι φαίνεται να αναζητούν στον ΣΥΡΙΖΑ ένα ιδεατό υποκατάστατο του ΠΑΣΟΚ του 1981, πολύ πιο αριστερό, αντιευρωπαϊκό και αντινατοϊκό και με καθαρά λαϊκή ρητορική, τόσο σε σχέση την εσωτερική όσο και με την εξωτερική πολιτική, συγκριτικά με το ΠΑΣΟΚ του 2012. Μένει, βέβαια, ανοιχτό το ερώτημα για το εάν οι πρακτικές παλαιότερων δεκαετιών είναι δυνατόν να εφαρμοστούν σε ένα εντελώς διαφορετικό

κοινωνιολογικό, τεχνολογικό, οικονομικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο το 2022, θυμίζοντας την περίφημη ρήση του Ανδρέα Παπανδρέου (Monteagle, 2021) ότι «το ποτάμι δεν γυρίζει πίσω», κάτι που, όπως αποδείχτηκε με όρους εκλογικής συμπεριφοράς, δεν πίστεψε ένα μεγάλο μέρος των αριστερών ψηφοφόρων. Αυτοί επικροτούν από το 2012 και μετά μια νέα πολιτική ρητορική με έντονο λαϊκιστικό χαρακτήρα, με την ελπίδα της επιστροφής σε ένα καλύτερο και πολύ πιο διαφορετικό παρελθόν, σε μια άλλη Ελλάδα, σε μια άλλη Ευρώπη και σε έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο, που δεν υπάρχουν πια.

Ανάλογο φαινόμενο δεν υπήρξε στον χώρο της δεξιάς και της κεντροδεξιάς, όπου η εκλογική και ιδεολογική κυριαρχία της ΝΔ σίγουρα απειλήθηκε, ιδίως το 2012, όταν έλαβε ποσοστό 18,85%, αλλά κατάφερε να ανακάμψει στο 29,66% στη συνέχεια μέσα στην ίδια χρονιά. Σε αντίθεση με τον ΣΥΡΙΖΑ και την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, η ΝΔ βρέθηκε αντιμέτωπη με μικρά και βραχύβια πολιτικά κόμματα που δεν κατάφεραν να επιτύχουν την ίδια μετατόπιση ψηφοφόρων, όπως έγινε στην περίπτωση της αριστεράς. Για παράδειγμα, το κόμμα των Ανεξάρτητων Ελλήνων δεν ξεπέρασε το 10,62% το 2012, για να υποχωρήσει στο 7,51% μερικούς μήνες αργότερα. Το φαινόμενο της μαζικής μετακίνησης σχεδόν 40% των ψηφοφόρων σε ένα άλλο κόμμα δεν συνέβη σε αυτήν την περίπτωση. Αυτό επέτρεψε στη ΝΔ να ανακάμψει εκλογικά στη συνέχεια και να διεκδικήσει την επιστροφή της στην εξουσία.

Κατά συνέπεια, ο ελληνικός ντεγκαζισμός μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πολύ σημαντικό παράδειγμα έκφρασης του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού, μια στροφή στο παρελθόν και απόρριψη του δύσκολου παρόντος και του αβέβαιου μέλλοντος. Θα μπορούσε να εξηγηθεί πολύ απλούστερα ως το αποτέλεσμα της απογοήτευσης μιας σημαντικής μερίδας του πληθυσμού και της δυσκολίας του να κατανοήσει τις βαθύτερες αίτιες της κρίσης του εθνικού χρέους του 2008, τέσσερα μόλις χρόνια μετά την ευφορία των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα (Bloudanis, 2012).

Το λόμπι της δραχμής

Το δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί η ύπαρξη του λεγόμενου λόμπι της δραχμής, δηλαδή μιας σημαντικής ευρωσκεπτικιστικής τάσης, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θα πρέπει να εγκαταλείψει το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα και να επιστρέψει στη δραχμή. Μάλιστα, το 2015, «σύμφωνα με μια έρευνα της κοινής γνώμης, το 28% των Ελλήνων υποστήριζε την εγκατάλειψη του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος», αποδεικνύοντας ότι εκφράζει ένα σημαντικό ποσοστό του ελληνικού λαού, παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα εξαιρετικά παρακινδυνευμένο

εγχείρημα (Ανδρονόπουλος, 2017).

Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν υπερβολικά ριψοκίνδυνη στην περίπτωση μιας χώρας, όπως η Ελλάδα, που ήδη υπέφερε από τον υπερπληθωρισμό στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και ιδίως το 1944, όταν η πραγματική αξία των χαρτονομισμάτων των εκατό δισεκατομμυρίων δραχμών ήταν πρακτικά ελάχιστη, σε μια χώρα στην οποία οι υποτιμήσεις του εθνικού νομίσματος ήταν συχνές στο παρελθόν μετά το τέλος του πολέμου. Υποτίμηση έγινε τόσο το 1953 (κατά 50%) όσο και το 1983 (κατά 15,5%) και το 1998 (κατά 12,6%). Η υιοθέτηση του ευρώ, όμως, που πραγματοποιήθηκε την Πρωτοχρονιά του 2002 από την κυβέρνηση του Κώστα Σημίτη, έδωσε τέλος σε αυτόν τον φαύλο κύκλο νομισματικής αστάθειας και συνέβαλε στη σύνδεση της ελληνικής οικονομίας με τις πολύ μεγαλύτερες ευρωπαϊκές (Αλογοσκούφης & Λαζαρέτου, 2002). Σε γενικές γραμμές, η πρόσδεση του νομίσματος μιας χώρας με αδύναμη οικονομία σε αυτό κάποιας ισχυρότερης είναι κάτι το αρκετά συνηθισμένο σε διεθνές επίπεδο. Το αντίθετο έγινε στην περίπτωση της Αργεντινής, η οποία αποσυνέδεσε το 2002 το πέσο από το δολάριο. Η κίνηση αυτή δεν απέφερε καθόλου ενθαρρυντικά αποτελέσματα. Πρακτικά, οδήγησε στην απώλεια περισσότερο από 40% της αξίας του νομίσματός της σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα (Κωστούλας, 2015).

Παρ' όλα αυτά, η επιχειρηματολογία υπέρ της επιστροφής στη δραχμή περιλαμβάνει ένα σύνολο επιχειρημάτων με συχνά ελεγχόμενη αξιοπιστία, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, και με έντονο λαϊκιστικό χαρακτήρα. Είναι ευρύτατα διαδεδομένα στην ελληνική κοινή γνώμη (Στεφάτος, 2015) ακόμα και σήμερα, αν και η απήχυσή τους είναι σημαντικά μικρότερη σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Για παράδειγμα, κάποιοι επικαλούνται το γεγονός ότι στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, χρησιμοποιώντας τη δραχμή, η Ελλάδα είχε ένα πολύ υψηλό ποσοστό οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με την περίοδο που υιοθέτησε το ευρώ. Αναφέρονται, δηλαδή, στο λεγόμενο «ελληνικό θαύμα» (Γκόγκας, 2017) με την ίδρυση μεγάλων δημόσιων επιχειρήσεων και βιομηχανιών, την ευρύτατη εφαρμογή της αντιπαροχής και τα κεφάλαια του σχεδίου Marshall.

Ισχυρίζονται, επιπλέον, πως η λεγόμενη παραγωγική ανασυγκρότηση της Ελλάδας θα περνούσε «υποχρεωτικά» από τον έλεγχο του εθνικού της νομίσματος (Κορωνάκης, 2011), επιτρέποντας την άσκηση μιας πραγματικά ανεξάρτητης νομισματικής και οικονομικής πολιτικής.

Δημιουργείται, έτσι, ένας εύλογος παραλληλισμός με έναν εξωγενή παράγοντα, συγκεκριμένα την απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας να εγκαταλείψει την Ευρωπαϊκή Ένωση, ύστερα από το δημοψήφισμα του 2015. Σύμφωνα με αυτό το σενάριο, το BREXIT θα μπορούσε να οδηγήσει στο GREXIT και πιθανώς στην αποδυνάμωση

ή ακόμα και στην κατάρρευση της ευρωζώνης. Εντούτοις, παραλληλισμοί ανάμεσα στην ελληνική και στη βρετανική οικονομία δεν είναι αντικειμενικά εύκολο ούτε να γίνουν –και κυρίως– ούτε να δικαιολογηθούν. Πιο συγκεκριμένα, το 2021 το ελληνικό ΑΕΠ (USD 216, 384 M) ήταν ίσο με μόλις το 12,7% του βρετανικού ΑΕΠ (USD 2,758,870 M). Στο Ηνωμένο Βασίλειο ζουν 55 εκατομμύρια άνθρωποι περισσότεροι από την Ελλάδα, ενώ η δομή της βρετανικής οικονομίας είναι εντελώς διαφορετική σε σχέση με την ελληνική, τόσο λόγω του Λονδίνου, ενός παγκόσμιου χρηματοοικονομικού κέντρου, όσο και των παραδοσιακών ιστορικών δεσμών με τις χώρες της Κοινοπολιτείας. Εν ολίγοις, μια χώρα όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, μπορεί να επιβιώσει εκτός της ΕΕ, κάτι που ήδη αποδείχτηκε στην πράξη, αλλά το ζήτημα είναι αν το ίδιο ακριβώς θα μπορούσε να επιτευχθεί και με ποιον τρόπο στην περίπτωση της Ελλάδας.

Δεν πρέπει να υποεκτιμηθεί μια άλλη πολύ σημαντική παράμετρος, οι δυσκολίες της πρακτικής εφαρμογής του GREXIT. Ήδη το παράδειγμα της εφαρμογής του BREXIT (Dhingra, Fry, Hale & Jia, 2022) θυμίζει πλέον γόρδιο δεσμό και έχει οδηγήσει σε έναν μεγάλο αριθμό προβλημάτων και επιπλοκών. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα χιλιάδες φορτηγά μπλοκαρισμένα στο Dover, τη σημαντική μείωση των βρετανικών εξαγωγών, όπως στα είδη αλιείας και ιχθυοκαλλιέργειας, τη φυγή χιλιάδων Ευρωπαίων εργαζομένων (οδηγοί φορτηγών, νοσοκόμων, υπαλλήλων αεροδρομίων κ.λπ.), τη σημαντική αύξηση της γραφειοκρατίας και των καθυστερήσεων λόγω των τελωνειακών ελέγχων καθώς και τις ατέρμονες διαπραγματεύσεις για το καθεστώς της Βόρειας Ιρλανδίας σε σχέση με την ΕΕ, μήλο της έριδος ανάμεσα στο Λονδίνο και τις Βρυξέλλες. Όλα αυτά φανερώνουν ότι η έξοδος της Ελλάδας από τη ζώνη του ευρώ δεν θα ήταν μια απλή και σύντομη διαδικασία, αλλά ένας μακροπρόθεσμος στόχος, με πολλές διαφορετικές παραμέτρους, δεδομένης της αλληλεξάρτησης της ελληνικής οικονομίας με την ΕΕ (Φίλης, 2011).

Τέλος, ένα τρίτο επιχείρημα για την επιστροφή στη δραχμή, το οποίο επίσης χρησιμοποιήθηκε, ήταν πως η υιοθέτηση του ευρώ είχε αρνητικές συνέπειες στην ελληνική οικονομία, ιδίως στον τομέα του εθνικού χρέους (Strain, 2015), εξαιτίας των κριτηρίων σύγκλισης του Μάαστριχτ. Αυτά προέβλεπαν ένα δημόσιο χρέος μικρότερο από το 60% του ΑΕΠ και έλλειμμα του προϋπολογισμού μικρότερο από 3% του ΑΕΠ, οδηγώντας σε πολιτικές υψηλών επιτοκίων και λιτότητας, τη στιγμή που οι μεσογειακές χώρες όπως η Ελλάδα (και η Ισπανία) μαστίζονταν από την ανεργία. Έτσι, η πραγματική ή υποθετική αδυναμία συγχρονισμού των οικονομιών της ευρωζώνης και, κατά συνέπεια, των προτεραιοτήτων τους κατέστησαν –σύμφωνα με μια μερίδα οικονομολόγων (Galbraith, 2016), δημοσιογράφων και πολιτικών (TO BHMA Team, 2015) τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό– τη διάσπασή

της ανάμεσα στον Βορρά και στον Νότο ένα πολύ πιθανό σενάριο που θα μπορούσε μια ημέρα να πραγματοποιηθεί.

Εκτός από τη συστηματική χρησιμοποίηση όλης αυτής της επιχειρηματολογίας (Πρώτο Θέμα, 2015), το σενάριο της επιστροφής στη δραχμή πέρασε στο στάδιο των διεργασιών για την πραγματοποίησή του. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο το ότι το σενάριο επιστροφής της Ελλάδας στη δραχμή συνδέθηκε με τον πρώην υπουργό Οικονομικών της Γερμανίας, τον συντηρητικό Βόλφγκανγκ Σόιμπλε, σε ένα πλαίσιο παραχώρησης ανταλλαγμάτων για την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση του Σοσιαλιστή Γιώργου Παπανδρέου εξέτασε σοβαρά αυτό το ενδεχόμενο, αλλά η εφαρμογή του απορρίφθηκε ως μη συμφέρουσα (Γκαβός, 2012), κάτι που έδειξε πως η επιστροφή στη δραχμή είχε σταδιακά μετατραπεί σε ένα ενδεχόμενο το οποίο, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, δεν θα μπορούσε πλέον να αποκλειστεί.

Η πολιτική προσωπικότητα, όμως, που υποστήριξε και συνεχίζει να υποστηρίζει με σθένος την εφαρμογή του ανωτέρω σεναρίου είναι ο πρώην υπουργός Οικονομικών του ΣΥΡΙΖΑ και, από το 2019, πρόεδρος του Μετώπου Ευρωπαϊκής Ρεαλιστικής Ανυπακοής (ΜεΡΑ25), ο καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας Γιάννης Βαρουφάκης (Newsroom Καθημερινή, 2019). Ο ίδιος χρησιμοποίησε συστηματικά πληθώρα επιχειρημάτων και ιδεών με έντονη πολιτική και ιδεολογική χροιά.

Τέλος, η ύπαρξη κερδοσκοπικών τάσεων δεν θα μπορούσε να μην αναφερθεί. Η ενδεχόμενη ελληνική αποχώρηση από το ευρώ, σε συνδυασμό με την αναμενόμενη υποτίμηση του νέου νομίσματος, θα ευνοούσε σημαντικά όλους όσους διέθεταν αποθέματα σε σκληρά νομίσματα (Γαλιατσάτος, 2011).

Εν κατακλείδι, η αποχώρηση της Ελλάδας από το ευρώ θα μπορούσε να οδηγήσει, πρακτικά ή και ουσιαστικά, στην αποχώρηση της χώρας από την ΕΕ, αλλάζοντας συθέμελα το πολιτικό οικοδόμημα που θεμελίωσε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής με την ένταξη στην ΕΟΚ το 1981 (Ριζάς, 2018), επιτυγχάνοντας με αυτήν του την κίνηση τη σταθεροποίηση της τότε πολύ εύθραυστης Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, την ομαλή λειτουργία ενός δημοκρατικού πολιτικού συστήματος με εναλλαγές διαφορετικών κομμάτων στην εξουσία, την ελευθερία του Τύπου, την προστασία των ατομικών ελευθεριών και τη σταδιακή ένταξή της στον ευρωπαϊκό πολιτικό χώρο.

Η προσπάθεια αποτροπής και αναχαίτισης της ισχυροποίησης κάθε είδους λαϊκισμού θα μπορούσε να εξηγήσει τις εσωτερικές ζυμώσεις και τις διαφωνίες ακόμα και στον ΣΥΡΙΖΑ σχετικά με την επιστροφή ή όχι στη δραχμή (Κεφαλά, 2019), οδηγώντας στην παραίτηση του Γιάννη Βαρουφάκη (Πρώτο Θέμα, 2015) και στην αντικατάστασή του με τον Ευκλείδη Τσακαλώτο το 2015. Τα γεγονότα αυτά

κατέδειξαν τα πραγματικά όρια του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού, που, όμως, παραμένει ένα μειοψηφικό ρεύμα στην ελληνική κοινωνία και πολιτική σκηνή, δεδομένου του ότι όχι μόνο η ΝΔ (ο ιδρυτής της πέτυχε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981) αλλά και το Κίνημα Αλλαγής – ΠΑΣΟΚ, ιδίως από την προεδρία του Κώστα Σημίτη το 1996 και μετά (Σημίτης, 2016), διατήρησαν έναν σταθερά φιλοευρωπαϊκό προσανατολισμό, όπως και ένα σημαντικό τμήμα του ΣΥΡΙΖΑ αμέσως μετά το δημοψήφισμα του 2015 (Δρυμιώτης, 2015), όταν το δίλημμα ανάμεσα στη δραχμή και στο ευρώ έγινε πραγματικά επιτακτικό.

Παρ' όλα αυτά, η δυναμική του λαϊκισμού δεν πρέπει για κανέναν λόγο να υποτιμηθεί. Αυξομειώνεται συχνά σε αλληλεπίδραση με τις εξελίξεις, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό, και αποτελεί μια σημαντική παράμετρο της πολιτικής ζωής.

Η εξήγηση του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού – Ο πολιτισμικός дуϊσμός

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον πως το λόμπι της δραχμής δεν περιοριζόταν σε έναν αποκλειστικά πολιτικό ή ιδεολογικό χώρο, αλλά έτεμνε οριζόντια την ελληνική κοινωνία και όλα τα κόμματα τόσο της αριστεράς όσο και της δεξιάς (Στούπας, 2016). Το γεγονός αυτό παραπέμπει στη διχοτομία, η οποία τόσο εύστοχα παρουσιάστηκε στο παρελθόν από τον Νικηφόρο Διαμαντούρο στον *Πολιτισμικό Дуϊσμό* (Diamandouros, 1994), ο οποίος αντικατέστησε τον παραδοσιακό άξονα δεξιάς – αριστεράς με έναν άλλον, αυτόν ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση, ανάμεσα σε ανατολίτικες ιδέες και πρακτικές από τη μια πλευρά και στις αντίστοιχες δυτικοευρωπαϊκές από την άλλη.

Κατά συνέπεια, η σύγχρονη νεοελληνική ταυτότητα εμπεριέχει και την προαναφερθείσα διχοτομία. Όπως το εξηγεί ο Νίκος Δήμου (Díμου, 2016), οι Έλληνες «είναι οι Ανατολίτες της Ευρώπης και οι Δυτικοί της Ανατολής», με αναμφίβολα βαθιές ιστορικές και πολιτισμικές ρίζες τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Αυτές οι δύο συνιστώσες θα πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να γίνονται απόλυτα σεβαστές, ενώ η συνεχής μελέτη της αλληλεπίδρασής τους είναι απόλυτα απαραίτητη για την κατανόηση της ελληνικής πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκισμός θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια έκφραση του πολιτισμικού αυτού дуϊσμού. Η διχοτομία, λοιπόν, ανάμεσα στην ανατολίτικη πνευματικότητα και στον δυτικό ορθολογισμό, στο συναίσθημα και στη λογική εξηγεί γιατί, όπως και σε πολλές άλλες χώρες, ο λαϊκισμός χαρακτηρίζει ένα τμήμα του πολιτικού φάσματος και στην Ελλάδα (Petillon, Viennot, & Latrive, 2015). Το παραπάνω φαινόμενο, μάλιστα, εκδηλώθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι βουλευτικές εκλογές τού

2015 έδωσαν την πλειοψηφία σε κόμματα τα οποία εξέφραζαν ανοιχτά αυτήν την πολιτική τάση, ευρύτερα διαδεδομένη σε ευρωπαϊκές χώρες τόσο στο παρελθόν, όπως η Ιταλία, όσο και στις ημέρες μας, όπως για παράδειγμα στην Ουγγαρία.

Υπάρχει, παράλληλα, και μια άλλη παράμετρος στενά συνδεδεμένη με τον πολιτικό δυϊσμό, η οποία συμβάλλει στην ενίσχυση του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού. Πρόκειται για την πραγματική ή υποθετική προστασία απέναντι σε αληθινές ή φανταστικές απειλές, οι οποίες προέρχονται από το εξωτερικό. Διαμορφώνεται τοιουτοτρόπως ένας ιδιότυπος μηχανισμός άμυνας ευαίσθητων ομάδων του πληθυσμού, οι οποίες θεωρούν το εθνικό πλαίσιο, το έθνος-κράτος, ως τον μόνο αξιόπιστο θεσμό που μπορεί να υπερασπιστεί τα συμφέροντά τους. Το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, οι οποίοι θεωρούνται, σύμφωνα με τη σχετική επιχειρηματολογία, ως μια εν δυνάμει απειλή. Επιστρέφουμε, λοιπόν, στο παλιό δίπολο «Ανήκομεν εις τη Δύσιν» του Κωνσταντίνου Καραμανλή και «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες» του Ανδρέα Παπανδρέου, δύο εκ διαμέτρου διαφορετικές θεωρήσεις της πραγματικότητας (Iordanoglou & Matsaganis, 2017), βασισμένες σε διαφορετικές αρχές και ιδεολογικό υπόβαθρο. Θυμίζουμε έντονα τόσο το «Πρώτα η Αμερική» (“America first”) του Αμερικανού προέδρου Ντόναλντ Τραμπ (Donald Trump) το 2016 όσο και το αντίστοιχο σύνθημα του προκατόχου του, του Τόμας Γούντροου Γουίλσον (Thomas Woodrow Wilson), έναν αιώνα πριν, το 1916, το οποίο εξέφραζε τον αμερικανικό απομονωτισμό.

Η κρίση του εθνικού χρέους του 2008 (Dalègre, Lemaire, Poinssot, Vidal-Naquet, Palheta, Pitsos, Podetti, Adonis, Bara, Gouzi, & Calapodis, 2013) αποτέλεσε μια σημαντική ευκαιρία για την ενίσχυση της επιχειρηματολογίας του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού. Έγινε συστηματική προσπάθεια να προβληθεί μια πραγματική ή υποθετική αντιπαλότητα ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα, με την παρουσίασή της ως μιας σχέσης υποτέλειας εις βάρος του ελληνικού λαού. Μια μικρή χώρα βρισκόταν αντίπαλη με ένα είδος σύγχρονης αυτοκρατορίας (Lapavitsas, 2012). Υπήρξε έντονη χρήση συναισθηματικού τύπου ρητορικής και φρασεολογίας, η οποία παρέπεμπε στο επίκεντρο της ψυχοσύνθεσης του σημερινού Έλληνα (Beaton, 2020), στην επί αιώνες σταθερή επιθυμία του για τη διατήρηση της ελευθερίας του, από την εποχή των Περσικών Πολέμων ενάντια σε μια πανίσχυρη αυτοκρατορία, όπως και στην περίπτωση της Επανάστασης ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αφηνόταν ανοιχτό για τους υποστηρικτές του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού το ερώτημα αν η διατήρηση της ανεξαρτησίας προϋποθέτει τη σύγκλιση με τη Δυτική Ευρώπη (Villemot, 2015) ή μια εντελώς αυτόνομη πορεία ισορροπιών ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση (Newsroom iefimerida, 2014).

Η εξήγηση του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού – Τα συγκοινωνούντα δοχεία

Η ευρεία διάδοση του λαϊκισμού είναι κάτι που αποδεικνύει τη διασύνδεση μεταξύ των ιδεολογικών ρευμάτων πέρα και πάνω από τα εθνικά σύνορα. Έτσι κι αλλιώς, από τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και μετά, η διάδοση των ιδεών είναι ένα συνηθισμένο φαινόμενο, το οποίο επαναλαμβάνεται συχνά και συστηματικά σε κάθε περίπτωση. Κατά συνέπεια, η ύπαρξη του λαϊκισμού και στην Ελλάδα δεν αποτελεί καμία έκπληξη. Απλώς, επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός παγκόσμιου χωριού, όπου πλέον όλα είναι συνδεδεμένα τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Αναμφισβήτητα, ήδη από το 1793, ο Ρήγας Φεραίος επηρεάστηκε από τη Γαλλική Επανάσταση, ενώ την εκλογή του Μιτεράν στις 10 Μαΐου του 1981 στη Γαλλία ακολούθησε ένα κύμα εκλογών σοσιαλιστικών κυβερνήσεων στη Δυτική Ευρώπη, όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας μερικούς μήνες αργότερα (Duhamel, 2015).

Αν η ανακάλυψη της τυπογραφίας διευκόλυνε τη διάδοση των πολιτικών ιδεών πριν από δύο αιώνες, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση συνέβαλαν αποφασιστικά στο να φτάσουν στα σπίτια δισεκατομμυρίων ανθρώπων σε όλον τον πλανήτη. Τελικά, η εμφάνιση του Διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων μετέβαλαν ανεξίτηλα τον τρόπο προσέγγισης της Συγκριτικής Πολιτικής Επιστήμης, οδηγώντας στην παρατήρηση του ίδιου του φαινομένου, το οποίο αναπτύσσεται σε διαφορετικές χώρες, πλέον σχεδόν ταυτόχρονα.

Κάτι ακόμα που διευκόλυνε την επέκταση του λαϊκισμού είναι ο πολλαπλασιασμός των επίσημων και ανεπίσημων πηγών πληροφόρησης, διαφορετικής προέλευσης και συχνά ποιότητας (Newsroom Lifo, 2019). Το ανωτέρω γεγονός έθεσε επιτακτικά την ανάγκη της επιβεβαίωσης του περιεχομένου τους (fact checking), λόγω της πληθώρας ιστοσελίδων και blogs που έχουν την τάση να διαδίδουν και να παρουσιάζουν πληροφορίες και απόψεις με έντονο λαϊκιστικό χαρακτήρα, λειτουργώντας ως Δούρειοι Ίπποι και συνήθως χωρίς συγκεκριμένες αναφορές στην προέλευσή τους και στα στοιχεία στα οποία βασίζονται (Γκουντελιάς, 2018). Χαρακτηριστικές είναι οι πολλαπλές, συνήθως χιουμοριστικές αναφορές σε trolls, δηλαδή σε χρήστες οι οποίοι έναντι πενιχρής αμοιβής (τα υποτιθέμενα 30 ή 50 λεπτά του ευρώ για κάθε δημοσίευση) διαδίδουν εσκεμμένα συγκεκριμένες πληροφορίες και απόψεις έτσι, ώστε να συμβάλουν στην υιοθέτησή τους από το ευρύτερο δυνατό κοινό.

Η απαγόρευση πρόσβασης σε κοινωνικά δίκτυα, όπως το *Twitter*, από τον Αμερικανό πρόεδρο Ντόναλντ Τραμπ μόλις έναν μήνα πριν από τις εκλογές του 2020 και ενώ σύμφωνα με όλες τις δημοσκοπήσεις η επανεκλογή του δεν φαινόταν πλέον

δυνατή, μπορεί να ερμηνευτεί με πολλαπλούς τρόπους. Αναντίρρητα, συνιστά την απόδειξη ότι χωρίς τα κοινωνικά δίκτυα ο Ντόναλντ Τραμπ δεν θα έφτανε ποτέ στον Λευκό Οίκο (Rattner, 2021). Παρέκαμψε όλα τα παραδοσιακά τηλεοπτικά δίκτυα και τα κανάλια πολιτικής επικοινωνίας, ενώ άνοιξε, ιδίως μέσω του *Twitter*, έναν ανοιχτό και άμεσο διάυλο πολιτικής επικοινωνίας με το εκλογικό σώμα. Η ίδια πρακτική παράκαμψης των παραδοσιακών ΜΜΕ προς όφελος άλλων πηγών πληροφοριών παρατηρείται και στην περίπτωση της Ελλάδας σε διαφορετικό βαθμό (Athens Voice GR, 2022). Πιο συγκεκριμένα, οι Έλληνες εμπιστεύονται περισσότερο το Διαδίκτυο και λιγότερο την τηλεόραση, τις εφημερίδες και τα περιοδικά.

Με αυτόν τον τρόπο, η συστηματική παρουσίαση αμφισβητήσιμης αξιοπιστίας πληροφοριών αποτελεί ένα πολύ σημαντικό μέσο για τη διεκδίκηση της εξουσίας. Έστω και αν οι πληροφορίες αποδεικνύονται τελικά εσφαλμένες, η επίδρασή τους στην εκλογική συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί ως εξαιρετικά σημαντική. Η διαπίστωση αυτή διευκολύνει τη διάδοση λαϊκιστικών πολιτικών ιδεών και επιχειρημάτων. Πρόκειται για μια τάση που ευνοείται από τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις, οι οποίες λαμβάνουν χώρα με όλο και μεγαλύτερη ταχύτητα, και θα μπορούσε μεσοπρόθεσμα να ενισχυθεί ακόμα περισσότερο. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να συντείνει καταλυτικά στην ενίσχυση του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού.

Οι συνέπειες του σύγχρονου ελληνικού λαϊκισμού – Η δημαγωγία και το νέο δίπολο

Παράλληλα, οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν αναιρούν με κανέναν τρόπο μια πολύ ενδιαφέρουσα ιδιομορφία, ότι ο λαϊκισμός προϋπήρχε εδώ στην Ελλάδα πολύ πριν από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, με τη μορφή της δημαγωγίας κατά την αρχαιότητα. Απότοκό του ήταν η καταστροφική εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία, ενάντια στην πόλη των Συρακουσών (από το 415 π.Χ. έως το 413 π.Χ.), η οποία, ύστερα από πληθώρα στρατηγικών λαθών, οδήγησε σε μια πολύ οδυνηρή ήττα – δηλαδή σε ένα σύννηθες νομοτελειακά αποτέλεσμά του. Άλλωστε, ο λαϊκισμός και η δημαγωγία αγνοούν την κοινή λογική. Αγνοούν όλους τους γραπτούς και άγραφους κανόνες που διέπουν την καθημερινή ζωή δισεκατομμυρίων ανθρώπων, τις γεωπολιτικές ισορροπίες και τις διπλωματικές σχέσεις καθώς και το διεθνές εμπόριο και τις επιχειρήσεις.

Το 2022, όσο ο Τούρκος πρόεδρος Ταγίπ Ερντογάν επιμένει στη μείωση των επιτοκίων, ο πληθωρισμός αυξάνεται, φτάνοντας στο 73,5% τον Μάιο στην Τουρκία, απειλώντας το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της (AFP-MarketWatch/Καθημερινή, 2022). Ο Ερντογάν αναζήτησε διέξοδο από το παραπάνω αδιέξοδο μέσω της συνηθισμένης τακτικής της αύξησης της έντασης με τις γειτονικές χώρες, όπως την

Ελλάδα, τη Συρία και το Ιράκ.

Το 2018, ο Αμερικανός πρόεδρος Ντόναλντ Τραμπ επέβαλε δασμούς σε ποσοστό 25% στις εισαγωγές του ευρωπαϊκού χάλυβα και 10% στο αλουμίνιο. Η Ευρωπαϊκή Ένωση απάντησε επιβάλλοντας δασμούς μέχρι 31% στις μοτοσικλέτες Harley-Davidson (Helmores, 2019), ένα πολύ σημαντικό αμερικανικό σύμβολο (Jones, 2019), αναγκάζοντας την κατασκευάστρια εταιρεία να ανακοινώσει τη μετακίνηση τμήματος της παραγωγής εκτός του αμερικανικού εδάφους.

Στις 29 Νοεμβρίου του 2014, ο Αλέξης Τσίπρας (Newsroom Lifo, 2018) έκανε την πολύ γνωστή δήλωση: «εμείς θα βαράμε το νταούλι και οι αγορές θα χορεύουν» (Newsroom Lifo, 2018). Θεώρησε πως θα μπορούσε να διαχειριστεί την κρίση του ελληνικού δημόσιου χρέους σύμφωνα με μια εντελώς διαφορετική λογική από αυτήν των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών, των θεσμών και των κανόνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Triandafyllidou, Kouki, & Gropas, 2013). Έκανε, στη συνέχεια, στροφή σε μια πολιτική παραμονής της Ελλάδας στο κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα και επιδίωξε μετά την εκλογική του ήττα του 2019 να ενισχύσει την εικόνα ενός ικανού για την άσκηση της εξουσίας πολιτικού.

Επιπλέον, τόσο ο σύγχρονος ελληνικός όσο ο και διεθνής λαϊκισμός έχουν μια πολύ σημαντική συνέπεια. Διαμορφώνουν την πολιτική αντιπαλότητα με βάση ένα νέο δίπολο πέρα από τα παραδοσιακά όρια ανάμεσα στη δεξιά και στην αριστερά, ανάμεσα σε κόμματα και υποψήφιους που μπορούν –αντικειμενικά– να ασκήσουν την εξουσία και σε κόμματα και υποψήφιους εκφραστές ψήφων διαμαρτυρίας.

Αναμφίβολα, σε διεθνές επίπεδο, οι γαλλικές προεδρικές εκλογές του 2022 αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των προαναφερθεισών διαπιστώσεων. Στις 20 Απριλίου, κατά τη διάρκεια της τηλεοπτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Εμανουέλ Μακρόν και στη Μαρίν Λεπέν, ο Γάλλος πρόεδρος αντέδρασε, φανερά ενοχλημένος από την ποιότητα των επιχειρημάτων της αντιπάλου του, με τη φράση «Δεν είμαι ο Gérard Majax» (Bastien, 2022), δηλαδή, σε ελεύθερη μετάφραση «Δεν είμαι μάγος». Ο Gérard Majax είναι μια παλιά τηλεοπτική προσωπικότητα της δεκαετίας του '70 στη Γαλλία, πολύ γνωστός από την παιδική εκπομπή «Το μαγικό κουτί, η σπηλιά του Αλή Μπαμπά» (La boîte magique de Gérard Majax, la caverne d'Ali Baba).

Συμπεράσματα

Στην αρχαία Αθήνα, εκτός από τον Σωκράτη, ο οποίος πίστευε σε μία και μοναδική αλήθεια, υπήρχαν και οι Σοφιστές, οι οποίοι πίστευαν στην ύπαρξη διαφορετικών αληθειών. Η σύγχρονη μετεξέλιξη του λαϊκισμού, τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή πραγματικότητα, συνοδεύεται από αυτήν την πολύ βαθιά αντίθεση ανάμεσα

σε αυτό που αποκαλώ πραγματική πραγματικότητα και σε παράλληλες πραγματικότητες. Μπορώ, επίσης, να διακρίνω αμυδρά την ουτοπική πολιτεία του Πλάτωνα, την αναζήτηση μιας τελειότητας η οποία θα οδηγούσε στην άμεση επίλυση των όποιων προβλημάτων και καταστάσεων που αντιμετωπίζουν συνέχεια οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις.

Το βασικό πρόβλημα είναι ότι η εφαρμογή των προτεινόμενων λύσεων, εμπνευσμένων από τον λαϊκισμό, προϋποθέτουν, όπως είδαμε παραπάνω στην περίπτωση του Ταγίπ Ερντογάν, του Ντόναλντ Τραμπ και του Αλέξη Τσίπρα, αλλά και της Μαρλίν Λε Πεν και του Μελανσόν (Duhamel, 2017), την –κατά κάποιον τρόπο– πλήρη αποσύνδεση των χωρών τους από το διεθνές περιβάλλον τους. Το περιβάλλον αυτό έχει καταστεί εξαιρετικά ασταθές κατά τον 21ο αιώνα και πολύ πιο περίπλοκο σε σχέση με τον προηγούμενο, καθώς οι κρίσεις διαδέχονται η μια την άλλη χωρίς καμία διακοπή, από την πανδημία του κορονοϊού στην απορρύθμιση των διεθνών μεταφορών, στην πτώση της βιομηχανικής παραγωγής, στη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία, μέχρι την πρωτοφανή αύξηση του πληθωρισμού και το ενδεχόμενο μιας παγκόσμιας επισιτιστικής κρίσης. Δεν ξεχνάμε μάλιστα, στην περίπτωση της Ελλάδας, την κλιμάκωση των τουρκικών εδαφικών διεκδικήσεων στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο (Le Figaro, 2022) και την ένταση ανάμεσα στην Κίνα και στην Ταϊβάν.

Κατά συνέπεια, η συγκεκριμένη συγκυρία παρουσιάζει, κατά την άποψή μου, την ακόλουθη αντινομία. Καθιστά, από τη μια πλευρά, κάθε ρητορική και επιχειρηματολογία βασισμένη στον λαϊκισμό όλο και πιο ενδιαφέρουσα για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ενώ, από την άλλη, μετατρέπει τη διαχείριση της εξουσίας από δυνάμεις που πρόσκεινται στον λαϊκισμό σε μια εξαιρετικά επικίνδυνη υπόθεση. Και αυτό, γιατί κάθε λανθασμένος χειρισμός μπορεί να έχει πάρα πολύ σοβαρές συνέπειες, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μεσοπρόθεσμα, σε εθνικό επίπεδο, αλλά και σε διεθνές, οδηγώντας σε απρόβλεπτες εξελίξεις (David & Lhomme, 2016).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκισμός θα συνεχίσει την εξέλιξή του, ακολουθώντας τον ρου της Ιστορίας. Η φράση του Κυριάκου Μητσοτάκη σύμφωνα με την οποία «η Ελλάδα δεν ανήκει στη Δύση, αλλά είναι η Δύση» (ANT1 NEWS, 2022) φανερώνει την αντίρροπη δύναμη, η οποία επιδιώκει πλέον όχι μόνο την ενσωμάτωση στη Δύση (Παπαδόπουλος, 2021), αλλά την ταύτιση της χώρας με τη Δύση, σε εφαρμογή του τρίτου νόμου του Νεύτωνα, της δράσης και της αντίδρασης, που θα συνεχίσει να ταλανίζει την ελληνική πολιτική σκηνή και κοινωνία στο άμεσο μέλλον.

Βιβλιογραφία

Στα ελληνικά

- AFP, MarketWatch (2022, 3 Ιουνίου). Τουρκία: Στο 73,5% ο πληθωρισμός τον Μάιο. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/economy/international/561891952/toyrkia-sto-73-5-o-plithorismos-ton-maio/> (Προσπελάστηκε: 4/6/2022).
- Αλογοσκούφης, Γ. & Λαζαρέτου, Σ. (2002). *Η δραχμή από το φοίνικα στο ευρώ*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη.
- Ανδρονόπουλος, Μ. (2017, 4 Φεβρουαρίου). Τι δεν λένε οι δραχμιστές για τα απόκρυφα του Grexit. Ανακτήθηκε από: <https://www.protagon.gr/aporseis/editorial/ti-den-lene-oi-draxmistes-gia-ta-apokryfa-tou-grexit-44341340518> (Προσπελάστηκε: 1/6/2022).
- ANT1 NEWS, Web TV Videos. (2022, 2 Μαρτίου). Ουκρανία – Μητσοτάκης: Είμαστε η Δύση και ανήκουμε στην ελευθερία. Ανακτήθηκε από: <https://www.ant1news.gr/eidiseis/article/629824/oykrania-mitsotakis-eimaste-i-dysi-kai-anikoyme-stin-eleytheria> (Προσπελάστηκε: 30/5/2022).
- Athens Voice (2022, 15 Ιουνίου). Ειδήσεις: Πόσο τις εμπιστεύονται οι Έλληνες και από πού ενημερώνονται οι νέοι – Ο ρόλος του Facebook και οι εφημερίδες. Αθήνα: Athens Voice GR. Ανακτήθηκε από: <https://www.athensvoice.gr/greece/761931-poso-empisteyontai-tis-eidiseis-oi-ellines-apo-poy-mathainoyn-tis-exelixeis-oineoi> (Προσπελάστηκε: 16/6/2022).
- Γαλιατσάτος, Π. (2011, 31 Νοεμβρίου). Ποιοι και γιατί θέλουν εθνικό νόμισμα;. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/politics/446790/poioi-kai-giati-theloun-ethniko-nomisma/> (Προσπελάστηκε: 25/5/2022).
- Γκαβός, Θ. (2012, 14 Μαΐου). Ρ. Πάρκερ: Η κυβέρνηση Παπανδρέου είχε εξετάσει επιστροφή στη δραχμή. Ανακτήθηκε από: <https://www.skai.gr/news/politics/r-parker-i-kyvernisi-papandreou-eixe-eksetasei-epistrofi-sti-draxmi> (Προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Γκόγκας, Π. (2017, 22 Μαρτίου). «Επιστροφή στη Δραχμή»: Ο μύθος και 15 σοβαρά προβλήματα. Ανακτήθηκε από: https://www.huffingtonpost.gr/periklis-gogas/-15-_8_b_15486714.html (Προσπελάστηκε: 1/5/2022).
- Γκουντελιάς, Γ. (2018). *Fake News στα Social Media* (Διπλωματική Εργασία Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης σε Δίκαιο και Οικονομικά). Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε από: [//efaidnbnnnnbpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/22465/3/GkounteliasGeorgiosMsc2018.pdf](https://efaidnbnnnnbpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/22465/3/GkounteliasGeorgiosMsc2018.pdf) (Προσπελάστηκε: 2/5/2022).

- Δρυμιώτης, Α. (2015, 4 Ιουλίου). Άποψη: Ένα αχρείαστο διχαστικό δημοψήφισμα. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/economy/local/822130/apopsi-ena-achreiasto-dichastiko-dimopsifisma/> (Προσπελάστηκε: 2/6/2022).
- Galbraith, J. K. (2016). *Καλώς όρισε στην μαρτυρική αρένα: Μαρτυρία μιας Ευρώπης που, καταστρέφοντας την Ελλάδα αυτο-καταστρέφεται*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Καλύβας, Σ. (2015). *Καταστροφές και θρίamboi*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.
- Κεφαλά, Α. (2019, 29 Οκτωβρίου). Κι όμως, ο ΣΥΡΙΖΑ ήθελε να επιστρέψουμε στη δραχμή. *Τα Νέα*. Ανακτήθηκε από: <https://www.tanea.gr/2019/10/21/politics/ki-omos-o-syriza-ithele-na-epistreproume-sti-draxmi/> (Προσπελάστηκε: 3/6/2022).
- Κορωνάκης, Β. (2011, Δεκέμβριος). 14 μύθοι για τη δραχμή. Ανακτήθηκε από: https://www.athensvoice.gr/politics/18689_14-mythoi-gia-ti-drahmi (Προσπελάστηκε: 4/6/2022).
- Κωστούλας, Β. (2015, 2 Ιουλίου). Τι σημαίνει «επιστροφή στη δραχμή». *Ναντεμπορική*. Ανακτήθηκε από: <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/973246/ti-simainei-epistroti-sti-draxmi> (Προσπελάστηκε: 28/5/2022).
- Newsroom (2014, 30 Απριλίου). Γιατί ο ΣΥΡΙΖΑ επαναφέρει τη συζήτηση για επιστροφή στη δραχμή. Ανακτήθηκε από: <https://www.iefimerida.gr/news/153023/γιατι-ο-συριζα-επαναφερε-τη-συζητηση-για-επιστροφή-στη-δραχμή> (Προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Newsroom (2018, 2 Νοεμβρίου). Το πανάκριβο λάθος του Τσίπρα – «Θα βαράμε το νταούλι και οι αγορές θα χορεύουν». Ανακτήθηκε από: <https://www.lifo.gr/now/politics/handesblatt-panakribo-lathos-toy-tsipra-tha-barame-ntaoyli-kai-oi-agores-tha-horeyoun> (Προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Newsroom (2019, 31 Οκτωβρίου). Γ. Βαρουφάκης: Θα ήμασταν καλύτερα με δραχμή – Ποια θα ήταν τα τρία οφέλη. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/politics/1049547/g-varoyfakis-tha-imastan-kalytera-me-drachmi-poia-tha-itan-ta-tria-ofeli/> (Προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Newsroom (2019, 2 Αυγούστου). Ποιες ψεύτικες ειδήσεις; Το μισό ίντερνετ είναι ψεύτικο! Ανακτήθηκε από: <https://www.lifo.gr/now/media/poies-pseytik-es-eidiseis-miso-internet-einai-pseytiko> (Προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Παπαδόπουλος, Π. (2021, 7 Ιουνίου). Πώς άλλαξαν την Ελλάδα 40 χρόνια στην Ευρώπη. *Η Καθημερινή*. Ανακτήθηκε από: <https://www.kathimerini.gr/politics/561389704/pos-allaxan-tin-ellada-40-chronia-stin-eyropi/> (Προσπελάστηκε: 18/5/2022).
- Πρώτο Θέμα (2015, 19 Ιανουαρίου). Υποψήφιος βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ: Αν χρειαστεί θα πάμε και στη δραχμή. Ανακτήθηκε από: <https://www.protothema.gr/politics/article/443898/adidraseis-gia-tis-diloseis-upopsifiou-vouleuti-tou-suriza-peri-epistrotis-sti-drahmi/> (Προσπελάστηκε: 19/5/2022).

- Πρώτο Θέμα (2015, 14 Ιουλίου). Πού το πήγαινε ο Βαρουφάκης με τη δραχμή; Ανακτήθηκε από: <https://www.protothema.gr/politics/article/492879/to-shedio-varoufaki-gia-ti-drahmi/> (Προσπελάστηκε: 19/5/2022).
- Ριζάς, Σ. (2018). *Κωνσταντίνος Καραμανλής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σημίτης, Κ. (2016). *Υπάρχει λύση; Συζήτηση με το Γιάννη Πρετεντέρη*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Στεφάτος, Ι. (2015, 15 Ιουνίου). Τα υπέρ και τα κατά της δραχμής. Ανακτήθηκε από: <https://www.ithesis.gr/oikonomia/ta-yper-kai-ta-kata-ths-draxmhs/> (Προσπελάστηκε: 21/5/2022).
- Στούπας, Κ. (2016, 5 Μαΐου). Το λόμπι της δραχμής επανέρχεται... Ανακτήθηκε από: https://www.logiastarata.gr/2016/05/blog-post_64-26.html (Προσπελάστηκε: 19/5/2022).
- Το ΒΗΜΑ Team (2015, 27 Ιουλίου) Το μανιφέστο της δραχμής του Π. Λαφαζάνη. Ανακτήθηκε από: <https://www.tovima.gr/2015/07/27/politics/to-manifesto-tis-draxmis-toy-p-lafazani/> (Προσπελάστηκε: 23/5/2022).
- Φύλης, Γ. (2011, 11 Νοεμβρίου). Επιστροφή στη δραχμή ίσον επιστροφή στην εποχή... της πέτρας. Ανακτήθηκε από: <https://www.defence-point.gr/news> (Προσπελάστηκε: 24/5/2022).

Στα αγγλικά

- Beaton, R. (2020). *Greece: Biography of a Modern Nation*. London: Penguin Books Ltd.
- Diamandouros, N. (1994). *Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece*. Madrid: Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones.
- Dhingra, S., Fry, E., Hale, S. & Jia, N. (2022, June 22,). *The Big Brexit, an assessment of the scale of change to come from Brexit* (Report). London: The Resolution Foundation Think Tank. Ανακτήθηκε από: https://www.resolutionfoundation.org/app/uploads/2022/06/The-Big-Brexit_.pdf (Προσπελάστηκε: 20/5/2022).
- Helmore, E. (2019, April 23). Trump makes U-turn to support Harley-Davidson as profits fall amid tariff war. *The Guardian*. Ανακτήθηκε από: <https://www.theguardian.com/us-news/2019/apr/23/trump-harley-davidson-eu-tariffs-trade> (Προσπελάστηκε: 22/5/2022).
- Iordanoglou, C. & Matsaganis, M. (2017, August). Why Grexit cannot save Greece (but staying in the Euro area might). Ανακτήθηκε από: <https://aei.pitt.edu/93620/1/LEQSPaper123.pdf> (Προσπελάστηκε: 28/5/2022).

- Lapavistas, C. (2012). *Crisis in the Eurozone*. London: Verso Books.
- Monteagle, S. (2021). *Gifted Greeks: The Enigma of Andreas Papandreou*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Jones, C. (2019, September 30). Trump's Tariffs Have Wiped \$1.4 Billion Off of Harley-Davidson's Market Cap. *Forbes*. Ανακτήθηκε από: <https://www.forbes.com/sites/chuckjones/2019/09/30/trumps-tariffs-have-wiped-14-billion-off-of-harley-davidsons-market-cap/?sh=29a4d52b5221> (Προσπελάστηκε: 30/5/2022).
- Rattner, N. (2021, January 13). Trump's election lies were among his most popular tweets. Ανακτήθηκε από: <https://www.cnn.com/2021/01/13/trump-tweets-legacy-of-lies-misinformation-distrust.html> (Προσπελάστηκε: 30/5/2022).
- Strain, M. (2015, July 13). Why Greece should leave the euro zone. *The Washington Post*. Ανακτήθηκε από: <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2015/07/13/why-greece-should-leave-the-euro-zone/> (Προσπελάστηκε: 29/5/2022).
- Triandafyllidou, A., Kouki, H. & Gropas, R. (Eds) (2013). *The Greek Crisis and European Modernity*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Στα γαλλικά

- Audureau, W. (2017, 30 janvier). Qu'est-ce que le « dégauchisme » de Jean-Luc Mélenchon ? *Le Monde*. Ανακτήθηκε από: https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2017/01/30/qu-est-ce-que-le-degauchisme-de-jean-luc-melenchon_5071725_4355770.html (Προσπελάστηκε: 17/5/2022).
- Bastien, J. (2022, 20 avril). VIDÉO "C'est pas Gérard Majax ce soir" : Emmanuel Macron surprend Marine Le Pen avec une formule bien sentie. Ανακτήθηκε από: https://www.gala.fr/l_actu/news_de_stars/video-cest-pas-gerard-majax-ce-soir-emmanuel-macron-surprend-marine-le-pen-avec-une-formule-bien-sentie_492028 (Προσπελάστηκε: 28/5/2022).
- Bloudanis, N. (2012). *Histoire de la Grèce moderne 1828-2012: Mythes et réalités*. Paris: L'Harmattan.
- Dalègre, J. (Direction), Lemaire, F., Poinssot, A., Vidal-Naquet, M., Palheta, U., Pitsos, N., Podetti, I., Adonis, A., Bara, A., Gouzi, V. & Calapodis, M. (2013). *Regards sur la « crise » grecque*. Paris: L'Harmattan.
- David, G. & Lhomme, F. (2016). *Un président ne devrait pas dire ça...* Paris: Stock.
- Dimou, N. (2016). *Le malheur d'être grec*. Paris: Editions Payot & Rivages.
- Duhamel, A. (2015). *Une histoire personnelle de la Ve République*. Paris: Éditeur Points.
- Duhamel, A. (2017, 20 septembre). La prise de pouvoir de Jean-Luc Mélenchon. Ανακτήθηκε από: <https://www.liberation.fr/debats/2017/09/20/la-prise-de-pouvoir->

de-jean-luc-melenchon_1597708/ (Προσπελάστηκε: 1/6/2022).

Le Figaro (2022, 31 mai). Iles de la mer Égée: Macron soutient la Grèce face à la Turquie. Ανακτήθηκε από: <https://www.lefigaro.fr/flash-actu/iles-de-la-mer-egée-macron-soutient-la-grèce-face-a-la-turquie-20220531> (Προσπελάστηκε: 1/6/2022).

Petillon, C., Viennot, M. & Latrive, F. (2015, 27 juillet). Tout comprendre sur la dette grecque en six étapes. Ανακτήθηκε από: <https://www.radiofrance.fr/franceculture/tout-comprendre-sur-la-dette-grecque-en-six-etapes-7852100> (Προσπελάστηκε: 3/6/2022).

Villemot, D. (2015, 6 juillet). Pourquoi la Grèce doit rester dans la zone euro. Ανακτήθηκε από: <https://www.marianne.net/agora/tribunes-libres/pourquoi-la-grèce-doit-rester-dans-la-zone-euro> (Προσπελάστηκε: 3/6/2022).

Abstract

Greek populism is a topic of great resonance, both at the academic level as well as for the average voter and ordinary citizen, who decides each time who will be the next prime minister and what the parliamentary majority will be. This thinking leads to a presentation in which Greek populism is considered as a political phenomenon particularly important for the present and the future of the country and which significantly affects electoral behavior.

The explanation of modern populism in Greece could begin with the so-called Greek *dégagisme*. This is a country in which from 2007 to 2022 practically all parliamentary elections have been premature. No government has completed their four-year term. This could be viewed as a result of pressure being exerted on the government, whatever its political origin, and to such an extent that voting would seem inevitable before the due date of the law.

The second prime example of modern Greek populism could be the existence of the so-called drachma lobby. This is a significant Eurosceptic trend, whereby Greece should abandon the common European currency and return to the drachma.

It is particularly interesting that the drachma lobby is not confined to an exclusively political or ideological space. It cuts across Greek society and all political parties of both left and right. This alludes to the dichotomy, so aptly presented in the past by Nikiforos

Diamandouros, in the cultural dualism of replacing the traditional right versus left axis with another, one between east and west, between oriental ideas and practices, on the one hand, and the corresponding Western European ones, on the other hand.

Moreover, both modern Greek and international populism have a very important consequence. They form political rivalry based on a new dipole, beyond the traditional boundaries between right and left. Among the parties and candidates, there are those who can also, objectively, exercise power over parties and candidates who express their protest votes as well as a populist political agenda.

Finally, modern Greek populism will continue to evolve, following the course of history. Kyriakos Mitsotakis' statement to the US Congress in June 2022, according to whom, "Greece does not belong to the West, but Greece is the West" indicates the counter power which is now seeking to not only integrate the West but to identify the country with the West. By implementing Newton's third law of action and reaction, this will continue to plague the Greek political scene and society in the near future.

Ο Γεώργιος Τασιόπουλος (Georges Tassiopoulos) είναι Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών, εξειδικευμένος στα γαλλικά και ελληνικά πολιτικά κόμματα και σε θέματα γεωπολιτικής. Διδάσκει στο Παρίσι. Έχει κάνει παρουσιάσεις στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία και δημοσιεύσεις στις ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία, Αυστραλία, Γαλλία, Φιλανδία και Νότια Κορέα. Είναι μέλος της γαλλικής εταιρείας Διδασκτόρων και, παλαιότερα, υπήρξε μέλος της γαλλικής και της βρετανικής εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης.

Η Κριτική Θεωρία έναντι της πολιτιστικής βιομηχανίας και της μαζικής κουλτούρας

Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα

Περίληψη

Το παρόν άρθρο συνιστά μια προσπάθεια προσέγγισης της Κριτικής Θεωρίας, την οποία εισηγήθηκε η Σχολή της Φρανκφούρτης. Απώτερος σκοπός είναι η αποσαφήνιση των χαρακτηριστικών της Κριτικής Θεωρίας, η οποία αντιτίθεται στη μαζική κουλτούρα και την αντίστοιχη πολιτιστική βιομηχανία. Η πρώτη ενότητα διατρέχει τη Σχολή της Φρανκφούρτης και τη θεωρητική της προσέγγιση στα ανωτέρω ζητήματα. Η δεύτερη ενότητα ασχολείται ειδικότερα με την Κριτική Θεωρία, η οποία αναπτύχθηκε ως εργαλείο της Σχολής, και η τρίτη ενότητα εξετάζει την πολιτιστική βιομηχανία και τη μαζική κουλτούρα, τις οποίες προσπάθησαν να μελετήσουν οι στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Εισαγωγή

Ανάμεσα στους θεωρητικούς της Σχολής της Φρανκφούρτης επικρατεί ευρύτερα η άποψη πως η πολιτιστική βιομηχανία και η μαζική κουλτούρα δημιουργήθηκαν με πρωταρχικό στόχο τον έλεγχο και τη χειραγωγή των ατόμων και των

ανθρώπων συνειδήσεων. Έτσι, οι θιασώτες αυτής ακριβώς της θεωρητικής προσέγγισης αποπειρώνται να αναζητήσουν την αλήθεια για την ερμηνεία του φαινομένου της πολιτιστικής βιομηχανίας αξιοποιώντας ως ερμηνευτικό εργαλείο τη μαρξιστική θεωρία.

Η Βιομηχανική Επανάσταση, με αφετηρία την Αγγλία, οδήγησε με σταδιακό τρόπο στην εκβιομηχάνιση, στην αστικοποίηση και στον εκδημοκρατισμό της Δύσης, κυρίως από τις αρχές του 19ου αιώνα, με την πρόκληση της γιγάντωσης της πολιτιστικής βιομηχανίας. Αυτή δέχτηκε σωρεία επικρίσεων από τους συντηρητικούς, αλλά και από διανοούμενους της αριστεράς. Πυρήνα της κριτικής σκέψης και προσέγγισής τους αποτελούν οι απόψεις των στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης. Η έννοια της πολιτιστικής βιομηχανίας χρησιμοποιείται το 1947 από τους δύο σπουδαιότερους εκπροσώπους της Σχολής, τον Horkheimer και τον Adorno, στην προσπάθεια περιγραφής της βιομηχανίας για την παραγωγή της μαζικής κουλτούρας.

Η Σχολή της Φρανκφούρτης

Η Σχολή της Φρανκφούρτης συνδέθηκε με την ίδρυση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης και με τη γέννηση της Κριτικής Θεωρίας. Αυτού του είδους η θεωρητική προσέγγιση δέχτηκε την επίδραση της μαρξιστικής αντίληψης, βλέποντας την κοινωνία ως ένα όλον, στην προσπάθεια ερμηνείας των κοινωνικών γεγονότων. Άσκησε κριτική σε διάφορες παραδοσιακές θεωρίες, όπως ο θετικισμός και η ερμηνευτική, υποστηρίζοντας πως το σύνολο των κοινωνικών γεγονότων δέχεται αλλαγές, καθώς αποτελεί προϊόν της δραστηριότητας των ανθρώπων (Σαρίκας, 1984: 10).

Έτσι, η Σχολή δημιουργήθηκε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, όταν ο αυταρχισμός, η αγριότητα, οι ιδεολογικές αντιλήψεις και η πολιτική σκληρότητα αποτελούσαν γνωρίσματα της Ευρώπης λόγω των δυσκολιών που έφερε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Η εδραίωση της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Ρωσία, η άνοδος των ολοκληρωτικών κομμάτων της ακροδεξιάς στην Ευρώπη και η καταστροφική οικονομική κρίση του 1929 αποτέλεσαν σημαντικά συστατικά στοιχεία. Το απαισιόδοξο κλίμα και ο μαρασμός έκανε ολόκληρο τον κόσμο να φαίνεται πως τρέφεται με τις ανθρώπινες σάρκες, αποτελώντας το πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκε η Κριτική Θεωρία (Craib, 2011: 304).

Αναζητώντας, λοιπόν, την αλήθεια που κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα, οι στοχαστές της Σχολής εντοπίζουν ότι, στο πλαίσιο της εναγώνιας προσπάθειας των ανθρώπων που κατέχουν εξουσία και ιδιοκτησία να διατηρήσουν τα προνόμιά τους, η κάθε μορφή τέχνης γίνεται «business» (Σαρίκας, 1984: 70). Εμφανίζεται, έτσι,

η έννοια της πολιτιστικής βιομηχανίας, της οποίας τα προϊόντα επιβάλλονται με τη βοήθεια των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων και ο απώτερος στόχος της κατανάλωσής τους είναι ο έλεγχος της ανθρώπινης συνείδησης (Σαρίκας, 1984: 18). Ο πολιτισμός, λοιπόν, και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αποτελούν νέες μορφές κοινωνικού ελέγχου πλήρως αποδεκτές από τη νεομορφούμενη καπιταλιστική κοινωνία, η οποία μέσω αυτών εξασφαλίζει τελικά την αναπαραγωγή της (Φιοραβάντες, 1994: 15-16).

Η αναζήτηση της αλήθειας για την ερμηνεία αυτού του φαινομένου οδηγεί στην διατύπωση πως ο άνθρωπος προσπαθεί να διατηρήσει τα προνόμια, την ιδιοκτησία και την εξουσία του και μετατρέπει την τέχνη σε business (Σαρίκας, 1984: 70). Η εμφάνιση της πολιτιστικής βιομηχανίας συντελείται όπου γίνεται η επιβολή των προϊόντων μέσα από σύγχρονα τεχνολογικά μέσα και στοχεύει στη διαχείριση των ανθρώπινων συνειδήσεων (Σαρίκας, 1984: 18).

Η Κριτική Θεωρία

Η Κριτική Θεωρία συνιστά ένα είδος επιθετικού, κριτικού σχολιασμού για τη φιλοσοφική παράδοση της νεωτερικής αντίληψης της κοινωνίας και των κυρίαρχων φιλοσοφικών θεωρήσεων της περιόδου. Ακόμα, αποτελεί μια μορφή αυστηρής κριτικής επεξήγησης του καπιταλιστικού κοινωνικού συνόλου και του Διαφωτισμού. Το πρώτο, κατά τους διανοούμενους της Σχολής, είχε καταστραφεί εξαιτίας των ιδεών και των αξιών του δεύτερου. Όπως υποστηρίζει ο Marcuse, το καπιταλιστικό μοντέλο κυριαρχίας έχει χαρακτηρίσει το νεωτερικό κοινωνικό σύνολο ως μια μορφή παρενέργειας του διαφωτιστικού κινήματος (Jay, 2009: 41).

Στις απόψεις της Σχολής διαφαίνεται η επιρροή του έργου του Καρλ Μαρξ και το κυριότερο θέμα ενασχόλησής του κατά τη νεανική του περίοδο, το οποίο είναι η δράση της εγγελιανής θεωρητικής προσέγγισης και η έννοια της αλλοτριώσης. Βασισμένοι στον πρώτο τόμο του έργου του Μαρξ *Το Κεφάλαιο*, οι στοχαστές της Σχολής προχώρησαν, αναβαθμίζοντας τη σκέψη του, υποστηρίζοντας ότι έννοιες όπως το χρήμα, η αξία, η ανταλλαγή και ο φετιχισμός του εμπορεύματος αναφέρονται όχι μόνο στην οικονομία, αλλά και στο σύνολο των ανθρώπινων σχέσεων που έχουν επίδραση στο κοινωνικό σύνολο (Craib, 2011: 300).

Έτσι, η κοινωνία συνιστά ένα δημιούργημα των ανθρώπων και μέσα από τον καπιταλισμό έχει καταφέρει να κυριαρχήσει στο άτομο, μεταβάλλοντας τη φύση του, αλλοτριώνοντάς το και κάνοντάς το δημιούργημά της. Αυτού του είδους η αντίφαση της κοινότητας που προσδιορίζεται ως δημιούργημα του ανθρώπου, ενώ είναι είδος αυτόνομου οργανισμού, αποτέλεσε για τον Horkheimer κεντρικό σημείο για την Κριτική Θεωρία. Στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, δημιούργημα που

προέκυψε από τη συνεργασία του Horkheimer με τον Adorno, χρησιμοποιήθηκε η *Οδύσσεια*, το έπος του Ομήρου, ως σημείο αναφοράς με στόχο την αναπαράσταση της προσπάθειας του ανθρώπου να υπερνικήσει κάθε εμπόδιο, επιδιώκοντας την επιβολή της κυριαρχίας του και περνώντας από κάθε πρωτόγονο ένστικτο στην έλλογη σχέση με το φυσικό περιβάλλον και κάθε μέλος της κοινωνίας. Η διαδικασία υπέρβασης των εμποδίων στοχεύει στο να κατευθυνθούν τα άτομα πλησίον της κατάκτησης της κυριαρχίας του εαυτού τους, στη βελτίωση της ταυτότητάς τους και στην ολοκλήρωση του εγώ τους (Jay, 2009: 41).

Ο Horkheimer στο έργο του *Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία* υποστήριξε πως η κριτική θεωρητική προσέγγιση συντίθεται ως μορφή λόγου στη βάση της παραδοσιακής Κριτικής Θεωρίας, ενώ ταυτόχρονα έχει σημαντικές διαφορές με αυτήν. Έτσι, αναφέρεται στην εποχή του Ντεκάρτ και σε επόμενες χρονικές περιόδους, όταν η Φιλοσοφία και οι επιστήμες της νεωτερικής εποχής είχαν αρχίσει να διαχειρίζονται προβλήματα αναφορικά με την αντικειμενικότητα και την αφαιρετικότητά τους· κατά συνέπεια είχαν αποκοπεί από την πραγματικότητα της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, η θεωρητική προσέγγιση της Σχολής κατάφερε να δημιουργήσει μια συστηματική κριτική για την παραδοσιακή κοινωνία με την αξιοποίηση των ερευνητικών κλάδων του κοινωνικού επιστημονικού πεδίου, της κοινωνικής και της μαρξιστικής πολιτικής οικονομικής θεώρησης, με σκοπό να συμβάλει στη δημιουργία ενός διαφορετικού τύπου κοινωνίας, ως αντικαταστάτη του καπιταλισμού, εξαλείφοντας κάθε συστηματική μορφή φασισμού (Jay, 2009: 41).

Οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη και στο πλέγμα της νεωτερικής κοινωνίας, του ιδιωτικού αλλά και του δημόσιου επιπέδου, χαρακτηρίζονται ως εμπορευματικές, βασισμένες στις ανταλλακτικές αξίες. Έδωσαν έμφαση στο γεγονός πως η μεταβολή του καπιταλισμού σε μονοπωλιακό καθεστώς και η εξέλιξη της νέας βιομηχανικής μορφής του κράτους με την τεχνολογική πρόοδο, την επικράτηση των μεγάλων επιχειρήσεων και την ανοδική επίδραση των μέσων μαζικής επικοινωνίας μετέβαλαν την κοινωνία σε μια γραφειοκρατική, ολοκληρωτική, κατευθυνόμενη οικονομία, η οποία επέδρασε στο σύνολο των δημοκρατικών θεσμών και διάβρωσε την ηθική των ατόμων (Craib, 2011: 290-291).

Για τους Adorno και Horkheimer, ο Λόγος του Διαφωτισμού μέσα από τη βιομηχανία της κουλτούρας της νεωτερικής κοινωνίας δεν αποτέλεσε μέσο για την ανακάλυψη της αλήθειας, της χειραφέτησης και ελευθερίας, αλλά μετατράπηκε σε είδος εργαλείου για επιβολή και κυριαρχία. Όπως υποστηρίζουν στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, «ένας ολόκληρος κόσμος περνά μέσα από το φίλτρο της πολιτιστικής βιομηχανίας [...] που καθορίζει μέσω των απαγορεύσεων θετικά την ίδια της τη γλώσσα, με το συντακτικό και το λεξιλόγιό της». Έτσι, ο Λόγος στην κοινωνία του

καπιταλισμού καταλήγει να καθίσταται εργαλειακός και να αξιοποιείται ως μέσο χειραγώγησης της σκέψης (Adorno & Horkheimer, 1996: 210).

Μαζική κουλτούρα και πολιτιστική βιομηχανία

Η πολιτιστική βιομηχανία και η μαζική κουλτούρα είναι όροι άρρηκτα συνυφασμένοι μεταξύ τους. Το σύνολο των προϊόντων της μαζικής κουλτούρας δεν συνιστά λαϊκή τέχνη, καθώς είναι προϊόντα βιομηχανικά και δεν συνιστούν είδος πολιτισμικού αγαθού και πνευματικό στοιχείο. Για τους στοχαστές αποτελούν είδος τυποποιημένων προϊόντων, τα οποία οδηγούν στην αναπαραγωγή στερεοτύπων, αποκλείοντας κάθε νέο προϊόν μιας πρωτότυπης ιδέας (Σαρίκας, 1984: 75).

Οι στοχαστές της Σχολής είχαν βιώσει τη μαζική κουλτούρα που είχαν επιβάλει οι ναζιστές στην Ευρώπη αλλά και τη συστηματική χειραγώγηση των ιδεολογιών της λαϊκής μάζας στην Αμερική. Έτσι, είναι μάρτυρες των δύο διακριτών μορφών για το θεμελιακό, πολιτικό και πολιτισμικό φαινόμενο, τον ολοκληρωτισμό (Πασχαλίδης, 2002: 98). Αυτό το γεγονός θα τους οδηγήσει στη μελέτη του φαινομένου της πολιτιστικής βιομηχανίας, η οποία μεγιστοποιήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο και κατά τις πρώτες δύο μεταπολεμικές δεκαετίες του 20ού αιώνα εξαιτίας της διάδοσης κάθε μέσου μαζικής επικοινωνίας, της ωρίμανσης του δημοκρατικού πολιτεύματος και της μεταλαμπάδευσης της παιδείας. Οι θεωρητικοί της Σχολής προσδιορίζουν τη βιομηχανία της κουλτούρας ως θεσμό πολιτισμικής παραγωγής που οργανώνεται στη βάση του βιομηχανικού προτύπου, λειτουργώντας με οικονομικά κριτήρια (Σαρίκας, 1984).

Στη συνέχεια, η πολιτιστική βιομηχανία αξιοποιεί το σύνολο των μέσων και της ισχύος, με στόχο να πείθει τους ανθρώπους πως η μοναδική ανάγκη που χρειάζεται να καλύπτουν κατά τον ελεύθερο χρόνο τους είναι αυτή της διασκέδασης, προσανατολίζοντάς τους στην κατανάλωση ποικιλίας από προϊόντα που ανήκουν στη μαζική κουλτούρα. Στόχος της πολιτιστικής βιομηχανίας είναι η προσφορά και η κατανάλωση προϊόντων που απομακρύνουν τα άτομα από την άσκηση κριτικής και αμφισβήτησης. Αυτά μπορεί να «υπόσχονται» φυγή από τον πραγματικό κόσμο, ωστόσο προχωρούν στην ενσωμάτωση του υποκειμένου σε αυτήν, ματαιώνοντας τις επιθυμίες τους μέσω της εξαπάτησής τους (Πασχαλίδης & Χαμπούρη-Ιωαννίδου, 2002).

Στον αντίποδα της μαζικής κουλτούρας βρίσκεται η Τέχνη, η οποία χαρακτηρίζεται από αυτονομία και δεν επηρεάζεται από κάθε οικονομική σκοπιμότητα. Η άντληση του υλικού της συντελείται από τον ρεαλιστικό κόσμο, όπου ταυτοχρόνως «τον αρνείται, διότι τον παρουσιάζει μ' έναν μη συμβατικό τρόπο» (Σαρίκας, 1984: 14). Έτσι, λειτουργεί ως είδος καταφυγίου με στόχο τη φυγή από τη σκληρότητα του πραγματικού κόσμου. Κάθε έργο τέχνης αποτελεί ένα είδος μέσου για ελεύθερη

έκφραση που πρέπει να έχει το υποκείμενο, το μέσο για την έκφραση της κριτικής σκέψης του. Αυτά μπορεί να προσφέρουν κάθε ερέθισμα για προβληματισμό, δημιουργώντας ερωτηματικά, αμφισβητώντας το κατεστημένο, αναζητώντας απάντηση σε κάθε ερώτημα (Πασχαλίδης & Χαμπούρη-Ιωαννίδου, 2002).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η Σχολή της Φρανκφούρτης δημιούργησε τη δική της ερμηνευτική προσέγγιση, τη λεγόμενη Κριτική Θεωρία. Οι στοχαστές της Σχολής, ο Adorno, ο Horkheimer, ο Marcuse και άλλοι, προσπάθησαν να επικεντρωθούν σε σημεία όπως η χρησιμοποίηση του εργαλειακού λόγου, η πολιτιστική βιομηχανία και η μαζική κουλτούρα. Οι φιλόσοφοι άσκησαν δριμεία κριτική στην καπιταλιστική κοινωνία του νεωτερισμού μέσω ακριβώς της Κριτικής Θεωρίας.

Η Κριτική Θεωρία συνιστά, λοιπόν, σπουδαίο εννοιολογικό εργαλείο για την αλλαγή της κοινωνίας και εν γένει του τρόπου σκέψης των ανθρώπων. Θέτει μείζονα θέματα όπως η εργαλειοποίηση του λόγου, η οποία οδηγεί αναπόδραστα στη χειραγώγηση των μελών της κοινωνίας. Η πολιτιστική βιομηχανία καθιερώνει τη μαζική κουλτούρα, διαμορφώνοντας μια κοινωνία που ετεροκατευθύνεται από τα μέλη που κυριαρχούν σε αυτήν ιδεολογικά ή αξιακά και ασκούν παντοιοτρόπως εξουσία. Προτείνει διαφορετικές προσεγγίσεις για την αλλαγή της καπιταλιστικής κοινωνίας, ώστε οι άνθρωποι να μπορούν να σκέπτονται ελεύθερα και αδέσμευτα, να αναπτύσσουν την κριτική τους ικανότητα και να μη χειραγωγούνται.

Βιβλιογραφία

- Adorno, Th. & Horkheimer, M. (1984). «Η βιομηχανία της κουλτούρας: Ο Διαφωτισμός ως εξαπάτηση των μαζών». Στο: Αντόρνο, Τ. & Λόβενταλ, Λ. κ.ά, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα* (σσ. 69-122). Μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον.
- Adorno, Th. & Horkheimer, M. (1996). *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Νήσος.
- Craib, I. (2011). *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. Επιμ. Π. Ε. Λέκκας. Αθήνα: Τόπος.
- Jay, M. (2009). *Η Διαλεκτική Φαντασία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πασχαλίδης, Γρ. & Χαμπούρη-Ιωαννίδου, Αικ. (2002). *Οι διαστάσεις των πολιτιστικών φαινομένων*. Τόμος Α': *Εισαγωγή στον Πολιτισμό*. Πάτρα: Ε.Α.Π.

- Σαρίκας, Ζ. (1984) «Εισαγωγή» στο: Αντόρνο, Τ. & Λόβενταλ, Λ. κ.ά, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα* (σσ. 9-25). Μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον.
- Φιοραβάντες, Β. (1994). *Κριτική θεωρία και άνθρωπος*. Αθήνα: Παπαζήση

Abstract

This article is an attempt to approach the Critical Theory created by the Frankfurt School. Its ultimate goal is to clarify the characteristics of the Critical Theory that oppose to the mass culture and the cultural industry. The first section refers to the Frankfurt School and its theoretical approach. The second section analyses the Critical Theory and its characteristics. Finally, the third section refers to the cultural industry and the mass culture as realised by the School of Frankfurt philosophers.

Η **Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα** είναι υποψήφια Διδάκτωρ στη Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών στο ΕΜΠ. Αποφοίτησε από τη Σχολή Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Είναι κάτοχος MA Design: Graphic Design από το University of East London και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στη Μουσειολογία – Διαχείριση Πολιτισμού από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Εργάζεται ως graphic designer.

Ισχύς και Απόφαση, το φιλοσοφικό «δόγμα» του Παναγιώτη Κονδύλη: Μια φιλοσοφική «κατάδυση» στον στοχασμό του

Γιώργος Δρίτσας

Περίληψη

Είναι γεγονός ότι κάθε θεωρία που συνοδεύει στενά ή όχι μια κοσμοαντίληψη, δηλαδή έναν δεδομένο τρόπο θέασης του παρόντος κόσμου, έχει μια συγκεκριμένη πορεία μέσα στην ιστορία ενός εξίσου δεδομένου πολιτισμικού επιστεγάσματος και της συλλογικής κοινωνικής ζωής, η οποία δομείται με βάση αυτό. Πολλές φορές δε, εναλλάσσονται διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις εντός μιας κοινωνίας. Αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, βέβαια, δίχως τις ανάλογες εναλλαγές ισχύος και μεταβολής των μέχρι τούδε ισορροπιών μεταξύ της παλιάς και της νέας κοσμοαντίληψης, οι οποίες εντέλει συγκρούονται μεταξύ τους. Αντιλαμβανόμενος τη συνθήκη αυτήν, ο Παναγιώτης Κονδύλης προσπάθησε να δομήσει ένα φιλοσοφικό «δόγμα», με το οποίο επιδίωξε να επεξηγήσει το ζήτημα αυτό μέσα στο βασικό του θεωρητικό έργο *Ισχύς και Απόφαση*. Παρακάτω, στο παρόν πόνημα, θα προσπαθήσουμε να επεξηγήσουμε τη βασική του αντίληψη πάνω στη δόμηση και τη σύγκρουση των διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων εντός ενός δεδομένου πολιτισμικού πλαισίου.

Προλογικό σημείωμα

Ο Παναγιώτης Κονδύλης είναι, ίσως, μια από τις πιο σημαντικές και διεθνώς αναγνωρισμένες μορφές του ελληνικού φιλοσοφικού λόγου των τελευταίων δεκαετιών. Η εμβέλεια της σκέψης και της δράσης του δεν περιορίστηκε μόνο στην Ελλάδα, αλλά επεκτάθηκε και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως η Γερμανία, όπου και πέρασε πολλά χρόνια της ζωής του, σπουδάζοντας κοντά σε μεγάλους πανεπιστημιακούς και διανοητές, όπως ο Reinhart Koselleck. Έτσι, δεν αναφερόμαστε σε έναν απλώς μορφωμένο και καλλιεργημένο άνθρωπο, αλλά σε μια καθαρά φιλοσοφική και πολιτικοστοχαστική μορφή.

Έχοντας επιρροές από Weber και Nietzsche, δεν δίστασε μέσα στο έργο του να αναπτύξει μια καυστική και ακραιφνώς πολεμική κριτική απέναντι σε όλες τις θεωρίες και τις αντιλήψεις, εντασσόμενος στη ριζοσπαστική παράδοση ενός αποστασιοποιημένου «μηδενισμού» (Κουτσουνρέλης, 1999: 529-530) που αναγνωρίζει, όμως, τη συχνά πολιτικοκοινωνική αναγκαιότητα των διάφορων «ψευδαισθήσεων» (Μερτίκας, 2014: 85). Ο ίδιος, μάλιστα, υποστήριζε την ύπαρξη ενός πολεμικού σύμπαντος ιδεών μέσα στον ίδιο τον δυτικό πολιτισμό, αλλά και σε κάθε πολιτισμό, όπου οι διαφορετικές Κοσμοαντιλήψεις «μάχονται» η μια την άλλη για την κυριαρχία τους στο κοινωνικό Γίγνεσθαι. Αυτή η αντίληψη δεν αποτελεί μια –απλώς– πολιτική ανάλυση ούτε μια απλή κοινωνιολογική παρατήρηση, αλλά, αντιθέτως, συνιστά μια «Κοινωνική Οντολογία» της ανθρώπινης πράξης και, ως τέτοια, απέχει από εξωραϊσμούς υπό το πρίσμα της μιας ή της άλλης κατεύθυνσης ή ιδεολογίας.

Στην παρούσα μελέτη, θα γίνει προσπάθεια να αναλυθεί η θεώρηση του Κονδύλη που στηρίζεται σε αυτήν του τη θέση, η οποία εν ολίγοις περιγράφηκε παραπάνω και όπως αυτή εκτίθεται στο κύριο φιλοσοφικό και θεωρητικό του δοκίμιο *Ισχύς και Απόφαση*. Για την καλύτερη κατανόηση του φιλοσοφικού προτάγματος του Κονδύλη, θα παρουσιαστεί συνοπτικά, κατά πρώτον, η σημασία της «Ισχύος» και της «Απόφασης», ως βασικών εννοιών στο έργο του, και, κατά δεύτερον, η σημασία τους για τον σχηματισμό των Κοσμοαντιλήψεων, οι οποίες αναπτύσσουν μεταξύ τους μια αντιθετική σχέση.

«Ισχύς και Απόφαση»

Ξεκινώντας την ανάλυση, κατά τον φιλόσοφο, τα πάντα μορφοποιούνται από την Ισχύ. Αυτή έχει μεγάλη σημασία, πέρα από τον καθαρά πρωτογενή της ρόλο στον φυσικό κόσμο, και στον σχηματισμό των ιδεών. Όμως, προτού κάνουμε αναφορά στον τρόπο σχηματισμού των Κοσμοαντιλήψεων, με βάση αυτήν, πρέπει να

αναλύσουμε τη σημασία καθώς και την έννοια της Απόφασης.

Κατά τον Κονδύλη, λοιπόν, η Απόφαση αποτελεί μια βουλευτική «πράξη ή διαδικασία αποκοπής ή αποχωρισμού», μέσα από την οποία γεννιέται μια Κοσμοεικόνα, η οποία μπορεί να μας προσφέρει την «ικανότητα προσανατολισμού» που είναι αναγκαία για την Αυτοσυντήρησή μας μέσα στην «άναρχη» Φύση (Κονδύλης, 2012: 23). Αυτοσυντήρηση σημαίνει, επομένως, πως το έμβιο ον, και δη ο άνθρωπος, μόνο μέσω αυτής της διαδικασίας ερμηνείας των όσων το(ν) περιβάλλουν, αποφασίζει να απαγκιστρωθεί από τα δεσμά της Φύσης και κινείται, πλέον, ως Ημιανεξάρτητο Ενεργούμενο μέσα στον Κόσμο που το(ν) εμπεριέχει, μέχρι να το(ν) καταβάλει η μοίρα και ο χρόνος.

Πριν από την Απόφαση το οποιοδήποτε υποκείμενο δεν μπορεί να δομήσει το *a priori* «όλον του Κόσμου», ο οποίος απλώς υπάρχει από μόνος του ως ένα άθροισμα αισθητηριακών εντυπώσεων, ροπών, διάφορων τύπων κινήσεων και υλικών πραγμάτων ή φαινομένων. Μόνο με την Απόφαση, ως αξίωμα ισχύος και ενεργού καθορισμού του Κόσμου, το ανθρώπινο ον μπορεί να δημιουργήσει κάτι συνεκτικό και οργανωμένο, το οποίο πριν απλώς υπήρχε στα «σπάργανα» της σκέψης του, όπως υπάρχει σε πιο ασχημάτιστες μορφές και σε πολλά από τα υπόλοιπα έμβια όντα.

Έτσι, είναι γεγονός κατά τον Κονδύλη ότι μόνο η Απόφαση, ως αξίωμα ισχύος και ως αποχωρισμός από το φυσικό περιβάλλον, δηλαδή ως μια «αδέσμευτη» ενεργητική κατάσταση και ερμηνεία του Κόσμου από το ανθρώπινο ον, μπορεί να δημιουργήσει πολλαπλούς κόσμους και να στοιχειοθετήσει μια δημιουργική γενεαλογία για τον σχηματισμό αξιών και αντιλήψεων (Κονδύλης, 2012: 68-69).

Συνεχίζοντας, η τέλεση της Πράξης της Απόφασης προϋποθέτει μια προαπαιτούμενη αυτο-καθυπόταξη και τάξη, πέρα από μια «σύντμηση και κατάτμηση», «αφομοίωση και αποβολή», ή τέλος «συναίρεση και διαίρεση». Είναι απαραίτητη, συνεπώς, μια αφοσίωση και σταθερότητα από πλευράς υποκειμένου στον Κόσμο που έπλασε – έναν κόσμο που συλλαμβάνει και προσπαθεί να πλάσει με βάση την Κοσμοεικόνα στην οποία πιστεύει.

Λόγω αυτού, η Απόφαση, ως μια Πράξη και αξίωση Ισχύος, δεν μπορεί να οριστεί ως κάτι «αντικειμενικό», παρότι η «κοσμοθεωρητική κατασκευή» είναι μέρος της «πραγματικότητας», και αυτό δεν οφείλεται σε οντολογικές διαπιστώσεις περί του «πραγματικού νοήματος» του Κόσμου, αλλά, αντιθέτως, στη διαπίστωση ότι υπάρχουν πολλές Κοσμοεικόνες, οπότε μία Κοσμοαντίληψη δεν είναι «ορθή ή μη ορθή», καθότι όλες βασίζονται σε κάποια ίχνη επαφής με την εξωτερική «πραγματικότητα», αλλά ταυτόχρονα ξεχωρίζουν από αυτήν, όπως και μεταξύ τους (Κονδύλης, 2012: 25-29).

Η «γνώση» αυτή του διευθετημένου Κόσμου ταυτίζεται, βέβαια, με τον προσανατολισμό των στόχων και την ταυτότητα των υποκειμένων που την επικαλούνται. Η «αντικειμενικότητα» της Κοσμοεικόνας αυτής, στην οποία πιστεύει το εκάστοτε υποκείμενο, καθίσταται γεγονός μόνο όταν αυτό θεωρεί ότι του προσφέρει «λύσεις» στην καθημερινότητα που αυτό δόμησε μονοσήμαντα μέσω αυτής. Οι λύσεις, βέβαια, δεν αφορούν απαραίτητα σε καθημερινά προβλήματα, καθώς σκοπός είναι κυρίως να δίνεται, μέσω αυτών, η δυνατότητα στο υποκείμενο να έχει μια ταυτότητα και προσανατολισμό.

Αυτό οδηγεί και στον προσδιορισμό του «εχθρού», ως αντιπάλου και ως αρνητή της ταυτότητας του υποκειμένου και των στόχων που θέτει αυτή στον προσδιορισμένο Κόσμο του, τον οποίο ο «εχθρός» αμφισβητεί. Είναι ο «εχθρός», μάλιστα, μια βασική παράμετρος κάθε Κοσμοαντίληψης που έχει υπάρξει ανά την ανθρωπινή ιστορία, ο οποίος, παρότι περιγράφεται με διάφορες λέξεις μειωτικού χαρακτήρα, διαφαίνεται σαν ένα καθοριστικό, αρνητικό, αλλά ταυτόχρονα αναγκαίο στοιχείο συσπείρωσης και διάπλασης της ταυτότητας του αντιτιθέμενου σε αυτόν υποκειμένου.

Το υποκείμενο περνάει σε αυτήν τη φάση προσδιορισμού του εχθρού, μέσα από μια τρομακτική υπαρξιακή πάλη, στον αγώνα του για την Αυτοσυντήρηση και τον Αυτοπροσδιορισμό του, όταν από την πρωταρχική ύλη του Κόσμου που πρωτοαντίκρισε στον σκληρό κόσμο της ανερμήνευτης «πραγματικότητας», περνάει στον Κόσμο ως διευθετημένο περιβάλλον. Πραγματοποιείται, έτσι, ένα πέρασμα από τον «προκαταρκτικό» στον «ολοκληρωμένο» Κόσμο, από τη «γυμνή» ύπαρξη στην ταυτότητα του υποκειμένου (Κονδύλης, 2012: 30-33, 36-37, 62-63· Κονδύλης, 2001: 28).

Έτσι, αυτός είναι και ο λόγος που η στρατευμένη θεωρία περί Απόφασης, ως ορθολογιστικής κατάστασης, πάσχει, αφού, όπως είχε καταγράψει ο Κονδύλης, αυτή η πίστη στον «Λόγο» και την «αλήθεια» του δεν θα μπορούσε να είναι τίποτα άλλο παρά μια Κοσμοεικόνα ανάμεσα στις άλλες – όπως, για παράδειγμα, αυτή ενός θρησκευόμενου.

Βέβαια, υπάρχουν χρονικές περίοδοι που η Αυτοσυντήρηση διατρέχει κινδύνους και, έτσι, καθίσταται επιτακτική μια μεγαλύτερη αυτοπειθάρχηση μέσω της αυτοπαρατήρησης και του αυτοελέγχου, ώστε οι μεμονωμένες Αποφάσεις να ενταχθούν σε μια περιεκτικότερη και θεμελιώδη Κοσμοθεωρητική Απόφαση, με την οποία ταυτίζονται οι επιμέρους ταυτότητες των υποκειμένων.

Κύριο γνώρισμα αυτής της θεμελιώδους Κοσμοθεωρητικής Απόφασης είναι η πλήρης «υπαρξιακή παρουσία» του ατόμου, που πρακτικά σημαίνει παρουσία όχι μόνο της ασυνείδητης ορμής και της πρωτογενούς Αυτοσυντήρησης, αλλά και της

συνείδησης και του λόγου ως συλλογιστικής διαδικασίας πλέον, ώστε να υπάρχει, πέρα από το ψυχορμητικό κομμάτι, και η περιπλοκότητα των μηχανισμών της εκλογίκευσης, μέσα, όμως, από τα νήματα της βούλησης.

Αυτού του είδους η Απόφαση, λόγω του ότι αφορά στην υπαρξιακή διάσταση του υποκειμένου, σε όλη την καθολικότητά του, καθορίζει την καθημερινότητά του σε μεγάλο βαθμό. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μέσω της βούλησης, μέσα στην οποία αρθρώνεται η ορμή της Αυτοσυντήρησης, ταυτόχρονα, επιτελούνται πλέον γνωστικές λειτουργίες και η γνώση προσλαμβάνεται μόνο ως «βουλομένη» γνώση, έχοντας δηλαδή δομημένα κίνητρα και σκοπούς ισχύος.

Σε αυτό το πλαίσιο, το όποιο «αντικείμενο» (δηλαδή εξωτερική «πραγματικότητα») υποτάσσεται στο εκάστοτε υποκείμενο με σκοπό την ερμηνευτική του διάπλαση από το τελευταίο. Το υποκείμενο, έτσι, συνδέει τη δραστηριότητά του όχι αποκλειστικά με τις περιορισμένες ατομικές δυνάμεις του, αλλά με «ανώτερες δυνάμεις», μέσα στη σύμπνοια που έχει με την πορεία του Κόσμου, την οποία τού εγγυάται η διευρυμένη αυτή Κοσμοεικόνα και με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται η Ισχύς του (Κονδύλης, 2012: 43-51, 54-60, *passim*).

Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε τρία είδη υποκειμένων με βάση τα όσα αναλύσαμε μέχρι τώρα: α) το γένος, β) την ομάδα και γ) το άτομο. Το γένος παρέχει τις αρχικές εκείνες υποδειγματικές μορφές Αποφάσεων και των συστημάτων λειτουργίας τους, ως δοκιμασμένα σύνολα, στον αρχικό και πρωταρχικό αγώνα δαμασμού της οργανικής και ανόργανης ύλης.

Οι ομάδες και τα άτομα, με βάση αυτά τα εφόδια, κινούνται στον πλασμένο από αυτούς Κόσμο, αλλά περιέχονται σε ταχύτερες καταστάσεις μεταβολής και αλλαγής του προσδιοριστικού πλαισίου «εχθρός-φίλος», με βάση τα όσα προκύπτουν από τη διαδικασία της Απόφασης. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μύθοι, οι θρησκείες και οι ιδεολογίες αποτελούν συλλογικές Κοσμοθεωρητικές Αποφάσεις (Κονδύλης, 2012: 65-66, 72-77, 108). Αφού εξετάσαμε τα παραπάνω, θα προχωρήσουμε σε μια πιο εμβριθή ανάλυση της θεωρίας αυτής του Κονδύλη, αυτήν τη φορά εντός του κοινωνικού πεδίου.

Η Ισχύς και η Απόφαση στο κοινωνικό, πνευματικό και κανονιστικό πεδίο

Μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, η Απόφαση, ως αξίωμα ισχύος, κατέχει έναν συγκεκριμένο ρόλο, τον οποίο και θα αναπτύξουμε. Πρόκειται για έναν ρόλο που βασίζεται στην καίρια θέση της ταυτότητας του υποκειμένου, η οποία, όπως είδαμε, συνταυτισμένη με τη γνώση και την «πίστη», διαμορφώνει τη στάση του απέναντι στον «αντικειμενικό» Κόσμο, τον οποίο θεωρητικά δομεί.

Από αυτό το γεγονός αιτιολογείται και η «αναπόδραστη» υφή της εχθρότητας προς οτιδήποτε αντιμάχεται την Κοσμοεικόνα του, μια κατάσταση που αποτελεί, εξάλλου, μια συμπληρωματική και αυτο-επιβεβαιωτική πρακτική της Κοσμοεικόνας αυτής (Κονδύλης, 2012: 84-86).

Γενικά, όμως, με βάση τις ευρείες κατηγορίες των Αποφάσεων, αρχίζει και διαμορφώνεται μια Θεμελιώδης Απόφαση, η οποία θεμελιώνει έναν κοινωνικό ιστό σχέσεων (δηλαδή ένα «σύστημα»), όπου το κάθε υποκείμενο μαθαίνει πώς να συμβιώνει μέσα σε ένα οργανωμένο πλαίσιο με άλλα υποκείμενα και να ικανοποιεί την ανάγκη του για Αυτοσυντήρηση μέσω συγκράτησης των ορμών του και μέσω υποχωρήσεων, οι οποίες βασίζονται σε κανονιστικά-ηθικά εποικοδομήματα και ιδεώδη.

Πιο συγκεκριμένα, το κοινωνικό σύνολο «υψώνεται» πάνω από τις ατομικές υπάρξεις και ομάδες ως η υπέρτατη αξία, την οποία πρέπει να προασπίσουν ή να θεραπεύσουν επικεντρώνοντας εκεί τις αξιώσεις ισχύος τους. Αυτές οι ομάδες και οι ατομικές υπάρξεις πρέπει να συμφωνήσουν σε ένα Κοσμοθεωρητικό «νόημα ζωής», με κοινούς στόχους, ώστε να καθοδηγήσουν προς τα εκεί τη συλλογική ορμή, προς την Αυτοσυντήρηση, όλων των μελών της κοινωνίας. Σε περίπτωση έλλειψης αυτού του νοήματος δεν μπορεί να δοθεί κάποιος σκοπός για τον οποίο θα μπορούσαν να θυσιάσουν τα μέλη της κοινωνίας (Κονδύλης, 2012: 90-92).

Όλα αυτά, βέβαια, υπό την προϋπόθεση ύπαρξης «δεσμευτικών κανονιστικών αρχών», ήτοι ηθικών-δεοντολογικών πλεγμάτων, οι οποίες, συντρέχοντας το «νόημα της ζωής», αποτελούν μια δεσμευτική και αξιακά ιδεατή πειθάρχηση για τις ομάδες και την κοινωνία εν συνόλω. Με αυτόν τον τρόπο, αποφεύγεται η διάλυση και η πολυδιάσπαση του κοινωνικού συνόλου σε, μεμονωμένες και ατομικιστικά προσδιορισμένες, «αυτόνομες βουλήσεις» (Κονδύλης, 2012: 95-97).

Αυτός είναι ο λόγος που πολλές φορές ένας οποιοσδήποτε «Κυρίαρχος» προασπιζόμενος την «ιδεατή φύση» του συνόλου, το οποίο «υπηρετεί», κατορθώνει να κυριαρχεί, όντας ο ίδιος όχι ένας απογυμνωμένος καταπιεστής, αλλά, αντίθετα, προασπιστής μιας Απόφασης με αξιώσεις «αντικειμενικής» πραγματικότητας και των κανονιστικών-ηθικών αρχών της.

Συνεχίζοντας, αυτός είναι και ο λόγος, επίσης, για τον οποίο οι όποιες ιδεολογίες δεν θα σταματήσουν ποτέ να υπάρχουν, αφού, μέσω της πίστης σε μια υπέρτατη κανονιστική αξία ή αρχή, η οποία ομοιάζει με αυτήν που θέτει το εκάστοτε κοινωνικό σύνολο, το άτομο αυτο-ανατιμάται, ταυτιζόμενο με αυτήν και, έτσι, φτάνει στο επίπεδο να παράγει νέες μορφές συλλογικού «νοήματος για τη ζωή» που «ξεπερνούν» την απλή και φαινομενική πειθάρχηση στην κοινωνική ζωή. Αυτό παρατηρείται ακόμα και σε ημι-θρησκευτικές ή ακραιφνώς θρησκευτικές αντιλήψεις ζωής που διδάσκουν, φέρ' ειπείν, την παραίτηση από την ατομική ισχύ για χάρη ενός πε-

πρωμένου, ενός κισμέτ ή μιας νομοτελειακής πορείας της Ιστορίας. Αυτές, όμως, προσπορίζουν ισχύ ακριβώς από αυτήν την κατάσταση, διότι διδάσκουν την αδυναμία και την ασημαντότητα σε «ανώτερες δυνάμεις», με σκοπό να κυριαρχήσουν στους «πιστούς» τους (Κονδύλης, 2012: 100-103).

Για να αποφευχθεί, όμως, η εμφάνιση μιας ατομικής και εναλλασσόμενης μορφής «πίστης» σε αξίες, καθιερώνεται μια, πιο ευρείας μορφής, αντίληψη περί Εκείθεν και Εντεύθεν, δηλαδή, περί ενός «υπερβατικού» πλαισίου και ενός πιο «αντικειμενικού» και κοσμικού¹, χωρίς το οποίο δεν υπάρχει η «συνείδηση του εκλεκτού» και η «αντικειμενική δικαίωση». Σε αυτό το πλαίσιο, ο «εχθρός» είναι μια παρουσία στο Εντεύθεν που συμβολίζει τον λόγο της ύπαρξης των κανονιστικών-ηθικών αρχών, οι οποίες αρχές υπάρχουν σε ένα Εκείθεν, το οποίο θα πραγματωθεί στη Γη ιδεατά, μόνο με την εξαφάνιση του εχθρού και την επικράτηση του Ιδεώδους της Κοσμοθεωρίας αυτής. Έτσι, η «πραγματική» ζωή είναι ένα πεδίο έκφρασης μιας Επίφασης και δεν έχει καμιά σχέση με το «πραγματικό», από τη στιγμή που η ουσία του Είναι αυτού δεν κυριαρχεί ακόμη και παραμένει, ιδεωδώς, σε ένα Εκείθεν. Ο «εχθρός», λοιπόν, αποκτά μια θέση στην Επίφαση αυτήν, ως μη μετέχων στα κανονιστικά-ηθικά αξιακά δεδομένα ενός «αληθινού» Είναι, και με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται, σε περίπτωση υλικής ήττας και λογικών οπισθοδρομήσεων, η αποκαρδίωση των «πιστών» της Κοσμοθεωρίας (Κονδύλης, 2012: 115)². Βέβαια, εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, η Κοσμοθεωρία, η οποία πλάθει την ανάλογη Κοσμοεικόνα, μέσω μιας Απόφασης, δεν μένει απαραίτητα σταθερή ή κυριαρχούσα για πάντα, αλλά γίνεται επίκεντρο νέων συγκρούσεων των «κοινωνικοποιημένων» υποκειμένων.

Έτσι, πρέπει να πούμε σε αυτό το σημείο ότι, με τη σχηματοποίηση μιας τέτοιας διευρυμένης Κοσμοεικόνας, το υποκείμενο λαμβάνει και πάλι ρόλο με τη μορφή μιας έμμεσης ερμηνευτικής δραστηριοποίησης πάνω στις έννοιες και τους όρους της Κοσμοεικόνας αυτής, καθώς, από αυτήν του τη δραστηριότητα, θα καθοριστεί αν μια κυριαρχούσα Απόφαση, στην οποία στηρίχθηκε η, όλη μέχρι τότε, κοινωνική σχηματοποίηση, θα λάβει τη δική της αποκρυσταλλωμένη ανανεωμένη εννοιολόγηση ή θα αντικατασταθεί από άλλη. Αν μια νέα εννοιολόγηση, μιας νέας διευρυμένης

¹ Μια πρωτογενής αντίθεση ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα, η οποία υπάρχει σε όλες τις θρησκείες και σε όλες τις αντιλήψεις, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, κατά τον Κονδύλη (Κονδύλης, 2004:17).

² Για τον Κονδύλη ακόμη και οι Ουτοπίες πάνω στην «πραγμάτωσή» τους, επειδή ακριβώς έχουν αξιώσεις ισχύος, καταφεύγουν και καταλήγουν σε καταστάσεις βίας, πάνω στην προσπάθεια να κάνουν πράξη το καθορισμένο για αυτές Ιδεατό (Κονδύλης, 2013: 109).

Απόφασης, επικρατήσει, τότε ακόμα και αυτοί που την αντιστρατεύονταν αρχικά, τώρα αναγκαστικά θα συμπλεύσουν, μαζί με τις δικές τους αξιώσεις ισχύος, με τη γλώσσα εκφοράς της (Κονδύλης, 2012: 112-114, 127-129). Έτσι, σε αυτήν την υπαρξιακή στράτευση, όπου η υποκειμενική Απόφαση συμπορεύεται με μια θεμελιώδη Απόφαση, δεν γίνεται σύγκρουση απρόσωπων αξιών, αλλά ομαδοποιημένων υποκειμένων και αντίθετων Κοσμοθεωριών, άρα και Αποφάσεων (Κονδύλης, 2012: 132-135).

Για αυτόν τον λόγο, το αποκαλούμενο «πνεύμα», δηλαδή η *a priori* μορφή της Κοσμοαντίληψης, το οποίο και εμφανίζει μια αντοχή στις αντιξοότητες, δεν αποτελεί προνόμιο μιας οποιασδήποτε «αρετής», αλλά, αντιθέτως, είναι το αρχικό ζητούμενο στη διαδικασία απόκτησης ισχύος στις οργανωμένες κοινωνίες, όντας ένα βασικό ή και εξελίξιμο στοιχείο της «ψυχής» ενός πολιτισμικού πλαισίου. Το «πνεύμα», έτσι, απλώς επιτελεί μια υπόταξη του «αμιγώς ζωικού στοιχείου» για χάρη της απόκτησης ισχύος και αυξάνει, με αυτόν τον τρόπο, την έμμεση αγωνιστικότητα και επιθετικότητα ατόμων και ομάδων εντός κοινωνικού συνόλου. Με αυτήν του την ταυτότητα, το «πνεύμα» αποκτά μια ισχυρή κανονιστική θέση (Κονδύλης, 2012: 143-149). Αυτό διαφάνηκε, ιστορικά, ξεκάθαρα όταν έννοιες όπως η πνευματικοποιημένη Διαφωτιστική δυνάδα «φύση και ύλη» (Κονδύλης, 2002: 103) αντικατέστησαν παλιές ιδιότητες τις οποίες κατείχε ο Θεός της χριστιανικής δογματικής, πράγμα που καταδεικνύει τη διαχρονικότητα τέτοιων επιταγών κανονιστικής κυριαρχίας του «πνεύματος», έναντι του υλικού κόσμου της «άναρχης» Φύσης (Κονδύλης, 2004: 13-16).

Κλείνοντας, το υποκείμενο, όταν εκφράζει την «πίστη» του σε κάποιες ιδέες, δηλώνει ταυτόχρονα στους άλλους πως θα ακολουθήσει μια ειδική συμπεριφορά και θα πραγματοποιήσει συγκεκριμένες πράξεις που συμπλέκονται με την «πίστη» αυτήν (Κονδύλης, 2012: 152-155, 160). Σε αυτό το πλαίσιο έγκειται και η σημασία της πολεμικότητας, ως ίδιον γνώρισμα των ιδεών, καθότι, εκφραζόμενες από την υπαρξιακή αγωνία και την πάλη μεταξύ των ομαδοποιημένων υποκειμένων, δεν μπορούν να είναι άμορφες και ουδέτερες, αλλά πρέπει να έχουν μια αντιθετική χροιά, αφού συμμετέχουν εμπράκτως στην κοινωνική ζωή, άρα «έχουν» και οι ίδιες Ζωή! Εξ ου και η εμφάνιση μιας ταυτόχρονα «αισιόδοξης» και «απαισιόδοξης» διπολικότητας, με τη μορφή μιας διαρκούς πάλης με έναν εχθρό και εξαγγελίας μιας μελλοντικής εξάλειψής του.

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι θεωρίες που προκύπτουν είναι νεοφανείες, αλλά τις περισσότερες φορές τα νέα εμπειρικά και νοητικά δεδομένα, που «(επαν-)ανακαλύπτονται», προσαρμόζονται στις διαμάχες των ιδεών, οπότε και πραγματοποιείται μια ανάμειξη παλιών και νέων δεδομένων. Για αυτόν τον λόγο, οι

ιδέες δεν κινούνται στο επίπεδο των «πραγμάτων» (βλέπε σχετικά «εξωτερική πραγματικότητα»), αλλά των ερμηνειών πάνω σε αυτά (Κονδύλης, 2012: 178-183). Αυτό γίνεται, διότι μια ιδέα πρέπει να είναι ανταγωνιστική, σε όλα τα ζητήματα που αφορούν στην αντίπαλη αυτής ιδέα, ώστε να έχει αξίωση ισχύος και επικράτησης έναντι αυτής. Εξάλλου, όσο περισσότεροι οι πολεμικοί στόχοι, τόσο περισσότερο περίπλοκη μορφή αποκτάει αυτή, όπως και αποκρυσταλλωμένη θεώρηση περί κόσμου (Κονδύλης, 2012: 192-195).

Συνεπώς, ο Κονδύλης καταλήγει στο ότι το κανονιστικό Δέον μιας διευρυμένης Κοσμοθεωρητικής Απόφασης έγκειται στο εκάστοτε εκλεπτυσμένο «γούστο» των οργανωμένων σε «εχθρικά στρατόπεδα» υποκειμένων, το οποίο διαμορφώνεται μέσα από την πολεμική διάθεση και τις βαθύτερες «κλίσεις και προσδοκίες» της τραγικής ανθρώπινης ύπαρξης (Κονδύλης, 2012: 230).

Συμπεράσματα

Είναι γεγονός ότι ζούμε σε μια εποχή αυτο-αναφορική, όπου όλοι –ή τουλάχιστον οι περισσότεροι, ακόμα και οι «άνθρωποι του πνεύματος»– προσπαθούν να ερμηνεύσουν τον Κόσμο και δη τις περασμένες εποχές και ιδέες με βάση μια συγκεκριμένη και σύγχρονη «ορθολογική» και «αντικειμενική αλήθεια» που, όμως, δεν είναι απαραίτητα ούτε «ορθολογική» ούτε «αντικειμενική». Και αυτό, διότι η θεωρητική αυτή θέση και αντίληψή τους περί Κόσμου και Κοινωνίας αποτελεί, εντέλει, μια αξιολογική ανασκόπηση εμπειρικών και νοητικών φαινομένων, τα οποία και ερμηνεύουν υποκειμενικά, με βάση την εποχή τους και όχι με βάση το πεδίο δράσης της ανάλογης εξεταζόμενης περίπτωσης (Skinner, 2008: 93-94, 108-109).

Ο Παναγιώτης Κονδύλης προσπάθησε, μέσα από μια αντισυντηρητική στον πυρήνα της (Καραλής & Πεχλιβανίδης, 2018: 96) μέθοδο «αξιολογικής ελευθερίας» να τεκμηριώσει την άποψή του ότι όλες οι Κοσμοαντιλήψεις και οι Κοσμοεικόνες τους βασίζονται σε μια Απόφαση, δηλαδή σε μια πράξη που έχει σκοπό και αξίωση την Ισχύ, εντός ενός Κοινωνικού Συνόλου.

Δεν διστάζει, λοιπόν, να γράψει ότι η αυστηρή «μεταφυσική» και «ηθική» είναι δίοδοι αποφυγής και ταυτόχρονα απέχθειας για τον παρόντα Κόσμο, τον οποίο ο ίδιος, όντας ένας άνθρωπος με συνείδηση του τετριμμένου, αλλά ταυτόχρονα και του μεγαλείου της προσπάθειας του ανθρώπου να επιβιώσει, τον βρίσκει να έχει «άπειρο ενδιαφέρον» (Κονδύλης, 2012: 231-232).

Τέλος, η πεποίθησή του αυτή για την αξίωση ισχύος, εντός ενός υπαρξιακού αγώνα των οργανωμένων ανθρώπων υποκειμένων, εντός του κοινωνικού τους πλαισίου, αν και επιφέρει μια ιδιόρρυθμη και ίσως επικίνδυνη σχετικοποίηση των ανθρώπων (Τσινόρεμα, 2001: 69-71), δεν συνδέεται τόσο άμεσα με μια απολιτι-

κοποημένη παρατήρηση περί της αντιπαλότητας ή της έχθρας σε πολιτικό, κατά κόρον, επίπεδο, όπως υφίσταται στην περίπτωση του Schmitt (Κονδύλης, 1998: 106-107· Schmitt, 2009: 62)³. Αντιθέτως, αφορά σε όλη την «εσωτερική» λογική της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των δομών της από σκοπιά τόσο πολιτική όσο και ιστορική και κοινωνιολογική (Κονδύλης, 1998: 9).

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ο Κονδύλης δεν έφτει σε αντιφάσεις. Αντιθέτως, η πεποίθησή του ότι οι κοσμοθεωρίες δημιουργούνται μέσω της «πολεμικής» και σε μεγάλο βαθμό του «υποκειμενισμού» αντικρούει τον ισχυρισμό του ότι είναι δυνατή η συγκρότηση μιας «αξιολογικά ουδέτερης» ερμηνευτικής θεωρίας (Φαράκλας, 2007: 607-612). Κλείνοντας, ο Κονδύλης μέσα από τις αντιφάσεις και τις αντινομίες του, φέρνει εμπρός μας μια αρκετά πρωτότυπη, νιτσεϊκών και βεμπεριανών επιρροών, «Κοινωνική Οντολογία» (Κονδύλης, 2007), η οποία καθίσταται ενδιαφέρουσα για οποιονδήποτε ασχολείται με την Ιστορία των Ιδεών και προσπαθεί να ερμηνεύσει την πραγματικότητα με εναλλακτικούς τρόπους.

Βιβλιογραφία

- Καραλής, Δ. & Πεχλιβανίδης, Α. (2018). Ο Παναγιώτης Κονδύλης ως κριτικός του συντηρητισμού και του νεοσυντηρητισμού. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1): 76-98.
- Κονδύλης, Π. (1998). *Το Αόρατο Χρονολόγιο της Σκέψης*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Κονδύλης, Π. (2001). *Επιστήμη, Ισχύς και Απόφαση*. Αθήνα: Στιγμή.
- Κονδύλης, Π. (2002). *Μελαγχολία και Πολεμική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π. (2004). *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, 2*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π. (2007). *Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος*. Μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π. (2012). *Ισχύς και Απόφαση*. Αθήνα: Στιγμή.
- Κονδύλης, Π. (2013). *Η Ηδονή, η Ισχύς, Οντοπία*. Αθήνα: Στιγμή.
- Κουτσοιυρέλης, Κ. (1999). Ένας κλασικός. *Νέα Εστία*, 146(1717): 514-532.

³ Ο Schmitt ορίζει το Πολιτικό ως αυτόνομο από άλλους κλάδους και ως καθοριζόμενο, αποκλειστικά, από τις έννοιες «εχθρός» και «φίλος». Σε αυτό διαφωνεί, εμφανώς, ο Κονδύλης, ο οποίος παρατήρησε, ότι το Πολιτικό εμπεριέχει περισσότερες ιδιότητες από αυτές της έχθρας και της φιλίας και ταυτόχρονα το θεωρεί συνυφασμένο με την «Κοινωνική Πραγματικότητα», και όχι το αντίστροφο.

- Μερτίκας, Γ. (2014). *Ισχύς και απόφαση στη μαζικοδημοκρατική εποχή*. Στο: *5 οικουμενικοί Έλληνες στοχαστές. Αζελός, Καστοριάδης, Κονδύλης, Πουλαντζάς, Σβορώνος* (σσ. 81-85). Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Schmitt, C. (2009). *Η έννοια του Πολιτικού*. Μτφρ. Α. Λαβράνου. Αθήνα: Κριτική.
- Skinner, Q. (2008). *Θεωρήσεις της Πολιτικής: Σχετικά με τη Μέθοδο*. Μτφρ. Γ. Καραμπέλας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσινόρεμα, Σ. (2001). «Ισχύς» και «Απόφαση». Ο ρομαντικός μοντερνισμός του Π. Κονδύλη, Στο: Νούτσος, Π. (Επιμ.), *Παναγιώτης Κονδύλης, για την «Κοινωνική Οντολογία»* (σσ. 37-71). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φαράκλας, Γ. (2007). *Νόημα και Κυριαρχία. Νοηματική συγκρότηση και κριτική της κυριαρχίας*. Αθήνα: Εστία.

Abstract

It is a fact that every theory, which may or may not closely accompany a worldview, i.e., a given way of seeing the present world, has a specific course in the history of an equally given cultural epistemology and the collective social life that is structured based on it. Many times, different worldviews alternate within a society. This cannot take place, of course, without the corresponding changes in the power and alteration of the hitherto existing balance between the old and new worldviews, which ultimately clash with each other. Understanding this condition, Panagiotis Kondylis tried to structure a philosophical «doctrine», with which he sought to explain this issue within his basic theoretical work *Power and Decision*. In this paper, we will try to explain his basic concept on the structuring and conflict of different worldviews within a given cultural context.

Ο **Γιώργος Δρίτσας** γεννήθηκε το 1994 στην Κόρινθο. Αποφοίτησε από το Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας και το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με ειδίκευση στην *Ιστορία της Φιλοσοφίας και των Ιδεών*. Σήμερα, είναι υποψήφιος Διδάκτορας στο τμήμα Φιλοσοφίας του ίδιου πανεπιστημίου. Έχει πραγματοποιήσει ομιλίες και έχει λάβει μέρος μέσω εισηγήσεων σε συνέδρια, ενώ δοκίμια και άρθρα του έχουν δημοσιευτεί σε περιοδικά, συλλογικούς τόμους και στο διαδίκτυο.

Η συμβολή της φωτογραφικής τεχνολογίας στην κοινωνική μνήμη¹

Νεφέλη-Μαρίνα Ρούσκα

Περίληψη

Η κοινωνική μνήμη φωλιάζει στον πυρήνα κάθε ομάδας ανθρώπων, καθώς συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της. Οι μνήμες μας καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο, τις συναναστροφές μας με τους άλλους, την ποιότητα της ζωής, των σχέσεων, της καθημερινότητάς μας. Μέσω αυτών, το άτομο αλλά και η ομάδα διαμορφώνουν μια σύνδεση με το παρελθόν, την οποία χρησιμοποιούν ως βάση πάνω στην οποία χτίζονται οι δικές τους εμπειρίες. Στόχος του παρόντος πονήματος είναι η διερεύνηση της σχέσης της τεχνολογίας με τη μνήμη. Για τον σκοπό αυτόν, μελετήθηκαν τα μέσα που χρησιμοποιούνταν ανά τα χρόνια από τους ανθρώπους, τόσο τα προφορικά, όπως οι μύθοι και τα παραμύθια, όσο και τα γραπτά, τα τεχνολογικά και τα τεχνικά, όπως η ζωγραφική, η γλυπτική, η φωτογραφία και η διασύνδεση μεταξύ τους και με τη μνήμη. Η αλματώδης εξέλιξη της τεχνολογίας, τα τελευταία χρόνια, δημιούργησε νέους τρόπους αποθήκευσης και διατήρησης της μνήμης, ευκολία στη δημιουργία, πρόσβαση και ταξινόμηση αρχείων μνήμης, και, επιπλέον, τη δυνατότητα κοινοποίησής τους σε πληθώρα μέσων, δημόσιων ή ιδιωτικών.

¹ Μια εκτενέστερη εκδοχή του κειμένου εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία υπό την επίβλεψη του Καθηγητή Κώστα Θεολόγου

Εισαγωγή

Η μνήμη έχει ζωτική σημασία για τη γνώση που έχουμε για τον κόσμο και για το προσωπικό μας παρελθόν. Αρχικά, η μνήμη προσεγγίστηκε ως ικανότητα που ασκείται από μεμονωμένα άτομα, η πρόσφατη έρευνα ωστόσο σε διάφορους κλάδους έχει αρχίσει να αμφισβητεί την ατομικιστική προσέγγιση και να συμπεριλαμβάνει έννοιες όπως η συλλογική μνήμη, γεγονός το οποίο οδήγησε σε μια διεπιστημονική και πολύπλευρη προσέγγιση της συνολικής έννοιας της μνήμης (Michaelian & Sutton, 2017).

Η γενέτειρα επιστήμη των μελετών της μνήμης είναι η Ψυχολογία. Οι ψυχολόγοι θεώρησαν την πράξη της μνήμης σαν μια ψυχολογική διαδικασία ή γνωστική συσκευή (cognitive device), η οποία βοηθούσε τους ανθρώπους μεμονωμένα να ανακτήσουν πληροφορίες από το παρελθόν. Η μνήμη θεωρούνταν ότι αναπαράγει γεγονότα σε προσωπικές και ζωντανές μορφές, όπως αυτά είχαν συμβεί ή με κάποια εξηγήσιμη ή έστω ανεκτή απόκλιση, λαμβανομένου υπόψη και του φαινομένου ότι καθώς αποκτά κανείς απόσταση από κάποια ανάμνηση, αυτή εξασθενεί ή αλλοιώνεται. Ωστόσο, ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1930, οι έννοιες της μνήμης ως απλού εργαλείου ανάκτησης πληροφοριών αποδείχτηκαν ανεπαρκείς (Zelizer, 1995: 215). Προέκυψαν ερωτήματα του τύπου: πώς λειτουργεί η μνήμη ως απόδειξη για πράγματα και γεγονότα του παρελθόντος, πώς αποδεικνύει ή διαψεύδει ενθυμούμενα γεγονότα και αν είναι αυτό σχετικό με τη φύση της μνήμης ή αν υπάρχουν πιο σημαντικά θέματα από αυτήν την «απόδειξη αλήθειας» που μας βοηθούν να προσδιορίσουμε την αξία της μνήμης (Zelizer, 1995: 216).

1. Η σημασία της συλλογικής και ατομικής μνήμης

1.1 Ορισμός της μνήμης

Η μνήμη μπορεί συχνά να θεωρείται από τους ανθρώπους ως ένα είδος φυσικού αντικειμένου που αποθηκεύεται στον εγκέφαλο, μια υποκειμενική και προσωπική εμπειρία, την οποία μπορούμε να ανακαλέσουμε κατά βούληση. Αυτή η ιδέα για τη μνήμη, ωστόσο, έρχεται σε αντίθεση με τις εξελίξεις στην επιστήμη της μνήμης τον τελευταίο αιώνα, οι οποίες συγκλίνουν στο ότι η μνήμη δεν είναι στην πραγματικότητα κάτι σταθερό που αποθηκεύεται στον εγκέφαλο, αλλά είναι περισσότερο μια χημική διαδικασία μεταξύ των νευρώνων του εγκεφάλου, η οποία μάλιστα δεν είναι στατική (Zlotnik & Vansintjan, 2019). Η μνήμη ορίζεται στην Ψυχολογία ως η ικανότητα κωδικοποίησης, αποθήκευσης και ανάκτησης πληροφοριών και περιλαμβάνει τρεις σημαντικές κατηγορίες, την αισθητηριακή, που δεν ελέγχεται συνειδητά,

τη βραχυπρόθεσμη, η οποία μπορεί να κρατήσει περιορισμένες πληροφορίες, και τη μακροπρόθεσμη, που μπορεί να αποθηκεύσει απεριόριστο αριθμό πληροφοριών (Zlotnik & Vansintjan, 2019).

Η μνήμη είναι ένας μηχανισμός, ένα οικοδόμημα που κατασκευάζεται σε ατομικό, αλλά και συλλογικό επίπεδο, στο οποίο συνεισφέρουν τα ίδια τα άτομα, με όλες τις εσωτερικές τους διεργασίες, τα προσωπικά τους βιώματα, τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους καθώς και τις ομάδες στις οποίες εντάσσονται ή έχουν ενταχθεί στο παρελθόν, αλλά και ολόκληρο το κοινωνικό περιβάλλον και οι θεσμοί. Όλες αυτές οι παράμετροι μπορεί να αλληλεπιδρούν, να αλληλοσυμπληρώνονται ή και να συγκρούονται μεταξύ τους (Halbwachs, 2013: 21). Ορίζουμε, επίσης, τη μνήμη ως μια αλλαγή συμπεριφοράς, η οποία προκαλείται από μια εμπειρία (Okano, Hirano & Balaban, 2000: 1).

1.2 Η σημασία της μνήμης

Η μνήμη είναι μια θεμελιώδης διανοητική διαδικασία, χωρίς την οποία δεν θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε τίποτα άλλο πέρα από αντανakλαστικές και στερεοτυπικές συμπεριφορές (Okano, Hirano & Balaban, 2000: 1). Δεν μοιάζει με μια απλή βάση δεδομένων που περιέχει περασμένα γεγονότα τοποθετημένα σωστά στον χρόνο και στον χώρο (Buttenwieser, 2006: 211), αλλά είναι μια δυναμική διαδικασία με πολλές πλευρές και πολλούς παράγοντες που την επηρεάζουν (Halbwachs, 2013: 22). Είναι μια «εφεύρεση βασισμένη σε δεδομένα» σύμφωνα με τον Γερμανό νευροεπιστήμονα Wolf Singer², η οποία όμως τείνει να είναι συχνά διαστρεβλωτική και αναξιόπιστη όσον αφορά στις πληροφορίες που κρατάει. Παρ' όλα αυτά, όμως, οι άνθρωποι στηρίζονται σε αυτήν και μάλιστα την εμπιστεύονται, καθώς αυτό είναι το στοιχείο χωρίς το οποίο δεν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια ταυτότητα, αλλά ούτε και να επικοινωνήσουν με τους άλλους ανθρώπους. Οι μνήμες μας είναι απαραίτητες, καθώς μέσα από αυτές προκύπτουν η ταυτότητά μας, οι διαπροσωπικές μας σχέσεις, οι εμπειρίες μας, η έννοια της ευθύνης μας σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, και είναι ζωτικής σημασίας σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο, με το πώς βλέπουμε το παρελθόν μας και τον εαυτό μας (Buttenwieser, 2006: 211-212).

Η κοινωνική μνήμη πλάθει την ταυτότητα μιας κοινωνίας και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αυτή δρα, αλλά συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή και η ταυ-

² Ο Wolf Joachim Singer είναι Γερμανός νευροφυσιολόγος. Γεννήθηκε στις 9 Μαρτίου 1943. Είναι γνωστός για τις μελέτες του σχετικά με την ανάπτυξη και τη λειτουργική οργάνωση του εγκεφαλικού φλοιού των θηλαστικών.

τότητα μιας κοινωνίας επηρεάζει πτυχές της συλλογικής μνήμης (Hirst, Yamashiro & Coman, 2018: 1). Έτσι, για κάθε άνθρωπο, το κοινωνικό του περιβάλλον και οι μνήμες που αντλεί από αυτό, για εποχές κοντινές ή εξαιρετικά μακρινές από τη δική του, παίζουν σημαντικό ρόλο, καθώς είναι αυτά που τον φέρνουν σε επαφή με το παρελθόν του και που του δίνουν μια κοινωνική υπόσταση (Halbwachs, 2013: 93). Ακόμα και η ατομική μνήμη δεν μπορεί να είναι αυστηρά και στεγανά προσωπική, καθώς τις μνήμες τις έχουμε πάρει, δανειστεί και κληρονομήσει από τα περιβάλλοντα και τις ομάδες των οποίων για κάποιο χρονικό διάστημα ήμασταν ή είμαστε κομμάτια (Θεολόγου, 2007: 54). Η συλλογική μνήμη είναι άμεσα σχετιζόμενη, επίσης, με την ιστορική μνήμη, με τη διαφορά ότι η πρώτη δεν συγκρατεί ημερομηνίες, ονόματα και γεγονότα με την έννοια της καταγραφής, αλλά αποτυπώνει την εμπειρία, τον τρόπο σκέψης και ζωής που μπορούν να αναγνωριστούν στο παρελθόν μας (Halbwachs, 2013: 89).

Ζούμε μέσα στις προσωπικές μας μνήμες, τις χρησιμοποιούμε με διάφορους τρόπους, διαμορφώνουν τον τρόπο ζωής, σκέψης και την καθημερινότητά μας, αφού έχουν επίδραση στην ατομική και κοινωνική μας ταυτότητα (Buttenwieser, 2006: 210). Το να μπορείς να θυμάσαι είναι μια επιβεβαίωση και διαπίστωση της ένταξης σε κάποια ομάδα. Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία που συναντάμε στο βιβλίο «Η Γενεολογία της Ηθικής» του Φρίντριχ Νίτσε³ είναι ότι ένας άνθρωπος πρέπει να θυμάται για να μπορεί να ανήκει (Assman, 2008: 6).

2. Τεχνολογίες διατήρησης ή αναπαραγωγής της συλλογικής μνήμης

2.1 Πώς ένας εγκέφαλος μπορεί να θυμάται

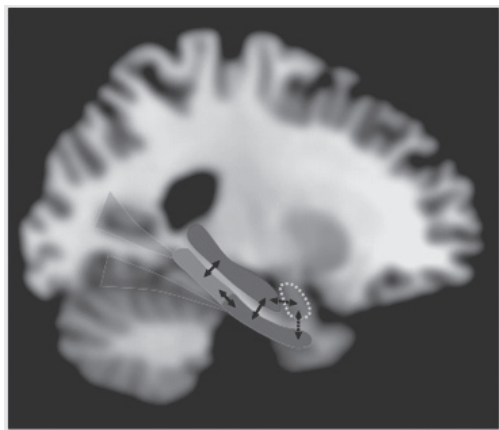
Οι μνήμες αποθηκεύονται στον εγκέφαλό μας για διαφορετικό χρονικό διάστημα. Κάποιες αναμνήσεις αποθηκεύονται για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στον εγκέφαλο (μνημονική παγίωση – memory consolidation), ενώ άλλες τις ξεχνάμε πολύ γρήγορα. Οι μνήμες θεωρείται ότι αποθηκεύονται στις συνδέσεις μεταξύ των νευρώνων που ονομάζονται συνάψεις, των οποίων η δύναμη μπορεί να αλλάξει με τη μάθηση. Κάθε νέα μνήμη αλλάζει την ισχύ της σύναψης και αυτή με τη σειρά της αλλάζει προηγούμενες αποθηκευμένες μνήμες. Είναι εύλογο ότι σημαντικές μνήμες μεταφέρονται σε μια περιοχή του εγκεφάλου πιο προστατευμένη ως προς τις αλλαγές που προκαλούνται από νέες εισερχόμενες μνήμες. Υπάρχουν, επίσης, κάποιες

³ Ο Φρίντριχ Νίτσε (1844-1900) ήταν Γερμανός φιλόσοφος, συνθέτης, ποιητής, συγγραφέας και φιλόλογος. Το βιβλίο του «Η Γενεολογία της Ηθικής» το έγραψε το 1887 και αποτελείται από έναν πρόλογο και τρεις αλληλένδετες γραμματείες.

βιολογικές ενδείξεις ότι οι μνήμες σταθεροποιούνται στον εσω-κροταφικό λοβό, για να μεταφερθούν σε σημεία του νεοφλοιού που σχετίζονται με τις επιμέρους αισθήσεις – ανάλογα με την αισθητηριακή φύση της κάθε πληροφορίας. Συγκεκριμένα, κατά τη διαδικασία της παγίωσης, οι μνήμες, που αποθηκεύονται πρώτα στον ιππόκαμπο, μεταφέρονται σε άλλες περιοχές του εγκεφαλικού φλοιού και η μεταφορά αυτή μπορεί να συμβεί κατά τη διάρκεια επανάληψης των γεγονότων στο μυαλό μας, όταν ξεκουραζόμαστε ή κοιμόμαστε (Clorath, 2011: 1).

Η ικανότητά μας να σχηματίζουμε και να διατηρούμε βιωματικές πληροφορίες φαίνεται να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από ένα σύνολο περιοχών του εγκεφάλου, οι οποίες είναι διασυνδεδεμένες μεταξύ τους και περιλαμβάνουν τον ιππόκαμπο και τις γύρω περιοχές. Ο ιππόκαμπος είναι το σημείο στο οποίο συνδέονται μεμονωμένες πληροφορίες μιας εμπειρίας με τις πληροφορίες του χωροχρονικού πλαισίου στο οποίο αυτή συνέβη. Δέχεται πληροφορίες από διάφορες περιοχές, συμπεριλαμβανομένου του ενδορρινικού φλοιού, ο οποίος με τη σειρά του λαμβάνει πληροφορίες σχετικά με τα στοιχεία του συμβάντος από το κοιλιακό μονοπάτι του οπτικού συστήματος (αφορά στην ερώτηση «Τι;»-«What?»). Λαμβάνει, επίσης, στοιχεία από την αμυγδαλή, η οποία παρέχει συναισθηματικές πτυχές του γεγονότος. Η επεξεργασία του χώρου γίνεται κυρίως μέσω συνόλων κυττάρων-θέσεως στον ιππόκαμπο, την παραϊπποκάμπεια έλικα που παίρνει αλλοκεντρικές χωρικές πληροφορίες από το ραχιαίο ρεύμα (αφορά στην ερώτηση «Πού;»-«Where?») και τον οπισθοσπληνικό φλοιό. Σύμφωνα με τους ερευνητές, περιοχές εκτός του ιππόκαμπου υποστηρίζουν την εκμάθηση απλών συσχετίσεων ή μεμονωμένων στοιχείων, σε αντίθεση με τον ιππόκαμπο, ο οποίος είναι μοναδικός στη ενοποίηση της μνήμης για μεμονωμένα επεισόδια και υποστηρίζει πολύπλοκες και υψηλής ανάλυσης απαρτιώσεις (Βαρελά, 2020: 9-11).

Πλέον, μπορούμε να αποθηκεύσουμε τη μνήμη σε μέρη στα οποία δεν μπορούσαμε παλαιότερα, σε κινητά, σε προσθετικά άκρα ελεγχόμενα από το μυαλό, σε online χώρους αποθήκευσης, σε «φλασάκια» (USB flash drives). Η ικανότητά μας να παράγουμε, να αποθηκεύουμε και να επεξεργαζόμαστε πληροφορίες αλλάζει το πώς αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Όλες αυτές οι εξελίξεις, βασισμένες στις γνώσεις αυτές, δημιουργούν την ανάγκη για εκ νέου ορισμό της μνήμης (Zlotnik & Vansintjan, 2019). Αν δεχτούμε ότι υπάρχει αποθήκευση πληροφοριών και εκτός του εγκεφάλου και αυτή η διαδικασία, επίσης, ονομάζεται μνήμη, τότε μπορούμε να δούμε τον κόσμο διαφορετικά, τότε το μυαλό μας δεν είναι κάτι στατικό, αλλά, αντίθετα, είναι ένα έργο σε εξέλιξη. Η γραμμή μεταξύ του ανθρώπου και της τεχνολογίας μπορεί να αρχίσει να γίνεται ακόμα πιο θολή, καθώς θα αναπτύσσουμε εξειδικευμένα εργαλεία για την αποθήκευση όλων των ειδών πληροφορίας στο δο-

Εικόνα 1. Σχηματική απεικόνιση εισερχόμενων πληροφοριών στην υποκάμπεια περιοχή (Yonelinas & Ritchey, 2015: 263)

και παραμύθια, τα οποία κρύβουν μέσα τους βαθιές ιδέες και κοινωνικά στοιχεία, τρόπους σκέψης και δράσης και συντίθενται από διάφορες γνωστικές και περιβαλλοντικές διαδικασίες. Οι ιστορίες που μια κοινωνία διατηρεί και μεταβιβάζει από γενιά σε γενιά αντικατοπτρίζουν στοιχεία για την ίδια την κοινωνία, τον τρόπο με τον οποίο εκείνη σκέφτεται, τους νοητικούς της περιορισμούς και τις ανάγκες που έχει (Hirst, Yamashiro & Coman, 2018: 5).

Η προφορική μετάδοση ξεκινάει από πολύ παλιά, με τους ραψωδούς, οι οποίοι απομνημόνευαν ολόκληρα αποσπάσματα επών και συνήθιζαν να τα απαγγέλλουν ρυθμικά στον κόσμο, ταξιδεύοντας όπου υπήρχαν Έλληνες, για να παρουσιάσουν τα έπη (Βουρδόγλου, 2018: 16). Τα Ομηρικά έπη είναι μια απόδειξη της προφορικής μετάδοσης από γενιά σε γενιά, καθώς υπήρχαν προφορικά σε όλη τη γεωμετρική εποχή (δηλαδή από το 1050 π.Χ. ως το 700 π.Χ.) και αποτυπώθηκαν γραπτά κατά την αρχαϊκή εποχή (Βουρδόγλου, 2018: 17). Συγκεκριμένα, φαίνεται να γράφτηκαν τον 8ο αιώνα π.Χ., όταν το αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε στον ελληνικό κόσμο (Thomas, 1992: 31), ενώ διασώθηκαν μέσω της προφορικότητας, δηλαδή για

μημένο περιβάλλον μας. Υπό αυτών τους όρους, θα αρχίσει άραγε, όπως διερωτώνται οι Zlotnik & Vansintjan⁴ (2019) ο εγκέφαλός μας να λειτουργεί διαφορετικά, καθώς θα ενσωματώνεται όλο και περισσότερο στο περιβάλλον του και θα βασίζεται σε αυτό για την αποθήκευση και επεξεργασία πληροφοριών;

2.2 Προφορικά μέσα

Σχεδόν όλες οι κοινωνίες, μεγαλύτερες ή μικρότερες, διατηρούν ως αναπόσπαστο κομμάτι της κουλτούρας και του πολιτισμού τους μύθους

⁴ Ο Gregorio Zlotnik είναι επικεφαλής της Clinique de la Migraine de Montreal και ο Aaron Vansintjan είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Κινηματογράφου, Μέσων και Πολιτισμικών Σπουδών (Department of Film, Media, and Cultural Studies) στο Birkbeck, University of London.

800 χρόνια (Βουρδόγλου, 2018: 17). Ο Milman Parry⁵ ισχυρίστηκε ότι η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* ήταν αποτέλεσμα μιας ολόκληρης παράδοσης παρά δημιουργία ενός υπερταλαντούχου –ποιητικά– ανθρώπου (Thomas, 1992: 29). Αυτό έγινε ευρέως αποδεκτό, παρόλο που κάποιοι κλασικοί μελετητές εξακολουθούν να διαφωνούν (Thomas, 1992: 31).

2.3 Τεχνικά/γραπτά μέσα

2.3.1 Τεχνουργήματα (artefacts) και τέχνη ως φορείς μνήμης

Ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά της συλλογικής μνήμης είναι ότι έχει υφή. Η μνήμη υπάρχει στον κόσμο περισσότερο απ' ό,τι υπάρχει στο μυαλό ενός ατόμου και, έτσι, είναι ενσωματωμένη σε πολλές διαφορετικές πολιτισμικές μορφές. Συναντάμε αναμνήσεις σε αντικείμενα, μνημεία, πίνακες ζωγραφικής που απεικονίζουν, για παράδειγμα, πορτρέτα βασιλέων που, διαφορετικά, δεν θα ξέραμε πώς ήταν η μορφή τους ή σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Καμία μνήμη δεν ενσωματώνεται σε αυτά τα τεχνουργήματα, απλώς υπάρχει και «ξεπηδά» απ' αυτά. Οι μελέτες σχετικά με τη μνήμη υποδεικνύουν ότι στοιχεία του παρελθόντος υπάρχουν σε κάθε δημόσια έκφραση της καθημερινής ζωής, όπως γαμήλιες δεξιώσεις, ρούχα, χειρονομίες, αντικείμενα σπιτιού, εκθέσεις τέχνης, δημόσια μνημεία. Η συλλογική μνήμη, λοιπόν, μπορεί να εκφραστεί, να συλλεχθεί, να αμφισβητηθεί ή ακόμα και να εξουδετερωθεί και με εξωτερικά –από το ανθρώπινο μυαλό– μέσα. Όπως ισχυρίστηκε ο Pierre Nora⁶, η σύγχρονη μνήμη είναι πάνω απ' όλα αρχειακή και βασίζεται στην υλική υπόσταση του ίχνους που αφήνει η μνήμη, την αμεσότητα της ηχογράφησης και της παρατήρησης της εικόνας. Αυτό σημαίνει ότι η συλλογική μνήμη υπάρχει μέσα στα τεχνουργήματα, τα οποία σημαδεύουν και κατοχυρώνουν την ύπαρξή της και καθιστούν τις πολιτιστικές της εκφράσεις βασικό μέρος της ανάλυσης της μνήμης (Zelizer, 1995: 233). Αν ανατρέξουμε στα αρχαία χρόνια, θα δούμε ότι χρησιμοποιούνταν διάφορες μορφές τέχνης ως μέσο αναπαράστασης και απαθανάτισης στιγμών. Σπηλαιογραφίες που απεικονίζουν ζώα χρονολογούνται τουλάχιστον 35.000 χρόνια πριν, όπως και τα σκαλιστά ειδώλια ανθρώπινων μορφών (Zelizer, 1995: 233).

⁵ Ο Milman Parry (1902-1935) υπήρξε Αμερικανός κλασικιστής και οι θεωρίες του σχετικά με την προέλευση των έργων του Ομήρου είναι τόσο σημαντικές και καθοριστικές για τις ομηρικές μελέτες, που έχει περιγραφεί ως «ο Δαρβίνος των ομηρικών σπουδών».

⁶ Ο Pierre Nora (γεννημένος το 1931) είναι Γάλλος ιστορικός, γνωστός για τη δουλειά του πάνω στη γαλλική ταυτότητα και μνήμη.

2.3.2 Φωτογραφία

Η φωτογραφία είναι ένας σχετικά καινούργιος κλάδος, με την πρώτη φωτογραφική μέθοδο (η οποία ονομάζεται δαγκεροτυπία) –ένα τεχνολογικό επίτευγμα– να καταγράφεται στις 9 Ιανουαρίου 1839, από τον Γάλλο εφευρέτη Louis Daguerre⁷ (Runco & Pritzker, 2020: 349). Ένα παράδειγμα τέτοιας φωτογραφίας είναι η ακόλουθη.

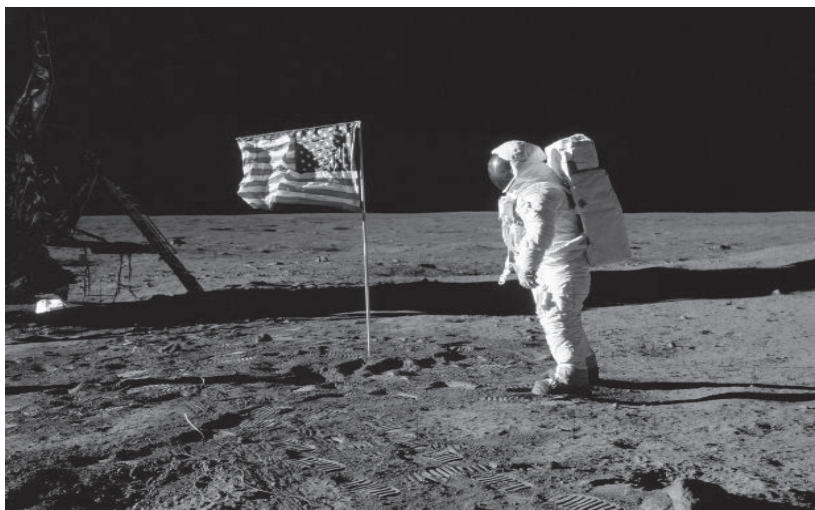
Η φωτογραφία ορίζεται ως εικόνα σχηματισμένη από το φως που πέφτει σε φωτοευαίσθητη επιφάνεια και στη συνέχεια αποτυπώνεται σε χαρτί ή σε κάποιο ψηφιακό μέσο. Οι φωτογραφίες εξυπηρετούν αισθητικούς και πρακτικούς σκοπούς και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της σημερινής πραγματικότητας και του σημερινού τρόπου επικοινωνίας (Runco & Pritzker, 2020: 352). Παρακάτω, αναφέρονται ή παρατίθενται κάποιες από τις φωτογραφίες-σταθμούς της ανθρωπότητας.

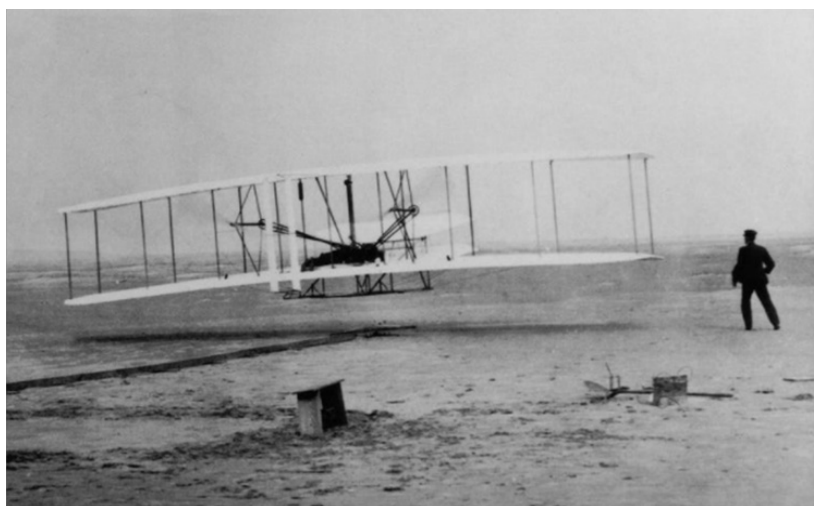
Εικόνα 2. Φωτογραφία που έχει ληφθεί με τη μέθοδο της δαγκεροτυπίας (διαθέσιμη στο: <https://propagandagr/newstrack/stis-9-ianouariou1839-anakinonete-i-anakalipsitisfotografikis-diadikiasistisntagkerotipias/>, προσπελάστηκε: 3/7/2021)

- *The Falling Man*, Ρίτσαρντ Ντρου, 11 Σεπτεμβρίου 2001 (διαθέσιμη στο: <https://www.in.gr/2020/08/22/culture/tegni/fotografies-pou-emeinan-stin-istoria/>, προσπελάστηκε: 17/6/21)
- *Alan Kurdi*, Nilüfer Demir, 2015 (διαθέσιμη στο: <https://www.livemint.com/Opinion/5N9IMQhqPrX0LVIGt5ZYQO/Nilufer-Demir-the-photographer-who-awakened-our-conscience.html>, προσπελάστηκε: 4/7/21)
- *Μια ηλικιωμένη γυναίκα αντιδρά καθώς η φωτιά πλησιάζει το σπίτι της στο χωριό Γούβες της Εύβοιας (Ελλάδα)*, Κωνσταντίνος Τσακαλίδης, 8 Αυγούστου 2021 (διαθέσιμη στο: <https://www.iefimerida.gr/ellada/fotia-stin-cyboia-i-foto-me-tin-kraygi-tis-ilikiomenis>, προσπελάστηκε: 20/8/21)

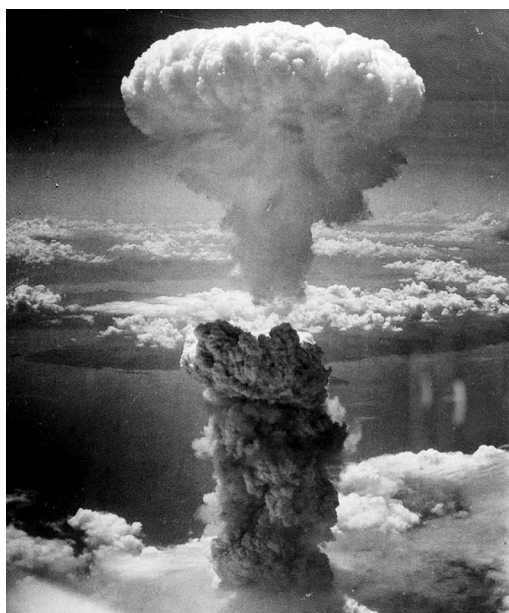
⁷ Ο Louis-Jacques-Mandé Daguerre (1787-1851) ήταν Γάλλος καλλιτέχνης και φωτογράφος, περισσότερο γνωστός για την εφεύρεσή του, τη δαγκεροτυπία, η οποία συνέβαλε στην εξέλιξη της φωτογραφίας. Πλέον είναι γνωστός ως ένας από τους «Πατέρες της Φωτογραφίας».

► **Εικόνα 3.** *Ο πρώτος άνθρωπος στο φεγγάρι, Edwin «Buzz» Aldrin, 1969* (διαθέσιμη στο: <https://www.sansimera.gr/articles/296> , προσπελάστηκε: 17/6/21)

► **Εικόνα 4.** *Η πρώτη πτήση των αδελφών Wright, John T. Daniels, 1903* (διαθέσιμη στο: <https://www.monopoli.gr/2020/08/19/istories/photo-stories/408587/10-fotografies-prou-allaksan-gia-panta-ton-kosmo/>, προσπελάστηκε: 17/6/21)

- **Εικόνα 5.** *Η ρίψη ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα, Αμερικανικός Στρατός, 1945* (διαθέσιμη στο: <https://www.monopoli.gr/2020/08/19/istories/photo-stories/408587/10-fotografies-pou-allaksan-gia-panta-ton-kosmo/>, προσπελάστηκε: 17/6/21)

- **Εικόνα 6.** *Η φρίκη του πολέμου του Βιετνάμ, Nick Ut, 1972* (διαθέσιμη στο: <https://www.newsbeast.gr/world/arthro/361013/i-istoria-tou-koritsiou-pou-sumvolise-ti-friki-tou-poleμου, προσπελάστηκε: 17/6/21>)

Τέτοιες φωτογραφίες συνηγορούν στο να μην ξεχάσουμε, στο να ενισχύσουμε την πρόληψη, να γνωρίζουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συνέβη κάτι σημαντικό, να έχουμε πιο χειροπιαστές και αδιαμφισβήτητες αποδείξεις σχετικά με γεγονότα και συνέπειες, ώστε ευαισθητοποιημένοι, υποψιασμένοι και περισσότερο έμπειροι, να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε ένα περιβάλλον πιο ασφαλές και μια υποδομή περισσότερο εξοπλισμένη με κέντρο τον άνθρωπο. Εικόνες τόσο ωμές και αληθινές, ικανές να αντικατοπτρίζουν όλο το μέγεθος μιας καταστροφής, ενεργοποιούν ή δυναμώνουν τον μηχανισμό μέσα μας, ώστε να μην αφήσουμε κάτι τέτοιο να ξανασυμβεί ή, αντίστοιχα, κρατούν ανεξίτηλο στη μνήμη μας κάτι πολύ σημαντικό για την ανθρωπότητα που συνέβη. Η δυναμική του ρεαλισμού που εμπεριέχεται σε τέτοιες φωτογραφίες είναι τέτοια, που καθιστά πιο δύσκολο να προσπεραστούν και στη συνέχεια να ξεχαστούν.

Οι φωτογραφίες είναι μια διάχυτη και ισχυρή μορφή εξωτερικής μνήμης (external memory). Στη μελέτη της φωτογραφίας προκύπτουν διάφορα ερωτήματα: πότε και γιατί οι άνθρωποι τραβούν φωτογραφίες, τι είδους φωτογραφίες τραβούν, πώς τις οργανώνουν, σε τι μορφή τις κρατούν, πότε, γιατί και πώς τις ξαναβλέπουν και τις κοινοποιούν, τι ρόλο παίζουν στη μνήμη μας. Η φωτογραφία μπορεί να εξυπηρετήσει διάφορους σκοπούς, από το να λειτουργήσει ως ενθύμιο και τρόπος αναβίωσης μιας εμπειρίας, μέχρι τη διαμόρφωση ταυτότητας και την επικοινωνία. Ο ρόλος που διαδραματίζει η φωτογραφία στη ζωή του ανθρώπου έχει αλλάξει λόγω της ψηφιακής φωτογραφίας, των κινητών τηλεφώνων και του διαδικτύου. Τα προαναφερθέντα ηλεκτρονικά μέσα έχουν αποκτήσει σημαίνουσα θέση στην καθημερινή μας ζωή και παρέχουν με τη σειρά τους ευκολία στη δημιουργία και στην προσπέλαση των φωτογραφιών. Για πολλούς ανθρώπους οι φωτογραφίες επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις εσωτερικές βιωματικές αναμνήσεις τους, ίσως επειδή κάθε φορά που ανατρέχουν σε αυτές δημιουργείται ένα νέο ίχνος εσωτερικής μνήμης, ενώ η αρχική εμπειρία είχε αφήσει μόνο ένα. Ή ίσως η προβολή μιας φωτογραφίας αλλάζει-ισχυροποιεί μόνο το αρχικό ίχνος της μνήμης. Ωστόσο, για τη μελέτη αυτής της αλληλεπίδρασης απαιτείται περισσότερη έρευνα (Finley, Naaz & Goh, 2018: 113-116).

3. Η σημασία της τεχνολογίας διατήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής μνήμης για τους ανθρώπους

3.1 Επαναπροσδιορισμός της μνήμης

Στην Ψυχολογία ο όρος «μνήμη» χρησιμοποιείται αναφερόμενος μόνο στην εσωτερική μνήμη του ανθρώπου, δηλαδή αυτήν που υπάρχει στον ανθρώπινο εγκέφαλο.

Ένας εγκέφαλος όντως περιέχει συγκεκριμένες πληροφορίες από προηγούμενες εμπειρίες, εκμαθημένα πράγματα και ικανότητες, όμως περιέχει και συμπυκνωμένες αναπαραστάσεις επαναλαμβανόμενων γεγονότων, αλλά και αναπαραστάσεις πραγμάτων που στην πραγματικότητα δεν συνέβησαν ποτέ, όπως ψευδείς αναμνήσεις, φανταστικές εμπειρίες ή «ενδιάμεσες-μεσολαβητικές» εμπειρίες οι οποίες προσδίδουν νόημα και παρέχουν επιπρόσθετες πληροφορίες που δεν συμπεριλαμβάνονται στο γεγονός ή στο ερέθισμα αυτό καθαυτό. Επίσης, ο άνθρωπος μπορεί εύκολα να φανταστεί μελλοντικά ή αντίθετα από την πραγματικότητα γεγονότα (Finley, Naaz & Goh, 2018: 6).

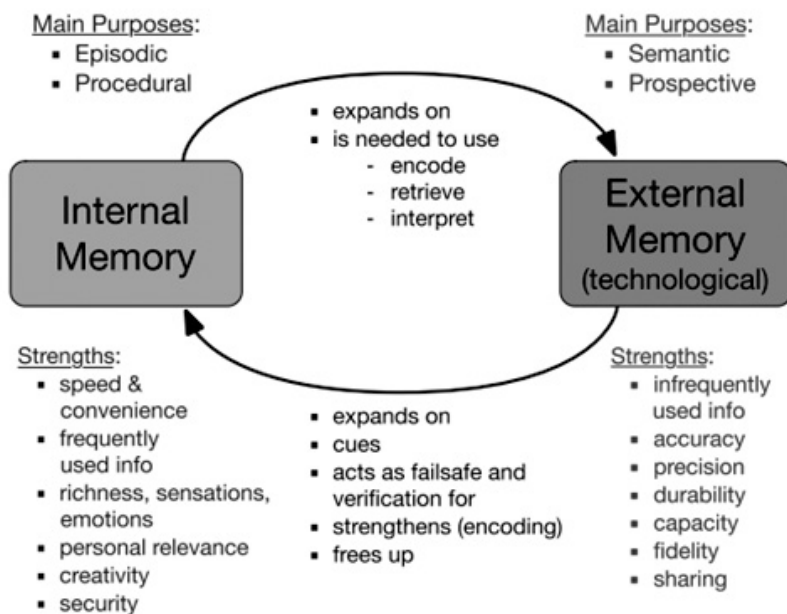
Ο ορισμός της μνήμης δεν θα έπρεπε να περιορίζεται σε πληροφορίες που αφορούν σε άμεση προηγούμενη εμπειρία ούτε σε πληροφορίες που αποθηκεύονται σε έναν μεμονωμένο εγκέφαλο. Η ανάμνηση του παρελθόντος είναι μια ενεργή, εποικοδομητική διαδικασία που εξαρτάται και υποβοηθείται από πολλούς παράγοντες. Το να θυμόμαστε είναι στην ουσία η ικανότητα τοποθέτησης μέρους του παρελθόντος στις υπηρεσίες των αντίληψεων και των αναγκών του παρόντος (Schwartz, 1982: 1). Μπορούμε να σκεφτούμε την ανάμνηση ως πληροφορίες από το παρελθόν που μπορούν να ανακτηθούν στο παρόν και να ορίσουμε τη μνήμη ως «πληροφορίες που μεταδίδονται στον χρόνο». Αυτή η αντίληψη για τη μνήμη μάς επιτρέπει να συμπεριλάβουμε και τύπους μνήμης που δεν συμπεριλαμβάνονται στον κλασικό ορισμό, όπως η «εξωτερική μνήμη» (external memory), η οποία στην ουσία περικλείει οποιεσδήποτε πληροφορίες αποθηκεύονται έξω από τον εγκέφαλό μας. Είναι φανερό ότι η αντίληψη αυτή διαφέρει πολύ από τον αρχικό μας ορισμό της μνήμης, καθώς περιλαμβάνει ένα τεράστιο φάσμα πληροφοριών που πριν δεν είχαμε συνυπολογίσει (Finley, Naaz & Goh, 2018: 6).

Η ικανότητα να αποθηκεύουμε και να ανακτούμε πληροφορίες εκτός του ανθρώπινου εγκεφάλου, δηλαδή σε κάποιο εξωτερικό μέσο, είναι ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό προσαρμοστικότητας που διαθέτει το ανθρώπινο είδος. Με την εξωτερική μνήμη, μπορούμε να διατηρήσουμε αρχεία της εμπειρίας μας και να μάθουμε για τις εμπειρίες άλλων ανθρώπων, καταρρίπτοντας πολλά εμπόδια, απόστασης ή χρόνου, για παράδειγμα. Μπορούμε να διευρύνουμε τις γνώσεις μας και να περάσουμε όλες αυτές τις πληροφορίες σε μελλοντικές γενιές, ώστε να μη χρειάζεται να μάθουν τα πάντα από την αρχή. Με την εξωτερική μνήμη η γνώση γίνεται αθροιστική (Finley, Naaz & Goh, 2018: 3)

Η εξωτερική μνήμη παίζει έναν αναπόσπαστο και όλο και μεγαλύτερο ρόλο στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Κινητά, υπολογιστές, φωτογραφικές μηχανές, διαδίκτυο, δηλαδή υψηλής τεχνολογίας (high-tech) μέσα εξωτερικής μνήμης, χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο από μέσα χαμηλής τεχνολογίας (low-tech), όπως είναι το χαρτί ή ένα ημερολόγιο (Finley, Naaz & Goh, 2018: 139). Η εξωτε-

ρική μνήμη επηρεάζει τις συναισθηματικές και κοινωνικές πτυχές της καθημερινής μας ζωής. Πλέον, οι περισσότεροι άνθρωποι αναφέρουν ότι νιώθουν ισχυρά συναισθήματα με την προβολή φωτογραφιών και βίντεο ή ακόμη και κειμένων από το παρελθόν. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενισχύουν τόσο ατομικές όσο και συλλογικές αναμνήσεις, για παράδειγμα εμπειρίες που, αν δεν υπήρχαν αποθηκευμένες στο προσωπικό μας ιστολόγιο, δεν θα τις θυμόμασταν καθόλου. Οι άνθρωποι αναφέρουν, επίσης, παρόμοια επίπεδα εντός (online) και εκτός (offline) του δικτύου κοινωνικοποίησης και συναναστροφής με άλλους ανθρώπους (Finley, Naaz & Goh, 2018: 140).

Σχηματικά, τα αποτελέσματα από την έρευνα των Finley, Naaz και Goh το 2018, τα οποία αφορούν στην εσωτερική και εξωτερική μνήμη παρουσιάζονται στο παρακάτω διάγραμμα.

Εικόνα 7. Διάγραμμα της αλληλεπίδρασης της εσωτερικής και εξωτερικής μνήμης (Finley, Naaz & Goh, 2018: 141).

Η εσωτερική μνήμη μπορεί να επεκταθεί μέσω της εξωτερικής, παρέχοντας πλούσιες αναμνήσεις από μια εμπειρία. Η εσωτερική μνήμη είναι απαραίτητη για να μπορεί να γίνει χρήση της εξωτερικής μνήμης (ενώ το αντίθετο δεν ισχύει), ώστε να μπορούν να κωδικοποιούνται οι πληροφορίες στην εξωτερική μνήμη, να θυμό-

μαστε ότι συγκεκριμένες πληροφορίες υπάρχουν σε ένα μέσο εξωτερικής μνήμης, να μπορούμε να τις ανακτήσουμε, όταν αυτό χρειαστεί, να θυμόμαστε τόσο την τοποθεσία όσο και τη διαδικασία ανάκτησης που απαιτείται και φυσικά να μπορούμε να κατανοήσουμε τις πληροφορίες τις οποίες ανακτήσαμε. Χωρίς ένα ακριβές νοητικό μοντέλο της θέσης, της δομής, του περιεχομένου και των λειτουργικών χαρακτηριστικών της εξωτερικής μνήμης, η εξωτερική μνήμη θα μπορούσε να είναι δυσπρόσιτη. Ωστόσο, με την αυξανόμενη ευελιξία των μηχανών αναζήτησης των λογισμικών, ίσως αυτό το βάρος να μειώνεται σιγά σιγά από την εσωτερική μνήμη (Finley, Naaz & Goh, 2018: 141).

Η εξωτερική μνήμη μπορεί να πυροδοτήσει σημεία της εσωτερικής μνήμης που διαφορετικά θα είχαν αδρανήσει. Δύναται να λειτουργήσει σαν δίκτυ ασφαλείας, όταν η εσωτερική μνήμη αρχίζει να εγκαταλείπει, και έχει την ικανότητα με ευκολία να επαληθεύσει πληροφορίες που ανακτώνται από την εσωτερική μνήμη. Επίσης, η εξωτερική μνήμη μπορεί να ελευθερώσει χώρο από την εσωτερική, δίνοντας τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί για άλλες εργασίες. Δεν έχει απλώς βοηθητικό ρόλο ως προς την εσωτερική μνήμη ούτε είναι ένα παθητικό κουτί με πληροφορίες, αλλά μπορεί να διαμορφώσει και να καθοδηγήσει τη χρήση της εσωτερικής μας μνήμης (Finley, Naaz & Goh, 2018: 142).

Όσον αφορά στη συλλογική μνήμη, εκτείνεται τόσο στην εσωτερική μνήμη των ατόμων, η οποία μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί κοινωνική εξωτερική μνήμη στον βαθμό που οι αναμνήσεις των ανθρώπων αλληλοενημερώνονται με αυτές των άλλων ανθρώπων, όσο και τεχνολογική εξωτερική μνήμη με την έννοια των μνημείων, των πολιτισμικών συμβόλων, των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των διάφορων πολιτιστικών συνηθειών (Finley, Naaz & Goh, 2018: 117). Ο όρος «ομπρέλα» της συλλογικής μνήμης είναι χρήσιμος, γιατί, κάτω από αυτόν, μελετητές από διάφορους κλάδους έχουν αρχίσει να εξερευνούν την αλληλεπίδραση της εσωτερικής και εξωτερικής μνήμης σε πολλές πτυχές της κοινωνίας. Οι ανθρωπολόγοι έχουν μελετήσει το πώς διαφορετικές μορφές εξωτερικής μνήμης εξυπηρετούν τη συλλογική μνήμη (Finley, Naaz & Goh, 2018: 118).

3.2 Σύγχρονα μέσα συντήρησης της μνήμης – Μέσα κοινωνικής δικτύωσης

Αναφορικά με τα σύγχρονα μέσα διατήρησης της μνήμης, όλα αρχίζουν και τελειώνουν στην τεχνολογία, χωρίς αυτό να αναιρεί τη συνύπαρξη των σύγχρονων μέσων με αυτήν των παραδοσιακών και διαχρονικών. Οι αναμνήσεις, ατομικές και κοινωνικές, από αρχαία ειδήσεων μέχρι προσωπικές φωτογραφίες αποθηκεύονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, σε ένα μεγάλο ποσοστό τους, σε σκληρούς δίσκους.

Οι φωτογραφίες που ανεβάζουν οι χρήστες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά και όλες οι κοινοποιήσεις των στιγμών τους, οι σημειώσεις τις οποίες κάποιος κρατάει σε ηλεκτρονική μορφή, οι αυτόματες υπενθυμίσεις γενεθλίων και γιορτών, το ιστορικό ενός φυλλομετρητή, οι βάσεις δεδομένων με ταινίες και όλες οι πληροφορίες στις οποίες μπορεί να έχει πρόσβαση ένας χρήστης οποιαδήποτε μέρα και ώρα είναι πρακτικά bytes μέσα σε σκληρούς δίσκους, είτε προσωπικούς, όπως η μνήμη ενός τηλεφώνου ή ενός υπολογιστή, είτε παγκόσμιους, όπως οι πληροφορίες που αποθηκεύονται, μοιράζονται και ανακτώνται σε κάποιο κοινωνικό μέσο, όπως το *Facebook*. Πλέον, η λήψη φωτογραφιών, για παράδειγμα, είναι μια τόσο εύκολη, γρήγορη και προσβάσιμη σχεδόν σε όλους διαδικασία, μέσω των κινητών τηλεφώνων, η ποσότητα δε που μπορεί να ληφθεί, όπως και αυτή που λαμβάνεται καθημερινά, είναι εξαιρετικά μεγαλύτερη σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν.

Την τελευταία δεκαετία, ο αντίκτυπος που έχουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στη ζωή μας είναι πολύ μεγάλος σε διάφορους τομείς, ανάμεσά τους σίγουρα και σε αυτόν της κοινωνικής μνήμης (Birkner & Donk, 2018: 1). Οι κοινωνικές ομάδες κατασκευάζουν το παρελθόν που χρειάζονται για να έχουν μια συλλογική ταυτότητα, και η διάδοση της εκδοχής αυτής του παρελθόντος, συμπεριλαμβανομένων των επακόλουθων αντιπαραθέσεων, είναι αυτά που μεταδίδονται και μπορούν να παρατηρηθούν στη συνέχεια στα μέσα ενημέρωσης (Birkner & Donk, 2018: 6). Αν και έχει δοθεί μεγάλη προσοχή στα εθνικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, ο ρόλος της δημόσιας μνήμης αμφισβητείται, για παράδειγμα, σε περιπτώσεις πολιτικής κρίσης ή σύγκρουσης. Νέες πλατφόρμες, όπως είναι το *YouTube*, το *Facebook* και το *Twitter*, συνεισφέρουν στη δημιουργία μιας νέας μνήμης και στην αλλαγή των καθιερωμένων τρόπων έρευνας των γεγονότων και των αναμνήσεων (Birkner & Donk, 2018: 2).

Συμπεράσματα

Η χρήση διάφορων μέσων για τη διατήρηση της μνήμης είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος χρησιμοποιούσε από τα αρχαία χρόνια το περιβάλλον του για να αποτυπώσει συνθήκες, πρόσωπα, στιγμές, παραστάσεις από τη ζωή του ή τη φαντασία του και σιγά σιγά εξέλιξε όλα αυτά τα μέσα και ανακάλυψε καινούργια. Μαζί με την εξέλιξη του ανθρώπου, του περιβάλλοντος ζωής και ύπαρξής του, ακολούθησαν και αυτά, περνώντας από τις σπηλαιογραφίες στην υψηλή ζωγραφική τέχνη, από τα χειροποίητα εργαλεία στη δημιουργία υπερσύγχρονων μέσων για την τέλεση των εργασιών που απαιτούνται, από την τέχνη της ζωγραφικής για διατήρηση της μνήμης ανθρώπων, μαχών, ιστορικών στιγμών

στη φωτογραφία και, στη συνέχεια, στον κινηματογράφο, στην τέχνη του βίντεο. Φτάσαμε, έτσι, στη δυνατότητα χρήσης και αναπαραγωγής όλων αυτών, από όλους σχεδόν τους ανθρώπους, χωρίς περιορισμούς ώρας, τόπου, εξειδίκευσης, με μια ευκολία που όμοιά της δεν έχει υπάρξει ξανά. Η εξέλιξη της τεχνολογίας και όλων όσα αυτή συνεπάγεται έχει παίξει καταλυτικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο κρατάμε ζωντανά αυτά που μας ενδιαφέρουν, στο τι τελικά εμείς θυμόμαστε ως μεμονωμένα αλλά και ως κοινωνικά όντα. Η αλληλεπίδραση της εσωτερικής ατομικής μας μνήμης με την εξωτερική είναι αδιαμφισβήτητη, αν σκεφτεί κανείς όλα αυτά που έχουμε παραχωρήσει στα εξωτερικά μέσα να θυμούνται για εμάς, όπως τηλεφωνικούς αριθμούς, ημερομηνίες γενεθλίων ή γενικές γνώσεις που μπορούμε ανά πάσα στιγμή να αναζητήσουμε.

Ο τρόπος με τον οποίο συλλέγουμε και διατηρούμε τις αναμνήσεις μας είναι αρκετά περίπλοκος και επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες. Αντίστοιχα, ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία αναπτύσσει τη συλλογική της μνήμη, διαμορφώνει την ιστορία της, τηρεί τα ήθη και τα έθιμά της επηρεάζεται από παράγοντες όπως τα γεγονότα που έχουν διαδραματιστεί στο πλαίσιο αυτής μαζί με την ερμηνεία και την επεξεργασία που συμβαίνει αργότερα, την προβολή των νέων συμβάντων στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και πλέον στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το πώς αυτά προβάλλονται και προωθούνται, τις νέες ομάδες που εισέρχονται μέσα σε μια κοινωνία και προσπαθούν να προσαρμοστούν και να ενσωματωθούν σε αυτήν, κουβαλώντας, ταυτόχρονα, και τις δικές τους αναμνήσεις και πολλά ακόμη (Zelizer, 1995: 235).

Ο λόγος για τον οποίο η φωτογραφία και το βίντεο διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη εποχή δεν είναι μόνο η δυνατότητά τους να μεταδίδουν ένα συναίσθημα, μια ατμόσφαιρα, μια ιδέα, ένα μήνυμα ευκολότερα ίσως από ένα κείμενο, αλλά και η χρήση τους σε πολύ μεγάλο βαθμό στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Κάποια από αυτά στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην κοινοποίηση φωτογραφιών, κάτι το οποίο δηλώνει την όλο και αυξανόμενη σημασία που έχει αποκτήσει η φωτογραφία στη ζωή μας, τόσο ως μέσο διαμοιρασμού της προσωπικής ζωής –και άρα όλων των αναμνήσεων που περιβάλλονται σε αυτήν– όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, με την έννοια ότι, λόγω της δύναμης και επιρροής που έχουν αποκτήσει, έχουν δυνατό λόγο στη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας, στη διάδοση συγκεκριμένων ειδήσεων και στη διαμόρφωση απόψεων πάνω σε διάφορα κοινωνικοπολιτικά θέματα.

Η εσωτερική και η εξωτερική μνήμη έχουν αμοιβαία διαμορφώσει η μια την άλλη για δεκάδες χιλιάδες χρόνια, ενώ θα συνεχίσουν να το κάνουν και στο μέλλον. Είναι σημαντικό να συνεχίσουμε να καταγράφουμε και να προσπαθούμε να κατανοήσουμε αυτήν την αλληλεπίδραση, γιατί αφορά άμεσα τη ζωή μας. Βασιζόμαστε

στην τεχνολογία; Φυσικά. Άλλωστε, είναι κάτι που το κάναμε ανέκαθεν και πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερές μας δυνάμεις. Απλώς, στηριζόμαστε πλέον στο κινητό μας περισσότερο απ' ό,τι στο σημειωματάριο, στις φωτογραφίες, τα βίντεο ή τις ηχογραφήσεις μας απ' ό,τι στο ημερολόγιό μας για μια εμπειρία. Η τεχνολογία θα συνεχίσει να αλλάζει και να εξελίσσεται κι εμείς θα συνεχίσουμε να στηρίζουμε ένα κομμάτι της μνήμης μας σε αυτήν. Ωστόσο, αυτό δεν είναι κάτι που προέκυψε πρόσφατα, είναι κάτι που συνέβαινε (έστω σε διαφορετικό βαθμό) και θα συμβαίνει πάντα. Θα ακολουθεί και αυτή η διαδικασία, όπως οι άλλες, την εξέλιξη των μέσων, του τρόπου σκέψης, του ανθρώπου. Έτσι, ο ρόλος της εξωτερικής μνήμης στην καθημερινή ζωή είναι μια μεταβλητή παράμετρος που, ανάλογα με τις εκάστοτε εξελίξεις, προσαρμόζεται. Σύμφωνα με τον Proust⁸, «το μεγαλύτερο μέρος της μνήμης μας υπάρχει έξω από εμάς» με τη μορφή ενδείξεων που μπορούν να επαναφέρουν το διαφορετικά μη ανακτήσιμο παρελθόν (Finley, Naaz & Goh, 2018: 172-173).

Βιβλιογραφία

Στα αγγλικά

- Assman, J. (2008). Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, 109-118. Ανακτήθηκε από: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/1774/1/Assmann_Communicative_and_cultural_memory_2008.pdf (Προσπελάστηκε: 17/6/2021).
- Birkner, T. & Donk, A. (2018) Collective memory and social media: Fostering a new historical consciousness in the digital age? Ανακτήθηκε από: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1750698017750012> (Προσπελάστηκε: 22/8/2021).
- Buttenwieser, J. (2006). *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, 5. Oxford: Oxford University Press. Ανακτήθηκε από: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=jCeDng_in8gC&oi=fnd&pg=PA210&dq=individual+memory&ots=gtZ-KYSK1gd&sig=EK_Ar_KXTGpAHCmH1PuIHa986Vo&redir_esc=y#v=onepage&q=individual%20memory&f=false (Προσπελάστηκε: 18/7/2021).
- Clopath, C. (2011). Synaptic consolidation: an approach to long-term learning. *Cogni-*

⁸ Ο Valentin Louis Georges Eugène Marcel Proust (1871-1922) υπήρξε Γάλλος συγγραφέας, δοκιμιογράφος και κριτικός. Είναι περισσότερο γνωστός για το μυθιστόρημά του *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. Θεωρείται ένας από τους συγγραφείς του 20ού αιώνα με τη μεγαλύτερη επιρροή.

- tive Neurodynamics*, 6: 251-257. Ανακτήθηκε από: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11571-011-9177-6> (Προσπελάστηκε: 20/8/2021).
- Finley, J. R., Naaz, F. & Goh, F. W. (2018). *Memory and Technology*. Ανακτήθηκε από: <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-99169-6> (Προσπελάστηκε: 29/7/2021).
- Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Hirst, W., Yamashiro, J. & Coman, A. (2018). Collective Memory from a Psychological Perspective. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(5), 438-451. Ανακτήθηκε από: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1364661318300469> (Προσπελάστηκε: 16/7/2021).
- Hoelscher, S. & Alderman, D. (2004). Memory and place: geographies of a critical relationship. *Social & Cultural Geography*, 5(3): 347-355. Ανακτήθηκε από: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1464936042000252769> (Προσπελάστηκε: 15/7/2021).
- MacDonald, C. J., Lepage, K. Q., Eden, U. T. & Eichenbaum, H. (2011). Hippocampal «Time Cells» Bridge the Gap in Memory for Discontiguous Events. *Neuron*, 71(4): 737-749. Ανακτήθηκε από: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S089662731100609X> (Προσπελάστηκε: 22/8/2021).
- Michaelian, K. & Sutton, J. (2017). Memory. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε από: <https://plato.stanford.edu/entries/memory/#Self> (Προσπελάστηκε: 23/8/2021).
- Okano, H., Hirano, T. & Balaban, E. (2000). Learning and memory. *PNAS*, 97(23): 12.403-12.404. Ανακτήθηκε από: <https://www.pnas.org/content/97/23/12403.short> (Προσπελάστηκε: 16/7/2021).
- Rolls, E. T. & Mills, P. (2019). The Generation of Time in the Hippocampal Memory System. *Cell Reports*, 28(7): 1649-1658. Ανακτήθηκε από: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211124719309398> (Προσπελάστηκε: 22/8/2021).
- Rosalind, T. (1992). *Literacy and orality in ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runco, M. & Pritzker, S. (2020). *Encyclopedia of Creativity*. Ανακτήθηκε από: https://books.google.gr/books?id=gLDQyQEACAAJ&dq=Encyclopedia+of+Creativity&hl=el&sa=X&redir_esc=y (Προσπελάστηκε: 23/8/2021).
- Schwartz, B. (1982). The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. *Social Forces*, 61(2): 374-402. Ανακτήθηκε από: <https://academic.oup.com/sf/article-abstract/61/2/374/1928396> (Προσπελάστηκε: 27/8/2021).
- Thomas, R. (1992). Literacy and orality. In *Literacy and Orality in Ancient Greece. Key Themes in Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yonelinas, A. P. & Ritchey, M. (2015). The slow forgetting of emotional episodic mem-

- ories: an emotional binding account. Ανακτήθηκε από: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25836045/> (Προσπελάστηκε: 21/8/2021).
- Zelizer, B. (1995). Reading the past against the grain: The shape of memory studies. Ανακτήθηκε από: https://blog.richmond.edu/memorializing/files/2017/01/zelizer_reading-the-past.pdf, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15295039509366932?journalCode=rasm19> (Προσπελάστηκε: 16/8/2021).
- Zlotnik, G. & Vansintjan, A. (2019). Memory: An Extended Definition. Ανακτήθηκε από: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.02523/full> (Προσπελάστηκε: 5/7/2021).

Στα ελληνικά

- Βαρελά, Β. Ε. (2020). *Η αποδόμηση της ικανότητας χωρικής, χρονικής και σημασιακής απαρτίωσης της Βιωματικής Μνήμης στην Τρίτη Ηλικία*. (Διπλωματική εργασία). Ανακτήθηκε από: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2919157> (Προσπελάστηκε: 21/8/2021).
- Βουρδόγλου, Ν. (2018). *Απόψεις εκπαιδευτικών για την επιρροή της ομηρικής και προκλασικής εποχής στο σχολείο σήμερα*. (Διπλωματική εργασία). Ανακτήθηκε από: <https://repo.lib.duth.gr/jspui/handle/123456789/11019> (Προσπελάστηκε: 22/8/2021).
- Θεολόγου, Κ. (2007). Η αξία της μνήμης σε μία κοινωνία. *Intellectum*, 3, 53-69. Ανακτήθηκε από: <https://www.intellectum.org/2007/12/03/h-axia-tis-mnimis-gia-mia-koinonia/> (Προσπελάστηκε: 19/8/2021).

Abstract

Social memory nests inside the core of every group of people as it contributes to the formation of its identity. Our memories determine the way we see the world, the interaction we have with one another, our quality of life, our relationships, our daily routines. Through them, the individual and the group form a connection with the past that they use as a basis on top of which their own experiences are built. The aim of this project is to investigate the relationship between technology and memory. To this end, means used by humans over the years have been studied, not only the verbal ones, such as myths and fairy tales, but also the written, technological and technical ones, such as painting, sculpture, photography. Their interconnection between them as well as

with memory was considered. The rapid development of technology in recent years has created new ways of storing and preserving memory, has made it easier to create, access and classify memory files and in addition has given the potential of sharing them to a variety of public or private media.

Η Νεφέλη-Μαρίνα Ρούσκα είναι απόφοιτη του Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών του ΕΜΠ. Ασχολείται με τη μουσική, τη φωτογραφία, τη ζωγραφική και την ποίηση.

Από τον Φράνκενσταϊν της Μαίρης Σέλλεϋ στον μετάνθρωπο (transhuman) του 21ου αιώνα Προβληματισμοί και προκλήσεις της επιστήμης και της τεχνολογίας απέναντι στην ανθρωπινότητα (δηλαδή στην ουσία/υπόσταση του ανθρώπινου όντος)¹

Αικατερίνη Μαργαρίτα Ηλέκτρα Γεωργούλη

Περίληψη

Το άρθρο εντοπίζει τις απαρχές των σύγχρονων φιλοσοφικών θεωριών του διανθρωπισμού, του μετανθρωπισμού και του υπερανθρωπισμού, παρουσιάζοντας τις συνθήκες που συνέβαλαν στην εξέλιξή τους. Επιπροσθέτως, πραγματεύεται τις πολλαπλές συνέπειες της ριζικής ανθρωπίνης αναβάθμισης, οι οποίες συνιστούν αντικείμενο μελέτης του διεπιστημονικού πεδίου έρευνας «Technoself Studies (TSS)». Τέλος, επισημαίνει τις ηθικές επιπτώσεις της ανάπτυξης της τεχνητής νοημοσύνης.

¹ Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή εργασίας στο μάθημα «Φιλοσοφία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας» (8ο εξ. της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών ΕΜΠ) με επιβλέποντα τον Καθηγητή Κώστα Θεολόγου.

Εισαγωγή

Η βιοτεχνολογική «ενίσχυση» των ανθρώπων κυριαρχεί σήμερα στις φιλοσοφικές συζητήσεις, ενώ συγχρόνως είναι η πιο αμφιλεγόμενη έννοια. Ο Φράνσις Φουκουγιάμα πρόσφατα χαρακτήρισε τον διανθρωπισμό ως «την πιο επικίνδυνη ιδέα του κόσμου». Αυτή η εντυπωσιακή καταδίκη καταδεικνύει ένα ζήτημα άξιο συζήτησης.

Στο παρόν πόνημα παρουσιάζεται το θέμα του μετανθρωπισμού από την εποχή της συγγραφής του μυθιστορήματος *Φράνκενσταϊν* (*Frankenstein* ή *The Modern Prometheus*, 1818) μέχρι τις μέρες μας. Μετά από μια σύντομη ιστορική αναδρομή, γίνεται αναφορά στην αρχική σύλληψη των ιδεών του μετανθρωπισμού. Επεξηγούνται οι έννοιες «διανθρωπισμός», «μετανθρωπισμός» και «υπερανθρωπισμός». Ορίζεται, επίσης, το διεπιστημονικό πεδίο έρευνας που ασχολείται με όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ταυτότητας και αλλαγής της μέσα σε μια τεχνολογική κοινωνία, γνωστό ως «Technoself Studies (TSS)». Συζητούνται, τέλος, οι ηθικές συνέπειες της τεχνητής νοημοσύνης.

Η αρχική σύλληψη των ιδεών του μετανθρωπισμού – Σύντομη ιστορική αναδρομή

Από τη βιογραφία της Mary Shelley, αντιλαμβάνεται κανείς ότι το θέμα της αθανασίας απασχόλησε νωρίς τη συγγραφέα του *Frankenstein*. Η Mary Godwin Wollstonecraft Shelley (1797-1851) συνέλαβε στη Γενεύη την ιδέα του να εκφράσει γραπτά τις ανησυχίες της περί αθανασίας. Αργότερα, το 1818, δημοσίευσε το επιστολικό μυθιστόρημα *Frankenstein* ή *Ο σύγχρονος Προμηθέας* (Bennett & Royle, 2016). Φαίνεται ότι η συγγραφέας επηρεάστηκε αφενός από την πρόωρη απώλεια της μητέρας της, αφετέρου από το γοτθικό μυθιστόρημα του Αγίου Λεόν, έργο του πατέρα της William Godwin², το οποίο διερευνούσε θέματα επέκτασης της ζωής και αθανασίας και το οποίο επιτυχώς δημοσιεύτηκε το 1799. Το μυθιστόρημα *Frankenstein*, αρχικά, θεωρήθηκε ελαφρύ ανάγνωσμα, αλλά, στα μέσα του εικοστού αιώνα, οι κριτικοί άρχισαν να αναγνωρίζουν τη σημασία του ως μιας ιστορίας που προειδοποιούσε για τους κινδύνους της κακής χρήσης της επιστημονικής γνώσης και τεχνολογίας. Οι ερμηνείες του μυθιστορήματος –από βιογραφική, ψυχολογική, κοινωνικοπολιτική, φιλοσοφική και φεμινιστική άποψη και προοπτική– έχουν

² Ο Ουίλιαμ Γκόντγουιν ήταν Άγγλος πολιτικός φιλόσοφος, συγγραφέας και δημοσιογράφος. Ως συγγραφέας ασχολήθηκε κυρίως με τη μυθιστοριογραφία και θεωρείται θεμελιωτής του κοινωνικού μυθιστορήματος. Έγινε ιδιαίτερα γνωστός για τις ριζοσπαστικές απόψεις του σχετικά με την εξουσία, τη θρησκεία και την προσωπική ελευθερία.

πρόσφατα πολλαπλασιαστεί.

Το θέμα του υπερανθρώπου μέσω της αθανασίας είχε πολύ νωρίς απασχολήσει λογοτέχνες και φιλοσόφους. Σύμφωνα με τον Nick Bostrom, στο έπος *Gilgamesh* «η έννοια του υπερβατισμού (transcendentalism) συμπίπτει με την ιδέα της αναζήτησης της καταπολέμησης του θανάτου και της αθανασίας» (Bostrom, 2005a). Επιπροσθέτως, στο «Canto I» του *Παραδείσου* του Dante Alighieri, «ο ποιητής περιγράφει το “Trasumanar”, την άνοδο, δηλαδή, υπεράνω της ανθρώπινης φύσης, “...να περάσει πέρα από την ανθρώπινη φύση”» (De Sanctis, 1983· Harrison & Wolyniak, 2015). Πρόδρομος των ιδεών περί υπερανθρώπου και αθανασίας είναι ο René Descartes. Στο φιλοσοφικό του έργο *Λόγος για τη Μέθοδο* του 1637, ο συγγραφέας οραματίστηκε ένα είδος χημικού παρασκευάσματος που θα εξασφάλιζε φυσική αθανασία και ισχυρότερο νου (Mirkes, 2019). Ανάμεσα στα έτη 1883 και 1885, ο Friedrich Nietzsche εκπονεί το έργο *Also sprach Zarathustra*, σε ελληνική μετάφραση *Τάδε Εφη Ζαρατούστρα*. Στο έργο αυτό ο συγγραφέας εκφράζει την πίστη του στη δύναμη και τη μοίρα του ανθρώπου, στο λεγόμενο *Amor Fati*, που σημαίνει αγάπη της μοίρας, και δίνει έμφαση κυρίως στην αυτοπραγμάτωση, αλλά όχι στον τεχνολογικό μετασχηματισμό του «*Übermensch*» (Bostrom, 2005b· Blackford, 2010· Sorgner, 2009). Από τα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, αναπτύσσεται το κίνημα *ρωσικός κοσμισμός*, το οποίο, διά του Ρώσου φιλόσοφου Nikolai Fyodorovich Fyodorov, θα μετεξελιχθεί σε πρόδρομο μετανθρωπιστικό κίνημα (Young, 2012).

Μεταξύ των ετών 1923 και 1925 θεμελιώθηκε η ιδέα του μετανθρωπισμού αφενός με το δοκίμιο του Βρετανού γενετιστή J. B. S. Haldane με τίτλο «*Daedalus: Science*» (Haldane, 1923), αφετέρου με το άρθρο του J. D. Bernal «*The World, the Flesh and the Devil*» (Bernal, 1929), βασισμένο σε πηγές του Θωμά Ακινάτη, το οποίο προκάλεσε γενικό ενδιαφέρον, ακαδημαϊκό και λαϊκό (Clarke, 1999). Ο Haldane (1923) ενδιαφερόταν για την ανάπτυξη της επιστήμης της Ευγονικής, την εφαρμογή της Γενετικής για τη βελτίωση των ανθρώπινων χαρακτηριστικών, όπως είναι η υγεία και η νοημοσύνη. Ο Bernal μελετούσε την προοπτική αποικισμού στο διάστημα και τις ριζικές αλλαγές ανθρώπινου σώματος και νοημοσύνης μέσω βιολογικών εμφυτευμάτων και γνωστικής ενίσχυσης (Clarke, 1999).

Η πρώτη μετανθρωπιστική σκέψη, πάντως, εκφράστηκε κυρίως από τον βιολόγο Julian Huxley, ο οποίος και εισήγαγε τον όρο «μετανθρωπισμός» και θεωρείται από το 1957 ως ο ιδρυτής του μετανθρωπισμού (Harrison & Wolyniak, 2015). Ο Julian Huxley επηρεάστηκε αναμφίβολα από τον Καναδό φιλόσοφο W. D. Lighthall, ο οποίος ήδη είχε χρησιμοποιήσει τον όρο «μετανθρωπισμός» σε δημοσίευσή του το 1940 (Harrison & Wolyniak, 2015).

Κατά το χρονικό διάστημα 1960-1980, κυριαρχεί στους φιλοσοφικούς κύκλους έντονο μετανθρωπιστικό κίνημα. Είναι η εποχή που κυκλοφορούν διάφορα μανιφέστα σχετικά με τις μεταβολές στην ανάπτυξη της κοινωνίας μέσω του σχεδιασμού και της τεχνολογίας (*Japanese Metabolist architects manifesto*, FM-2030, *Upwingers Manifesto*, *A Futurist Manifesto* κ.λπ.). Κατά τη διάρκεια αυτών των δύο δεκαετιών (1960-1980), συνεπώς, μια σειρά φιλοσόφων εστιάζει σε θέματα και θεωρίες περί τεχνολογικής μοναδικότητας, ή υπεράνθρωπης νοημοσύνης. Αναφέρουμε τον Βρετανό κρυπτολόγο I. J. Good το 1965 με την υπερ-έξυπνη μηχανή και την «έκρηξη νοημοσύνης» (Good, 1999), τον Marvin Minsky (Minsky, 1960), και τις απόψεις του για τη σχέση μεταξύ ανθρώπινης και τεχνητής νοημοσύνης: τους στοχαστές Hans Moravec (1998) και Raymond Kurzweil (1999), οι οποίοι είχαν ανάμεικτες ιδέες, φουτουριστικές και τεχνολογικές: τον Robert C. W. Ettinger, που από το 1962 δημοσίευσε την πρώτη ιδιωτική έκδοση του βιβλίου *Προοπτική Αθανασίας* (*The Prospect of Immortality*), με το οποίο ίδρυσε το κίνημα της κρυονικής (Rana et al., 2016) και αργότερα, το 1972, συνέβαλε στην εννοιολόγηση της μετανθρωπότητας με την εξέλιξη του Ανθρώπου σε Υπεράνθρωπο (Ettinger, 1974).

Η αναγνωρισιμότητα του μετανθρωπιστικού κινήματος, πάντως, ξεκίνησε τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι πρώτοι αυτοαποκαλούμενοι διανθρωπιστές συναντήθηκαν επίσημα στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια στο Λος Άντζελες, το οποίο έγινε το κύριο κέντρο της διανθρωπιστικής σκέψης. Από τα ηχηρά ονόματα μελλοντολόγων επιστημόνων που ασχολήθηκαν με τον μετανθρωπισμό και την τεχνητή νοημοσύνη είναι ο F. M. Esfandiary, ο οποίος επέλεξε για τον εαυτό του το όνομα FM-2030. Ο FM-2030 διδάσκοντας στο The New School της Νέας Υόρκης «νέες έννοιες του ανθρώπου» εξέφρασε την αρχή της μετάβασης προς την ιδέα του μετανθρώπου ως «υπερανθρώπου» (FM-2030, 1989). Άλλος ένας μελλοντολόγος, ο Robert Ettinger, επίσης συζήτησε τη μετάβαση Man σε Superman, ίδρυσε δε το κίνημα της κρυονικής (Ettinger, 1974· Rana et al., 2016), ενώ ο Alvin Toffler ασχολήθηκε με τις επιπτώσεις των σύγχρονων τεχνολογιών, της ψηφιακής επανάστασης και της επανάστασης της επικοινωνίας στους πολιτισμούς παγκοσμίως (Caves, 2005).

Η Natasha Vita-More παρουσίασε την πειραματική ταινία της «Breaking Away» το 1980, με θέμα ανθρώπους που ξεφεύγουν από τους βιολογικούς τους περιορισμούς και τη βαρύτητα της Γης, καθώς κατευθύνονται στο διάστημα (Regis, 1990). Ο Eric Drexler, που δημοσίευσε το έργο του *Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology*, ασχολήθηκε με θέματα Νανοτεχνολογίας και μοριακούς συναρμολογητές (Drexler, 1986) και ίδρυσε το Ινστιτούτο Foresight. Τότε, εμφανίζεται ο πρώτος μη κερδοσκοπικός οργανισμός με έρευνα στην εκτέλεση κρυονικών.

Είναι τα γραφεία του Ιδρύματος Alcor Life Extension στη Νότια Καλιφόρνια, εφεξής κέντρο για μελλοντολόγους. Ο οργανισμός ιδρύθηκε ως μη κερδοσκοπικός οργανισμός από τους Fred και Linda Chamberlain στην Καλιφόρνια το 1972 ως Alcor Society for Solid State Hypothermia (ALCOR). Το Alcor πήρε το όνομά του από ένα αχνό αστέρι στη Μεγάλη Άρκτο (Kunen & Money-Smith, 1989). Τα μέλη του ιδρύματος έχουν την επιθυμία της δημοσίευσης και διάδοσης της γνώσης και των στοχασμών των επιστημόνων με στόχο τη δημιουργία κινήτρων για περαιτέρω έρευνα. Μάλιστα, σύμφωνα με την εφημερίδα *Guardian* (May 6, 2018), μέχρι σήμερα, έχουν δημιουργηθεί τέσσερις εγκαταστάσεις κρυονικής, τρεις στις ΗΠΑ και μία στη Ρωσία, με μεγαλύτερη την προαναφερθείσα Alcor στην Αριζόνα που μπορεί να φιλοξενήσει μέχρι και 100 «ασθενείς» και έχει χαρακτηριστεί ως το μέρος όπου φιλοξενούνται τα πτώματα των «αισιόδοξων».

Οι Max More και Tom Morrow το 1988 δημιούργησαν το πρώτο τεύχος του *Extropy Magazine*, που στη σημερινή του μορφή έχει τίτλο *Extropy: Journal of Transhumanist Solutions*, το οποίο, σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του περιοδικού, «καλύπτει όλο το φάσμα των προηγμένων, αναδυόμενων και μελλοντικών τεχνολογιών, καθώς και τις επιπτώσεις τους τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον». Ο More (1990), μάλιστα, δημιούργησε το δικό του ιδιαίτερο διανθρωπιστικό δόγμα και θεωρείται ότι θεμελίωσε τον σύγχρονο διανθρωπισμό.

Ακολουθεί η ίδρυση ινστιτούτων και οργανισμών για την υποστήριξη της κυβερνο-κουλτούρας και της κυβερνοψυχεδελικής αντικουλτούρας. Ιδρύεται το Extropy Institute το 1992 από τους More και Morrow και, το 1998, οι φιλόσοφοι Nick Bostrom και David Pearce ιδρύουν την World Transhumanist Association (WTA), μια διεθνή μη κυβερνητική οργάνωση που εργάζεται για την αναγνώριση του διανθρωπισμού ως θεμιτού υποκειμένου επιστημονικής έρευνας και δημόσιας πολιτικής (Hughes, 2005). Περί το 2002, η WTA τροποποίησε και υιοθέτησε την Υπερανθρωπιστική Διακήρυξη (Kirsch, 2020). Το Transhumanist FAQ που εκπονήθηκε από το WTA (αργότερα Humanity+) έδωσε δύο επίσημους ορισμούς για τον μετανθρωπισμό (βλέπε σχετικά *Humanity+*, *What is Transhumanism?*).

Διανθρωπισμός, Μετανθρωπισμός και Υπερανθρωπισμός

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Βρετανός φιλόσοφος Max More (1990) θεωρείται ότι θεμελίωσε τον σύγχρονο διανθρωπισμό διατυπώνοντας, επίσης, τις αρχές του μετανθρωπισμού ως φουτουριστικής ιδεολογίας και φιλοσοφίας.

Η έννοια του υπεράνθρωπου βασίζεται στην επέκταση των ανθρώπινων δυνατοτήτων, αλλά δεν αναφέρεται στη δημιουργία ενός νέου ξεχωριστού είδους (Luppicini, 2013). Αντίθετα, το φιλοσοφικό κίνημα του μετανθρωπισμού ή

transhumanism είναι η βιοτεχνολογική ενίσχυση των ανθρώπινων όντων (Bostrom, 2006). Εστιάζει στη βελτίωση των ικανοτήτων των ανθρώπινων όντων με τεχνητά επιστημονικά κατασκευάσματα και τεχνικά επιστημονικά μέσα (Luppicini, 2013· Bostrom, 2006).

Ο Μετάνθρωπος ή Posthuman είναι μια έννοια που στοχεύει στη σηματοδότηση και τον χαρακτηρισμό ενός νέου και ενισχυμένου τύπου ύπαρξης και σχετίζεται με τους τομείς της μελλοντολογίας, της επιστημονικής φαντασίας, της φιλοσοφίας, της σύγχρονης τέχνης. Σύμφωνα με το *Oxford Dictionary* έκδοσης του 2017, posthuman σημαίνει «ένα άτομο ή οντότητα που υπάρχει σε μια κατάσταση πέρα από το να είναι άνθρωπος».

Η ιδέα στοχεύει στην αντιμετώπιση ποικίλων ζητημάτων, όπως η ηθική και η δικαιοσύνη, η γλώσσα και η επικοινωνία μεταξύ των ειδών, τα κοινωνικά συστήματα και οι πνευματικές φιλοδοξίες της διεπιστημονικότητας. Ο μετάνθρωπος είναι ένα ον με ακραίες ικανότητες που υπερβαίνουν τις γνωστές ανθρώπινες δυνατότητες, έξω από τα όρια όπως καθορίζονται επί του παρόντος για τα ανθρώπινα όντα. Αυτή η μετανθρώπινη κατάσταση ταυτότητας έχει προκύψει κυρίως από την πρόοδο της τεχνολογικής εξέλιξης. Σύμφωνα με τον Luppicini (2013), οι μετανθρώπινες ικανότητες: «υποδηλώνουν έναν νέο τύπο ύπαρξης πέρα από τον άνθρωπο. Αυτό διακυβεύει την ουδετερότητα που απαιτείται για μια σαφή αντίληψη της ανθρώπινης ταυτότητας απέναντι στην ανθρώπινη-τεχνολογική ολοκλήρωση».

Η ιδέα στοχεύει στη δημιουργία ενός λαμπρότερου μέλλοντος που ασχολείται με την απόκτηση καλύτερης αντίληψης του κόσμου μέσα από διάφορες απόψεις (Luppicini, 2013: 1-25).

Στη Φιλοσοφία, στην Ανθρωπολογία, στη Φιλοσοφική Ανθρωπολογία, στη Φιλοσοφία του Νου γίνεται λόγος για ετερογενή και ποικιλώνυμα ρεύματα του υπερανθρωπισμού και του τεχνικού μετανθρωπισμού. Η Λάζου (2016), αντλώντας πληροφορίες από τα έργα του F. Nietzsche *Ανθρώπινο πολύ ανθρώπινο και Τάδε έφη Ζαρατούστρα*, αναφέρει ότι ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως αντικείμενο της ίδιας του της δημιουργικότητας και, υπ' αυτήν την έννοια, καλούμαστε να κατανοήσουμε τον υπεράνθρωπο ως άνθρωπο που υπερβαίνει τον εαυτό του με την ελεύθερη βούληση για αυτοδημιουργία-αυθυπέρβαση.

Είναι θέμα προς συζήτηση το αν ο διανθρωπισμός είναι κλάδος του μετανθρωπισμού και πώς θα πρέπει να αντιληφθεί κανείς το φιλοσοφικό αυτό κίνημα σε σχέση με τον διανθρωπισμό (Umbrello & Lombard, 2018). Οι μετανθρωπιστές πιστεύουν ότι ο άνθρωπος, στη φάση που διανύει, δεν βρίσκεται στο τέλος της ανάπτυξής του, αλλά βιώνει ένα πρώιμο στάδιο του μετανθρώπου (More, 1990). Ο μετανθρωπισμός μοιράζεται πολλά στοιχεία ανθρωπισμού, συμπεριλαμβανομένων του

σεβασμού για τη λογική και την επιστήμη, τη δέσμευση για πρόοδο και την εκτίμηση της ανθρώπινης ύπαρξης σε αυτήν τη ζωή, και είναι γνωστός ως «νέος διαφωτισμός». Κατά την αμιγώς θρησκευτική άποψη, το κίνημα του μετανθρωπισμού δεν αποτελεί συνέχεια του ανθρωπισμού, αλλά του μηδενισμού και της διάσπασης του ανθρώπου, λόγω της αποταύτισης του εαυτού από τον εαυτό του (Σερμέτης, 2020). Ο υπερανθρωπισμός διαφέρει από τον ανθρωπισμό. Αναγνωρίζει και προβλέπει ριζικές αλλαγές στη φύση και τις δυνατότητες της ανθρώπινης ζωής που προκύπτουν από διάφορες επιστήμες, τεχνολογίες και ετερόκλητα επιστημονικά πεδία, όπως η Ιατρική, οι Κοινωνικές Επιστήμες, η Φυσική, η Γνωσιακή Επιστήμη, η Νευροτεχνολογία, η Επιστήμη των Υπολογιστών, η Μοριακή Βιολογία, η Νανοτεχνολογία και η έρευνα για την τεχνητή νοημοσύνη. Ο υπερανθρωπισμός προσβλέπει στην ανθρώπινη αναβάθμιση υπό την επίδραση ενός ψηφιακού ανθρωπισμού με σκοπό τη διαφύλαξη της ανθρωπινότητας και της συνέχειας της ανθρωπότητας στην παρούσα μορφή τους (Τάσης, 2021). Ο μετανθρωπισμός, αντίθετα, τονίζει την εξελικτική προοπτική, μέσω βιολογικής ανάτασης (Hughes, 2004), αλλά προσκολλάται σε ένα «μεταθανάτιο μέλλον» ως τον τελικό στόχο της εξέλιξης (Bostrom, 2006· Umbrello, 2018).

Technoself Studies (TSS)

Οι προαναφερθέντες ορισμοί συνιστούν μελέτες που συνήθως αναφέρονται ως Technoself Studies (TSS) και αποτελούν έναν διεπιστημονικό τομέα έρευνας που ασχολείται με όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ταυτότητας σε μια κοινωνία που στηρίζεται στην τεχνολογία. Εστιάζει στη μεταβαλλόμενη φύση των σχέσεων μεταξύ ανθρώπου και τεχνολογίας (Lurpicini, 2013: 1-25).

Ο όρος «τεχνικός εαυτός» που προτάθηκε από τον Lurpicini (2013) υποδηλώνει γενικά την εξελισσόμενη ανθρώπινη ταυτότητα, αφού υιοθετήσει τις νέες τεχνολογίες. Αυτή η ταυτότητα διαμορφώνεται χωρίς ιδεολογικές ή φιλοσοφικές προκαταλήψεις, οι οποίες, όμως, είναι εγγενείς σε άλλους σχετικούς όρους, όπως *cyborg*, *posthuman*, *transhuman*, *techno-human*, *beman* (όρος που είναι επίσης γνωστός ως *βιο-ηλεκτρικός άνθρωπος*), *ψηφιακή ταυτότητα*, *avatar* και *homotechnicus* (Allenby & Sarewitz, 2011). Πάντως ο Lurpicini (2013: 4) αναγνωρίζει ότι αυτές οι κατηγορίες «αιχμαλωτίζουν σημαντικές πτυχές της ανθρώπινης ταυτότητας».

Μέσα από τις αναδυόμενες και διαρκώς μεταβαλλόμενες νέες εμπειρίες της ανθρώπινης ταυτότητας λόγω συνεχών τεχνολογικών αλλαγών, οι μελέτες *technoself* επιδιώκουν να χαρτογραφήσουν και να αναλύσουν καθαυτές τις αμοιβαίες επιρροές εξέλιξης με επίκεντρο την ταυτότητα και όχι την τεχνική μετάλλαξη. Επομένως, ο εαυτός είναι μια βασική έννοια του TSS.

Ηθικές συνέπειες της τεχνητής νοημοσύνης

Αναμφίβολα, η επιθυμία του ανθρώπου προς την αθανασία είναι ιστορικά αποδεδειγμένη. Ο άνθρωπος γενεαλογικά ποθεί να ξεπεράσει τον θάνατο, που είναι μέρος της φύσης του, από τον μυθικό Προμηθέα έως τους σύγχρονους μετανθρωπιστές και υπερανθρωπιστές, και προσπαθεί να αναβαθμιστεί σωματικά, διανοητικά και ηθικά. Αυτή η απεγνωσμένη τάση αναβάθμισης του ανθρώπου οδήγησε στην ανάπτυξη της τεχνοεπιστήμης, η οποία τα τελευταία χρόνια τείνει να αυτονομηθεί (Τάσης, 2021). Απειλείται, όμως, ο άνθρωπος από τη νέα τεχνολογική και ψηφιακή επανάσταση και την τεχνητή νοημοσύνη, την οποία ο ίδιος ανέπτυξε και η οποία φαίνεται να υπονομεύει τις φυσικές λειτουργίες που εξελίσσονται στις ανθρώπινες κοινωνίες διαχρονικά και κανονικά (Τάσης, 2019). Συγχρόνως, ο άνθρωπος αγωνιά να υπερασπιστεί τον υπερέχοντα ρόλο του στη Γη εξελισσόμενος ενδεχομένως σ' έναν κυβερνοοργανισμό (Τάσης, 2021). Η υπέρβαση των βιολογικών περιορισμών δημιουργεί αντιθέσεις μεταξύ των φιλοσόφων που υποστηρίζουν την ηθική αξία στη διατήρηση των φυσικών συστημάτων και των μελλοντολόγων που αντιμετωπίζουν ό,τι θεωρείται κατά τη γενική άποψη φυσιολογικό ως νεφελώδες, ανεπαρκές και πλήρες προβλημάτων που δημιουργεί τροχοπέδη σε κάθε πρόοδο (Bostrom & Sandberg, 2017).

Είναι συζητήσιμο το κατά πόσο είναι επιθυμητός ο στόχος της τεχνολογικής επέμβασης στον άνθρωπο, δεδομένου ότι οι υποστηρικτές του μετανθρωπισμού πιστεύουν ότι μπορούν να γίνουν απερίγραπτες αλλαγές στο συμβατικό βιολογικό σώμα με την υπέρβαση των περιορισμών και των φυσικών φραγμών. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι τεχνολογικές και οι βιολογικές εξελίξεις γίνονται για να βοηθήσουν τραυματίες υπερήλικες ή ασθενείς, αλλά υπάρχουν φορές που οι ίδιες τεχνικές υιοθετούνται από υγιείς, νέους ανθρώπους για να ενισχύσουν τον τρόπο ζωής ή την απόδοσή τους [βλέπε χημικό ή γενετικό ντόπινγκ (Αλαχιώτης, 2011)]. Μέχρι πρόσφατα, η χρήση βηματοδότη ή ακουστικών βαρηκοΐας ήταν απλώς και μόνο βοηθήματα για την αντιμετώπιση μιας ανεπάρκειας μέσα σε ηθικά και κοινωνικά όρια ανθρωπιάς και ανθρωπινότητας. Τέτοια εμφυτεύματα μπορούν, όμως, να αυξήσουν τις αισθήσεις και τελικά να ενισχύσουν γνωστικές διεργασίες, ώστε στο μέλλον να συμβάλουν στη συγχώνευση ανθρώπου και μηχανής αυξάνοντας τη νοημοσύνη, τη δύναμη και τη διάρκεια ζωής, συμβάλλοντας σε μια «σχεδόν ενσάρκωση θεών» (O'Connell, 2017). Άλλες περιπτώσεις είναι η ερυθροποιητίνη (EPO), που αυξάνει την παραγωγή ερυθρών αιμοσφαιρίων σε ασθενείς με σοβαρή αναιμία, αλλά μπορεί να λαμβάνεται ως παράνομο ενισχυτικό απόδοσης αθλητών, ή οι λεπίδες από ανθρακονήματα που, κατά τον Blay Whitby, ειδικό επιστήμονα σε θέματα δεοντολογίας και μελετητή τεχνητής νοημοσύνης στο Πανεπιστήμιο του Sussex, θα

βοηθήσουν τους αθλητές που τις χρησιμοποιούν να ξεπεράσουν αυτούς που τρέχουν με φυσικά πόδια. «Επιτρέπεται άραγε στους χειρουργούς να αντικαθιστούν τα άκρα κάποιου με λεπίδες από ανθρακονήματα ή να χρησιμοποιούνται γλυκοπρωτεϊνικές ορμόνες, όπως η ερυθροποιητίνη, μόνο και μόνο για να διακριθεί κάποιος;» αναρωτιέται ο Whitby.

Από την άλλη, η ψηφιακή επανάσταση του 21ου αιώνα, με τη ρομποτική και την παρέμβαση στην ανάπτυξη, επιφέρει ακραίες παρεμβολές στη ζωή και λειτουργία της ανθρωπότητας. Να αναφερθεί ότι η Γενετική Μηχανική είναι επιρρεπής σε σφάλματα που μπορούν να διαταράξουν την εμβρυϊκή ανάπτυξη, με αποτέλεσμα την πρόκληση μοιραίων κινδύνων κατά τη χρήση τέτοιων μεθόδων σε ανθρώπινα έμβρυα (Αλαχιώτης, 2011). Η γενετική επέμβαση, ιδιαίτερα όταν προκαλεί μόνιμες βιολογικές συνέπειες στην ανάπτυξη του ανθρώπου, παραβιάζει τις αποδεκτές αρχές που διέπουν την έρευνα σε ανθρώπινα θέματα (βλέπε σχετικώς Διακήρυξη του Ελσίνκι του 1964).

Έτσι, σύμφωνα με τους διανθρωπιστές, η έννοια της τεχνολογικής ενίσχυσης του ανθρώπου παίρνει άλλη διάσταση στη φιλοσοφική αντίληψη και, σε ένα τέτοιο επίπεδο μεταβολής της φυσικής βιολογικής συνάρθρωσης, τροποποιούνται καταλυτικά οι σχέσεις μεταξύ φυσικού ανθρώπου και υπερανθρώπου. Οι οπαδοί του μετανθρωπισμού οραματίζονται μια μέρα που οι άνθρωποι θα απελευθερωθούν από όλους τους σωματικούς περιορισμούς. Μερικοί από αυτούς πιστεύουν ότι αυτό το σημείο καμπής θα επιτευχθεί γύρω στο 2030, όταν η Βιοτεχνολογία θα επιτρέψει μια ένωση μεταξύ των ανθρώπων και των πραγματικά ευφών υπολογιστών και συστημάτων AI (McKie, 2018). Σε άλλο επίπεδο, εξέχοντες υπερανθρωπιστές αναφέρονται στους επικριτές του μετανθρωπισμού με όρους όπως «βιοσυντηρητικοί» ή «bioluddites» (Hughes, 2002). Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται γενικά ως υποτιμητικοί και χαρακτηρίζουν άτομα που εκφράζουν τεchnοφοβικές τάσεις κυρίως για την τεχνολογία, που τη θεωρούν επιζήμια για την κοινωνία (Brosnan, 1998).

Στην περίπτωση της ευρείας χρήσης της Βιοτεχνολογίας, προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία η εξασφάλιση της ίσης πρόσβασης στις τεχνολογίες ανθρώπινης βελτίωσης, με ίσους όρους για όλα τα άτομα, ανεξάρτητα από κοινωνικές τάξεις και γεωγραφικά σύνορα (Ford, 2005). Ας αναφερθεί μία από τις υποθέσεις του γενετιστή Lee Silver: γνωστικές βελτιώσεις που θα προέκυπταν μέσω της γενετικής παρέμβασης θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε άτομα με γνωστικές ικανότητες που ξεπερνούν κατά πολύ αυτές των μη βελτιωμένων. Μάλιστα, οι εν λόγω γνωστικές βελτιώσεις θα μπορούσαν να κληροδοτηθούν στα παιδιά των βελτιωμένων, τα οποία με διαδοχικές βελτιώσεις τελικά θα μπορούσαν να καταλήξουν σε έναν ενισχυμένο σχηματισμό που θα μπορούσε να αποδειχθεί απειλή για τον μη βελτιωμένο άνθρωπο.

Συνεπώς, αυτή η παρέμβαση θα μπορούσε να επηρεάσει την ηθική κατάσταση των μη ενισχυμένων (Silver, 1997).

Από την πλευρά τους, οι υπερανθρωπιστές υποστηρίζουν ότι το κόστος της ανθρωπίνης βελτίωσης αναπόφευκτα θα μειωθεί κατακόρυφα με την ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Είναι, πάντως, αναμενόμενο και αυτονόητο οι πλούσιες ελίτ να προηγηθούν στις αναβαθμίσεις, δημιουργώντας ένα νέο επίπεδο ανισοτήτων επικουρικά με την οικονομία και την εξουσία. Η υπερανθρώπινη οντότητα κρίνεται συνεχώς από διακεκριμένους μελετητές όπως ο Yoshihiro Francis Fukuyama. Ο Fukuyama, βασισζόμενος στις θέσεις που έχουν διατυπώσει άλλοι στοχαστές, αναπτύσσει βιοσυνηρητικές απόψεις και επικροτεί την προσοχή στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου, που είναι ίδιον της ανθρώπινης φύσης, από την οποία απορρέουν τα ανθρώπινα και τα πολιτικά δικαιώματα, υπερασπιζόμενος την ανθρώπινη ιδιαιτερότητα (Bostrom, 2004). Ο Jürgen Habermas συμπλέει στη διαφύλαξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και επικρίνει τη φιλελεύθερη Ευγονική, καθώς αυτή παραβιάζει τη σωματική ελευθερία του ατόμου. Διαχωρίζει την προληπτική και θεραπευτική Ευγονική από τον γενετικό σχεδιασμό και τις επεμβάσεις γενετικής βελτίωσης, καταλογίζοντας σε αυτήν την επιλογή την παραβίαση της ισότητας και ελευθερίας των ατόμων. Υπερασπίζεται, συνεπώς, την «αυτονομία των απογόνων». Στην ουσία ο Habermas (2004) αναγνωρίζει «την πραγμάτευση του νοήματος του βίου ως κεντρικού συστατικού για τη μετα-μεταφυσική απόρριψη της γενετικής αναβάθμισης».

Όσον αφορά στις θρησκευτικές και πνευματικές απόψεις για τα καθ' ημάς χαρακτηριστικά της χριστιανικής Ανθρωπολογίας, κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας ο άνθρωπος θεωρείται ως ένα θεολογικό ον που είναι πλασμένο από τον Θεό «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» Του (Αγία Γραφή, Γέν.: 1, 26). Όπως αναφέρει η Χασάπη (2021), για την Ορθόδοξη Θεολογία ο άνθρωπος, συνειδητοποιώντας τα όριά του, μπορεί να τα υπερβεί θέτοντας ως στόχο την εξάλειψη του εγωκεντρισμού και την πραγμάτωση του αγαπητικού τρόπου ζωής, ώστε να μπορέσει να υπάρξει με το προσωπικό εκείνο όριο που υπάρχει ο Θεός.

Γενικά, θεωρείται ότι οι διανθρωπιστές, αλλά κυρίως οι μετανθρωπιστές και αναμφίβολα οι υπερανθρωπιστές είναι άθεοι, αγνωστικιστές ή κοσμικοί ανθρωπιστές (Hughes, 2005). Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρεται από το Immortality Institute, ορισμένοι από αυτούς διατηρούν τις βασικές φιλοσοφικές ιδέες που συνιστούν τις αρχές των θρησκειών, όπως για παράδειγμα την αθανασία. Αξιοσημείωτο είναι να αναφερθεί ότι η πρώτη ημερίδα μεταξύ θεολόγων και άλλων θρησκευτικών παραγόντων και δια/μετα/υπερανθρωπιστών οργανώθηκε το 2004 στο πανεπιστήμιο του Τorónton με τίτλο «Transhumanism and Hope Symposium» (Campbell & Walker,

2005). Από τα πρακτικά του συνεδρίου διαφαίνεται ότι οι μεν πρώτοι υποστήριζαν την ανεπάρκεια της νέας φιλοσοφίας να υποστηρίξει αιώνιες αλήθειες σχετικά με το θείο, οδηγώντας την ανθρωπότητα σε μια ομιχλώδη κατάσταση κυνισμού, ανομίας και μεταμοντερνισμού, ενώ οι δεύτεροι υποστήριξαν την αισιοδοξία και τις ιδεαλιστικές στάσεις που ανάγονται στον Διαφωτισμό.

Μετά από αυτόν τον διάλογο, ακολούθησε η δημοσίευση του κοινωνιολόγου τής θρησκείας William Sims Bainbridge, ο οποίος συνέλεξε δεδομένα από ένα πιλοτικό ερωτηματολόγιο, αναλύοντας «τη δύσκολη διαδικασία χρήσης μεθόδων κοινωνικής επιστήμης για την αξιολόγηση της θρησκευτικής αντίθεσης στην ανθρώπινη βελτίωση» (Bainbridge, 2005).

Εκτοτε, διάφοροι σύνδεσμοι έχουν ιδρυθεί, οι οποίοι διοργανώνουν συνέδρια και διαλέξεις σχετικά με τη προσέγγιση τεχνολογίας και θρησκείας. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι «Mormon Transhumanist Association» από το 2006, «American Academy of Religion» το 2009 και «Christian Transhumanist Association», που ιδρύθηκε το 2014.

Επίλογος

Όπως σωστά αναφέρει ο Ανδρονόπουλος (2022) στην κριτική του βιβλίου του Τάση (2021), «οι προαναφερθείσες θεωρήσεις δεν θεωρούνται συνωμοσιολογικές, αλλά εμπλέκουν την επιστημονική άποψη έγκριτων ακαδημαϊκών με την οικονομική υποστήριξη της έρευνας κροίσων της τεχνολογίας». Αναμφίβολα, οι συνέπειες είναι αξιοπερίεργες, αξιοπρόσεκτες και άξιες μελέτης από τους ίδιους τους επιστήμονες, τους νομοθέτες και τους πολιτικούς. Ο ενισχυμένος άνθρωπος, ο υπεράνθρωπος ή cyborg είναι προϊόν άκριτων ονείρων της σύγχρονης επιστημονικής αντίληψης. Ο υπεράνθρωπος επιθυμεί να κυριαρχήσει στη φύση μέσω της ανθρώπινης βελτίωσης και υπεράνω όλων των σωματικών και ηθικών περιορισμών, αντιπαραθέτοντας εαυτόν έναντι του δημιουργού του.

Τα αναδυόμενα προβλήματα καταδεικνύουν ότι ο ίδιος οδηγείται στην καταστροφή του, καταδικάζοντας εαυτόν στη μοναξιά, στην απομόνωση, στην εξάρτηση και στην αντικοινωνικότητα. Διορατικά, η Mary Shelley μπορεί να περιγράψει τον Φράνκενσταϊν ψυχαναγκαστικό, απομονωμένο επιστήμονα, συγχρόνως όμως τον παρουσιάζει ρομαντικό, αγχωμένο, να αντιδρά στις επικίνδυνες παρεμβάσεις στη φύση. Δεν μοιάζει με τον σύγχρονο μοναχικό επιστήμονα-παραγωγό του υπερανθρώπου που εναγωνίως και κυνικά εμπλέκει κάθε είδους βιοτεχνολογική δυνατότητα στην αναζήτηση της γνώσης, αντιπαρερχόμενος πλήρως την ύβρη, και ως υπερφίαλο ον αγνοεί καθετί ανθρώπινο, κοινωνικό και γήινο.

Σε έναν τέτοιο βαθύ προβληματισμό, αναμφίβολα, υπεισέρχεται και η διερεύνηση των ορίων και του κύρους της γνώσης, με τη σύγχρονη επιστημονο-τεχνολογική δυναμική, όμως, να μην μπορεί ακόμα να τα ορίσει πειστικά (Αλαχιώτης, 2011). Μια νεοτεχνολογική προσέγγιση και προέκταση, ωστόσο, της ιστορίας του ανθρώπου, καθοδηγούμενη από την ηθική διάθεση, μπορεί να οδηγήσει από το καλό στο καλύτερο. Στη διαμόρφωση μιας τέτοιας αισιόδοξης άποψης σημαντικό ρόλο παίζει η ελεύθερη βούληση, η οποία κατά τον Καντ είναι ένα και το αυτό με τη βούληση που υποτάσσεται στους ηθικούς νόμους περί την αυτονομία της βούλησης, τον σεβασμό του ατόμου, την αξιοπρέπεια του είδους μας. Τα ανωτέρω αναφερθέντα, αναντίρρητα, συνιστούν επαρκείς λόγους για τους οποίους πρέπει να αναπτυχθεί η ανθρωπιστική παγκοσμιοποίηση, και όχι μόνο η στείρα οικονομική.

Βιβλιογραφία

- Αλαχιώτης, Σ. (2011). *Βιοηθική*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Ανδρονόπουλος, Μ. (2022). Υπερανθρωπισμός και μετανθρωπισμός – Το βιβλίο του Θ. Τάση (Βιβλιοκριτική). Ανακτήθηκε από: <https://slpress.gr/politismos/yperanthropismos-kai-metanthropismos-to-vivlio-toy-th-tasi/> (Προσπελάστηκε: 9/3/2021).
- Bainbridge, W. S. (2005). The Transhuman Heresy. *Journal of Evolution and Technology*, 14(2): 1-10.
- Bennett, A. & Royle, N. (2016) *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*, Oxon: Routledge.
- Bernal, J. D. (1929). The World, the Flesh & the Devil. An Enquiry into the Future of the Three Enemies of the Rational Soul, στον ιστότοπο: <http://www.santafe.edu/~shalizi/Bernal/>
- Blackford, R. (2010). Editorial: Nietzsche and European Posthumanism. *Journal of Evolution and Technology*, 21(1): 1-3.
- Bostrom, N. (2004). The world's most dangerous ideas: transhumanism. *Foreign Policy*, 144: 42-43.
- Bostrom, N. (2005a). A history of transhumanist thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14(1), 1-30.
- Bostrom, N. (2005b). Transhumanist Values. In: Adams, Fr. (Ed.), *Ethical Issues for the 21st Century*. Philosophical Documentation Center Press, 2003· ανατυπώθηκε στο: *Review of Contemporary Philosophy*, Vol. 4, May (2005). Oxford University, Faculty of Philosophy.

- Bostrom, N. (2006). Why I Want to be a Posthuman When I Grow Up. In: Gordijn, B. Chadwick, R. (Eds), *Medical Enhancement and Posthumanity* (pp. 107-137). Switzerland: Springer, 2008 (First circulated: 2006).
- Bostrom, N. & Sandberg, A. (2017). The Wisdom of Nature: An Evolutionary Heuristic for Human Enhancement. In: Ho, D. (ed.), *Philosophical Issues in Pharmaceutics. Philosophy and Medicine*, v. 122. Dordrecht: Springer.
- Brosnan, M. J. (1998). *Technophobia: the psychological impact of Information Technology*. London: Routledge.
- Campbell, H. & Walker, M. A. (2005). Religion and transhumanism: introducing a conversation. *Journal of Evolution and Technology*, 14(2).
- Caves, R. W. (2005). *Encyclopedia of the City*. New York, USA: Routledge.
- Clarke, A. C. (1999). *Greetings, Carbon-Based Bipeds*. New York: St Martin's Griffin.
- De Sanctis, F. (1983). La Lirica di Dante e la Commedia. In: *Storia della letteratura Italiana*. Milano: Biblioteca Universale Rizzoli.
- Devlin, H. (2016). The cryonics dilemma: will deep-frozen bodies be fit for new life? *The Guardian* (18/11/2016).
- Ettinger, R. (1974). *Man into Superman*. India: Ria University Press.
- FM-2030. (1973). *UpWingers: A Futurist Manifesto*. New York: John Day Co.
- FM-2030. (1989). *Are You a Transhuman?: Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. New York: Warner books.
- Ford, A. (2005). Humanity: The Remix. *Utne Magazine*. Ανακτήθηκε από: <https://content.utne.com/2005-05-01/humanity-the-remix>. (Προσπελάστηκε: 12/03/2021).
- Fukuyama, Y. F. (2004). The world's most dangerous ideas: transhumanism (reprint). *Foreign Policy*, 144: 42-43.
- Godwin, W. (1756-1836) | Introduction. *Gothic Literature*, *enotes.com*. 200. Ανακτήθηκε από: <https://web.archive.org/web/20080828113812/http://www.enotes.com/gothic-literature/godwin-william> (Προσπελάστηκε 10/3/2021).
- Good, I. J. (1999). Speculations Concerning the First Ultrainelligent Machine (HTML Archived November 28, 2011, at the Wayback Machine). *Advances in Computers*, vol. 6, 1965.
- Habermas, J. (2004). *The Future of Human Nature*. Cambridge, U.K.: Polity Press.
- Haldane, J. B. S. (1923). *Daedalus or, Science and the Future*. London, U.K.: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.
- Harrison, P. & Wolyniak, J. (2015). The History of Transhumanism. *Notes and Queries*, 62(3): 465-467. Oxford University Press.
- Hook, C. (2004). Transhumanism and Posthumanism. In: Post, St. G. (Ed.), *Encyclopedia of Bioethics* (3rd ed.). New York: Macmillan.

- Hughes, J. J. (2002, April 28). Democratic Transhumanism 2.0. Διαθέσιμο στο: <http://www.changesurfer.com/Acad/DemocraticTranshumanism.htm>
- Hughes, J. J. (2004). *Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future*. U.K.: Westview Press.
- Hughes, J. J. (2005). *Report on the 2005 interests and beliefs survey of the members of the World Transhumanist Association*. Ανακτήθηκε από: <https://web.archive.org/web/20060524181809/http://transhumanism.org/resources/survey2005.pdf> (Προσπελάστηκε: 12/3/2021).
- Kirsch, A. (2020). Looking Forward to the End of Humanity. *Wall Street Journal*. Ανακτήθηκε από: <https://www.wsj.com/articles/looking-forward-to-the-end-of-humanity-11592625661> (Προσπελάστηκε: 15/3/2021).
- Kunen, J. S. & Money S. M. (1989). Reruns Will Keep Sitcom Writer Dick Clair on Ice—Indefinitely. *People Magazine*. Ανακτήθηκε από: <https://www.culteducation.com/group/809-alc0r/1470-reruns-will-keep-sitcom-writer-dick-clair-on-ice-indefinitely.html> (Προσπελάστηκε: 14/3/2021).
- Kurzweil, R. (1999). *The Age of Spiritual Machines*. U.K.: Penguin Books.
- Λάζου, Α. (2016). *Άνθρωπος, ο Δημιουργός*. Αθήνα: Αρναούτης.
- Luppici, R. (2013). *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*. Canada: University of Ottawa.
- McKie, R. (2018, May 6). No death and an enhanced life: Is the future transhuman? *Guardian*. Ανακτήθηκε από: <https://www.theguardian.com/technology/2018/may/06/no-death-and-an-enhanced-life-is-the-future-transhuman>. (Προσπελάστηκε: 11/3/2021).
- Minsky, M. L. (1960). *Steps toward artificial intelligence*. Ανακτήθηκε από: <https://web.media.mit.edu/~minsky/papers/steps.html> (Προσπελάστηκε: 11/3/2021).
- Mirkes, R. (2019). Transhumanist Medicine: Can We Direct Its Power to the Service of Human Dignity? *The Linacre Quarterly*, 86(1), 115-126.
- Moravec, H. P. (1998). When will computer hardware match the human brain? *Journal of Evolution and Technology*, Vol. 1.
- More, M. (1990). *Transhumanism: a futurist philosophy*. Ανακτήθηκε από: <https://www.ildodopensiero.it/wp-content/uploads/2019/03/max-more-transhumanism-towards-a-futurist-philosophy.pdf> (Προσπελάστηκε: 12/3/2021).
- O'Connell, M. (2017). *To Be A Machine: Adventures Among Cyborgs, Utopians, Hackers, And The Futurists Solving The Modest Problem Of Death*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Rana, H., Akiyama, K., Canavan, Ed., DiPirro, M., Freeman, M. G., Grimes, P. P., Honma, M., Houston, J., Johnson, M., Kimball, M., Marrone, D. & Tong, E., (2016). The

- Black Hole Explorer Cryocooling Instrument. Διαθέσιμο στο: arXiv.org perpetual non-exclusive license / arXiv:2406.09975v1 [astro-ph.IM] 14 Jun 2024.
- Regis, E. (1990). *Great Mambo Chicken and the Transhuman Condition: Science Slightly Over the Edge*. U.S.A.: Perseus Book.
- Σερμέτης, Τ. (2020). *Ο Μετάνθρωπος και ο Υπεράνθρωπος*. Ανακτήθηκε από: <https://edromos.gr/o-metanthropos-kai-o-yperanthropos/?amp> (Προσπελάστηκε: 4/3/2021).
- Silver, L. M. (1997). *Remaking Eden: Cloning and Beyond in a Brave New World*. New York: William Morrow.
- Sorgner, S. L. (2009). Nietzsche, the Overhuman, and Transhumanism. *Journal of Economic Theory*, 20(1): 29-42.
- Τάσης, Θ. (2019). *Ψηφιακός Ανθρωπισμός*. Αθήνα: Αρμός.
- Τάσης, Θ. (2021). *Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης*. Αθήνα: Αρμός.
- Umbrello, S. (2018). Posthumanism. *Con Texte*, 2(1): 28-32.
- Umbrello, S. & Lombard, J. (2018). Silence of the Idols: Appropriating the Myth of Sisyphus for Posthumanist Discourses. *Postmodern Openings*, 9(4): 98-121.
- Χασάπη, Ν. (2021). *Προς μια υπέρβαση του ανθρώπου. Υπερανθρωπισμός – Μετανθρωπισμός. Ιστορικές συνιστώσες*. Ανακτήθηκε από: <https://www.pemptousia.gr/2021/12/pros-mia-ipervasi-tou-anthropou-iperanthropismos-metanthropismos-istorikes-sinistoses/> (Προσπελάστηκε: 3/1/2022).
- Young, G. M. (2012). *The Russian Cosmists: The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and his Followers*. New York: Oxford University Press.

Abstract

The article traces the origins of the modern philosophical theories of transhumanism, metahumanism, and superhumanism by presenting the conditions that contributed to their development. In addition, it deals with the multiple consequences of radical human upgrading, which are the subject of study in the interdisciplinary field of research called «Technoself Studies (TSS)». Finally, it illustrates the ethical implications of the development of artificial intelligence.

Η Αικατερίνη Μαργαρίτα Ηλέκτρα Γεωργούλη είναι προπτυχιακή φοιτήτρια της Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών του ΕΜΠ.

Η εξπρεσιονιστική και ερωτική spleen του Άλκη Πιερράκου

Κώστας Θεολόγου

Περίληψη

Το άρθρο αναφέρεται στη γνωριμία μου με τον ζωγράφο Άλκη Πιερράκο και στο έργο του, ως αποχαιρετιστήριο σημείωμά μου στην *Εφημερίδα των Συντακτών* λίγες μέρες μετά τον θάνατό του το 2017.

Το Σάββατο ανήμερα του Ευαγγελισμού 2017 κηδεύτηκε στον Οξύλιθο της Εύβοιας (κοντά στην Κύμη) ο ζωγράφος Άλκης Πιερράκος (Θεσσαλονίκη, 1920 – Ναύπακτος, 2017), παραδομένος στην αιωνιότητα του ελληνικού ουρανού. Τον είχα συναντήσει προ δεκαετίας στο Μουσείο Μπενάκη, στην οδό Πειραιώς, με αφορμή την αναδρομική έκθεσή του «Pierrakos, 70 χρόνια Ζωγραφική»¹ (Απρίλιος-Μάιος 2007) και εκείνη η συνάντηση αποτελεί μια μεταξοτυπία στη μνήμη μου, επειδή είχα πολύ καιρό να γνωρίσω έναν αληθινό και σπουδαίο καλλιτέχνη χωρίς οίηση,

¹ Η συζήτηση με τον Πιερράκο έγινε στο Μουσείο Μπενάκη στην Πειραιώς για λογαριασμό του ένθετου *anàrte* της κυριακάτικης έκδοσης της εφημερίδας *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης. Σε επεξεργασμένη μορφή –με αφορμή τον θάνατό του– δημοσιεύτηκε στο διαδίκτυο στους ιστότοπους: <https://www.postmodern.gr/i-expresionistiki-ke-erotiki-spleen-tou-alki-pierrakou/> (29/3/2017), <https://www.presspublica.gr/a-expresionistiki-ke-erotiki-spleen-tou-alki-pierrakou/> (29/3/2017) και στο ένθετο *Νησίδες* της *Εφημερίδας των Συντακτών* (φ. 2/4/2017).

έναν εξπρεσιονιστή με ψυχή, με πείρα και γνώση. Ίσως αυτό να οφειλόταν στη διεθνή καταξίωσή του, αλλά και στην εφηβική ψυχή του που τον ενέπνεε. Τότε, στο μουσείο Μπενάκη, σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα στον χώρο της έκθεσης, όπως συνηθίζεται, προβαλλόταν το φιλμ *Alkis Pierrakos, l'oeil sauvage*, ένα ντοκιμαντέρ της θυγατέρας του Hélène Pierrakos και του Bernard Bloch, που παρουσιάζει τις απόψεις του ζωγράφου για την τέχνη του, τα σχέδιά του, τη σχέση του με την ποίηση, την οικουμενική αντίληψη που έχει για την εικαστική παραγωγή, ενταγμένη σε ένα φιλοσοφικό σύστημα, σε μια κοσμοθεωρία.

Ο ζωγράφος που γνώρισα τιμούσε την Ελλάδα, αλλά τιμούσε πάντα και τη γενέθλια πόλη του, τη Θεσσαλονίκη, για την οποία ένιωθε περήφανος. Ο Πιερράκος έφυγε στα 13 χρόνια του από την ερωτική, επέμενε, Θεσσαλονίκη, για να βρεθεί στο Βελιγράδι, λόγω διορισμού του διπλωμάτη πατέρα του. Ο ίδιος μου εξομολογήθηκε ότι το Βελιγράδι τον βοήθησε να κατανοήσει καλύτερα τη «μπέσα» του Σαλονικιού, την αρσενική στιβαρότητα, που τον αντιδιαστέλλει από την αριστοφανική σκωπτικότητα των Αθηναίων. Βέβαια, τα πράγματα εξελίσσονται ραγδαία και ίσως ο μεσοπόλεμος και το 1937 να μην έχει ομοιότητα με το 2007 ή το 2017, αλλά το σλάβικο στοιχείο της ψυχής του Θεσσαλονικιού, όπως το εντοπίζει ο Πιερράκος, μας αρέσει.

Εάν η φρίκη και η ιδιαίτερη βαρβαρότητα του Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου σπαραγμού έχουν σημαδέψει τους Έλληνες και τις συνειδήσεις πολλών γενεών, είναι εύλογο να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο εγγράφονται στο έργο ενός καλλιτέχνη ως αγωνία. Αυτήν την αγωνία, αυτήν τη μελαγχολία, αυτόν τον φόβο οφείλει να έχει το έργο ενός ζωγράφου, όχι μόνο στις διαστάσεις του πίνακα, αλλά και στις αντανakλάσεις του. Εκεί κατοικεί κρυμμένος ο ίδιος ο ζωγράφος και αντλεί ενέργεια από την τέχνη του. Συνάμα, όμως, αφήνει πάνω στον πίνακα και ρινίσματα της ψυχής και του φόβου του. Όποιος αφουγκραστεί προσεκτικά

το μελάνι, τις ακουαρέλες τα λάδια και τις αυγοτέμπερες του Άλκη Πιερράκου θα κατανοήσει αυτό το μυστικό στοιχείο της δημιουργίας του.

Αντλώντας από το κείμενο που είχα δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης, θυμάμαι ότι ο Δημήτρης Φατούρος ισχυρίζεται ότι ο Πιερράκος «ξέρει ότι η γραμμή του ακτινοβολεί διά μέσου της χειρονομίας που αποτυπώνεται στο χαρτί ή στον μουσαμά και του αρέσει να κινείται και ο ίδιος ολόκληρος διά του ευκίνητου σχεδιασμένου χρώματος». Ο μεγάλος ζωγράφος πρέπει να είναι και μεγάλος σχεδιαστής. Ο Νίκος Πετσάλης-Διομήδης χαρακτηρίζει τη σχέση του Πιερράκου με

Η εξοχή, 2007, γκουάς σε χαρτί.

το σχέδιο «αυτόνομη ερωτική σχέση». Το σχέδιο, εκτός από απαραίτητη άσκηση, αποτελεί μια «αποτύπωση» του θέματος για μετέπειτα ζωγραφική αξιοποίηση ή «στήσιμο» ενός κυοφορούμενου έργου. Το σχέδιο, κοντολογίς, αποτελεί «βασικό μέσο προς έναν ανώτερο απώτερο σκοπό, ένα εργαλείο τής αληθινά μεγάλης τέχνης». Το σχέδιο, για τον Πιερράκο αποτελεί την έκφραση μιας έντονης γραμμικής, «χειρονομιακής» σχεδίασης, συνήθως με καλάμι και μαύρη σινική μελάνη, την ανάγκη αποτύπωσης των αναμνήσεών του από τα κτήρια της σκονισμένης, κατοχικής πόλης (της Αθήνας κυρίως) σε συνδυασμό με στοιχεία της φύσης ή με «νύξεις ανθρωπίνων μορφών».

Ο ζωγράφος έχει φιλοτεχνήσει το εξώφυλλο του Οδηγού Προπτυχιακών Σπουδών της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του ΕΜΠ, αλλά και τον λογότυπο της Σχολής. Στο εξώφυλλο αποδίδεται εικαστικά-εξπρεσιονιστικά η δυναμική των επιστημών που θεραπεύονται στη Σχολή μας και ο λογότυπος εκφράζει πράγματι την αρμονική σύνθεση όλων των ακαδημαϊκών εξακτινώσεων της ΣΕΜΦΕ, όπως τα Μαθηματικά, τη Φυσική, τη Μηχανική, αλλά και τις Ανθρωπιστικές & Κοινωνικές Επιστήμες, συνδυάζοντας συμβολικά τον διαβήτη, τα συστήματα λήψης ατμοσφαιρικών κυμάτων και τα κτηριακά συγκροτήματα σε ένα ενιαίο εικαστικό σύνολο. Ο λογότυπος αυτός κοσμεί, έκτοτε, όλα τα επίσημα έγγραφα της Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ.

Όταν αναφερόμαστε στο ζωγραφικό και σχεδιαστικό έργο του Πιερράκου, είναι δύσκολο να περιοριστούμε σε συγκεκριμένο πλήθος εικόνων και λέξεων, ώστε να αποδώσουμε χαρακτηριστικά στη ρευστότητα και συγχρόνως στην πυκνότητα της ενέργειας των πινάκων του. Ο Jacques Lacarrière (1925-2005) σε έναν κατάλογο μιας έκθεσης σχεδίων του καλλιτέχνη (1949-1998) γράφει ότι είχε διερωτηθεί, βλέποντας έργα των δεκαετιών '60 και '70, γιατί στις ελαιογραφίες του υπήρχε «η ανάγκη για μια παχιά πάστα απλωμένη σε ρυάκια στερεοποιημένης λάβας... Γιατί ζωγράφιζε τα τοπία πάντα τόσο βασανισμένα, τόσο αδρά, να συγκλονίζονται πάντα από έντονους σεισμούς. Η ζωγραφική του ήταν μια μάχη ή μια λατρεία;... Τα τοπία του Πιερράκου τα αισθάνομαι, τα βλέπω, τα ακούω, σαν μιαν ενορχήστρωση σχημάτων και χρωμάτων και σε όλα τα σχέδιά του ακούω ένα κονσέρτο γραμμών και σημείων, μια συμφωνία σε μαύρο και άσπρο!».

Θυμάμαι ότι το ηλιόλουστο σαββατιάτικο πρωινό που τον είχα πρωτοσυναντήσει,

Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου, 2012, σινική μελάνη σε χαρτί.

πίναμε εσπρέσο και συζητούσαμε, κι έβλεπα το κατ' όψιν γεροντικό χέρι του να σύρει αλφαδιασμένες γραμμές πάνω σ' ένα κομμάτι χαρτί. Έπειτα σχεδίαζε άψογα εφαιπόμενες τοξοειδείς καμπύλες. Ο τεχνοκριτικός J.-F. Chabrun περιγράφει την γραμμή του Πιερράκου ως τραχιά μαζί και εύκαμπτη, επιθετικά γοτθική και ηδονικά μαρόκ.

«Ξέρετε», μου είπε, en pluriel, «έχει πολύ μεγάλη σημασία η πρώτη γραμμή στο αρχικό σχέδιο του καλλιτέχνη», προτού δηλαδή να προστεθούν τα χρώματα, οι άλλες μορφές, όποιο υλικό, τέλος πάντων, γεμίζει τις διαστάσεις ενός έργου τέχνης. Η αίσθηση από τη χάραξη εκείνης της πρώτης γραμμής θα υπάρχει πάντα στην

ψυχή του ζωγράφου σε όλη τη διάρκεια επεξεργασίας του πίνακα. Η πρώτη βασική γραμμή, λοιπόν, που τράβηξε ο Πιερράκος στον καμβά του βίου του ήταν η σχέση του με τη γενέτειρα πόλη του, τη Θεσσαλονίκη. Η ψυχή του από τότε που την εγκατέλειψε φαίνεται πως είχε μια μελαγχολία.

Πάντα θυμόταν και συλλογιόταν τη μελαγχολική εφηβεία της μοναξιάς και του αγέρα που φύσαγε κατεβαίνοντας την κοίτη του Αξιού. Ο Βαρδάρης σάρωνε τα μεσοπολεμικά σοκάκια της Σαλονίκης και ο νεαρός Άλκης περιπολούσε αναζητώντας τις ερωτικές και καλλιτεχνικές αλήθειες της δημιουργίας. Συμφωνήσαμε στο τέλος ότι πρόκειται

Θεσσαλονίκη, 1999, υδατογραφία 50 X 66, αρχείο ΙΣΕΤ.

για μια μποντλερική spleen, όπως την καταθέτει ο μεγάλος Γάλλος (1821-1867) στο *Spleen de Paris*. Απλώς και μόνο για αυτήν την εικόνα του βορειοελλαδίτη ανέμου στην πόλη, όπως εύστοχα, και τόσο καίρια, μου τη μετέδωσε προ δεκαετίας ο Πιερράκος, θα τον αγαπούσα σαν να τον γνώριζα από καιρό.

Abstract

The article is about my acquaintance with painter Alkis Pierrakos and his work as a farewell note to an everyday journal of Athens, Greece (*Efimerida ton Syntakton*, 29/3/2017) a few days after he deceased in Nafpaktos.

Ο **Κώστας Θεολόγου** είναι Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας του Πολιτισμού στη Σχολή ΕΜΦΕ ΕΜΠ και Συντονιστής της Θεματικής Ενότητας «Κοινωνική Θεωρία και Νεωτερικότητα» στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών του ΕΑΠ. csatheol@mail.ntua.gr

Βιβλιοκρισίες

Ιωάννης Βενέρης

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΣ ΣΚΕΠΤΕΣΘΑΙ:

Το Είδος και Το Μέρος – Έννοιες και Πρότυπα

Εκδόσεις Τζιόλα, Αθήνα 2021 (530 σελίδες)

Αριάδνη Βοζάνη, Καθηγήτρια της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ

Το βιβλίο του Καθηγητή της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ Γιάννη Βενέρη των εκδόσεων Τζιόλα αποτελεί μια ευρεία περιήγηση των διαφορετικών προσεγγίσεων αναπαράστασης πληροφοριών των κτηρίων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο συγγραφέας, μετά από συστηματική και πολυετή έρευνα επί του αντικειμένου, συγκροτεί σε έξι ενότητες-κεφάλαια τη γενεαλογία και κατηγοριοποίηση τρόπων αναπαράστασης της Αρχιτεκτονικής με τεκμηριωμένη, εύληπτη και γοητευτική γραφή. Το εγχείρημα της συγκεκριμένης έκδοσης συνδέεται εν μέρει με τα δυο προηγούμενα βιβλία του συγγραφέα, *Μίμησις και Πληροφορική* (α' έκδοση 2006), *Πληροφορική και Αρχιτεκτονική* (α' έκδοση 2011), προσκαλώντας ωστόσο σήμερα ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό να μνηθεί στη σημασία και τον πλούτο του περιεχομένου του.

Ο συγγραφέας ακολουθεί μια σχεδόν μνητική συγγραφική μεθοδολογία, παρέχοντας αρχικά τα απαραίτητα εφόδια, προκειμένου να αναπτύξει αργότερα την επιστημονική του θεώρηση σχετικά με τις τέσσερις κατηγορίες που αποτελούν διαχρονικά το βασικό πλαίσιο αναφοράς αναπαράστασης των κτηρίων. Έτσι, στα δυο πρώτα κεφάλαια παρουσιάζονται συνοπτικά εισαγωγικές έννοιες, δομές οργάνωσης εννοιών, «μαγικές λέξεις» καθώς και έννοιες με ειδική αρχιτεκτονική σημασιολογία. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναδεικνύει την εφαρμογή των εννοιών

αυτών στη θεωρία και πρακτική της Αρχιτεκτονικής για να αποδείξει σταδιακά τη σημασία τους. Τόσο οι ευρύτερες έννοιες (*Ον, Είδος, Γένος* και άλλες) όσο και η αντίστιξη τους με μια ξεκάθαρα αρχιτεκτονική –και όχι μόνο– ορολογία (*τύπος, τυπολογία, μορφή, λειτουργία, ρυθμός* και ούτω καθεξής) επιτρέπουν στον αναγνώστη να αποκτήσει τα απαραίτητα αντιληπτικά και γνωσιακά εργαλεία κατανόησης του ευρύτερου επιχειρήματος. Ποιο είναι αυτό; Ότι η σύλληψη και ανάπτυξη των ταξινομήσεων σε «μέρη» και «είδη» στις οποίες βασίζεται και η επιστήμη της σύγχρονης Πληροφορικής –όπως κατάγονται από την αρχαιότητα και εξελίσσονται μέχρι σήμερα– αποτελεί κεντροβαρικό πλαίσιο για την αρχιτεκτονική σκέψη και παραγωγή, τόσο κατά την αναλυτική όσο και κατά τη συνθετική διαδικασία. Όπως ο ίδιος εμφατικά αναφέρει, η παραπάνω σύλληψη αφορά στους πυλώνες του Αρχιτεκτονικώς Σκέπτεσθαι.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ο συγγραφέας συστήνει στον αναγνώστη την προσωπική του συμβολή στην κατηγοριοποίηση της πληροφορίας των κτισμάτων, τη διατύπωση των τεσσάρων ομοιωμάτων, των τεσσάρων δηλαδή διακριτών ειδών μεταφοράς πληροφορίας: το γεωμετρικό, το αριθμητικό, το φραστικό και το μηχανικό. Πρόκειται για τη διατύπωση αφενός μιας ταξινομητικής θεώρησης, αφετέρου μιας μεθοδολογίας ερμηνείας και αντίληψης της πληροφορίας ανάλογα με τα μέσα έκφρασής της. Κατά την ανάπτυξη του κεντρικού αυτού κεφαλαίου, τεκμηριώνεται σταδιακά ότι η παραπάνω διάκριση-ταξινόμηση έχει προκύψει μετά από ιδιαίτερη μελέτη της Ιστορίας, των βιβλιογραφικών πηγών αλλά και της αρχαιολογικής έρευνας. Δεν αποτελεί, επομένως, μια απλή απόπειρα οργάνωσης υλικού, αλλά βρίσκεται ήδη από την αρχαιότητα στο επίκεντρο της ερμηνευτικής σκέψης και νοηματοδότησης της πληροφορίας, όπως συνοδεύει την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και της κατασκευής. Η διάκριση των τεσσάρων ομοιωμάτων ανιχνεύεται στην Ιστορία εκτοξευοντάς μας στο μέλλον. Αν μεταξύ αυτών το Γεωμετρικό-Σχεδιαστικό Ομοίωμα είναι το πιο οικείο στον σύγχρονο πολιτισμό, το Φραστικό Ομοίωμα, που αφορά σε τεχνικές περιγραφές κυρίως, αναδεικνύει την υποτιμημένη ίσως σήμερα μεταξύ των μηχανικών δυνατότητα του γραπτού λόγου να μεταφέρει αλλά και να διασώσει πληροφορία. Αφορά, εντέλει, στη φέρουσα ικανότητα της συστηματοποιημένης λεκτικής διατύπωσης όχι μόνο να συμβάλει, αλλά και να καθορίσει τον σχεδιασμό και την κατασκευή. Το Μηχανικό Ομοίωμα αναφέρεται στην ιδιότητα του αρχιτέκτονα ως μηχανικού αλλά και στην απαραίτητη σήμερα διασύνδεσή του με τη διαρκώς εξελισσόμενη σύγχρονη τεχνολογία σχεδίασης και παραγωγής. Τέλος, μέσω του Αριθμητικού Ομοιώματος, αναλογιζόμαστε την αξία των μαθηματικών γνώσεων στην εκπαίδευση και το επάγγελμα του αρχιτέκτονα ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή της Πληροφορικής, όπου όλα τείνουν προς τη γενικότερη αναθεώρηση του τρόπου

με τον οποίο ασκείται και παράγεται η Αρχιτεκτονική.

Για όσους γοητεύονται από τις διασταυρώσεις του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού με την ιστορία και θεωρία της αρχιτεκτονικής, τόσο το παραπάνω κεντρικής σημασίας κεφάλαιο όσο και το σύνολο της έκδοσης προσφέρουν απολαυστικές στιγμές. Πλούσιο σε εικόνες, γραφήματα και αναφορές σε συγγραφείς και αρχιτέκτονες, όπως ο Βιτρούβιος, ο Alberti, ο Palladio ή ο Choisy, συγκεντρώνει και αντιπαραθέτει κριτικά και δημιουργικά πολύτιμο ιστορικό υλικό. Στο επίκεντρο, ωστόσο, της έκδοσης βρίσκονται οι εκπληκτικές δυνατότητες αξιοποίησης του βασικού επιχειρήματος και του υλικού που παρέχει προς τεκμηρίωσή του στην επίλυση συγχρόνων ζητημάτων. Ζητημάτων που αφορούν στις προδιάγραφες, τα πρότυπα και τη συστηματοποίηση της πληροφορίας, της γνώσης και, εντέλει, της παραγωγής του χώρου σήμερα και στο μέλλον.

Ο καθηγητής Γ. Βενέρης, στο απόγειο της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας, προσφέρει μια παρακαταθήκη γνώσης και εμπειρίας, συμβάλλοντας σημαντικά στη βιβλιογραφία του πεδίου που υπηρέτησε ως ερευνητής και διδάσκοντας (Πληροφορική και Αρχιτεκτονική). Ας ευχηθούμε την αξιοποίησή της από την ακαδημαϊκή και επαγγελματική κοινότητα των μηχανικών αλλά και του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού.

Φωτεινή Βάκη

Νεοφιλελευθερισμός, Δημοκρατία και Δικαιώματα

Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2021 (202 σελίδες)

Κώστας Θεολόγου, Αναπληρωτής Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ,
Συντονιστής της ΘΕ Κοινωνική Θεωρία και Νεωτερικότητα
της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του ΕΑΠ

Όταν διάβαζα το βιβλίο της Φωτεινής Βάκη, από σύμπτωση είχα στα χέρια μου το άλλο βιβλίο περί τον φιλελευθερισμό από τον ίδιο εκδότη [Γιώργος Δελής, *Φιλελευθερισμός και σοσιαλδημοκρατία*, Ευρασία 2020, (96 σελίδες)] με τον ίδιο επιμελητή, τον Μιχάλη Κατσιμίτση. Οι επιμελητές πρέπει να αναφέρονται ως επαγγελματίες – σε αυτήν την περίπτωση, για να συγχαρούμε τον κ. Κατσιμίτση για την εργασία του. Ο Γ. Δελής στη δική του δοκιμή διευρύνει τη ματιά του από την οπτική τού συνταγματολόγου και αναγιγνώσκει τις δύο πολιτικές έννοιες με γνώμονα το κατά πόσο διασφαλίζουν αποτελεσματικά την ατομική και συλλογική ευημερία. Καταλήγει –εκείνος– ότι στη σύγχρονη εξέλιξη τους, ο κοινωνικά ευαίσθητος φιλελευθερισμός και η αγορακεντρική σοσιαλδημοκρατία επιδιώκουν το ίδιο πράγμα: «τη βέλτιστη σχέση μεταξύ ελευθερίας και ισότητας των ανθρώπων».

Το ζήτημα του νεοφιλελευθερισμού απασχολεί τη διανόηση σε παγκόσμιο επίπεδο και σας προτείνω έναν από τους σύγχρονους στοχαστές του, τον

ογδοντάχρονο σήμερα Ιάπωνα φιλόσοφο και κριτικό της λογοτεχνίας Kojin Karatani: πρόκειται για ολιγοσέλιδο δοκίμιο από το «Πλέθρον» με τίτλο «Ο νεοφιλελευθερισμός ως ιστορικό στάδιο». Σημειώνει ότι ο ορθόδοξος μαρξισμός έχει εξετάσει την ιστορία των κοινωνικών σχηματισμών κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, από την προοπτική τού τρόπου παραγωγής. Ο Karatani, εμπνεόμενος και από τις αναλύσεις του Immanuel Wallerstein, υποστηρίζει ότι αν εξετάσουμε την παγκόσμια ιστορία μέσα από τον διπλό άξονα του κράτους και του κεφαλαίου, θα διαπιστώσουμε ότι «ο νεωτερικός ιμπεριαλισμός δεν είναι αναγκαστικά επεκτατικός με όρους εδαφικής επικράτειας», αλλά ότι περισσότερο στοχεύει να επεκτείνεται μέσω του εμπορίου, δεδομένου ότι προσπαθεί να επιβάλλει την αύξηση της κερδοφορίας επεκτείνοντας την «οικονομία της αγοράς». Συνεπώς, ο νεοφιλελευθερισμός είναι εξορισμού ιμπεριαλισμός.

Η Φωτεινή Βάκη, στη δική της δοκιμή των 202 σελίδων, ορθώς διακρίνει στο πρώτο κεφάλαιο τον φιλελευθερισμό σε κλασικό και νέο και εξετάζει κυρίως τον εμπνευσμένο από τον Αλέξις ντε Τοκβίλ (1805-1859) «Δρόμο προς τη δουλεία» τού Φρίντριχ Χάγιεκ (1899-1992), που υπήρξε ως γνωστόν –ή άγνωστον– Αυστριακός οικονομολόγος, πανεπιστημιακός και φιλόσοφος, διάσημος για την υπεράσπιση του κλασικού φιλελευθερισμού. Τόσο το πρώτο κεφάλαιο όσο και η προηγούμενη επτασέλιδη εισαγωγή της είναι οι αιτίες που διάβασα το βιβλίο *σαν σύγγραμμα*. Ήταν τόσο καλογραμμένο και τόσο διδακτικό για κάποιον σαν κι εμένα που δεν έχω μελετήσει εμβριθώς αυτά τα θέματα, ώστε να αισθάνομαι «διαφωτισμένος» μετά από την επαφή με το κείμενο της Φωτεινής. Ξαναβλέποντας το βιβλίο, ετοιμάζοντας αυτήν τη σύντομη αναφορά μου στο έργο της Βάκη, επέλεξα να κάνω προσωπικούς αυθαίρετες επιλεκτικές στάσεις στους τρεις άξονες του βιβλίου της (*Νεοφιλελευθερισμός, Δημοκρατία και Δικαιώματα*) και να υπογραμμίσω σημεία από τον συνολικό στοχασμό της που είναι θαυμαστά πλεγμένοι με συλλογιστική αλληλουχία και συνέπεια. Ξεκινώντας, όμως, επιτρέψτε μου ένα απόσπασμα από τις σελίδες 14-15, ώστε να διαπιστώσετε τον ισχυρισμό μου περί το «καλογραμμένο».

Κλείνοντας: η παρούσα μελέτη είναι μια άσκηση αναστοχασμού επί του πεδίου των εννοιών μιας συγκυρίας ρευστής και διαρκώς διαφεύγουσας κανονιστικών οριοθετήσεων και θεωρητικών αποτυπώσεων. Είναι ωστόσο και το αντίστροφο: ένα δείγμα δημόσιας χρήσης του λόγου την εποχή της έκλειψης της δημοσιότητας, όπως μας την κληρονόμησε ο Διαφωτισμός, που αποπειράται

να «νοθεύσει» την έννοια με την πολιτική. Δεν έχει εντούτοις «αίσιον τέλος» και αρνείται να εκβιάσει την αισιοδοξία με προβολές θεωρητικών «ευσεβών πόθων» στην επικράτεια της ιστορίας ή καταφεύγοντας απλώς σε, ένα δέον, σε ρυθμιστικές ιδέες του λόγου που λειτουργούν είτε ως πυξίδα είτε ως αντίδοτα απελπισίας. Το λιγοστό πλέον και τρεμάμενο φως του Διαφωτισμού καθιστά δυσδιάκριτο το όραμα ενός καλύτερου κόσμου και την ουτοπία ενός «όχι-ακόμα», κατά Bloch, φαίνεται να έχει απορροφήσει το ατέρμονο παρόν του «δεν υπάρχει εναλλακτική». Παρ' όλα αυτά, όπως η ιστορία διέψευσε κατηγορηματικά τους επίδοξους υμνητές του τέλους της, έτσι και στο «ξενοδοχείο η Άβυσσος» πάντα θα ανοίγουν ρωγμές για να εισβάλει το φως που θα δίνει ευκρίνεια στα προτάγματα και τα απελευθερωτικά οράματα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Τον κενό και ομοιογενή χρόνο, στον οποίο αναπαράγεται αμετάλλακτο ένα απρόσωπο «είναι», εξαφανίζοντας τους ορίζοντες προσμονής, πάντα θα διακόπτουν τα θραύσματα του «τωρινού χρόνου» του Walter Benjamin, που θα συνδέει τη μνήμη ενός ανεκπλήρωτου παρελθόντος με τις ουτοπίες του μέλλοντος. Αν, για τον Benjamin, οι Εβραίοι έβλεπαν κάθε στιγμή του μέλλοντος ως τη «στενή πύλη από την οποία μπορούσε να διέλθει ο Μεσσίας», σε κάθε κοινωνία οι αξίες πάντοτε θα αναδύονται τη στιγμή της ακύρωσής τους από απρόσωπους οικονομικούς μηχανισμούς και θα γίνονται οι αστερισμοί που θα φωτίζουν τους δρόμους των αγώνων της πάσχουσας ανθρωπότητας.

Και στη σελίδα 39, παρακαλώ, επιτρέψτε μου πάλι το απόσπασμα από το βιβλίο της Φωτεινής, ώστε να διαπιστώσετε *ιδίοις ωσίν* το «διδασκτικό», στο οποίο αναφέρθηκα:

Ο γενέθλιος τόπος της νεοφιλελεύθερης θεωρίας δεν είναι, σύμφωνα με την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, το Mont Pelèrin, όπου συγκροτήθηκε ο ομώνυμος οργανισμός το 1947, όπως αναφέρθηκε στις πρώτες σελίδες της παρούσας μελέτης. Η επίσημη ληξιαρχική πράξη γέννησης θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα λιγότερο γνωστό γεγονός, το Colloquium Walter Lippmann που έλαβε χώρα τις παραμονές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, τον Αύγουστο του 1938 στο Παρίσι, διοργανώθηκε από τον Γάλλο φιλόσοφο και επιστημολόγο Louis Rougier και πλαισιώθηκε από τους πρωταγωνιστές του γερμανικού ορντοφιλελευθερισμού, όπως οι Rörke, Rüstow κ.ο.κ., και θεωρητικούς όπως οι Hayek και von Mises που έγιναν ο συνδετικός κρίκος μεταξύ του παραπάνω και της αμερικανικής σχολής του Σικάγου με κύριο εκπρόσωπό της τον Milton Friedman. Η μόνιμη επιτροπή που ίδρυσε το Colloquium επιφορτίστηκε με το καθήκον να διατυπώσει τις προκείμενες του νεοφιλελευθερισμού. Σύμφωνα με

αντές, η ελεύθερη αγορά απαιτεί μια ενεργητική πολιτική επιτήρησης και το κράτος καθίσταται υπόλογο για τα αποτελέσματα της οικονομικής δραστηριότητάς. Παραδόξως, οι οικονομικές παρεμβάσεις στις οποίες προτρέπει η καταστατική θέση του νεοφιλελευθερισμού συνιστούν κοινό τόπο με τον ορκισμένο εχθρό του: τον φερόμενο «ολοκληρωτισμό», είτε στη σοσιαλιστική εκδοχή τής κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας είτε στη μετριοπαθή του κοινωνικού κράτους της σοσιαλδημοκρατίας.

Η Βάκη εύστοχα (σ. 38) εντοπίζει ότι ο Χάγιεκ σε όλο το έργο του επιδιώκει μέσω της εργαλειοποίησης τη νεοφιλελεύθερη μετάφραση του κράτους δικαίου, ώστε να ορίσει τις συντεταγμένες του νεοφιλελεύθερου κράτους. Το κράτος δικαίου, που είναι το μεγαλύτερο επίτευγμα της νεωτερικότητας, συνιστά τη νομική ενσάρκωση της ελευθερίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιστρατεύει τον Αυστρο-Ούγγρο ανθρωπολόγο, ιστορικό κοινωνιολόγο και φιλόσοφο Καρλ Πολάννι (1886-1964) για να αντικρούσει όσα απέδωσε στον Χάγιεκ. Με αναφορά στον «Μεγάλο Μετασχηματισμό» (Νησίδες 2001, σσ. 244-245) αντιστρέφει την απόφαση του Χάγιεκ πως ο φασισμός ταυτίζεται με τον σοσιαλισμό, εφόσον αμφότεροι υπερθεματίζουν τον σχεδιασμό της οικονομίας, προσεταιριζόμενοι τη διαμετρικά αντίθετη τοποθέτηση ότι «γενεσιουργός αιτία του φασισμού είναι η ασυδοσία και αναρχία της αγοράς», την οποία προκρίνει ο φιλελευθερισμός. Ο φιλελευθερισμός κατά τον Πολάννι επικαλείται την ελευθερία, για να την αναιρέσει εν τοις πράγμασιν (σ. 49).

Η επιχειρηματολογία της συγγραφέως θερμαίνεται στο 3ο μέρος του δεύτερου κεφαλαίου με τίτλο «Το τέλος της Ευρώπης ως το τέλος των προταγμάτων τού Διαφωτισμού» (σσ. 66-82). Εδώ αναφέρεται και στον πρόσφατο οικονομικό και πολιτικό κλονισμό της χώρας μας κατά το διάστημα 2015-2019, κατά το οποίο η ίδια άσκησε νομοθετική εξουσία. Επιχειρεί να διαυγάσει, όπως δηλώνει (σ. 68), όψεις της διαμάχης περί Ευρώπης και να αναλύσει, μέσα από «την ιστορική εξέλιξη και την αρχιτεκτονική του ενοποιητικού εγχειρήματός της», τις αιτίες της νεοφιλελεύθερης και ως εκ τούτου αντιδημοκρατικής εκτροπής της. Εκκινεί από το όραμα του Ιμ. Καντ για μια συνομοσπονδία κρατών ως εχέγγυο της αιώνιας ειρήνης, που αποτέλεσε πρόπλασμα για τη δημοκρατική και ευημερούσα μεταπολεμική Ευρώπη, όπως εντοπίζεται στα κείμενα και στις ιδέες του Γ. Χάμπερμας. Ο τελευταίος υποστήριξε ότι η ΕΕ, πέρα από το έθνος κράτος, αποτελεί προνομιακό πεδίο πραγμάτωσης και άσκησης της δημοκρατίας με δεδομένο ότι το συνώνυμο της δημοκρατίας νεωτερικό εθνικό κράτος αποκαθλώθηκε από τα παγκοσμιοποιημένα δίκτυα της αγοράς. Μπορούμε να θέσουμε υπό πολιτικό έλεγχο αυτήν την ανεξέλεγκτη κατάσταση μέσα από έναν μετα-εθνικό αστερισμό; Τα επιχειρήματα περί οικονομικών

πλεονεκτημάτων και υλικών κερδών υπέρ της διεύρυνσης και ενίσχυσης της ΕΕ παραμένουν νεκρά και ανίσχυρα, αν δεν προϋποθέτουν απαιτητικά μια ευρωπαϊκή πολιτιστική συνείδηση και ταυτότητα (*υπερεθνική ταυτότητα θα έλεγα εγώ*) (σ. 72).

Στο τρίτο κεφάλαιο και στην ενότητα για τις τεχνολογίες του τρόπου νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, η Φωτεινή Βάκη δανείζεται την ανάλυση του μαρξιστή ανθρωπογεωγράφου David Harvey (31/10/1935), την οποία συνοψίζει ως εξής: «η αναδιανομή του πλούτου από τα χαμηλά προς τα υψηλά κοινωνικά στρώματα επιτυγχάνεται διαμέσου της περικοπής των κρατικών δαπανών που χρηματοδοτούν τον κοινωνικό μισθό», μέσω των ιδιωτικοποιήσεων και των αναθεωρήσεων του φορολογικού κώδικα έτσι, ώστε να υποστηρίζονται επιστροφές σε *επενδύσεις* και όχι σε μισθούς και εισοδήματα (σ. 88). Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η *εταιραιοκρατία*, το συντεχνιακό κράτος, ως πεμπτουσία του παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελευθερισμού, «αποτελεί τη νέα ολιγαρχία, η οποία αυτοαναπαράγεται μέσα από τη συστημική διαφθορά, δηλαδή της εξαγοράς πολιτικών στελεχών προκειμένου να νομοθετούν προς όφελός της». Συνάμα, μονοπωλεί τα ΜΜΕ, χρηματοδοτεί προεκλογικές καμπάνιες παρατάξεων και ατόμων που πρόσκεινται ιδεολογικά ή αξιακά στα συμφέροντά της (σ. 94).

Στο τελευταίο τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα» (σ.127-166) εξετάζει την έννοια του ξένου μέσα από τη σκέψη της Χάνα Άρεντ και του Ιμ. Καντ. Και είναι εύστοχη η εκ μέρους της επιλογή του ημιθανούς στο κατώφλι μας ξένου, ώστε να τον εντάξει στο ηθικό σύμπαν μας, συγκινώντας μας ανθρωπιστικά ως αναγνώστες, ανεξάρτητα από μερικούς, δηλαδή επιμέρους, κατηγορικούς προσδιορισμούς αυτού του ανέστιου και απάτριδος «ξένου». Αν το κεφάλαιο, γράφει η Βάκη (σ. 129), είναι χειραφετημένο από τον εθνικό και έννομο ζυγό και ευημερεί και κερδίζει τον κόσμο, ο ανέστιος ξένος τον χάνει τον κόσμο, διότι η εγκατάλειψη του οίκου και της πατρίδας συνεπάγεται απώλεια των δικαιωμάτων και καθίσταται «ακοσμισμός», δηλαδή απώλεια της δυνατότητας του ξένου να ανήκει και να μοιράζεται τον κόσμο. Πιο κάτω, στο ίδιο κεφάλαιο, στην ενότητα 2 (σ. 134), η συγγραφέας «στρατολογεί» και πάλι την Άρεντ συνοψίζοντας τη θέση της περί ολοκληρωτισμού, «ο οποίος δεν προέρχεται κατ' ανάγκην από μια βίαιη κατάληψη της εξουσίας, αλλά ούτε από άγνοια ή πλύση εγκεφάλου». Ο μηχανισμός της ολικής κυριαρχίας που συσσωρεύει ισχύ και καταστρέφει τον άνθρωπο δεν θα λειτουργούσε, αν δεν είχε την υποστήριξη των μαζών.

Οι μάζες είναι τα θραύσματα μιας κατακερματισμένης και σπαρασσόμενης από ταξικές συγκρούσεις κοινωνίας που όμως έχει χάσει κάθε νομιμοποιητικό έρεισμα πολιτικής και κομματικής εκπροσώπησης. Στα σπαράγματα της ανοργάνωτης μάζας ευδοκιμεί ο εθνικισμός ως υλικό συγκόλλησής της. Στην αμέσως επόμενη,

3η ενότητα του κεφαλαίου (σ.140) εξετάζονται τα δικαιώματα του ανθρώπου ως δικαιώματα του πολίτη. Εδώ (σ. 146) γίνεται αναφορά στον εθνικισμό, μέσα από το κείμενο της Άρεντ του 1945, όπου αναφέρει ότι «το έθνος είναι ένα αιώνιο οργανικό σώμα, το προϊόν της αναπόφευκτης ανάπτυξης εγγενών ποιοτήτων». Ερμηνεύει, δηλαδή, τους λαούς όχι με όρους πολιτικών οργανώσεων, αλλά «βιολογικών υπεράνθρωπων προσωπικοτήτων». Η κριτική της Άρεντ στα δικαιώματα του ανθρώπου διατηρεί τον ομφάλιο λώρο που συνδέει την ιδέα της ανθρωπ(ιν)ότητας με τα δικαιώματα. Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα είναι συνώνυμο με την ίδια την «ανθρώπινη κατάσταση» νοούμενη ως «θέση στον κόσμο», που εγγυάται την αναγνώριση όλων όσοι έχουν την ικανότητα του ομιλείν και του πράττειν να μετέχουν ως μέλη. Η ερμηνεία της Άρεντ για τον «ακοσμισμό» ως προμετωπίδας της ολοκληρωτικής κυριαρχίας αποσκοπούσε στην ανάδειξη της ταύτισης τόσο του αποκλεισμού των «ξένων» από τα όρια της κρατικής επικράτειας, όσο και της αέναης «παραγωγής» αποκλεισμένων εντός του ίδιου του κράτους με τον αποκλεισμό τους από την ίδια την «ανθρωπότητα». Η στέρηση της ιθαγένειας, «την οποία διαδεχόταν ο εκμηδενισμός του ηθικού προσώπου, που τον επέφερε η ακύρωση του δικαιώματος του να χαίρει σεβασμού», και η μαζική, βιομηχανική παραγωγή θανάτου που εξάλειφε την ίδια την ατομικότητα απέδειξαν ότι ο βίος χωρίς το «δικαίωμα στα δικαιώματα» ισοδυναμεί με «βίο αβίωτο», με μια «γυμνή» ζωή, με τον ίδιο τον θάνατο. Αν ο άνθρωπος δεν ορίζεται ως το σύνολο βιολογικών, ψυχολογικών ή ηθικών ειδοποιών γνωρισμάτων, δεν ποιείται από τη «φύση», αλλά από «την ιστορική επινόηση πολιτικών θεσμών, τότε, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Balibar, “είναι τα δικαιώματά του ή υπάρχει μέσω αυτών”».

Στην τελευταία ενότητα «Εμείς και οι άλλοι: συμπεριληπτική πολιτειότητα και κοσμοπολιτικό δίκαιο» (σ. 147-166) επιλέγει την απόδοση του όρου «citizenship», όπως την πρότεινε ο καθηγητής Κοντογιώργης, ενώ υπάρχει άλλη πρόταση απόδοσης από τον Νικηφόρο Διαμαντούρο, τον Παντελή Λέκκα και η δική μου πρόταση περί απόδοσης του όρου ως *πολιτότητα* (ιδιότητας του πολίτη)¹. Επίσης, μου έλειψε

¹ Πρβλ. Κώστας Θεολόγου, *Πολίτης και Κοινωνία στην ΕΕ. Προσέγγιση στα υπερεθνικά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής πολιτότητας* [Παπαζήση, Αθήνα 2005], που πραγματεύεται την κοινωνιακή διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, της πολιτότητας (citizenship, citoyennete). Προσφέρει στον αναγνώστη με τρόπο εύληπτο πολλές επίκαιρες πληροφορίες για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την κοινωνική νομοθεσία της αλλά και για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Συμμετέχει, έτσι, σε μια «συζήτηση», που ξεκίνησε με τον Τ. Χ. Μάρσαλ, ο οποίος εισήγαγε τον όρο *citizenship*, γύρω στα 1950. Επίσης πρβλ. Κώστας Θεολόγου (επιμ.) *Χαρτογραφώντας το ιδιώδημο: Υλικός και άυλος δημόσιος χώρος στη Νεότερη Ελλάδα: Ιδιώδημο και Ιδιότητα του Πολίτη* [Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2016] κ.ά.

και μια αναφορά στον T. H. Marshall, που ίσως θεωρήθηκε παρωχημένος σε σχέση με την Μπενχαμπίμπ, αλλά, εντούτοις, η ενότητα αυτή και πάλι συνεχίζει τη δεμένη και σφιχτή, δηλαδή συνεκτική, συλλογιστική της Βάκη.

Ένα τέτοιο βιβλίο, τέλος, εκτός από κυκλοφορία ιδεών, είναι προϊόν μόχθου πολλών συντελεστών και προϊόν της αγοράς – για να μη ξεχνιόμαστε. Όλα τα βιβλία, άλλωστε, είναι και προϊόντα. Υπήρξαν παραλείψεις και αβλεψίες; Λίγες, ως αναφέρω μερικές, έτσι, για το κακό μάτι, που λένε. Στο ευρετήριο δεν υπάρχουν ονόματα που αναφέρονται στο κείμενο: παραδείγματος χάρη, ο Χάρβεϊ δεν υπάρχει καθόλου. Δεν υπάρχουν οι Stigler και Cropsey. Επίσης, δεν υπάρχει ο Βαρουφάκης, ίσως επειδή αναφέρεται μία φορά, όπως ο J.-C. Juncker και ο Σόιμπλε (οι οποίοι υπάρχουν στο ευρετήριο, ο Σόιμπλε ορθογραφημένος με ουμλάουτ, αλλά στο κείμενο χωρίς τις τελίτσες). Επιπλέον, ο Λίμπμαν γράφεται μία φορά, νομίζω, σωστά με δυο nn και τότε γίνεται (σ. 39) νερό ως Γουότερ αντί για Γουόλτερ. Ακόμα, στην ίδια σελίδα, η στίξη των εισαγωγικών στον γαλλικό τίτλο του βιβλίου του Ντενρόρ δεν είναι σωστή: στα γαλλικά χρειάζεται διάστημα ανάμεσα στη στίξη και στη λέξη του τίτλου. Σε αυτά, όμως, ευθύνη φέρει κυρίως ο γλωσσικός διορθωτής.

Το βιβλίο της Φωτεινής Βάκη, δεν είναι απλώς διδακτικό, αλλά προκαλεί, μέσω του αναστοχασμού που υποβάλλει, διάλογο και με τις δικές σας απόψεις. Διακρίνεται, δηλαδή, από συγγραφικές αρετές όπως η διδακτικότητα και ο συγκροτημένος λόγος, οι οποίες το συνοδεύουν ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές ή αξιακές προτιμήσεις του αναγνώστη.

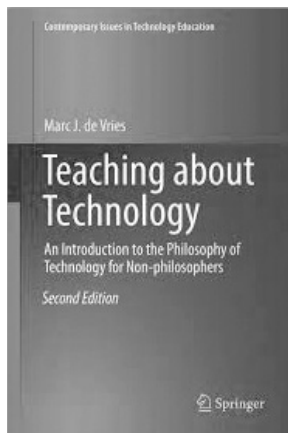
Marc J. de Vries

Teaching about Technology: An Introduction to the Philosophy of Technology for Non-philosophers (Δεύτερη Έκδοση)

Springer, 2016 (158 σελίδες)

Δημήτρης Καρακούλας, υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Ο Marc de Vries (1958-) συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων σύγχρονων στοχαστών περί τη Διδακτική της Τεχνολογίας. Σπούδασε Φυσική (MSc) στο Πανεπιστήμιο του Αμστερνταμ, από το οποίο αποφοίτησε το 1982. Το 1988 ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή (PhD) στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο του Αϊντχόφεν με θέμα: «Η Διδακτική των Φυσικών Επιστημών». Σήμερα, είναι Καθηγητής Διδακτικής των Φυσικών Επιστημών και Συνεργαζόμενος Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο του Ντελφτ. Παράλληλα, συνεργάζεται με το Βασιλικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Στοκχόλμης ως Καθηγητής Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής της Τεχνολογίας και της Μηχανολογικής Εκπαίδευσης.

Το βιβλίο του με τίτλο *Teaching about Technology: An Introduction to the Philosophy of Technology for Non-Philosophers* συνιστά εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας. Εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Δεκέμβριο του 2006 και επανεκδόθηκε με ορισμένες διορθώσεις το 2016. Προσφέρει μια επισκόπηση των εξελίξεων που σχετίζονται με τον συγκεκριμένο φιλοσοφικό κλάδο και πραγματεύεται τη συνάφειά του με τη διδασκαλία της

Τεχνολογίας. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, καθώς παρουσιάζει τη σύνδεση μεταξύ της Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας και της σκοποθεσίας των Προγραμμάτων Σπουδών της Τεχνολογίας.

Το εγχειρίδιο αυτό εντάσσεται στη σειρά βιβλίων για την Επιστήμη και την Τεχνολογία που επιμελείται ο William Cobern¹, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Western Michigan. Η συντακτική επιτροπή της σειράς αποτελείται από πανεπιστημιακούς καθηγητές από όλο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένων της Γκάνας, της Νότιας Αφρικής, της Κολομβίας, του Χονγκ Κονγκ και της Ταϊβάν. Η σειρά με τίτλο *Επιστημονική και Τεχνολογική Εκπαιδευτική Βιβλιοθήκη* καταπιάνεται κυρίως με την εκπαίδευση των Φυσικών Επιστημών. Ο εκδοτικός οίκος Springer, ο οποίος έχει αναλάβει τη συγκεκριμένη εκδοτική προσπάθεια, εδρεύει στο Βερολίνο της Γερμανίας, αλλά διαθέτει μια αλυσίδα από παραρτήματα σε όλο τον κόσμο. Ασχολείται γενικότερα με εκδόσεις που αφορούν στην Επιστήμη και την Τεχνολογία.

Το εν λόγω βιβλίο κάλλιστα μπορεί να αξιοποιηθεί ως διδακτικό εγχειρίδιο –είναι άλλωστε δομημένο αντιστοίχως– σε εισαγωγικά μαθήματα για τη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας, σε προγράμματα κατάρτισης εκπαιδευτικών, εκπαίδευσης μηχανικών και γενικότερα από διδάσκοντες που ενδιαφέρονται για το συναρπαστικό τεχνολογικό φαινόμενο, το οποίο διατρέχει τη σύγχρονη καθημερινότητα. Προορίζεται, ακόμα, για χρήση από καθηγητές που υπηρετούν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές.

Το έργο διαρθρώνεται σε δώδεκα (12) κεφάλαια. Στο πρώτο από αυτά παρουσιάζεται η άποψη του de Vries περί τον τεχνολογικό γραμματισμό και την αναγκαιότητά του σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι μπορεί να πραγματωθεί ορθά μόνο όταν οι διδάσκοντες έχουν ξεκάθαρη ιδέα για το συγκεκριμένο διδακτικό αντικείμενο· με άλλα λόγια, θα πρέπει να είναι σε θέση να δώσουν κατάλληλη απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα: τι είναι η Τεχνολογία; Το ζήτημα της φύσης της Τεχνολογίας διερευνάται εμβριθώς στη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας. Ως εκ τούτου, ο σχετικός φιλοσοφικός κλάδος αναδεικνύεται ως εξαιρετικά σημαντικός για όσους διδάσκουν τεχνολογικά μαθήματα. Η βιβλιογραφία σε αυτόν τον τομέα, ωστόσο, δεν είναι πάντα ευχερώς προσιτή στους μη επαίοντες. Παρέχοντας, επομένως, μια περιεκτική εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας, το βιβλίο καθιστά το πεδίο αυτό του επιστητού πιο «βατό» για αναγνώστες χωρίς ιδιαίτερα στέρεο

¹ Ο William Cobern (1949-) είναι Διακεκριμένος Καθηγητής Βιολογικών Επιστημών και Επιστημονικής Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο του Western Michigan και διευθυντής τού Ινστιτούτου Mallinson, που επικεντρώνεται στην προαγωγή της Επιστημονικής Εκπαίδευσης. Είναι διεθνώς γνωστός στον κλάδο αυτόν για την έρευνά του σχετικά με τις κοινωνικο-πολιτιστικές πτυχές της διδασκαλίας και της εκμάθησης των Φυσικών Επιστημών.

φιλοσοφικό υπόβαθρο.

Ξεκινώντας, λοιπόν, από σχεδόν μηδενική βάση, ο de Vries μάς παρέχει μια άρτια δομημένη εισαγωγή στη φύση της Φιλοσοφίας εν γένει και βοηθά τους μη ειδήμονες να κατανοήσουν θεμελιώδεις όρους, έννοιες και κατηγοριοποιήσεις. Παραθέτει πολλά παραδείγματα για το πώς διάφοροι φιλόσοφοι αντιμετώπιζαν τη γνώση στο παρελθόν και εντοπίζει μια εξέλιξη των πεποιθήσεων των φιλοσόφων της Τεχνολογίας μέχρι τις μέρες μας. Σε αυτό το σημείο του βιβλίου βοηθά τους υποψήφιους καθηγητές Τεχνολογίας να καταλάβουν γιατί είναι σημαντικό να υιοθετούν μια συνολική φιλοσοφική προσέγγιση. Μάλιστα, αλληλεξαρτά την ανάπτυξη μιας προσωπικής Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας με το Πρόγραμμα Σπουδών της τεχνολογικής εκπαίδευσης.

Στα κεφάλαια 2, 3 και 4, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη Φιλοσοφία ως γνώμονα μέσω του οποίου δύνανται να ταξινομηθούν οι πολυσχιδείς τεχνολογίες. Ορίζει τα τεχνουργήματα, παραθέτοντας πολλές διαφορετικές φιλοσοφικές απόψεις που βοηθούν τον μελετητή να κατατάξει τα τεχνήματα ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους. Πρόκειται για ένα παράδειγμα του πώς ο de Vries εργαλείοποιεί τη Φιλοσοφία για να παρουσιάσει με περισσότερη ενάργεια τη φύση της τεχνολογικής εκπαίδευσης και το Πρόγραμμα Σπουδών της. Με παρόμοιο τρόπο, περιγράφονται η τεχνολογική γνώση, οι τεχνολογικές διαδικασίες, η τεχνολογική ηθική και αισθητική. Επιπλέον, τονίζεται η σημασία σχηματισμού μιας ισορροπημένης άποψης περί την τεχνολογία και αυτή ακριβώς η πραγμάτευση υπογραμμίζει τη σημασία της, ενώ αξιοποιούνται έρευνες για τη στάση των μαθητών έναντι της τεχνολογίας. Υπό το φως της αντίστοιχης έρευνας, συνεπώς, είναι ουσιώδες να αναφερθεί ότι τα πρώτα τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου πράγματι καταλήγουν στην αποκρυστάλλωση μιας αντικειμενικής οπτικής περί την τεχνολογία.

Το κεφάλαιο 5 παρουσιάζει την πολυσήμαντη συνύφανση της τεχνολογίας με την ανθρώπινη φύση, ενώ στο κεφάλαιο 6 ο de Vries καταγίνεται με τις ηθικές και αισθητικές προεκτάσεις του τεχνολογικού φαινομένου. Στο κεφάλαιο 7 διερευνώνται οι στάσεις των μαθητών, των σπουδαστών και του ευρέος κοινού έναντι των τεχνολογικών φιλοσοφικών προσεγγίσεων. Ο συγγραφέας υιοθετεί μια καθημερι-

Το βιβλίο κυκλοφορεί πλέον και στα ελληνικά από την Ελληνοεκδοτική (2023) σε μετάφραση του υπογράφοντος Δ. Καρακούλα και του επιστ. επιμελητή Κώστα Θεολόγου.

νή-πρακτική προοπτική αναφορικά με τον τρόπο εφαρμογής της νέας γνώσης τού αναγνώστη περί τη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας. Κύρια ανησυχία του είναι ότι ο/η διδάσκων/-ουσα της Τεχνολογίας πρέπει να εισέλθει στην τάξη έτοιμος/-η να καταρτίσει ουσιαστικά ο/η ίδιος/-α το Πρόγραμμα Σπουδών που θα ακολουθήσει και να δομήσει τη διδασκαλία του/της με τέτοιον τρόπο, ώστε να εναρμονίζεται με τις κρατούσες αντιλήψεις των μαθητών/μαθητριών.

Στο κεφάλαιο 8 σκιαγραφούνται διάφορες εκφάνσεις των Προγραμμάτων Σπουδών περί την Τεχνολογία και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης STEM. Συμπληρωματικά, σε αυτό περιλαμβάνονται τμήματα εκπαιδευτικών προτύπων τεχνολογικού γραμματισμού, δυνητικά σημαντικές πτυχές (ενδεικτικών) εθνικών Προγραμμάτων Σπουδών και συσχετίζονται οι δομές τους με τη φιλοσοφική θεώρηση που οφείλει να υιοθετεί ο αναγνώστης. Το κεφάλαιο 9 επικεντρώνεται στην εκμάθηση των τεχνολογικών εννοιών, ενώ στο 10 ο συγγραφέας περιγράφει διάφορες προτεινόμενες μεθόδους διδασκαλίας που μπορούν να αποβούν χρήσιμες για να βοηθηθούν οι μαθητές/μαθήτριες να κατανοήσουν πληρέστερα το τεχνολογικό περιβάλλον. Το κεφάλαιο 11 εμπεριέχει ερωτήσεις-εργασίες ανά θεματική ενότητα και το κεφάλαιο 12 προτεινόμενες βιβλιογραφικές πηγές για περαιτέρω ανάγνωση και στοχασμό επί των θεμάτων που τίγονται στο βιβλίο.

Υπάρχουν ελάχιστες αρνητικές κριτικές για το έργο. Το πιο αξιοσημείωτο πρόβλημα είναι η υψηλή συχνότητα των συντακτικών/γραμματικών λαθών. Χρειάζεται στο σημείο αυτό να επισημανθεί πως το βιβλίο είναι γραμμένο στα αγγλικά, αλλά ο de Vries κατάγεται από την Ολλανδία. Εύκολα αντιλαμβανόμαστε το πόσο κοπιώδες θα ήταν το έργο του να γράψει αρχικά (ενδεχομένως) στη μητρική του γλώσσα και έπειτα να πρέπει να μεταφράσει αυτές τις σκέψεις του σε μιαν άλλη, ξένη για αυτόν. Ωστόσο, αυτά τα γραμματικο-συντακτικά σφάλματα μπορούν εύκολα να γίνουν αντιληπτά –χωρίς να αλλοιώνεται το νόημα των γραφομένων– και να διορθωθούν σε επόμενη έκδοση. Ο συγγραφέας, τέλος, έχει την τάση να χρησιμοποιεί υπερβολικά σύνθετες προτάσεις και εκτεταμένη υποτακτική σύνδεση, με αποτέλεσμα ο λόγος του να καθίσταται μακροπερίοδος και ενίοτε δυσνόητος. Ωστόσο, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να συγγράψει κανείς για τόσο περίπλοκα θέματα χωρίς το περιεχόμενο του βιβλίου να γίνει «βαρύ». Οι προαναφερθείσες παρατηρήσεις, πάντως, δεν αναιρούν το γεγονός πως πρόκειται για ένα αποτελεσματικό και εύχρηστο διδακτικό εγχειρίδιο που αντίστοιχό του απουσιάζει ηχηρά και από την ελληνική εκπαίδευση όλων των βαθμίδων.

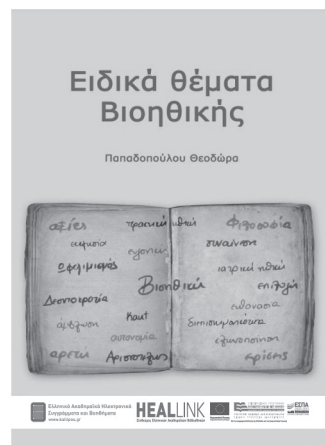
Θεοδώρα (Δώρα) Παπαδοπούλου

Ειδικά Θέματα Βιοηθικής

Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών
Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr, 2015 (133 σελίδες)

Μαρία Μπαλατσού, Εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης,
υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Το βιβλίο *Ειδικά Θέματα Βιοηθικής* αποτελεί ένα ακαδημαϊκό σύγγραμμα της Θεοδώρας Παπαδοπούλου που χρησιμοποιείται ως διδακτικό εγχειρίδιο από τη συγγραφέα – διδάσκουσα στο Τμήμα Πληροφορικής με εφαρμογές στη Βιοϊατρική του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η συγγραφέας αναφέρει στην εισαγωγή της ότι το εγχειρίδιο αυτό απευθύνεται σε φοιτητές και αναγνώστες ήδη μνημένους στον χώρο της Φιλοσοφίας, αλλά –κατά την ταπεινή μου άποψη– αυτό δεν αληθεύει, καθώς θεωρώ ότι αφορά και ενδιαφέρει ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, πέραν του ακαδημαϊκού χώρου. Στην κρίση μου αυτή συμβάλλει ο τρόπος με τον οποίο η Παπαδοπούλου διαχειρίζεται τις έννοιες τις οποίες πραγματεύεται η Βιοηθική και επιλέγει να παρουσιάσει στο βιβλίο της, αναφέροντας ότι «η Βιοηθική αποτελεί αναπόδραστο τμήμα της ζωής μας» (σ. 13).

Στην εισαγωγή της, η Παπαδοπούλου φέρνει επιτυχώς σε επαφή τον αναγνώστη με την έννοια της Βιοηθικής, τονίζει τη διεπιστημονικότητά της και αναφέρει τις φιλοσοφικές θεωρίες που αποτελούν την πηγή εύρεσης των μεθοδολογικών της εργαλείων στην αντιμετώπιση κάθε βιοηθικού ζητήματος. Επισημαίνει πως καμία φιλοσοφική θεωρία δεν μπορεί από μόνη της να καθοδηγήσει τη διαχείριση του εκάστοτε ζητήματος, συνεπώς ο συνδυασμός και η επιλογή των κατάλληλων σημείων τους κατά περίπτωση είναι μονόδρομος (σ. 22). Επιπροσθέτως, αναφέρεται στην ισχύ των βιοηθικών ζητημάτων, καθώς αυτά ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα, δημιουργώντας την ανάγκη πολύπλευρης οπτικής στη διαχείρισή τους με εργαλεία τον δημόσιο διάλογο και τον σεβασμό στη διαφορετικότητα των ατόμων, των κοινοτήτων και της κουλτούρας τους.

Στο κεφάλαιο που αφορά στην Ευγονική, τη διερευνά ως έννοια και αναλύει τις μορφές της. Πραγματοποιεί μια σύντομη, αλλά περιεκτική αναδρομή στην ιστορία της και στο περιεχόμενό της από τον Πλάτωνα μέχρι σήμερα. Φωτίζει τα βιοηθικά ζητήματα που προκύπτουν από την πλευρά κάθε εμπλεκόμενου, καταγράφοντας εύλογους προβληματισμούς και ερωτήματα. Παρουσιάζει εκτενώς τα επιχειρήματα των υπέρμαχων και των επικριτών της, καταλήγοντας στην παραδοχή ότι η Ευγονική, σε κάθε μορφή της, εγείρει ηθικά διλήμματα σε όσους την επιλέγουν αλλά και σε αυτούς που την προσφέρουν ως δυνατότητα (σ. 50).

Ακολουθώντας, η συγγραφέας καταπιάνεται με την έννοια της ευθανασίας, διακρίνει τις μορφές της και παραθέτει τα επιχειρήματα των υποστηρικτών και των επικριτών της. Θέτει ερωτήματα για το κριτήριο επιθυμίας και επιλογής της και αναφέρεται στα δικαιώματα που είτε υποστηρίζονται είτε καταπατώνται για το σύνολο των εμπλεκόμενων σε αυτήν. Κάνει αναφορά στη σχετική νομοθεσία σε Ευρώπη και Ελλάδα, ενώ χρησιμοποιεί ιδανικά ως case study την περίπτωση του Michael Shumacher, παραθέτοντας επιχειρήματα για την ευθανασία, εξισορροπώντας ανάμεσα σε θετική και αρνητική οπτική, αντιμετωπίζοντάς τες σαν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος (σ. 72).

Στη συνέχεια, η συγγραφέας επιλέγει να διερευνήσει την έννοια της άμβλωσης και των ηθικών ζητημάτων που αυτή εγείρει¹. Πέραν της αναφοράς στα επιχειρήμα-

¹ Αν και το βιβλίο της Παπαδοπούλου γράφτηκε το 2015, είναι εξαιρετικά επίκαιρο για τα όσα αναφέρει στο σχετικό με την άμβλωση κεφάλαιο, μετά την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών, την 24η Ιουνίου 2022, που ανέτρεψε το συνταγματικό δικαίωμα στην άμβλωση, υιοθετώντας μια τουλάχιστον συντηρητική-οπισθοδρομική στάση επί του θέματος. Η απόφαση αυτή εγείρει σημαντικότερα ηθικά ζητήματα, καθώς καταπατά αναγνωρισμένα δικαιώματα δεκαετιών. Συνεπώς, η Βιοηθική οφείλει να τοποθετηθεί άμεσα και ξεκάθαρα, προκειμένου να προστατευτούν τα άτομα και τα δικαιώματά τους.

τα της κάθε οπτικής, μοναδική είναι η ενασχόλησή της με το ζήτημα του ρόλου του συντρόφου της γυναίκας στις περιπτώσεις που τίθεται η προοπτική της άμβλωσης, για τον οποίο υπάρχει τόσο ουσιαστικό κενό όσο και βιβλιογραφικό (σ. 80). Η τοποθέτησή της αδιαμφισβήτητα έρχεται να καλύψει αυτό το κενό. Στο τέλος του κεφαλαίου, η συγγραφέας επιλέγει να αναφερθεί στην παρένθετη μητρότητα ως μελέτη περίπτωσης και να κατονομάσει τους προβληματισμούς που δημιουργούνται σε αυτό το περίπλοκο «συναινετικό συμβόλαιο» με τις απρόβλεπτες συνιστώσες.

Στο επόμενο κεφάλαιο, η συγγραφέας διερευνά την έννοια και τις μορφές της κλωνοποίησης, φωτίζοντας τα ηθικά ζητήματα που δύνανται να προκύψουν σχετικά. Μελετά τα ερωτήματα που γεννώνται φιλοσοφικά, από πλευράς Δεοντοκρατίας και Συνεπειοκρατίας, ενώ αναφέρεται εκτενώς στον ρόλο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σχετικά με την κλωνοποίηση, αναρωτώμενη για το εάν μπορούν ως μέσα έκφρασης να νομιμοποιήσουν μια άλλη ηθική (σ. 103).

Στο τελευταίο κεφάλαιο, η συγγραφέας επιλέγει να θίξει θέματα και φαινόμενα που απασχόλησαν και συνεχίζουν να απασχολούν τη Βιοηθική, όντας τροφή για σκέψη και για περαιτέρω αναζητήσεις μελλοντικά. Έτσι, αναφέρεται στην Tuskegee Syphilis Study ως παράδειγμα ιατρικού πατερναλισμού που επέφερε τη μέγιστη συλλογική βλάβη στον ψυχισμό του πληθυσμού των Αφροαμερικανών στις ΗΠΑ (σ. 109), αλλά και στα φαινόμενα placebo και nocebo, των οποίων η κατανόηση θα οδηγήσει σε μια πληρέστερη εικόνα της σχέσης μυαλού – σώματος αλλά και της ανθρώπινης βιολογίας (σ. 117). Ακόμα, επιχειρώντας να τονίσει τη συσχέτιση της Βιοηθικής όχι μόνο με τα ανθρώπινα όντα, αλλά και με όσα τα περιβάλλουν, αναφέρεται συντόμως στην Περιβαλλοντική Ηθική, στα μεταλλαγμένα-νεοφανή προϊόντα, αλλά και στην αναγκαιότητα ύπαρξης περιβαλλοντικού αλφαριθμητισμού για τις επερχόμενες γενιές. Τέλος, κάνει μικρής έκτασης αναφορά στην Ηθική των Μηχανών, καταλήγοντας συμπερασματικά στο να τοποθετήσει τη Βιοηθική σε μια θέση εξισορροπητικής μεσότητας μεταξύ της «τεχνοφιλίας» και της «τεχνοφοβίας» (σ. 123).

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι το βιβλίο της Θεοδώρας Παπαδοπούλου *Ειδικά Θέματα Βιοηθικής* ξεχωρίζει για τον τρόπο με τον οποίο αναλύει στοχευμένα, με την απαιτούμενη λεπτομέρεια, χωρίς όμως να κουράζει τον αναγνώστη, την έννοια της Βιοηθικής, τον σκοπό, τα μεθοδολογικά εργαλεία, τη διεπιστημονικότητα και την ευρύτητά της. Η συμβολή της Σταυρούλας Τσινόρεμα, μιας σημαντικότητας παρουσίας στον χώρο των Βιοηθικών Σπουδών στην Ελλάδα, ως κριτικού αναγνώστη τού βιβλίου, αναμφίβολα αναβαθμίζει την αξία του.

Στα επιμέρους κεφάλαια, η συγγραφέας απασχολείται με τα δημοφιλέστερα

βιοϊατρικά ζητήματα της Βιοηθικής, ακουμπώντας μόνο τη μία όψη της ευρύτατης θεματολογίας της, ενώ αναφέρεται ονομαστικά στην Περιβαλλοντική Ηθική και συνοπτικά στον κοινωνικό αντίκτυπο του κάθε αναλυόμενου βιοϊατρικού ζητήματος. Εντούτοις, διερευνά και αναλύει τα ηθικά ζητήματα με τα οποία καταπιάνεται αντικειμενικά, βιοηθικά, χωρίς να παρεκκλίνει της μεσότητας προς κάποια συγκεκριμένη άποψη και αλήθεια, επιβεβαιώνοντας την ουσία της Βιοηθικής, που δεν αποδέχεται τη μία και μοναδική τοποθέτηση στα ζητήματα που την απασχολούν.

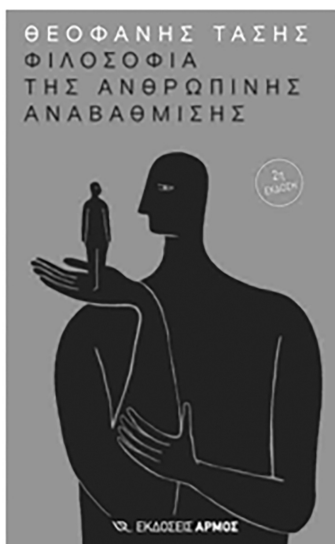
Το βιβλίο είναι δομημένο με τέτοιο τρόπο, ώστε τα κεφάλαια να διαδέχονται το ένα το άλλο ως νοητική αλυσίδα, μην αφήνοντας περιθώρια για κενά στην κατανόηση του περιεχομένου. Ο τρόπος γραφής είναι συνεκτικός και η γλώσσα τού βιβλίου κατανοητή στον μέσο αναγνώστη, κάτι που δεν συναντά εύκολα κανείς στα επιστημονικά συγγράμματα, καθιστώντας το βιβλίο κατάλληλο ανάγνωσμα για όποιον επιθυμεί να ενημερωθεί και να εισαχθεί στον κόσμο της Βιοηθικής, έστω και αν δεν είναι εκπαιδευόμενος ή μέλος της ακαδημαϊκής κοινότητας. Μάλιστα, ιδιαίτερα εξυπηρετική είναι η παράθεση της βιβλιογραφίας ανά κεφάλαιο-θεματική, καθώς διευκολύνει τον αναγνώστη στην περίπτωση που αναζητά βιβλιογραφικές πηγές επί συγκεκριμένου θέματος. Εν κατακλείδι, η ηλεκτρονική κυκλοφορία του βιβλίου, χωρίς κόστος για όποιον επιθυμεί να το διαβάσει, μέσω των Ελληνικών Ακαδημαϊκών Ηλεκτρονικών Συγγραμμάτων και Βοηθημάτων (www.kallipos.gr) εξυπηρετεί στη μετάδοση και επικοινωνία της γνώσης. Για τους λόγους αυτούς, το βιβλίο αποτελεί ενδιαφέρον ανάγνωσμα για το ευρύ κοινό και εξαιρετικό εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευομένων.

Θεοφάνης Τάσης

Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Αναβάθμισης

Εκδόσεις Αρμός, 2021 (416 σελίδες)

Σοφιάννα Αλιφιέρη, υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Στην εποχή των ραγδαίων εξελίξεων και των συνεχόμενων μεταβολών, κυρίως λόγω της εκτεταμένης χρήσης της τεχνολογίας και της προόδου των θετικών επιστημών, αναδύονται μεγάλα ηθικά και φιλοσοφικά ζητήματα. Πρωτίστως, αυτό συμβαίνει, διότι ο άνθρωπος επεμβαίνει στον περιβάλλοντα χώρο του και στην ίδια του τη φύση. Επιστήμονες από διάφορους επιστημονικούς κλάδους καλούνται να σχολιάσουν και να αποδεχτούν ή να απορρίψουν ηθικές θεωρήσεις οι οποίες πραγματεύονται την ανθρώπινη αναβάθμιση, καλούνται να δώσουν απαντήσεις στα αναπάντητα μέχρι τώρα διλήμματα και ερωτήματα που συχνά ξεπερνούν τις υπάρχουσες ανθρώπινες δυνατότητες. Η τολμηρή θεωρία του Υπερανθρωπισμού επιδιώκει μέσα από τεχνικές

μεταβολές και ριζική αναβάθμιση να υπερπηδήσει τα ανθρώπινα όρια και να εξάλειψει τα θνητά μειονεκτήματα, προτείνοντας μια εξωραϊσμένη και εξιδανικευμένη

ανθρώπινη εκδοχή, που όμως τελικά είναι αβέβαιο αν παραμένει στη σφαίρα της θνητότητας ή στοχεύει στη τεχνικοποίηση της φύσης του ανθρώπου (σσ. 20-21).

Ο Θεοφάνης Τάσης έρχεται με το σύγχρονο βιβλίο του *Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Αναβάθμισης* να στηλιτεύσει τη θεωρία του υπερανθρωπισμού, αμφισβητώντας τις προοπτικές αυτού του φιλοσοφικού κινήματος και καταδεικνύοντας τις πιθανές συνέπειες εφαρμογής των προτάσεών του, αφού πρώτα επιδιώκει να συστήσει στους αναγνώστες την κοσμοθεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης και να ορίσει τον «περανθρωπισμό», παρουσιάζοντας τις διάφορες παραλλαγές του (σ. 19). Γεννημένος το 1967 στο Μόναχο, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Φυσική και ασχολήθηκε με τη Φιλοσοφία σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Ολοκλήρωσε το διδακτορικό του στο πανεπιστήμιο Freie Universität στο Βερολίνο και διδάσκει Σύγχρονη Πρακτική Φιλοσοφία στο Alpen-Andria Universität στην Αυστραλία, έχοντας πλούσιο συγγραφικό έργο με θεματολογία που σχετίζεται με την Εφαρμοσμένη Ηθική και τη σύγχρονη Βιοηθική. Η έρευνά του αφορά στη σχέση πολιτικής, ηθικής και ανθρώπινης αναβάθμισης με επίκεντρο τις έννοιες «εικόνα», «θνητότητα» και «τέχνη τού βίου». Ενδιαφέρεται για τη θέση του ατόμου σε ένα μελλοντικά εξελιγμένο επίπεδο και συνάμα για την αρωγή της τεχνικής βελτίωσης με σκοπό τη δημιουργία ενός καινούργιου κοινωνικού σχήματος.

Το βιβλίο του *Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Αναβάθμισης* αφορά στο πιο σύγχρονο ζήτημα της Βιοηθικής, αυτό της ανθρώπινης ενίσχυσης. Διαβάζοντας τον τίτλο και παρατηρώντας το επιτυχημένο εξώφυλλο του βιβλίου, αποκωδικοποιούμε τις λέξεις «ανθρώπινη αναβάθμιση» και αντιλαμβανόμαστε ότι ο Τάσης επρόκειτο να πραγματευτεί κάτι το οποίο μπορεί εκ πρώτης όψεως για πολλούς να θέτει ως βάση τον άνθρωπο, σίγουρα όμως ως υπερανθρωπιστική θεωρία αναδεικνύει κάτι «εξωανθρώπινο» έως και «αντιανθρώπινο» (σσ. 60, 153). Το τολμηρό αυτό ζήτημα καλείται πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία να το προσεγγίσει, να το σχολιάσει και να το κρίνει ένας συγγραφέας σαν τον Τάση, ο οποίος στο παρελθόν έχει ασχοληθεί με εξίσου ρηξικέλευθη και πρωτότυπη θεματολογία.

Το βιβλίο, λοιπόν, *Φιλοσοφία της Ανθρώπινης Αναβάθμισης* έχει να κάνει με το «human enhancement», όπως συχνά αναφέρεται και από τον ίδιο τον Τάση, και στην ουσία συνιστά μια κριτική απέναντι στους υπερασπιστές του κινήματος του υπερανθρωπισμού, ο οποίος υποστηρίζει την επιμήκυνση της ζωής, τη διασφάλιση της αθανασίας και τη ριζική αναβάθμιση του ατόμου, διατηρώντας όμως τα χαρακτηριστικά του θνητού όντος, και δευτερευόντως μια κριτική στους υπερασπιστές ενός δεύτερου αντίστοιχου κινήματος, αυτού του τεχνικού μετανθρωπισμού (σσ. 39-40). Ο τεχνικός μετανθρωπισμός αντίθετα με τον υπερανθρωπισμό, ο οποίος προσβλέπει στη «θέωση» του ανθρώπου, έχει ως διακύβευμά του την ολική εξάλει-

ψη κάθε ανθρώπινης ιδιότητας και τη σταδιακή αντικατάστασή της από τεχνολογικά εξαρτήματα με τη χρήση εξελιγμένων τεχνολογικών μέσων (όπως νανοτεχνολογία, τεχνητή νοημοσύνη, υπερευφυΐα, τροποποίηση γενετικού κώδικα, κρυονική, μηχανική αντιγήρανση κ.λπ.), δημιουργώντας με την επικράτηση της μηχανής μια τεχνική ετερότητα και ένα μεταβιολογικό μέλλον (σσ. 157, 199, 234, 288).

Σύμφωνα με τον Τάση, και οι δύο θεωρίες αδιαφορούν για τον άνθρωπο, χρησιμοποιώντας τον ως ένα μέσο για να επιτελέσουν τον σκοπό της αναβάθμισης. Παραγνωρίζουν τον ορθό λόγο, την αυτονομία του ανθρώπου, την ελευθερία του και την εκπαιδευτική του τελείωση, ενώ θεωρούν ότι ο «άνθρωπος» –ή ό,τι απομείνει από αυτόν– θα φτάσει στην ολοκλήρωση κατακτώντας την ευτυχία, αφού πρώτα θα έχει ξεπεράσει τη θνητότητα και θα έχει υπερνικήσει όλους τους φόβους και τις ανασφάλειές του (σσ. 58-59). Ο άνθρωπος, ιδίως για τους υποστηρικτές του τεχνικού μετανθρωπισμού, εκλαμβάνεται ως ένα «ασώματο ον». Το σώμα, έτσι, απαξιώνεται και χαρακτηρίζεται ως «περιττός ομφάλιος λώρος που ενώνει τον άνθρωπο με τη φύση και εμποδίζει το ψυχικό του μέρος να αναχθεί στο σύνολο των απαιτούμενων πληροφοριών μέσω των οποίων το αναβαθμισμένο άτομο θα κατακτήσει τον υπέρτατο σκοπό της αθανασίας» (σ. 362). Συνεπώς, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η βελτίωση που προτείνεται από τον υπερανθρωπισμό θα καταλήξει σε έναν υλιστικό μονισμό, αφού χάνεται η ανθρώπινη αυταξία, ενώ η επικράτηση του τεχνικού μετανθρωπισμού θα καταλήξει σε έναν ιδεαλιστικό μονισμό, διότι ο άνθρωπος γίνεται πλέον αντιληπτός ως συλλογή πληροφοριών (σσ. 237, 363).

Ο Τάσης, μέσα από την επιχειρηματολογία του, την εμβριθή προσέγγιση των θεωριών και τη χρήση εύληπτων παραδειγμάτων από την καθημερινότητα, με μια ακαδημαϊκή, αλλά συγχρόνως κατανοητή χρήση της ελληνικής γλώσσας, χρησιμοποιώντας παράλληλα σαφείς επεξηγήσεις και μνείες σε επαΐοντες στοχαστές –υποστηρικτές του υπερανθρωπιστικών θεωριών και μη– αποδεικνύει επιτυχώς ότι το μόνο αποτέλεσμα που θα επιφέρει η κυριαρχία του υπερανθρωπισμού θα είναι το χάος και η «δυστοπία» (σ.133).

Στο βιβλίο του, ο Τάσης επιδιώκει να ορίσει τι είναι ανθρώπινη φύση, ανθρωπινότητα, ανθρωπισμός, ορθός λόγος και μοναδικότητα, έννοιες οι οποίες σύμφωνα με τον συγγραφέα δεν έχουν την ανάλογη θέση στον αξιακό κώδικα των υποστηρικτών του υπερανθρωπισμού (σ. 53). Επιπλέον, αναλύει τις θέσεις όλων των υποστηρικτών του υπερανθρωπισμού και των συναφών κινημάτων, καταγράφει την εμφάνιση των θεωριών και την πορεία τους καθώς και το πώς επηρέασαν και επηρεάστηκαν αυτές από κοινωνικοπολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες (σ. 50). Χρησιμοποιεί εκτενή ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, στηρίζοντας τις θέσεις του, και συγκεκριμένα καταλήγει στο ότι ο υπερανθρωπισμός είναι κίνημα

απάνθρωπο που αντιτίθεται στον ανθρωπισμό, δημιουργώντας μια ετερότητα, έναν «άλλον εαυτό για το άτομο», έναν εαυτό επικίνδυνο, που και ο ίδιος ο συγγραφέας διερωτάται αν αξίζει να διακινδυνεύσει τις συνέπειες κανείς για την κατάκτησή του (σσ. 201, 252).

Έτσι, ο Τάσης θα δείξει το κατά πόσο ο υπερανθρωπισμός μπορεί να θεωρηθεί ένα θρησκευτικό κίνημα (σ. 66) ή ένα κίνημα ντετερμινιστικό (σσ. 282-283) ή είναι εντέλει ένα κίνημα που γεννά ανισότητες, προβάλλοντας έναν κοινωνικό ελιτισμό για λίγους, χαρακτηρίζοντάς τον με ένα ταξικό πρόσημο (σσ. 38, 81, 140-144). Θα καταδικάσει τη ριζική αναβάθμιση ως μια «προμηθεϊκή φιλοδοξία για αναδιαμόρφωση της ανθρώπινης –κι όχι μόνο– φύσης που ως μόνο κίνητρο έχει τη διολίσθηση προς τον ανταγωνισμό και την ώθηση για κυριαρχία» (σ. 21). Ο υπερανθρωπισμός, σύμφωνα με την οπτική του, προωθεί την τεχνοκρατία, αντικαθιστώντας την πολιτική με την τεχνική, κάνοντας τον άνθρωπο υπόδουλο και υποχείριο της επιστήμης, εξευτελίζοντας την ανθρώπινη διάστασή του, προσδιορίζοντάς τον ως ένα δημιούργημα από τη φύση του ελαττωματικό και προβληματικό που «νοσεί» και χρήζει αναβάθμισης και βελτίωσης για να μπορέσει να κερδίσει τη μάχη της αιωνιότητας (σσ. 98, 109, 114). Απορρίπτονται τα όρια μεταξύ ανθρώπου και μηχανής (σ. 277) κι ο άνθρωπος καταλήγει μια μαζοποιημένη ιδεολογική κατασκευή χωρίς μέτρο, χωρίς ιδανικά και αυτοδιάθεση (σσ. 24-26). Για τον συγγραφέα, άλλωστε, η ενδεχόμενη αποδοχή της θεωρίας του υπερανθρωπισμού δεν θα σήμαινε επιλογή στην αναβάθμιση, αλλά υποχρεωτικότητα, εφόσον υποτιμάται καταφανώς η ανθρώπινη ικανότητα, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα (σ. 141).

Τα ηθικά διλήμματα που θέτει ο Τάσης είναι εύλογα και απολύτως θεμιτά, έως και απαραίτητα, αφού λειτουργούν ως προειδοποίηση για τις συνέπειες μιας λανθασμένης εφαρμογής του υπερανθρωπισμού. Ο συγγραφέας, μέσα από το εγχείρημά του, προσπαθεί να αναδείξει την ανθρωπινότητα, να υποστηρίξει την εξέλιξη του ατόμου μέσω της παιδείας, χρησιμοποιώντας μια τέτοια συλλογιστική πορεία που δεν θα αφήσει κανέναν αναγνώστη να αφομοιώσει άκριτα τις σκέψεις και τις απόψεις του. Ο ίδιος ο συγγραφέας σχολιάζει για την πραγματεία του: «θα μπορούσε σε πολλά σημεία να χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο βάθος, υψηλότερη ακρίβεια και μια κομψότερη σαφήνεια, εντούτοις πιστεύω ότι είναι επαρκείς στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας μου, στην οποία δίνω μεγαλύτερο βάρος στα φιλοσοφικά επιχειρήματα έναντι επιστημονικών ενστάσεων» (σ. 41), και μετά την ανάγνωση του βιβλίου όλοι οι αναγνώστες θα συμφωνήσουν με αυτό.

Κλείνοντας, τα όρια μεταξύ θεραπείας και αναβάθμισης είναι δυσδιάκριτα και ο ορισμός μιας «φυσιολογικής κατάστασης» του ανθρώπου ακατόρθωτος (σσ. 108-109). Κανείς δεν γνωρίζει αν βρισκόμαστε σε μια επιθυμητή ή σε μια ανεπιθυμητή

κατάσταση, η οποία μπορεί να αναβαθμιστεί, εφόσον δεν έχουμε ακόμα την εναλλακτική. Κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί το ότι μια ριζική αναβάθμιση του ατόμου θα του επιφέρει ευεξία, ευδαιμονία και επιτυχία και, επομένως, κανείς δεν μπορεί να βασιστεί στον τεχνομεσσιανισμό (σ. 210). Βιβλία, όμως, σαν αυτό του καθηγητή Τάση προτείνονται για ανάγνωση σε αυτούς που ανήκουν στους βιοσυντηρητικούς, στους βιοφιλελεύθερους ή και στους υπέρμαχους του υπερανθρωπισμού (σ. 358). Αναγνώσματα σαν αυτό πρέπει να διαβάζονται με σύνεση, σεβασμό και κριτική διάθεση από αυτούς που είναι βαθιά αισιόδοξοι, έχοντας ακλόνητη πίστη στην τεχνική εξέλιξη (σ. 95), που προσμένουν ένα μέλλον υλικής ευημερίας απαλλαγμένης από οδύνη και αρνητισμό, που καρτερούν ένα καλύτερο ειρηνικό αύριο με αέναη πρόοδο, που υποστηρίζουν μια μετριοπαθή αναβάθμιση ή μια φιλελεύθερη Ευγονική (σσ. 367-368) ή μια φρόνιμη αναβάθμιση (σσ. 370-371). Διότι, ακόμα και για αυτούς που πιστεύουν στην κατάκτηση της αιωνιότητας και στη νοσηματοδότηση της ανθρωπότητας (σ. 372) μέσα από την αθανασία και την αναβάθμιση, ένα βιβλίο επικριτικό προς τις ιδέες τους σαν αυτό του Θ. Τάση μπορεί να εξυπηρετήσει ως εφελτήριο βελτίωσης, ώστε να γίνει η ουτοπία του υπερανθρωπισμού μια ασφαλής πραγματικότητα.

Ο υπερανθρωπισμός άλλωστε, όπως υποστηρίζουν ο Nick Bostrom και ο Julian Savulescu, μπορεί να χρησιμοποιηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξαλειφθεί κάθε βιολογική ανισότητα που επιβάλλεται από τη φύση, ώστε κανείς να μη βασίζεται σε μια αξιοκρατία της τυχειότητας, αλλά να απαλλαγούμε από κάθε φόβο φθοράς και δυστυχία (σσ. 102, 114). Όπως παραδέχεται στο τέλος του βιβλίου του και ο συγγραφέας, «παρότι ο Υπερανθρωπισμός είναι επικίνδυνος ως πρόταγμα αθανασίας, ιδεολογία και δυνάμει τεχνοθρησκεία της εικονιστικής κοινωνίας, συνιστά μια γόνιμη πρόκληση διερεύνησης της ανθρωπινότητας, ενδυναμώνοντας την παρηγορητική ελπίδα για την επιβίωση της ανθρωπότητας σε ένα σύμπαν πιθανώς εξίσου θνητό με εμάς» (σ. 375). Και σε ένα δεύτερο σημείο διατυπώνεται η άποψη πως «ο Υπερανθρωπισμός, παρά το γεγονός ότι αποβλέπει στον ριζικό μετασχηματισμό της ανθρώπινης φύσης, στο όνομα της επιστήμης και του ορθού λόγου, εμφανίζεται ως συνεχιστής του Ανθρωπισμού και του Διαφωτισμού, επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη ιδεολογική ευκαμψία. Είναι συμβατός με οποιαδήποτε ιδεολογία αποδέχεται την ανάπτυξη και χρήση νέων τεχνολογιών για την ανθρώπινη αναβάθμιση. Ζητούμενο είναι ο νυν υπέρ πάντων αγώνας ενάντια “στο τρομερό γεγονός του θανάτου”, κατά τον οποίο η σωματική, διανοητική, ψυχική και ηθική αναβάθμιση των ατόμων, αλλά επίσης της ανθρωπότητας συνολικά, θα οδηγήσει στην εκρίζωση της οδύνης και στην υπέρβαση της θνητότητας, καθιστώντας το ανθρώπινο είδος αθάνατο» (σ. 154).

Μαρίνος Καλλιγάς

Τεχνοκριτικά 1937-1982

Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2003 (624 σελίδες)

Γιώργος Πετρής

Επιθεώρηση Τέχνης – Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008 (368 σελίδες)

Ελευθερία Ηλιάδη, υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Τα βιβλία *Τεχνοκριτικά 1937-1982* και *Επιθεώρηση Τέχνης – Τεχνοκριτικά Κείμενα 1953-1986* αποτελούν δύο συλλογές άρθρων περί τη νεοελληνική τέχνη του Μαρίνου Καλλιγά και του Γιώργου Πετρή αντίστοιχα. Τα άρθρα αυτά δημοσιεύτηκαν από το 1937 έως το 1986 σε εφημερίδες και περιοδικά, όπως για παράδειγμα στο *ΒΗΜΑ*, στην *Αυγή*, στον *Ζυγό*, στη *Νέα Εστία*, στις *Εποχές* και σε άλλα έντυπα. Το πρώτο βιβλίο αποτελείται από 624 σελίδες και συνιστά μια συνέκδοση του Μουσείου Μπενάκη και των εκδόσεων «Άγρα», ενώ το δεύτερο απαρτίζεται από 368 σελίδες και εκδίδεται από τις «Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης».

Ο Μαρίνος Καλλιγάς ήταν Έλληνας βυζαντινολόγος, κριτικός και ιστορικός της τέχνης. Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1906 και πέθανε το 1985. Σπούδασε Νομικά

στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, από όπου αποφοίτησε το 1928. Στη συνέχεια σπούδασε Ιστορία της Βυζαντινής Τέχνης στη Γερμανία (1930-1933) και έγινε Διδάκτωρ Φιλοσοφίας από το Πανεπιστήμιο Βίρτσμπουργκ το 1935. Σημαντικοί σταθμοί του έργου του ήταν η επιμέλεια της έδρας της Ιστορίας της Τέχνης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου το 1941 και η διαχείριση της διεύθυνσης της Εθνικής Πινακοθήκης από το 1949 μέχρι το 1969.

Ο Γιώργος (Σίμος) Πετρής ήταν κριτικός και ιστορικός τέχνης. Γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 1916 και πέθανε το 1997 στην Αθήνα. Από το 1955 έως το 1967 ήταν στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *Επιθεώρηση της Τέχνης*, όπου παρουσίασε πολλές τεχνοκριτικές. Το 1967 έφυγε από την Ελλάδα λόγω της δικτατορίας και σπούδασε Φιλοσοφία και Κοινωνιολογία της Τέχνης στο Παρίσι, ενώ το 1983-1984 διετέλεσε πρόεδρος της Εταιρείας Ελλήνων Τεχνοκριτικών.

Σκοπός της έκδοσης των τεχνοκριτικών του Μαρίνου Καλλιγά, σύμφωνα με τον Άγγελο Δεληβοριά, εισηγητή του βιβλίου, ήταν αυτό να αποτελέσει ένα «προσιτό και εύχρηστο βοήθημα για τη μελέτη της νεοελληνικής τέχνης όπου στόχος είναι να ενισχύσει την περιορισμένη βιβλιογραφία γύρω από τη νεότερη Ελληνική Τέχνη και τους καλλιτέχνες». Στο εισαγωγικό σημείωμα του Ματθιόπουλου στην *Επιθεώρηση της Τέχνης* αναφέρεται ότι στόχος ήταν «να αναδειχθεί η διαδρομή της κριτικής σκέψης του Πετρή, τα ιδεολογικά ζητήματα που αντιμετώπισε η γενιά του στο πεδίο της τέχνης» και, όπως ανέφερε ο ίδιος ο αρθρογράφος στο παρελθόν, να είναι «ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης της τεχνοκριτικής και της ιστορίας της τέχνης». Και τα δύο συγγράμματα δεν χωρίζονται σε κεφάλαια, αλλά παρατίθενται τα άρθρα ταξινομημένα χρονολογικά, παρουσιάζοντας με αυτόν τον τρόπο την εξέλιξη των εικαστικών φαινομένων στη χώρα μας από το 1937 έως το 1986. Ακόμα, συμπεριλαμβάνονται ορισμένες ανέκδοτες εργασίες από το αρχείο του Καλλιγά που κατατέθηκε στο Μουσείο Μπενάκη το 1987. Τα βιβλία συμπληρώνουν ευρετήρια προσώπων, έργων, οργανωτών εκθέσεων και εκθεσιακών χώρων.

Όσον αφορά το βιβλίο του Καλλιγά, στα πρώτα άρθρα γίνεται μια εις βάθος ανάλυση της δομής των βυζαντινών εικόνων, ξεκινώντας από τις μορφές και τη στάση των εικονιζόμενων σε αυτές, στη συνέχεια εξετάζεται η τεχνοτροπία τους και άλλες επιμέρους σχετικές λεπτομέρειες, όπως οι γραμμές και το χρώμα τους. Το ίδιο μοτίβο ακολουθεί ο συγγραφέας και σε επόμενες κριτικές για έργα καλλιτεχνών είτε

με αναλυτικό είτε με συνοπτικό τρόπο. Πραγματεύεται διάφορα είδη τέχνης και καταδεικνύει στον αναγνώστη τι χρειάζεται να παρατηρεί σε κάθε έργο. Δεν διστάζει να εκφράσει την άποψή του, παροτρύνοντας τους δημιουργούς σε μια συνεχή αναζήτηση της εξέλιξής τους, και στέκεται στα αδιέξοδα των πειραματισμών τους, ξεχωρίζοντας τον καλλιτέχνη από τον ερασιτέχνη και τους ανθρώπους με ταλέντο. Ανησυχεί για τον εθνικό χαρακτήρα και τα στοιχεία της ελληνικής έκφρασης, το μέτρο και τον ανθρωποκεντρισμό (θεωρώντας, μάλιστα, τον δεύτερο ως σημαντικότερο), και παραθέτει τους λόγους για τους οποίους αυτά σταδιακά χάνονται. Συνδέει την ελληνική παράδοση με τη βυζαντινή τέχνη και συγκρίνει την τελευταία με την ελληνική μεσαιωνική εθνική τέχνη, ενώ αναφέρει ότι «δεν αρκεί το θέμα για να δώσει ελληνικότητα στο περιεχόμενο».

Αναφορικά με το βιβλίο του Πετρή, στα πρώτα άρθρα γίνεται αδρομερώς αντιληπτή η πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα, καθώς αναφέρεται κατεξοχήν σε καλλιτέχνες που ταυτίζονται ιδεολογικά με τον ίδιο. Παράλληλα, φωτίζονται τα εξωτερικά στοιχεία που συνετέλεσαν στη δημιουργία έργων, όπως είναι η οικονομία, η κοινωνική θέση του καλλιτέχνη, αλλά και τα ξένα πρότυπα-ρεύματα που τείνουν οι Έλληνες δημιουργοί να μιμούνται. Μετά τη φυγή του στο Παρίσι και την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1968, διακρίνεται μια αλλαγή στον τρόπο κριτικής του, παρόλο που συνεχίζει να επικεντρώνεται στην ανάλυση της έκφρασης των μορφών και όχι τόσο στα τοπία ή στη θεματολογία των καλλιτεχνών. Ακόμα, αλλάζει ο τρόπος αντίληψης και αξιολόγησής του σε σχέση με τη μοντέρνα τέχνη και την πρωτοπορία. Στα άρθρα του Πετρή διαφαίνεται το ενδιαφέρον του για την παραγωγή έργων τέχνης από Έλληνες καλλιτέχνες, καθώς παρουσιάζεται ο μεγάλος αριθμός νέων έργων τα οποία παρήχθησαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και συγκρίνονται τα αριθμητικά δεδομένα αυτά με την αντίστοιχη καλλιτεχνική παραγωγή άλλων χωρών που είχαν παρόμοιο καθεστώς, ενώ παρατίθεται η γνώμη ξένων δημοσιογράφων γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα. Συνολικά στα κείμενά του, προβάλλεται ένα ηθικό πρότυπο προσέγγισης του έργου τέχνης και του καλλιτέχνη.

Οι κριτικές που παρουσιάζονται στα βιβλία αυτά απευθύνονται σε κοινό με ποικίλο τεχνικό υπόβαθρο –στοιχείο που καθίσταται πρόδηλο, μιας και δεν χρησιμοποιούνται δυσνόητοι ειδικοί όροι της Ιστορίας της Τέχνης. Η οργάνωση των ιδεών και των απόψεων των συγγραφέων επιτυγχάνεται με σαφή και απλό τρόπο, ώστε αυτές να ανταποκρίνονται στις ανάγκες κάθε ενδιαφερόμενου και να δίνεται η δυνατότητα ευχερούς αξιολόγησής τους. Με αυτόν τον τρόπο, τα βιβλία εκπληρώνουν τον σκοπό τους, αφού ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται με ευκολία την προοδευτική διαμόρφωση της τέχνης μέσα από κριτικές πάνω στην εξέλιξη του έργου του εκάστοτε καλλιτέχνη στον οποίο γίνεται αναφορά. Ο μελετητής έρχεται σε επαφή κυρίως

με Έλληνες και λιγότερο με ξένους δημιουργούς του 20ού αιώνα, στα έργα των οποίων γίνεται είτε συνοπτική είτε αναλυτική αξιολόγηση της τεχνοτροπίας, του ύφους και της θεματολογίας που αξιοποιούν. Και οι δύο συγγραφείς δείχνουν την αγάπη τους προς τη νεοελληνική τέχνη, καθώς η αποτίμηση των διαφορών ανάμεσα σε ξένους και Έλληνες καλλιτέχνες μαρτυρά τη διάθεσή τους να διαδώσουν και να αναδείξουν τη σημασία της εγχώριας τέχνης τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας. Διαβάζοντας, λοιπόν, κάποιος τις κριτικές και των δύο συγγραφέων γύρω από την εξελικτική πορεία συγκεκριμένων καλλιτεχνών, αντιλαμβάνεται τη σύνδεση που υπάρχει με αυτούς του 21ου αιώνα και τις αδυναμίες που τους διακρίνουν. Παράλληλα, ορισμένα άρθρα καταγίνονται και με τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι μεγάλες εκθέσεις εκείνης της περιόδου στον ελλαδικό χώρο και, μέσα από τη σύγκριση με αντίστοιχες του εξωτερικού, προτείνονται τρόποι επίλυσής τους.

Τα συγκεκριμένα συγγράμματα δύνανται να χρησιμοποιηθούν από ερευνητές, ώστε να ξεκινήσουν τη σχετική μελέτη τους, κατανοώντας τα κύρια σημεία στα οποία χρειάζεται να επικεντρωθούν, για να αντιληφθούν τη δομή ενός έργου τέχνης. Όσοι έχουν ήδη μελετήσει μια εκτενέστερη βιβλιογραφία επικεντρωμένη σε αυτό το πεδίο μπορούν να αξιοποιήσουν το βιβλίο του Καλλιγά ως οδηγό προσανατολισμού των σκέψεών τους σε κριτικές που πιθανόν να κάνουν, καθώς ο συγγραφέας παρουσιάζει με ευγενή τρόπο τόσο τις αρνητικές όσο και τις θετικές πτυχές των έργων των καλλιτεχνών και της «γραφής» τους. Επιπροσθέτως, οι περιγραφές του Πετρή, μορφικά και εκφραστικά, θα βοηθήσουν δυνητικά τους μελετητές σε κριτικές που θα αφορούν στο ύφος των καλλιτεχνών. Τέλος, σε κάποια επανέκδοση των βιβλίων θα ήταν χρήσιμο να γίνουν προσθήκες εικόνων από έργα των καλλιτεχνών, ώστε ο αναγνώστης να έχει ένα οπτικό ερέθισμα περί τις διαφορές και την εξέλιξη του εκάστοτε καλλιτέχνη για τον οποίο γίνεται η κριτική.

Γεωργία Μαυρογόνατου

Νεωτερικότητα και Μηχανικοί.

Ιστορικές και ιστοριογραφικές διαστάσεις, 18ος – 20ός αιώνας

Εκδόσεις Τζιόλα, Αθήνα 2021 (530 σελίδες)

Κωνσταντίνος Χατζής, LATTS (CNRS-UGE-Ecole des Ponts ParisTech)

Το 2007 κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση από τις Εκδόσεις του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας ο τόμος *Εκπαίδευση, Τεχνολογία και Βιομηχανικές επιδόσεις στην Ευρώπη, 1850-1939*, ένα συλλογικό έργο που πρωτοδημοσιεύτηκε στα αγγλικά το 1992 και το οποίο έγινε γρήγορα ένα βιβλίο κλασικό για όσες και όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία των μηχανικών, την εκπαίδευσή τους ιδιαίτερα και τον ρόλο που η τελευταία έπαιξε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας σε μια σειρά χωρών στην Ευρώπη. Στα 30 χρόνια που πέρασαν, η ιστορία των μηχανικών, ένας σχετικά διακριτός κλάδος του ευρύτερου επιστημονικού πεδίου της Ιστορίας της Τεχνολογίας, γνώρισε μεγάλη άνθηση διεθνώς, ενώ παράλληλα έκανε τα πρώτα ουσιαστικά της βήματα και στην «καθ' ημάς Ανατολή». Το βιβλίο *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί. Ιστορικές και ιστοριογραφικές διαστάσεις, 18ος – 20ός αιώνας* αποτελεί ένα πρόσφατο –και επιτυχημένο– αποτέλεσμα της κινητικότητας που παρατηρείται στο ακαδημαϊκό πεδίο των σπουδών και του επαγγέλματος του μηχανικού τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα.

Χάρη στο πόνημα της συναδέλφου (και καλής συνεργάτιδας) Γεωργίας Μαυρογόνατου, το ελληνικό αναγνωστικό κοινό –και ο γνώστης της ελληνικής γλώσσας γενικότερα– αποκτούν πλέον το προνόμιο της εύκολης πρόσβασης στην πλουσιό-

τατη βιβλιογραφία που έχει σχηματισθεί γύρω από την ιστορία των μηχανικών από τη χρονιά της αγγλικής έκδοσης της *Εκπαίδευσης* μέχρι σήμερα. (Η βιβλιογραφία, αγγλόφωνη ως επί το πλείστον, αν όχι καθ' ολοκληρίαν, που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί* εκτείνεται σε 40 σελίδες). Η συγγραφέας αναζήτησε αόκνως τις σχετικές δημοσιεύσεις, συχνά διάσπαρτες σε εξειδικευμένα επιστημονικά περιοδικά και σε συλλογικούς τόμους καταχωνιασμένους –και ενίοτε ξεχασμένους– στα ράφια πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών, τις αποδελίωσε, τις ανέλυσε, συνέθεσε και τέλος οργάνωσε με έναν προσωπικό τρόπο τις σημαντικότερες πληροφορίες και τα κύρια ευρήματά τους σε επτά κεφάλαια.

Με την εξαίρεση του πρώτου κεφαλαίου, στο οποίο θα επανέλθω, κάθε μεγάλη ενότητα του βιβλίου έχει το δικό της, ιδιαίτερο γεωγραφικό στίγμα. Έτσι, τα κεφάλαια 2 έως και 5 αφορούν σε χώρες που πρωτοστάτησαν στις διαδοχικές βιομηχανικές επαναστάσεις και οι οποίες ανήκουν σήμερα στη χορεία των μεγάλων οικονομικών (υπερ)δυνάμεων. Η συγγραφέας ξεκινά την εξιστόρηση των περιπετειών του σύγχρονου μηχανικού, ο οποίος πρωτοανέβηκε στην ιστορική σκηνή τον 18ο αιώνα, παρουσιάζοντας πρώτα τη βρετανική περίπτωση – «Βρετανοί μηχανικοί: από την πρακτική μαθητεία και την κυριαρχία των επαγγελματικών ενώσεων στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση», σσ. 97-140. Διασχίζει κατόπιν τη Μάγνη και επικεντρώνεται πρώτα στην κοινότητα των Γάλλων μηχανικών – «Γάλλοι μηχανικοί: κρατικά τεχνικά σώματα, τεχνοκρατικό ιδεώδες και επαγγελματική ταυτότητα, 1790-1980», σσ. 141-189–, κατευθύνεται στη συνέχεια στη Γερμανία – «Γερμανοί μηχανικοί: εκπαίδευση, κοινωνική ταυτότητα, επάγγελμα και “επιστημονικές βιομηχανίες”, 1800-2000», σσ. 191-238– και ολοκληρώνει το ταξίδι στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής – «Οι μηχανικοί στις ΗΠΑ: βιομηχανική επιχειρηματικότητα και επιστημονική έρευνα, 1800-1970», σσ. 239-293. Το 6ο κεφάλαιο του βιβλίου – «Η εκπαίδευση των μηχανικών σε άλλες χώρες: “ταξίδια” εκπαιδευτικών “μοντέλων”, οικειοποίηση και διαμεσολάβηση», σσ. 295-326– αφορά σε άλλες τρεις γεωγραφικές περιοχές, το Βέλγιο, την Ιταλία και τη Σουηδία· εδώ, οι εθνικές περιπτώσεις τοποθετούνται συστηματικά σε ένα διεθνικό πλαίσιο και αναλύονται μέσα από το πρίσμα της κυκλοφορίας και των ανταλλαγών. Το 7ο, τέλος, κεφάλαιο έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Έλληνα αναγνώστη, καθώς αφορά στην ελληνική περίπτωση – «Έλληνες μηχανικοί: εκπαίδευση, επάγγελμα και τεχνοκρατικό ιδεώδες, 1830-1970», σσ. 327-382. Η συγγραφέας γνωρίζει από πρώτο χέρι το υπό πραγμάτευση αντικείμενο και υπογράφει εδώ την πλέον επικαιροποιημένη και ολοκληρωμένη συνοπτική παρουσίαση της πορείας των Ελλήνων μηχανικών από τη σύσταση του Νεοελληνικού (εθνικού) κράτους έως τη Μεταπολίτευση.

Το γεγονός ότι το σύνολο των κεφαλαίων που συγκροτούν το βιβλίο *Νεωτερικότητα και Μηχανικοί* γράφτηκαν από ένα και μοναδικό πρόσωπο προσδίδει στο

όλο εκδοτικό εγχείρημα μια συνοχή η οποία λείπει συχνά από τα συλλογικά έργα. Πράγματι, όπως μπορούμε να το διαπιστώσουμε ευθύς αμέσως από την ανάγνωση των τίτλων και μόνο, μια σειρά από κοινά θεματικά νήματα διατρέχουν όλα τα κεφάλαια, κάτι που διευκολύνει προφανώς την άσκηση της συγκριτικής ματιάς. Βοηθάει στην ενότητα του βιβλίου και η θέση της συγγραφέα ότι οι διάφορες εθνικές κοινότητες των μηχανικών, όσο διαφορετικές και αν είναι μεταξύ τους, παρσύρονται όλες από το ορμητικό ρεύμα της νεωτερικότητας που δεν γνωρίζει ακριβή γεωγραφικά σύνορα (βλέπε: κεφ. 1: «Μηχανικοί και μηχανικές επιστήμες», σσ. 39-96, όπου ο Έλληνας αναγνώστης θα ανακαλύψει ίσως για πρώτη φορά το έργο μιας σειράς ερευνητών που διερευνούν το φαινόμενο της νεωτερικότητας με όχημα τις επιστήμες και την τεχνολογία).

Τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, το βιβλίο, το οποίο απ' όσο γνωρίζω δεν έχει αντίστοιχό του σε άλλες γλώσσες, κατορθώνει να ικανοποιήσει δύο διαφορετικούς τύπους αναγνωστών. Περιδιαβάζοντάς το, το ευρύ κοινό θα αποκτήσει μια σφαιρική και πλούσια σε λεπτομέρειες εικόνα ενός από τους πρωταγωνιστές τού μυθιστορήματος, της νεωτερικότητας. Ο ειδικός, από τη μεριά του, θα συμβουλευθεί τακτικά το βιβλίο για να θέσει στην υπηρεσία των εκάστοτε δικών του ερευνητικών αναγκών την ευρυμάθεια της συγγραφέα και τον πλούτο των αναλύσεων που κατέθεσε σε αυτήν την εργασία της.

Μεταφράσεις

Καρλ Μίτσαμ

Φιλοσοφία περί την Τεχνολογία: γιατί άραγε μας αφορά;

Μετάφραση: Σοφία Τσαγδή, Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ¹

Ο Καρλ Μίτσαμ (Carl Mitcham, 1941-) γεννήθηκε στο Τέξας και είναι κάτοχος πτυχίων από τα πανεπιστήμια του Κολοράντο (B.A., M.A.) και του Φόρντχαμ (Ph.D.). Έχει διδάξει στο κολέγιο Σεντ Κάθριν (Κεντάκι), στο Πολυτεχνείο του Μπρούκλιν, στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Πενσιλβάνια και αυτήν τη στιγμή είναι καθηγήτριας Ελευθέρων Τεχνών και Διεθνών Σχέσεων στη Σχολή Πρακτικών Ερευνών του Κολοράντο.

Οι δημοσιεύσεις του περιλαμβάνουν θέματα Φιλοσοφίας και Τεχνολογίας: *Αναγνώσματα περί τα Φιλοσοφικά Προβλήματα της Τεχνολογίας* [επιμελημένα από κοινού με τον Ρόμπερτ Μακί (Robert Mackey)] (*Readings in the Philosophical Problems of Technology*, New York: Free Press, 1972, 1983), *Θεολογία και Τεχνολογία: Δοκίμια περί τη Χριστιανική Ανάλυση και Ερμηνεία* [επιμελημένο από κοινού με τον Τζιμ Γκρόουτ (Jim Grote)] (*Theology and Technology: Essays in Christian Analysis and Exegesis* Lanham, MD, University Press of America, 1984), και *Η τεχνολογική σκέψη: Το μονοπάτι μεταξύ Μηχανοτεχνίας και Φιλοσοφίας* [επιμελημένο από κοινού με τον Τζιμ Γκρόουτ (Jim Grote)] (*Thinking Through Technology: The path Between Engineering and Philosophy*, Chicago: University Press, 1984).

¹ Ανακτήθηκε από:

<https://ethix.org/2001/06/01/philosophizing-about-technology-why-should-we-bother#:~:text=Carl%20Mitcham%3A%20In%20the%20most,deeper%20aspects%20of%20this%20phenomenon.&text=This%20is%20“technology%20as%20object,that’s%20“technology%20as%20knowledge>

Τα πιο πρόσφατα βιβλία του είναι:

- *Η εργαλειοθήκη του μηχανικού: Ηθική της μηχανικής και της Μηχανοτεχνίας* [μαζί με τη Ρ. Σάνον Ντιβάλ (R. Shannon Duval)] (*Engineer's Toolkit: Engineering Ethics*, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2000).
- *Όψεις των Φυσικών Επιστημών, της Τεχνολογίας και των Κοινωνικών Σπουδών: Αντιτίξεις στην επιστήμη, στην τεχνολογία και στις κοινωνικές επιστήμες* [επιμελημένο από κοινού με τον Στίβεν Κάτκλιφ (Stephen Cutcliffe)] (*Visions of STS: counterpoints in Science, Technology, and Society Studies*, Albany: State University of New York Press, 2001).

Την περίοδο αυτήν, ολοκληρώνει το βιβλίο με τίτλο *Η ηθική της Υψηλής Τεχνολογίας: Μαθαίνοντας να ζούμε και να ασκούμε κριτική στην προηγμένη τεχνολογία* (*High Tech Ethics: Learning to live With and Criticize Advancing Technology*). Υπηρετεί ως αρχισυντάκτης του ακαδημαϊκού περιοδικού «Έρευνα περί τη φιλοσοφία και την Τεχνολογία» (*Research in Philosophy and Technology*) από το 1995.

Ethix: Ας ξεκινήσουμε με έναν ορισμό. Τι εννοείτε με τον όρο «τεχνολογία»;

K.M.: Με την ευρύτερη έννοια, τεχνολογία είναι η κατασκευή και η χρήση τεχνουργημάτων, όμως θα πρέπει να μελετήσουμε τέσσερις βαθύτερες πτυχές τού φαινομένου.

Πρώτον, οι διαδικασίες της κατασκευής και της χρήσης μπορούν να αναλυθούν σε σχέση με τα αντικείμενα που φτιάχνουμε και χρησιμοποιούμε, όπως τα μηχανήματα και τα εργαλεία. Έτσι, προκύπτει η θεώρηση της «τεχνολογίας ως προς τα αντικείμενα».

Δεύτερον, εάν επικεντρωθούμε στη γνώση και στις δεξιότητες που περιλαμβάνουν οι ανωτέρω διαδικασίες κατασκευής και χρήσης, τότε προκύπτει ο ορισμός της «τεχνολογίας ως γνώσης».

Τρίτον, υπάρχει η δραστηριότητα με την οποία η τεχνική γνώση παράγει τεχνήματα και κατατείνει προς την ορθή αξιοποίησή τους. Τοιουτοτρόπως, προκύπτει ο ορισμός της «τεχνολογίας ως δράσης ή δραστηριότητας».

Οι ζωές μας δεν είναι μόνο οι οικονομικές μας επιτυχίες, αλλά νοηματοδοτούνται από πολύ περισσότερα πράγματα. Είναι σημαντικό για εμάς, ως ανθρώπινα όντα, να προσπαθήσουμε να σκεφτούμε με συνεκτικό και εμπεριστατωμένο τρόπο «ποιοι είμαστε» και «τι κάνουμε στον κόσμο στον οποίο ζούμε».

Τέταρτον, υπάρχει μια ακόμα διάσταση, αυτή της «τεχνολογίας ως βούλησης», η οποία συχνά παραβλέπεται –εκφράζει τη θέληση εφαρμογής της γνώσης στον φυσικό κόσμο, ώστε να σχεδιαστούν προϊόντα, διαδικασίες και συστήματα. Αυτή η τεχνολογική βούληση, μέσα από τις εκφάνσεις της, επηρεάζει τη μορφή του πο-

λιτισμού και, ταυτόχρονα, διαιωνίζει την παρουσία και την επιρροή της. Έτσι, λοιπόν, υπάρχουν τέσσερις διαφορετικές λειτουργίες ή διαστάσεις της τεχνολογικής κατασκευής και χρήσης: τα αντικείμενα, η γνώση, η δραστηριότητα και η βούληση.

Ethix: Είναι αυτές οι τέσσερις πτυχές εξίσου παρούσες σε όλα τα είδη τεχνολογίας, όπως στους υπολογιστές, στη βιοτεχνολογία και στα αεροσκάφη;

K.M.: Όχι. Ενίοτε η μία διάσταση υπερέχει ή είναι πιο σημαντική. Γενικότερα, η μοντέρνα τεχνολογία έχει δώσει προτεραιότητα στην πτυχή της γνώσης. Κατά συνέπεια, η επιστήμη έχει καταστεί σημαντικότερη σε σύγκριση με ό,τι ήταν για τις παλαιότερες μορφές τεχνολογίας. Για παράδειγμα, η μοντέρνα βιοτεχνολογία απαιτεί πολύ περισσότερη επιστημονική γνώση από ό,τι η παραδοσιακή γεωργία, στην οποία η πρακτική δεξιότητα είναι σημαντικότερη από την τεχνογνωσία. Ο ίδιος ο ορισμός της Πληροφορικής υπονοεί πως η γνώση ή η πληροφορία είναι πιο σημαντικές από την ανθρώπινη δραστηριότητα στο πεδίο της τεχνολογίας. Εμείς θα μπορούσαμε, βέβαια, να δημιουργήσουμε έναν πίνακα για να αξιολογήσουμε τις διαφορετικές τεχνολογίες αναφορικά με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία που η καθεμία αποδίδει σε αυτές τις τέσσερις πτυχές της τεχνολογίας.

Ethix: Θα μπορούσε η τέταρτη πτυχή, η θέληση ή το κίνητρο πίσω από την τεχνολογία, να ταυτιστεί υπεραπλουστευτικά με τη μεγιστοποίηση των χρηματικών κερδών;

K.M.: Η τεχνολογία ως θέληση ή κίνητρο είναι η πιο δύσκολη πτυχή προς πραγμάτευση, μερικώς επειδή η ίδια η θέληση είναι στοιχείο αόριστο. Τι ακριβώς σημαίνει; Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για έννοιες όπως η θέληση για δύναμη, η επιθυμία για επιτυχία και η καλαισθησία. Θέλω να προσθέσω πως υπάρχει, επίσης, μια ξεχωριστή θέληση εμφανής κυρίως στη μοντέρνα τεχνολογία, ένα είδος θέλησης που μπορεί να διαχωριστεί από εκείνη που είναι παρούσα στην παλαιότερη τεχνολογία. Ο Αριστοτέλης, για παράδειγμα, διέκρινε τις τεχνολογίες ή τις τεχνικές σε αυτές που βοηθούν τη φύση να κάνει πράγματα που ήδη δύναται να πραγματοποιήσει από μόνη της και σε εκείνες που χρησιμοποιούν τη φύση, αλλά με «αφύσικους» τρόπους. Οι ιατρικές τεχνικές βοηθούν τις θεραπευτικές διαδικασίες που προϋπάρχουν ως δυνατότητες στα σώματά μας, ενώ οι αγροτικές τεχνικές βοηθούν τις σοδειές να αναπτυχθούν καλύτερα απ' ό,τι αν αφήνονταν χωρίς παρέμβαση στη φυσική τους πορεία. Τα προαναφερθέντα, όμως, διαφέρουν κατά πολύ από τις οικοδομικές ή κατασκευαστικές τεχνικές, οι οποίες εκμεταλλεύονται τη φύση και τη μεταμορφώνουν με τρόπους που, χωρίς την ανθρώπινη παρέμβαση, δεν θα ήταν ποτέ εφικτοί. Δεν θα υπήρχαν υπολογιστές, αν δεν τους κατασκευάζαμε, αλλά θα υπήρχε καλαμπόκι, ακόμα και αν δεν το καλλιεργούσαμε.

Ethix: Θα μπορούσατε, όμως, εύκολα να ισχυριστείτε πως τα ανθρώπινα όντα, εκ φύσεως, θα έκαναν κάποια συγκεκριμένα είδη υπολογισμών. Η δημιουργία, λοιπόν, των υπολογιστών συντείνει προς αυτήν τη φυσική διαδικασία.

K.M.: Αυτή είναι μια καλή παρατήρηση. Σίγουρα, ένας άβακας λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο, βοηθώντας μας να είμαστε πιο αποτελεσματικοί, όταν κάνουμε υπολογισμούς. Στην πραγματικότητα υπάρχει ένα φάσμα στο οποίο το τεχνολογικό φαινόμενο εκδηλώνεται και δεν υπάρχουν υπεραπλουστευτικά δύο εντελώς διακριτές και ασύμβατες κατηγοριοποιήσεις. Παρ' όλα αυτά, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε πως το φάσμα όντως υφίσταται και ότι υπάρχει πράγματι διαφορά μεταξύ μιας τσάπας και ενός υπολογιστή.

Ethix: Στο βιβλίο σας *Η Τεχνολογική Σκέψη*, διαχωρίζετε τη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας περί τη Μηχανική και τη Μηχανοτεχνία από την ανθρωπιστική Φιλοσοφία της Τεχνολογίας. Ποιο είναι το περιεχόμενο αυτής της διάκρισης;

K.M.: Έχουμε να κάνουμε με μια διάκριση μεταξύ δύο διαφορετικών τρόπων σκέψης αναφορικά με την τεχνολογία και τη σχέση της με την ανθρώπινη ζωή εν γένει. Φυσικά, πρόκειται για «ιδεατούς τρόπους» και κανένας από αυτούς δεν ανιχνεύεται στην αυτούσια μορφή του. Γενικά, η μηχανική προσέγγιση αντιμετωπίζει την τεχνολογία ως τον πυρήνα της ανθρώπινης φύσης και, για τον λόγο αυτόν, δεν εντοπίζει κανένα πρόβλημα στην επέκταση της τεχνολογίας σε κάθε τομέα της ζωής. Την ανωτέρω άποψη ενστερνίζεται με ενάργεια ο Μπίλι Β. Κόεν (Billy V. Koen, 1938-), ένας φιλόσοφος μηχανικός στο Πανεπιστήμιο του Τέξας. Ο Κόεν υποστηρίζει πως η μηχανική μέθοδος είναι η βασική μέθοδος που χρησιμοποιούμε για να επιλύσουμε προβλήματα σε κάθε πτυχή της ζωής, όχι μόνο για τον σχεδιασμό αεροπλάνων και υπολογιστών ή για την οικοδόμηση κατοικιών, αλλά και για να αποφασίσουμε ποιον θα παντρευτούμε, πώς θα διαχειριστούμε τα παιδιά μας και πώς θα εκλέξουμε τον πρόεδρό μας. Για τον Κόεν το μόνο ζήτημα που τίθεται είναι εάν θα χρησιμοποιήσουμε τη μηχανική μέθοδο συνειδητά ή όχι και υποστηρίζει πως όσο πιο συνειδητά εφαρμόζουμε τη μέθοδο, τόσο το καλύτερο για εμάς. Για έναν φιλόσοφο της Μηχανικής της Τεχνολογίας όπως ο Κόεν, ο κίνδυνος είναι πως δεν θα διαθέτουμε πάντα επαρκή τεχνογνωσία, με αποτέλεσμα να φέρνουμε σε πέρας διαδικασίες με ανόητο, δηλαδή μη τεχνολογικό, τρόπο.

Η ανθρωπιστική Φιλοσοφία της Τεχνολογίας, αντίθετα, αποδίδει στην τεχνολογία συνολική ορθότητα, αλλά επισημαίνει ότι δεν είναι τα πάντα τεχνολογία. Υπάρχουν και άλλα ορθά είδη γνώσης, δράσης και ύπαρξης στον κόσμο πέρα από την τεχνολογία. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει στον σύγχρονο τρόπο ζωής είναι πως η τεχνολογία αποκρύπτει/παραγκωνίζει τους εναλλακτικούς αυτούς τρόπους ύπαρξης στον κόσμο. Στον επίλογο του βιβλίου *Η Τεχνολογική Σκέψη* παρέχω μια ευρύτε-

ρη ιστορικο-φιλοσοφική θεώρηση για τον τρόπο με τον οποίο στη δυτική ιστορία υπήρξε μια μετακύλιση από την επιφυλακτική οριοθέτηση των τεχνολογικών τρόπων σκέψης προς τη σύγχρονη εδραίωση της τεχνολογίας ως του πρωταρχικού τρόπου ύπαρξης στον κόσμο, δίνοντας, επιπροσθέτως, έμφαση στην πρόταξη περιθωριοποιημένων, πλην όμως σημαντικότερων, παραδοσιακών τρόπων ζωής από την τέχνη, τη λογοτεχνία και τη θρησκεία.

Σκοπός μου είναι να μας παροτρύνω να αντιμετωπίσουμε την τεχνολογία πιο προσεκτικά, να σκεφτούμε πως ίσως υπάρχει κάτι περισσότερο στη ζωή πέρα από την προώθηση της τεχνοεπιστημονικής προόδου.

Ethix: Πολλοί, όπως ο Κέβιν Κέλι (Kevin Kelly, 1952-) και ο Λίροϊ Χουντ (Leroy Hood, 1938-), αναφέρονται στη σύγκλιση των βιολογικών και πληροφοριακών τεχνολογικών συστημάτων. Πώς αναλύετε το ζήτημα αυτό;

K.M.: Πρόκειται σίγουρα για μια σημαντική επιβεβαίωση της σύγχρονης θεώρησης της τεχνολογίας ως πρωταρχικής αξίας. Ωστόσο, θα έλεγα ξανά πως υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι σύγκλισης των δύο τομέων. Αν αυτή η συγχώνευση ευνοήσει την τεχνολογία, τότε θα πρέπει να μιλάμε για κυριαρχία της. Το να εκλάβουμε το φαινόμενο της ζωής υπεραπλουστευτικά ως αποτέλεσμα επεξεργασίας πληροφοριών διαφέρει, επί παραδείγματι, από τη θεωρία του αείμνηστου Γερμανοαμερικανού φιλοσόφου Χανς Γιόνας (Hans Jonas, 1903-1993), του οποίου η φιλοσοφία της Βιολογίας δεν συνιστά απλώς και μόνο φιλοσοφία επεξεργασίας πληροφοριών. Σύμφωνα με τον Γιόνας, στον βίκοσμο επισυμβαίνουν φαινόμενα που οφείλουμε να σεβαστούμε λόγω της μοναδικότητάς τους και να μην προσπαθήσουμε να τα υποτιμήσουμε ερμηνεύοντάς τα με μοναδικό γνώμονα εξωγενείς παράγοντες.

Φυσικά, δεν αρνούμαι πως υφίστανται πολλαπλοί τρόποι ανάλυσης ενός φαινομένου. Για παράδειγμα, ένας ιστορικός τέχνης ίσως μας βοηθήσει να κατανοήσουμε έναν πίνακα αναλύοντάς μας το ιστορικό του συγκεκριμένο, τους κοινωνιολογικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στη δημιουργία του ή και το γεγονός ότι οι άνθρωποι είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν περισσότερα χρήματα για ένα είδος πίνακα από ό,τι για ένα άλλο. Ένας καλλιτέχνης, όμως, θα μας βοηθούσε να τον κατανοήσουμε με έναν διαφορετικό τρόπο.

Βέβαια, ακόμα και η αυθόρμητη, άμεση αισθητική μας εκτίμηση περί το ζωγραφικό έργο δεν θα πρέπει να υποτιμάται σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες αναλύσεις, οι οποίες, ενδεχομένως, θα λειτουργούν συμπληρωματικά με αυτήν. Πρέπει να παρατηρήσεις πολύ προσεκτικά έναν πίνακα, τα ιδιαίτερα μοτίβα και τη διάρθρωσή του και να επιτρέψεις να προκύψει μια συγκεκριμένη αντίδραση που προέρχεται από τον ίδιο πίνακα. Για να εκτιμήσεις τον πίνακα καθαυτόν, χρειάζεται να είσαι δεκτικός στη μοναδική πρόσληψη της πραγματικότητας που προβάλλει και να του

επιτρέψεις να σε επηρεάσει, χωρίς να επιβάλλεις σε αυτήν την πραγματικότητα ιστορικές ή οικονομικές προεκτάσεις. Έτσι, ο κίνδυνος που ελλοχεύει στην όλη συζήτηση περί την επεξεργασία της σύγκλισης των πληροφοριών και της ίδιας της ζωής είναι ότι ίσως αποτύχουμε να επιτρέψουμε στις πραγματικότητες να μας επηρεάσουν με τους δικούς τους όρους.

Ethix: Μερικοί άνθρωποι πιστεύουν πως όταν οι υπολογιστές γίνουν αρκετά ισχυροί, θα μπορούν να σκέφτονται ακριβώς όπως τα ανθρώπινα όντα, ενώ άλλοι ισχυρίζονται πως υπάρχει κάτι σε σχέση με τη ζωή και τη συνείδηση που δεν μπορεί να περιοριστεί στην έννοια της πληροφορίας.

K.M.: Στόχος μου είναι να προσεγγίσουμε την τεχνολογία πιο προσεκτικά, να αντιληφθούμε πως στη ζωή υπάρχουν σημαντικότερα πράγματα από την τεχνοεπιστημονική πρόοδο.

Η γνωσιακή επιστήμη μάς έχει βοηθήσει να αναπτύξουμε μοντέλα και να πραγματοποιήσουμε έρευνες σχετικές με την ανθρώπινη γνωσιακή λειτουργία, την αντίληψη και τη σκέψη, αλλά είναι σφάλμα να θεωρήσουμε πως μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να συλλάβει πλήρως την πραγματικότητα της ανθρώπινης συνείδησης ή της ίδιας της ζωής. Πάρτε, για παράδειγμα, τη μετάφραση της ποίησης. Μερικοί άνθρωποι θεωρούν πως τα ποιήματα άλλων γλωσσών μπορούν να μεταφραστούν στα αγγλικά. Θυμάμαι ότι, ως παιδί, πίστευα ότι όλοι θα πρέπει απλώς να μαθαίνουν αγγλικά. Ήταν μεγάλο πρόβλημα να υπάρχουν άνθρωποι που μιλούν διαφορετικές γλώσσες. Οποιοσδήποτε, όμως, έχει διαβάσει και την αγγλική μετάφραση ενός πρωτότυπου ισπανικού, γαλλικού ή ιταλικού ποιήματος συνειδητοποιεί πως ποτέ δεν μπορεί να μεταφραστεί με απόλυτη ακρίβεια και ότι με την «ξένη γλώσσα» λείπει ή χάνεται κάτι θεμελιώδες. Πάντα θα υπάρχει κάτι μοναδικό στο πρωτότυπο ποίημα που δεν θα είναι εφικτό να αποδοθεί στα αγγλικά. Πρέπει να κάνουμε τις καλύτερες δυνατές μεταφράσεις, αλλά, ταυτόχρονα, να συνειδητοποιούμε και τους περιορισμούς του εγχειρήματός μας.

Πλειστάκις, στη Φυσική και στην τεχνολογία, αποτυγχάνουμε ουσιαστικά να έχουμε συνεχώς στον νου μας τους περιορισμούς αυτών που επιχειρούμε.

Ethix: Σε μια συνάντηση στην Ευρώπη, κάποιος είπε ένα ανέκδοτο στα γερμανικά και μετά αντιλήφθηκε ότι δεν το κατάλαβα, επειδή δεν γνώριζα τη γλώσσα. Στη συνέχεια, με ρώτησε αν γνωρίζω γαλλικά και είπα όχι. Είπε: «Λοιπόν, δεν μπορούμε να το εξηγήσουμε στα αγγλικά. Ακούγεται αστείο στα γαλλικά και στα γερμανικά, αλλά όχι στα αγγλικά».

K.M.: Εύστοχο παράδειγμα. Η ανθρώπινη σκέψη ενσωματώνεται όχι μόνο στη γλώσσα, αλλά στην ίδια τη σάρκα μας. Αφομοιώνεται στην υπόστασή μας. Δεν μπορούμε να την προσομοιώσουμε με υπολογιστές, χωρίς να απολέσουμε σημαντικά

στοιχεία. Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει πως δεν θα πρέπει ποτέ να μοντελοποιούμε ή να προβαίνουμε σε προσομοίωση ενός φαινομένου· αρκεί να μην ξεχνάμε πως οι προαναφερθείσες διαδικασίες έχουν βασικούς περιορισμούς. Οι ασκήσεις επί χάρτου διαφέρουν από τις πραγματικές καταστάσεις.

Ethix: Η ερευνητική μου ομάδα ρωτήθηκε κάποτε αν θα μπορούσαμε να κατασκευάσουμε ένα μοντέλο εργοστασίου. Η απάντησή μας ήταν πως δεν υπάρχει αρκετός χρόνος και χρήμα για αυτό. «Τι είναι αυτό που θέλετε να κατανοήσετε; Ίσως μπορούμε να μοντελοποιήσουμε μια συγκεκριμένη πτυχή του, αλλά δεν θα πρόκειται για ένα συνολικό αντίγραφο αυτού». Να λάβουμε, μάλιστα, υπόψη πως ένα εργοστάσιο είναι κάτι απλό σε σύγκριση με τα έμβια όντα.

K.M.: Ακριβώς.

Ethix: Πιθανότατα, ελάχιστοι Διευθύνοντες Σύμβουλοι (CEOs) θα κατανοούσαν ή θα ενδιαφέρονταν για τις συγκεκριμένες διακρίσεις και κατηγοριοποιήσεις. Γιατί, λοιπόν, είναι σημαντικές για κάποιον που διευθύνει μια επιχείρηση;

K.M.: Αν το μόνο που θέλεις να επιτύχεις είναι να εξασφαλίζεις περισσότερα κέρδη, τότε ίσως δεν είναι σημαντικές. Οι ζωές μας, όμως, είναι πολύ περισσότερα από τις οικονομικές επιτυχίες μας. Είναι σημαντικό ως έμβια όντα να στοχαζόμαστε με έναν συνεκτικό τρόπο περί το ποιοι είμαστε και τι κάνουμε στον κόσμο όπου ζούμε. Η ανθρωπιστική Φιλοσοφία της Τεχνολογίας δεν έχει επαρκώς αναλύσει κριτικά τον πραγματικό κόσμο της τεχνολογίας.

Η υπάρχουσα κατάσταση ίσως προσιδιάζει λίγο στην περίπτωση του Σωκράτη στην αρχαία Αθήνα. Δεν προσέφερε ιδιαίτερη βοήθεια σε αυτούς που επιδίωκαν να εκλεγούν σε αξιώματα. Η ζωή, όμως, είναι πολλά παραπάνω από την επιτυχία στις εκλογές. Ο Σωκράτης δεν επιδίωκε αποκλειστικά να διερευνήσει τις τεχνικές κατασκευής πειστικών επιχειρημάτων, αλλά ποιο είναι το «αγαθόν», για το οποίο πρέπει να πείσουμε τους ανθρώπους. Τριγύριζε, λοιπόν, στην Αθήνα ρωτώντας τους ανθρώπους «τι είναι το καλό;», «τι είναι η αλήθεια;», «τι είναι η ομορφιά;». Οι άνθρωποι έλεγαν: «Δεν ενδιαφερόμαστε γι' αυτά. Μας ενδιαφέρει μόνο πώς θα ελέγχουμε και θα χειραγωγούμε άλλους ανθρώπους». Ο Σωκράτης απαντούσε: «Διατρέχετε τον κίνδυνο να υποβαθμίσετε την αξία της ανθρώπινης υπόστασης».

Έτσι, λοιπόν, σε έναν Διευθύνοντα Σύμβουλο που ρωτά πώς η ανθρωπιστική Φιλοσοφία της Τεχνολογίας θα συντελέσει ώστε να είναι περισσότερο επιτυχημένος, θα του έλεγα πως ίσως δεν βοηθά στον επαγγελματικό τομέα, αλλά θα σε κάνει καλύτερο άνθρωπο. Δεν είναι άραγε πιο σημαντικό αυτό;

Ethix: Πολλές εταιρείες ανησυχούν πως οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για την τεχνολογία καθαυτήν. «Αν μπορούμε να το κάνουμε, θα το κάνουμε». Κάτι τέτοιο, όμως, παραμερίζει εντελώς την αποστολή της εταιρείας και οποιαδήποτε

σκέψη για το πώς η τεχνολογία επιδρά στην εταιρεία.

K.M.: Είναι παράδοξο, αλλά όταν επικεντρώνεσαι αποκλειστικά και μόνο σε ένα πράγμα, δεν είσαι τόσο καλός σε αυτό όσο ενδεχομένως θα μπορούσες να ήσουν, αν υιοθετούσες μια ευρύτερη θεώρηση.

Ethix: Ένας φίλος επιχειρηματίας, ο οποίος διευθύνει μια εταιρεία χάλυβα, μου είπε κάποτε πως, αν δίνεις αξία στους ανθρώπους στον χώρο εργασίας και τους μεταχειρίζεσαι με αξιοπρέπεια και σεβασμό, η παραγωγικότητά τους θα αυξηθεί, αλλά αν τους μεταχειρίζεσαι με αξιοπρέπεια και σεβασμό με αποκλειστικό σκοπό να αυξηθεί η παραγωγικότητά τους, θα το αντιληφθούν αμέσως και θα θεωρήσουν τη συμπεριφορά αυτήν υποτιμητική. Η προαναφερθείσα παρατήρηση επιβεβαιώνει πως υπάρχουν ορισμένα καίρια στοιχεία που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρεσαι στους ανθρώπους, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεσαι την επιχείρησή σου, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεσαι την αξία της κοινότητας στην οποία ανήκεις. Αν όλα τα ανωτέρω τα διαχειριστείς αποκλειστικά με οικονομικούς όρους, θα αποτύχεις οικτρά. Συνεπώς, θεωρώ πως υπάρχει διασύνδεση μεταξύ του τρόπου σκέψης που υιοθετείς και του τρόπου με τον οποίο ένας επιχειρηματίας διευθύνει μια επιχείρηση. Αφιερώνουν, όμως, οι επιχειρηματίες αρκετό χρόνο για τέτοιου είδους σκέψεις;

K.M.: Ο αείμνηστος Μαρκ Βάιζερ (Mark Weiser, 1952-1999), μηχανικός H/Y στην Xerox PARC, εκδήλωνε μεγάλο ενδιαφέρον για τη Φιλοσοφία και έλεγε, παλαιότερα, πως αυτό τον βοηθούσε να μην τελματώνει, εντρυφώντας αποκλειστικά στην τεχνολογία. Λίγο πριν πεθάνει, στοχαζόταν πολύ όχι απλώς περί την «πανταχού παρούσα υπολογιστική τεχνολογία» (έναν όρο που νομίζω ότι ο ίδιος επινόησε), αλλά την «ήπια υπολογιστική τεχνολογία» – έναν όρο που επινόησε, όταν ήρθη πέρα από το στενό τεχνικό πλαίσιο και άρχισε να συλλογίζεται αξιοποιώντας συνεκτικότερους, φιλοσοφικούς όρους για να περιγράψει πώς πραγματικά νοηματοδοτείται η τεχνολογία μέσα στην ανθρώπινη ζωή. Πράγματι, ποτέ δεν συνάντησα μηχανικό, επιστήμονα ή επιχειρηματία που να με εντυπωσίασε τόσο με την εξέχουσα προσωπικότητά του, όσο ο Μαρκ Βάιζερ. Ο άνθρωπος εκείνος υιοθετούσε πράγματι μια εξαιρετικά ευρεία θεώρηση των πραγμάτων. Αντίθετα, ο υπερβολικά παρωπιδικός διευθύνων σύμβουλος ή μηχανικός δεν μπορεί να είναι πραγματικά δημιουργικός.

Ethix: Πολύ συχνά οι τεχνολόγοι είναι τόσο έντονα παρωπιδικοί, ώστε τους διαφεύγουν όχι μόνο γνώσεις και καινοτομίες, αλλά και ανεπιθύμητες συνέπειες. Μάλιστα, ο τρόπος σκέψης που περιγράφετε έχει, στην πραγματικότητα, συναφή και πολύτιμη επίδραση στην επιχείρηση. Πιστεύετε πως υπάρχουν τρόποι να επικοινωνήσετε αυτές τις ιδέες στους επιχειρηματίες, οι οποίοι πράγματι τις χρειάζονται, αλλά ίσως δεν το συνειδητοποιούν;

K.M.: Δεν είμαι τόσο καλός, όσο θα ήθελα, σε αυτό! Δεν έχω εμπειρία συνεργασίας με το είδος των ανθρώπων που αναφέρετε. Θα ήθελα να κάνω κάποιου είδους μαθητεία σε ένα εταιρικό περιβάλλον για ένα εξάμηνο ή μία ακαδημαϊκή χρονιά. Τέτοιου είδους πρακτικές, βέβαια, είναι συνήθειες στο πλαίσιο της Δημόσιας Διοίκησης, όπως η εργασία σε μια θέση διοικητικού προσωπικού στο Κογκρέσο, αλλά δεν γνωρίζω αν ο εταιρικός κόσμος έχει δημιουργήσει εργασιακές ευκαιρίες ορισμένου χρόνου για ακαδημαϊκούς όπως εγώ. Νομίζω ότι πολλοί από εμάς θα ενδιαφέρονταν να περάσουν χρόνο σε μέρη όπως η *Boeing* ή η *IBM* ή η *DuPont*.

Ethix: Υπάρχουν όλο και περισσότεροι υπεύθυνοι ηθικής δεοντολογίας σε οργανισμούς, αλλά είναι σημαντικό να αναμειχθούν ποιητές και φιλόσοφοι στο εταιρικό συγκείμενο, καθώς προσπαθούμε να νοηματοδοτήσουμε τη δραστηριότητά μας στο ευρύτερο πλαίσιο της ανθρώπινης δράσης και ύπαρξης.

K.M.: Μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Αγίας Ελένης το 1980, οι επιστήμονες θεώρησαν ότι το φαινόμενο θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν ένα άνευ προηγουμένου εργαστήριο περιβαλλοντικής μελέτης ανοιχτού πεδίου και το Κογκρέσο ίδρυσε το «Παρατηρητήριο του Ηφαιστείου» στα Βραχώδη Όρη. Αν και ο χώρος ήταν πολύ περιορισμένος στις πρώτες πτήσεις ελικοπτέρου πάνω από την οριοθετημένη περιοχή, προτάθηκε να μη μεταφερθούν διά θαλάσσης μόνο επιστήμονες, αλλά και καλλιτέχνες και ποιητές, ώστε να ζωγραφίσουν ή να γράψουν σχετικά με το αξιοσημείωτο αυτό γεγονός. Η συγκεκριμένη ιδέα βασιζόταν στο γεγονός πως, αν μόνο οι επιστήμονες συνέλεγαν δεδομένα, το μόνο που θα είχαμε θα ήταν συσσωρευμένα δεδομένα που, αντίστοιχα, μόνο οι επιστήμονες (και μάλιστα όχι όλοι, δεδομένης της τεράστιας εξειδίκευσης στην επιστήμη σήμερα) θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν. Η έρευνα δεν θα είχε την ευρεία κοινωνική και πολιτιστική επίδραση που θα μπορούσε να έχει. Η πρόταση όμως δεν υλοποιήθηκε. Οι επιστήμονες επισκίασαν όλους τους υπόλοιπους. Ούτε ποιητές ούτε καλλιτέχνες και, φυσικά, ούτε φιλόσοφοι δεν είχαν την πρωτόγνωρη εμπειρία αυτού του εξαιρετικού φαινομένου. Το αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι πως σήμερα υπάρχουν περισσότερα δεδομένα από ό,τι ευρύτερη κατανόηση αναφορικά με τη σημασία του ηφαιστείου της Αγίας Ελένης.

Ethix: Ένα όφελος που προκύπτει είναι τα στοιχεία που ο φιλόσοφος και ο ποιητής προσδίδουν στον επιχειρηματικό κόσμο. Ένα ακόμα όφελος είναι αυτό που η επιχειρηματική και η τεχνολογική εμπειρία προσφέρουν στον φιλόσοφο και στον ποιητή. Πολλοί διανοούμενοι και ακαδημαϊκοί θα ενδυνάμωναν απίστευτα τη σκέψη τους μέσα από μαθητείες και πρακτικές εμπειρίες σαν αυτές που περιγράφετε.

K.M.: Ναι, ακριβώς. Ένα από τα πρωταρχικά μου επιχειρήματα στο βιβλίο *H*

τεχνολογική σκέψη, αλλά και αλλού, είναι ότι ο φιλοσοφικός κλάδος που αποκαλώ «ανθρωπιστική Φιλοσοφία της Τεχνολογίας» δεν έχει ασχοληθεί επαρκώς στην κριτική ανάλυσή της με τον πραγματικό κόσμο της τεχνολογίας. Ως προπτυχιακός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο του Κολοράντο αποκόμισα την περισσότερη γνώση συναντώντας ανθρώπους στα τμήματα Μηχανικής, ώστε να μελετήσω τους κριτικούς στοχασμούς τους περί τη Μηχανική και την Τεχνολογία. Οι ίδιοι μου οι καθηγητές Φιλοσοφίας θεωρούσαν πως ήμουν τρελός, επειδή επιθυμούσα παθιασμένα να στοχάζομαι με τους μηχανικούς, αλλά κοντά σε αυτούς έμαθα τα περισσότερα. Σήμερα, δεν είμαι καν μέλος της Αμερικανικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, επειδή διαπιστώνω πως δεν μαθαίνω αρκετά πράγματα πηγαίνοντας στα αντίστοιχα συνέδρια. Μαθαίνω περισσότερα στην Αμερικανική Εταιρεία για την Πρόοδο της Επιστήμης.

Είναι παράδοξο, αλλά, όταν επικεντρώνεσαι αποκλειστικά σε ένα πράγμα, δεν είσαι τόσο καλός, όσο αν υιοθετούσες μια ευρύτερη θεώρηση.

Ethix: Η τεχνολογία συχνά μοιάζει αυτόνομη και φαίνεται πως καλύπτει αφηνιασμένα στον κόσμο. Μήπως, όμως, ως κάποιο σημείο, η τεχνολογία καθοδηγείται και ελέγχεται από τα οικονομικά συμφέροντα; Μπορεί μια κυβέρνηση να ελέγξει τις τεχνολογικές τάσεις; Είναι εφικτό να υποταγεί η τεχνολογία στις ανθρώπινες και ηθικές αξίες; Πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως οι ανθρώπινες αξίες διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο, όταν λαμβάνονται τεχνολογικές αποφάσεις;

K.M.: Εγείρετε ένα μείζον θέμα. Σε ένα βιβλίο που μόλις εξέδωσα στο Πανεπιστήμιο του Λεχάι (Lehigh University) μαζί με τον Στίβεν Κάτκλιφ (Stephen Cutcliffe), ξεκινάμε διερωτώμενοι περί το ζήτημα του τεχνολογικού ντετερμινισμού.

Τα τελευταία είκοσι χρόνια, είναι του συρμού να απορρίπτεται μετά βδελυγμίας σχεδόν η ιδέα ορισμένων διανοητών, όπως του Γάλλου κοινωνιολόγου Ζακ Ελίλ (Jacques Ellul, 1912-1994), ότι ίσως η τεχνολογία να συνιστά μια αυτόνομη ή ανεξάρτητη μεταβλητή στον σύγχρονο πολιτισμό. Ταυτόχρονα, λέμε συχνά ότι: «πρέπει να προσαρμοστούμε σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από τους υπολογιστές». Διαπιστώνεται κάποιο είδος νοητικής αντίφασης στα προαναφερθέντα.

Συγχρόνως, νιώθω λιγάκι άβολα να μιλώ για αξίες εν γένει. Η τεχνολογία υποτάσσεται σε αξίες που συσχετίζονται με την οικονομία, την κυβέρνηση ή τα επαγγέλματα. Το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι να μάθουμε να αναγνωρίζουμε ότι πράγματι έχουμε δυνατότητα επιλογών, παρά το γεγονός ότι αυτές είναι περιορισμένες. Τείνουμε απλώς να δημιουργούμε περισσότερη τεχνολογία, αντί να διερωτάμαστε για τους λόγους. Η τεχνολογία είναι τόσο σαγηνευτική, δελεαστική και συναρπαστική. Ο Ρόμπερτ Οπενχάιμερ (Robert Openheimer, 1904-1967) είπε σχετικά με την κατασκευή της ατομικής βόμβας πως ήταν τόσο «τεχνικά γοητευτική», που

δεν μπορούσαν να αντισταθούν στην ολοκλήρωσή της. Υπάρχει κάτι τόσο δελεαστικό ή εντυπωσιακό, για να χρησιμοποιήσω την περιγραφή του συναδέλφου μου Άλμπερτ Μπόργκμαν (Albert Borgmann, 1937-) από τη Μοντάνα περί τη μοντέρνα τεχνολογία. Οι σύγχρονες τεχνολογίες δεν είναι μόνο εργαλεία υποταγμένα στις ανθρώπινες αξίες. Οφείλουμε να αποδεχτούμε το γεγονός πως «τα εργαλεία είμαστε εμείς» και, έπειτα, να βρούμε τρόπους να μεταμορφώσουμε τους εαυτούς μας μέσα από την εφαρμογή πρακτικών τεχνολογικού ασκητισμού, όπως χαρακτηριστικά τον αποκαλεί ο κοινωνικός κριτικός Ιβάν Ίλιτς (Ivan Illich, 1926-2002). Οφείλουμε να συνεχίζουμε να αναζητούμε συγκεκριμένους τρόπους για να θέτουμε ερωτήματα.

Αυτό που με ενοχλεί περισσότερο αναφορικά με τη σημερινή επιρροή της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι ότι είμαστε υπερβολικά απρόθυμοι να θέσουμε ερωτήματα και ταραζόμαστε εύκολα όταν κάποιος προτείνει την επιβράδυνση της «τεχνολογικής προόδου». Πρέπει να σκεφτόμαστε «μέσω» της Τεχνοεπιστήμης – λαμβάνοντας υπόψη και τις δύο σημασίες της λέξης «μέσω», χρησιμοποιώντας τη δηλαδή εργαλειακά, αλλά και αποσκοπώντας να φτάσουμε πέρα από αυτήν. Αυτό συνιστά σημαντικότερη πρόκληση από το να αυξάνουμε διαρκώς τον αριθμό των επιστημόνων και μηχανικών, ώστε να τροφοδοτούμε την οικονομία, για να παράγει όλο και περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες. Αγαθά και υπηρεσίες για ποιον σκοπό; Αυτό οφείλει να είναι το θεμελιακό ερώτημά μας. Αυτό που κάνετε στο Ινστιτούτο για την Τεχνολογία στις Επιχειρήσεις και την Ηθική (Institute for Business Technology and Ethics – IBTE) συνάδει ακριβώς με τις ανωτέρω διαπιστώσεις.

Ethix: Θεωρείτε πως δίνεται υπερβολική έμφαση σε συγκεκριμένους κλάδους της επιστημονικής έρευνας και ανεπαρκής προσοχή σε άλλους τομείς;

K.M.: Θα έλεγα, επί παραδείγματι, πως το σχέδιο διπλασιασμού της χρηματοδότησης των Εθνικών Ιδρυμάτων Υγείας (National Institutes of Health – NIH) ίσως πρέπει να επανεξεταστεί. Το NIH ίσως εισπράττει πολύ περισσότερα χρήματα από όσα μπορεί να αξιοποιήσει αποδοτικά, για να στηρίξει με ισόρροπο τρόπο επιστημονική έρευνα υψηλής ποιότητας. Η συνέντευξη αυτή είναι προφορική, με αποτέλεσμα τα λεγόμενά μου να κινδυνεύουν να διαστρεβλωθούν, ενώ θα ήταν προτιμότερο να διατυπώσω τις θέσεις μου γραπτώς. Θεωρώ, όμως, ότι η άποψή μου αυτή συνιστά κοινό τόπο ακόμα και στην επιστημονική κοινότητα. Μολαταύτα, εξακολουθούμε να πασχίζουμε ασταμάτητα, για να διπλασιάσουμε τη χρηματοδότηση στο NIH.

Ακόμα και κάποιοι επιστήμονες έχουν εγείρει ερωτήματα αναφορικά με την ανισορροπία στην ερευνητική χρηματοδότηση, η οποία ευνοεί κατάφωρα τις επιστήμες υγείας εις βάρος της έρευνας στη Φυσική και τη Χημεία. Προσωπικά, περί το ζήτημα, θα προχωρούσα ένα βήμα παραπέρα, διερωτώμενος αν η συνεχής χρηματοδότηση της Τεχνοεπιστήμης δεν επιφέρει ανισορροπία στον πολιτισμό μας εν

γένει. Το θέμα δεν είναι μόνο ότι απαιτείται ηθικός στοχασμός για τη μελέτη τού ανθρώπινου γονιδιώματος και άλλων βασικών τεχνοεπιστημονικών επιτευγμάτων. Το ζητούμενο είναι οι ανθρωπιστικές επιστήμες και οι τέχνες να καταστούν ευρύτερα ερμηνευτικά εργαλεία, ώστε να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τις μεταφυσικές, αισθητικές και θρησκευτικές ή πνευματικές εκφάνσεις της Τεχνοεπιστήμης, να θέσουμε την Τεχνοεπιστήμη στις σωστές της διαστάσεις.

Ethix: Ένας, όμως, ακόμα παράγοντας στις ΗΠΑ είναι πως έχουμε έλλειψη φοιτητών στους κλάδους των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας. Παρατηρείται μειωμένη διαθεσιμότητα σχετικών δεξιοτήτων εδώ και αρκετά χρόνια. Μεγάλο ποσοστό των πτυχιούχων στις φυσικές επιστήμες και στην τεχνολογία είναι φοιτητές από άλλες χώρες. Ένα από τα επιχειρήματα για την αύξηση της χρηματοδότησης των φυσικών επιστημών είναι να δοθούν κίνητρα, ώστε να προσελκύσουμε νέα μυαλά σε αυτούς τους τομείς.

K.M.: Ίσως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ενέχεται και το στοιχείο της ξενοφοβίας. Τι πρόβλημα υπάρχει με τους αλλοδαπούς πτυχιούχους; Ίσως, επίσης, να έχουμε δημιουργήσει ένα επιστημονικό κατεστημένο που τείνει να εξελιχθεί σε αυτό που ο ερευνητής της Επιστήμης των Υλικών Ράστουμ Ρόι (Rustum Roy, 1924-2010) αποκαλεί «επιστήμονες - λευκοντυμένες βασίλισσες της ευημερίας». Σήμερα, οι επιστήμονες, ενίοτε, εκδηλώνουν τάσεις ανωτερότητας και υιοθετούν έναν άκρατο δικαιωματισμό, στοιχεία που δεν αποτελούν και τις καλύτερες πλευρές της επιστήμης. Όλα αυτά οδηγούν σε διαμάχες για τις χρηματοδοτήσεις και παρασκη-νικές πολιτικές για τη διεκδίκηση περισσότερων χρημάτων.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι η οικολογία της γνώσης στην κουλτούρα μας εν συνόλω. Πρέπει να εστιάζουμε στην ευρύτερη εικόνα. Δεν είμαι αντίθετος στην αύξηση της χρηματοδότησης για την εκπαίδευση περί τα Μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η συνολική επιστημονική εκπαίδευση, εντούτοις, χρειάζεται να είναι λιγότερο προσηλωμένη στην παραγωγή όλο και περισσότερων επιστημόνων και να στραφεί στην καλλιέργεια διευρυμένης, ευφυούς πολιτότητας. Περισσότερο από την έλλειψη επιστημόνων μάς ταλανίζει η έλλειψη δημοκρατικών πολιτών, οι οποίοι, μολονότι δεν θα είναι επιστήμονες, θα είναι ενημερωμένοι και θα διαθέτουν κριτική σκέψη, η οποία θα τους δίνει τη δυνατότητα να συμμετέχουν στις δημοσιονομικές πολιτικές αποφάσεις που σχετίζονται με τη χρηματοδότηση της επιστήμης, όπως και με την εξέλιξη και τη χρήση της τεχνολογίας.

Ethix: Μετά από πολλά χρόνια στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνια (Penn State University) πρόσφατα μετακινηθήκατε στη Σχολή Πρακτικών Ερευνών του Κολοράντο (Colorado School of Mines). Ποιος ο λόγος αυτής της μετακίνησης;

Κ.Μ.: Μετά από δέκα χρόνια, συνειδητοποίησα πως παραπονιόμουν συνεχώς για προβλήματα που δεν επρόκειτο ποτέ να επιλυθούν και να τύχουν κατανόησης και πως αυτά τα προβλήματα οφείλονταν πρωτίστως στο μέγεθος του συγκεκριμένου πανεπιστημιακού ιδρύματος. Το τεράστιο μέγεθος (η κεντρική πανεπιστημιούπολη του Πολιτειακού Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια έχει πάνω από 40.000 φοιτητές) δημιουργεί απρόσωπο κλίμα, ακαμψία και σχεδόν ανυπέρβλητη γραφειοκρατία. Αντιλήφθηκα ότι θα ήθελα να βρίσκομαι σε ένα μικρότερο πανεπιστημιακό ίδρυμα. Στη Σχολή Πρακτικών Ερευνών του Κολοράντο, ένα αυστηρό στην επιλογή φοιτητών ίδρυμα με 3.000 σπουδαστές, το κλίμα και η διοικητική διάρθρωση είναι αρτιότερα από εκπαιδευτική άποψη. Στην Κίνα υπάρχει κυβερνητική νομοθεσία που ορίζει πως κανένα πανεπιστήμιο δεν μπορεί να έχει πάνω από 10.000 φοιτητές. Οι Κινέζοι ακολουθούν αυτήν την πρακτική για να διατηρούν τον έλεγχο – άρα, το αιτιολογικό τους είναι εσφαλμένο, αλλά τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα που προκύπτουν, είναι θετικά. Οι οικονομίες κλίμακας στην εκπαίδευση –λόγου χάρη πάνω από 10.000 φοιτητές– καθίστανται μειονεκτήματα για τη μάθηση.

Ethix: Μία εταιρεία ενδέχεται, επίσης, να διογκωθεί τόσο, με αποτέλεσμα να καταντήσει γραφειοκρατική. Η κατάτμησή της σε μικρότερες, πιο αυτόνομες μονάδες είναι μια μοντέρνα τάση που στηρίζεται στην ίδια λογική.

Κ.Μ.: Συμφωνώ.

Ethix: Πώς θα μπορούσε η Πληροφορική να συντελέσει στην εκπαίδευση και σε όλα όσα εσείς αξιολογείτε ως ουσιώδη; Επιπλέον, διαβλέπετε πιθανούς κινδύνους;

Κ.Μ.: Τρέφω αντικρουόμενα συναισθήματα για την εκπαίδευση υψηλής τεχνολογίας. Η Σχολή Πρακτικών Ερευνών του Κολοράντο έχει δεσμευτεί να μη δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ανέβασμα των μαθημάτων μας στο διαδίκτυο. Είμαστε μια κανονική πανεπιστημιούπολη και δεν πρόκειται να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε μια αντίστοιχη εικονική. Υποστηρίζω αυτήν την πολιτική. Πιθανότατα υπάρχει ζωτικός χώρος για εικονικές πανεπιστημιούπολεις, αλλά εμείς δεν είμαστε μία από αυτές – τουλάχιστον επί του παρόντος. Θα επικεντρωθούμε στους φοιτητές μας που σπουδάζουν διά ζώσης. Θέλω να αξιοποιήσω την τεχνολογία σε αυτό το πλαίσιο και να τη χρησιμοποιήσω απλώς εργαλειακά στο πλαίσιο του πραγματικού κόσμου.

Γενικότερα, ένα από τα προβλήματα που προκύπτουν με τα μέσα υψηλής τεχνολογίας είναι ότι εύκολα καθίστανται παράγοντες αποδιοργάνωσης παρά ενίσχυσης. Ένας συνάδελφός μου, ο Ρόμπερτ Φρόντεμαν (Robert Frodeman), φιλόσοφος και γεωεπιστήμονας, έχει αντιπαραβάλει τον τρόπο με τον οποίο ένα βιβλίο, όπως το *Πώς το φαράγγι έγινε μεγάλο* του Στίβεν Πάιν (Stephen Pyne, 1949-), εμπλουτίζει την εμπειρία μας για το Γκραντ Κάνιον (Grand Canyon), ενώ η εικόνα σε μια οθόνη

IMAX μάς ξεγελάει και απογοητευόμαστε όταν αντικρίζουμε τη σκόνη και τη βρομιά του ίδιου του φαραγγιού. Χρειάζεται πολύς κόπος για να δημιουργηθεί εκπαιδευτική τεχνολογία, η οποία δεν θα μας αποθαρρύνει ούτε θα μας αποσπά από τη σκληρή προσπάθεια που είναι απαραίτητη για τον εκπαιδευτικό μετασχηματισμό.

Ethix: Έχετε παρατηρήσει αλλαγές στους φοιτητές στο πέρασμα των χρόνων;

K.M.: Οι σημερινοί φοιτητές δεν διαφέρουν και πολύ από εκείνους που φοιτούσαν είκοσι χρόνια πριν. Μερικές φορές, εξιδανικεύουμε το παρελθόν. Σίγουρα, όμως, θα έλεγα πως οι σημερινοί φοιτητές είναι πολύ πιο απαιτητικοί. Για παράδειγμα, δεν δέχονται με ευχαρίστηση να τους γίνεται «διάλεξη» όπως κάποτε. Μερικοί παρπονιούνται ότι αυτό συμβαίνει επειδή ανήκουν στη γενιά του MTV και τώρα οφείλουμε να τους ψυχαγωγούμε, αλλά αυτό δεν είναι ολόκληρη η αλήθεια. Στην πραγματικότητα, η δίψα για την πραγματική εμπειρία της μάθησης έχει ανεβάσει δραματικά τον πήχυ των προσδοκιών. Πάρα την επιρροή της τηλεόρασης και του MTV, οι σημερινοί φοιτητές δεν είναι τόσο παθητικοί – θέλουν να κάνουν πράγματα, να βγουν και να ζήσουν πραγματικές εμπειρίες. Οι λέξεις-κλειδιά είναι «ενεργητική και συνεργατική μάθηση». Πρέπει να δημιουργήσουμε ένα κλίμα, ένα περιβάλλον, μια δομή που θα ενθαρρύνει τους φοιτητές να εμπλακούν ενεργά, να δοκιμάσουν, να πειραματιστούν.

«Πνεύματα αντιλογίας»

Βάλτερ Μπένγιαμιν, Τέοντορ Αντόρνο και η κριτική της ποπ κουλτούρας

Του Αλεξ Ρος (Alex Ross), 8 Σεπτεμβρίου 2014

Μετάφραση: Άρια Μπουσουλέγκα, υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Στο μυθιστόρημα του Τζόνathan Φράνζεν (Jonathan Franzen) που εκδόθηκε το 2001 με τίτλο «Οι διορθώσεις» (*The corrections*), ένας ξεπεσμένος ακαδημαϊκός, ο Τσιπ Λάμπερτ (Chip Lambert), ο οποίος έχει εγκαταλείψει τη θεωρία του μαρξισμού για χάρη της σεναριογραφίας, πηγαίνει στο βιβλιοπωλείο Στραντ (Strand Bookstore) στο κεντρικό Μανχάταν, για να πουλήσει τόμους βιβλίων που αφορούν στη θεωρία της διαλεκτικής.

Τα έργα των Τέοντορ Β. Αντόρνο (Theodor W. Adorno), Γιούργκεν Χάμπερμας (Jürgen Habermas), Φρέντερικ Τζέιμσον (Fredric Jameson) και διάφορων άλλων κόστισαν στον Τσιπ περίπου 4.000 δολάρια, για να τα αποκτήσει, και 65 δολάρια, για να τα πουλήσει. «Γύρισε την πλάτη του στις αποθητικές “ράχες” τους, καθώς αναλογιζόταν πως κάποτε καθένα από αυτά τον καλούσε από τα ράφια κάποιου βιβλιοπωλείου, δίνοντας υποσχέσεις ριζοσπαστικής κριτικής της ύστερης καπιταλιστικής κοινωνίας», γράφει ο Φράνζεν. Μετά από αρκετές ακόμα εξορμήσεις πώλησης βιβλίων, ο Τσιπ μπαίνει σε ένα πολυτελές παντοπωλείο και βγαίνει κρατώντας στα χέρια ένα υπερτιμημένο φιλέτο νορβηγικού άγριου σολομού.

Οποιοσδήποτε ακολούθησε θεωρητικές σπουδές τις τελευταίες δεκαετίες ήρθε πιθανότατα σε επαφή με τους «ακανθώδεις» στοχαστές που συνδέονται με το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας, πιο γνωστό ως Σχολή της Φρανκφούρτης. Κάποτε, τα βιβλία τους με δυσοίωνους τίτλους, όπως «Αρνητική Διαλεκτική» (*Negative Dialectics*) και «Μονοδιάστατος Άνθρωπος» (*One-Dimensional Man*), γεμάτα απαισιόδοξες απόψεις, κοσμούσαν όλο υπερηφάνεια τα ράφια δωματίων σε φοιτητικές

εστίες ως δείγμα σοβαρότητας· τώρα, το πιθανότερο είναι να βρίσκονται σε αμπα-
λαρισμένα κουτιά σε γκαράζ σπιτιών, αν δεν έχουν συλλήβδην πεταχτεί στους κά-
δους απορριμμάτων. Μία στις τόσες, κάποιος σύγχρονος σχεδιαστής ιστοσελίδων
ή διευθυντής έκδοσης ίσως και να ανοίξει το βιβλίο και να αντικρίσει στο περιθώ-
ριο των σελίδων τα ενθουσιώδη ερωτήματα που είχε σημειώσει κάποτε, νεότερος
όντας, δίπλα σε αποφθέγματα όπως «Δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο πολιτισμού που
να μην είναι ταυτόχρονα και τεκμήριο βαρβαρότητας» [του Βάλτερ Μπένγιαμιν
(Walter Benjamin)] ή «Το όλον είναι φενάκη» (The whole is false) [του Αντόρνο].

Τη δεκαετία 1990, κατά την οποία εκτυλίσσεται το μυθιστόρημα «Οι διορθώ-
σεις», τέτοιου είδους συναισθηματισμοί δεν ήταν καθόλου του συρμού. Με την
πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, η ελεύθερη αγορά του καπιταλισμού είχε θριαμβεύ-
σει και κανένας δεν φαινόταν να διαμαρτύρεται ιδιαίτερα. Υπό το φως των τελευ-
ταίων γεγονότων όμως, ίσως ήρθε η ώρα να επανεξετάσουμε αυτά τα κείμενα πιο
προσεκτικά. Οικονομική και περιβαλλοντική κρίση, τρομοκρατία και αντιτρομο-
κρατικές εκστρατείες, βαθιά ανισότητα, μη ελεγχόμενη τεχνολογία και μονοπώλια
στα ΜΜΕ, μαρασμός των πνευματικών θεσμών, μία φαινομενικά απελευθερωτική
κουλτούρα του Διαδικτύου, στην οποία συνεχώς ελέγχουμε αν μας παρακολου-
θούν: τίποτα από όλα αυτά δεν θα είχε εκπλήξει τους «προφήτες» της Σχολής της
Φρανκφούρτης, οι οποίοι, μόλις έφτασαν στην Αμερική, δεν ενθουσιάστηκαν με
την είσοδό τους στον Παράδεισο. Παρακολουθώντας ειδήσεις από τον Β΄ Παγκό-
σμιο Πόλεμο, ο Αντόρνο έγραψε: «οι άνθρωποι έχουν καταντήσει κομπάρσοι σε
ένα τερατώδες ντοκιμαντέρ χωρίς θεατές, αφού και ο τελευταίος από αυτούς έχει
τον μικρό ρόλο του στη οθόνη». Σίγουρα, δεν θα αναθεωρούσε τις απόψεις του
αυτές σήμερα.

Οι φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι και κριτικοί που ανήκουν στον ευρύτερο κύ-
κλο της Σχολής της Φρανκφούρτης, οι οποίοι ασπάζονται ευρύτερα την *Κριτική
Θεωρία*, έχουν επανακάμψει. Υπάρχουν βιβλιογραφικές αναφορές σε αυτούς σε
«πνευματώδη» περιοδικά, όπως στο *n+1*, στο *Jacobin* και στην τελευταία επανέκ-
δοση του *Baffler*. Ο Εβγκένι Μορόζοφ (Evgeny Morozov) στην κριτική του για
την υπερανάπτυξη του Διαδικτύου παρέθεσε τον πρώτο μέντορα του Αντόρνο, τον
Ζίγκφριντ Κρακάουερ (Siegfried Kracauer), ο οποίος μελέτησε κριτικά την υπέ-
ρογκη πληροφόρηση και την υπέρμετρη διασκέδαση κατά τη δεκαετία του 1920.
Ο μυθιστοριογράφος Μπέντζαμιν Κάνκελ (Benjamin Kunkel), στην τελευταία του
συλλογή δοκιμίων με τίτλο «Ουτοπία ή Καταστροφή», εξυμνεί την κριτική του
Τζέιμσον, ο οποίος δίδασκε Μαρξιστική Θεωρία της Λογοτεχνίας στο Πανεπι-
στήμιο Ντιουκ (Duke University) για δεκαετίες (ο Κάνκελ, επίσης, κάνει αναφο-
ρά στο «Οι διορθώσεις», σημειώνοντας ότι ο Τσιπ αγοράζει τον σολομό από ένα

παντοπωλείο με το όλο νόημα όνομα «Ο Εφιάλτης της Κατανάλωσης»). Η κριτικός Άστρα Τέιλορ (Astra Taylor) στο βιβλίο «Το βήμα του λαού: ανακτώντας τη δύναμη και τον πολιτισμό στην ψηφιακή εποχή» υποστηρίζει ότι ο Αντόρνο και ο Μαξ Χορκχάιμερ (Max Horkheimer), στο βιβλίο τους του 1944 «Η Διαλεκτική τού Διαφωτισμού», είχαν προειδοποιήσει εγκαίρως για τις εταιρείες «που καταπατούν τη δημοκρατία επιδιώκοντας το κέρδος». Επιπροσθέτως, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, του οποίου η ιλιγγιώδώς πολύμορφη καριέρα συνδέεται με τις παρυφές της κολοκτίβας της Φρανκφούρτης, χαίρει τιμών στο βιβλίο «Βάλτερ Μπένγιαμιν: μία Κριτική Ζωή» (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις του Χάρβαρντ), των Χάουαρντ Αιλαντ (Howard Eiland) και Μάικλ Γ. Τζένινγκς (Michael W. Jennings), οι οποίοι νωρίτερα επιμελήθηκαν την τετράτομη έκδοση του Χάρβαρντ με τα έργα του Βάλτερ Μπένγιαμιν.

Η Σχολή της Φρανκφούρτης, που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας τού 1920, δεν υιοθέτησε ποτέ μια κοινή γραμμή· άλλωστε πάντα αποτελούνταν από ένα συνονθύλευμα διανοουμένων. Ένα ζήτημα για το οποίο συχνά συγκρούονταν ήταν η μαζική κουλτούρα. Ο Μπένγιαμιν αντιμετώπιζε τον στίβο της ποπ κουλτούρας σαν πιθανό πεδίο αντίστασης, όπου αριστεριστές καλλιτέχνες, όπως ο Τσάρλι Τσάπλιν (Charlie Chaplin), θα μπορούσαν να στέλνουν ανατρεπτικά μηνύματα. Αντιθέτως, ο Αντόρνο και ο Χορκχάιμερ θεωρούσαν την ποπ κουλτούρα ως μέσο οικονομικού και πολιτικού ελέγχου που ενισχύει τη συμμόρφωση πίσω από ένα προσωπείο ανεκτικότητας. Η «πολιτιστική βιομηχανία», όπως την ονόμασαν, προσφέρει την «ελευθερία να επιλέγει κανείς κάτι που παραμένει πάντα το ίδιο». Μία παρόμοια διάσταση απόψεων παρουσιάστηκε και έναντι παραδοσιακών μορφών πολιτισμού: κλασική μουσική, ζωγραφική, λογοτεχνία. Ο Αντόρνο έτεινε να είναι πιο προστατευτικός απέναντί τους, ακόμα και όταν εξέθετε την ιδεολογική τους θεμελίωση. Ο Μπένγιαμιν, στη βαρυσήμαντη ρήση του που συνέδεε τον πολιτισμό με τη βαρβαρότητα, θεώρησε τους θησαυρούς της ευρωπαϊκής μεγαλοαστικής τάξης ως λάφυρα μιας νικηφόρας διαδικασίας και καθέναν από αυτούς αμαυρωμένο από τα μαρτύρια εκατομμυρίων ανώνυμων ανθρώπων.

Η αντιπαράθεση έφτασε στο απόγειό της το 1936, στον απόηχο του δοκιμίου του Μπένγιαμιν με τίτλο «Το Έργο Τέχνης στην εποχή της Τεχνολογικής του Αναπαραγωγής», ένα αριστούργημα δυνητικής αισιοδοξίας, το οποίο επαινεί τη μαζική κουλτούρα μόνο στον βαθμό που αυτή προωθεί τη ριζοσπαστική πολιτική. Πολλοί αναγνώστες θα συμμεριστούν τις θέσεις του Μπένγιαμιν, που κατάφερε να διατηρήσει μια αξιοθαύμαστη κριτική παράδοση, ενώ παράλληλα κατέστη δεκτικός στον μοντέρνο κόσμο και συνέγραψε με πιο αισθαντική φωνή. Παρέχει ένα πρότυπο για τον διανοούμενο-γνώστη της ποπ κουλτούρας, ένα προτιμητέο μοντέλο για ό,τι έχει απομείνει από τον λόγιο τρόπο ζωής. Από την άλλη πλευρά, ο Αντόρνο, ο σκοτεινός,

εριστικός ομοϊδεάτης του, δεν άφησε τίποτα ασχολίαστο: μέσα από την κριτική εξέταση του δοκιμίου «Έργο Τέχνης» (Work of Art) και τον εντοπισμό όλων των υπεραπλουστευτικών ισχυρισμών του, κατέφερε καίρια πλήγματα στις θέσεις τού Μπένγκιαμιν. Οι δυο τους ήταν πρωτοπόροι στην κριτική θεώρηση της ποπ κουλτούρας – αντιμετωπίζοντάς τη σοβαρά ως αντικείμενο εξονυχιστικής ανάλυσης, άλλοτε με θετική διάθεση και άλλοτε με απογοήτευση ή παθιασμένη αμφιθυμία.

Το χειρότερο σχόλιο που θα μπορούσε να διατυπώσει ένας θεωρητικός της Σχολής της Φρανκφούρτης για έναν άλλον είναι ότι το έργο του είναι ανεπαρκώς διαλεκτικό. Το 1938, ο Αντόρνο ισχυρίστηκε ακριβώς αυτό για τον Μπένγκιαμιν, ο οποίος έπεσε σε κατάθλιψη για μήνες. Η λέξη «διαλεκτική», όπως αναλύεται στη φιλοσοφία του Hegel, προκαλεί ατελείωτα προβλήματα σε όσους δεν είναι Γερμανοί, ακόμα και σε κάποιους που είναι. Κατά κάποιον τρόπο, συνιστά ταυτόχρονα φιλοσοφική μέθοδο και κειμενικό γένος. Με προέλευση από τον αρχαίο ελληνικό όρο «διαλεκτική τέχνη», υποδηλώνει ένα επιχείρημα που ελίσσεται μεταξύ αντιφατικών σημείων, «διαμεσολαβεί», για να χρησιμοποιήσουμε την αγαπημένη λέξη τής Σχολής της Φρανκφούρτης. Επιπλέον, τείνει προς την αμφιβολία, καταδεικνύοντας τη δύναμη του κριτικού στοχασμού, όπως το έθεσε κάποτε ο Χέρμπερτ Μαρκούζε (Herbert Marcuse). Τέτοιου είδους πολλαπλές ερμηνείες είναι πολύ φυσιολογικές στη γερμανική γλώσσα, της οποίας οι ίδιες οι προτάσεις είναι δομικά περίπλοκες, καθώς το πλήρες νόημά τους καθίσταται κατανοητό στον αναγνώστη μόνο μέσα από την τελεστική λειτουργία του ρήματος.

Ο Μαρξ υιοθέτησε τη θεωρία της διαλεκτικής του Χέγκελ στη σφαίρα της οικονομίας, νοώντας την ως μηχανή προόδου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, κατά τα φαινόμενα, ένα μαρξιστικό-λενινιστικό κράτος είχε αναδυθεί στη Ρωσία, ωστόσο τα ιδρυτικά μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης –συγκεκριμένα οι Αντόρνο, Χορκχάιμερ, Μαρκούζε, Φρίντριχ Πόλοκ (Friedrich Pollock), Έριχ Φρομ (Erich Fromm), Φρανζ Νόιμαν (Franz Neumann) και Λέο Λέβενταλ (Leo Lowenthal)– δεν επέδειξαν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το γεγονός αυτό. Αν και ο Μαρξ κατείχε κεντρική θέση στη σκέψη τους, οι ίδιοι ήταν εξίσου σκεπτικιστές με την κομμουνιστική ιδεολογία, όπως και με τη μεγαλοαστική νοοτροπία, την οποία ο κομμουνισμός είχε σκοπό να υποκαταστήσει. «Στην καρδιά της Κριτικής Θεωρίας υπήρχε απέχθεια για τα κλειστά φιλοσοφικά συστήματα» γράφει ο Μαρτίν Τζέι (Martin Jay) στην ιστορία του με τίτλο «Η Διαλεκτική φαντασία» (*Dialectical Imagination*, 1973).

Ο ναζισμός διέλυσε τις ζωές των στοχαστών της Κριτικής Θεωρίας, οι οποίοι ήταν ως επί το πλείστον Εβραίοι. Ο Μπένγκιαμιν αυτοκτόνησε στα Γαλλο-ισπανικά σύνορα το 1940· οι υπόλοιποι δραπέτευσαν στην Αμερική. Το μεγαλύτερο κομμάτι

του έργου τους στην εξορία επικεντρώθηκε στον ολοκληρωτισμό, αν και αξιολόγησαν το φαινόμενο παίρνοντας αποστάσεις από αυτό. Για αυτούς, η γενοκτονία (των Εβραίων) δεν ήταν αποκλειστικά πρόβλημα των Γερμανών, κάτι που προέκυψε επειδή άκουγαν πολύ Βάγκνερ (Wagner)· ήταν ένα πρόβλημα της Δύσης, το οποίο είχε τις ρίζες του στην επιταγή του Διαφωτισμού να επιβληθεί ο άνθρωπος στη φύση. Ο Ρέιμοντ Γκέους (Raymond Geuss), στον πρόλογο μιας νέας έκδοσης με αναφορές πληροφοριών κατά την περίοδο του πολέμου περί τη Σχολή της Φρανκφούρτης, η οποία χρηματοδοτήθηκε από την αμερικανική κυβέρνηση, αναφέρει ότι η ναζιστική Γερμανία με την υπερβολική προπαγάνδα που ασκούσε και την ελεγχόμενη διασκέδαση εκλαμβάνονταν ως «αρχετυπικά μοντέρνα κοινωνία». Ο αντισημιτισμός, με βάση αυτήν τη λογική, δεν ήταν καθόλου δείγμα μίσους, παρά ένας τρόπος επίτευξης ενός στόχου, η «αιχμή του δόρατος» του κοινωνικού ελέγχου. Κατά συνέπεια, η ήττα του Μουσολίνι και του Χίτλερ το 1945 απείχε παρασάγγας από το να συνιστά την ολοκληρωτική ήττα του φασισμού: το απολυταρχικό πνεύμα караδοκούσε παντού και η Αμερική ελάχιστα είχε απαλλαγεί από την επιρροή του.

Μολονότι οι συγκεκριμένοι στοχαστές ασκούσαν μονίμως κριτική στην καθεστηκυία τάξη, εντούτοις δεν ήταν αποστασιοποιημένοι από την κουλτούρα της εποχής τους. Έχοντας ως στόχο τους να παρουσιάσουν την «ανατομία» της, την εξέτασαν ενδελεχώς. Μια μεγάλη συνεισφορά τους στην τέχνη της κριτικής ήταν η ιδέα ότι κάθε αντικείμενο, όσο ασήμαντο και να φάνταζε, άξιζε διερεύνησης. Στον δεύτερο τόμο των Εκδόσεων του Χάρβαρντ για τον Μπένγιαμιν, που καλύπτει τα ταραγμένα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ο φιλόσοφος συχνά αναλύει τον Μίκυ Μάους (Mickey Mouse) («Σε αυτές τις ταινίες η ανθρωπότητα προετοιμάζεται για να επιβιώσει του πολιτισμού»), παιδικά βιβλία και παιχνίδια, μια έκθεση τροφίμων, τον Τσάρλι Τσάπλιν, το χασίς και την πορνογραφία («Ακριβώς όπως οι καταρράκτες του Νιαγάρα τροφοδοτούν σταθμούς ενέργειας, με τον ίδιο τρόπο ο καθολικός χείμαρρος της γλώσσας προς την αισχύροτητα και τη χυδαιότητα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως ισχυρή πηγή ενέργειας που θα ωθήσει σε δημιουργικές πράξεις»). Συχνά, αισθάνεται κανείς την έντονη φόρτιση μεταξύ της έντασης της ανάλυσης και της φαινομενικής ασήμαντότητας του εκάστοτε ζητήματος, σαν να χρησιμοποιείται ένα μικροσκόπιο ηλεκτρονίων για να διαβαστούν τα ψιλά γράμματα ενός συμβολαίου. Ο Αντόρνο, όσο ήταν εξόριστος στην Αμερική, ανέλαβε προσωπικά την ανάλυση των στηλών της αστρολογίας, στην εφημερίδα *Times* του Λος Άντζελες. Μόλις διάβασε την προτροπή: «Δεχτείτε όλες τις προσκλήσεις», εξανέστη: «Η πραγμάτωση μιας τέτοιας τάσης συνιστά υποχρεωτική συμμετοχή σε “επίσημες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου” χωρών με ολοκληρω-

Ο Albert Borgmann για την τιθάσευση της Τεχνολογίας: Μια συνέντευξη από τον David Wood

Μετάφραση: Δημήτρης Καρακούλας, Υπ. Δρ ΑΚΕΔ – ΣΕΜΦΕ – ΕΜΠ

Ο David Wood είναι πάστορας της Πρώτης Εκκλησίας Βαπτιστών στο Gardiner του Maine και συντονιστής του Υπουργικού Προγράμματος Εσωτερικής Μετάβασης, το οποίο χρηματοδοτείται από το Κληροδότημα Lilly.

Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στον *Χριστιανικό Αιώνα* (*The Christian Century*), στις 23 Αυγούστου 2003, στις σελίδες 22-25. Δικαίωμα ανατύπωσης διατηρεί το ίδρυμα «Χριστιανικός Αιώνας»: το κείμενο χρησιμοποιήθηκε κατόπιν αδείας. Πρόσφατα άρθρα και πληροφορίες συνδρομής μπορούν να βρεθούν στο: www.christiancentury.org. Το υλικό αυτό προετοιμάστηκε για το *Religion Online* από τους Ted και Winnie Brock.

Περίληψη

Διεξάγεται συζήτηση με έναν φιλόσοφο, ο οποίος λαμβάνει την τεχνολογία στα σοβαρά. Η τεχνολογία είναι κάτι περισσότερο από ένα εργαλείο, είναι ένα δέλεαρ, και είναι τόσο ισχυρό, που στις πλείστες των περιπτώσεων οι άνθρωποι συνειδητοποιούν πως είναι ανίκανοι να το απαρνηθούν.

Για τον Albert Borgmann, η Φιλοσοφία είναι ένας τρόπος ενασχόλησης με ερωτήματα που ενεδρεύουν στο κέντρο της καθημερινής ζωής – ερωτήματα που είναι καίρια, αλλά συχνά μη εκπεφρασμένα. Η Φιλοσοφία της Τεχνολογίας, η οποία έχει αποτελέσει το κεφαλαίωδες επίκεντρο του έργου του από τα μέσα του 1970, σχετίζεται με την καταύγαση και την αμφισβήτηση της τεχνολογικής μορφής και του χαρακτήρα της καθημερινής ζωής.

Ο Borgmann είναι Διακεκριμένος Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Μοντάνα στη Μίσουλα, όπου διδάσκει από το 1970. Γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Φράιμπουργκ, στη Γερμανία, σε ένα καθολικό σπίτι. Σε σχετικά νεαρή ηλικία γοητεύτηκε από τη Φιλοσοφία μέσα από την επαφή του με τις διαλέξεις και τα συγγράμματα του Martin Heidegger. Το πιο πρόσφατο βιβλίο του Borgmann είναι *Διακοπή Ρεύματος: Ο Χριστιανισμός στην Κουλτούρα της Τεχνολογίας* (*Power Failure: Christianity in the Culture of Technology*).

«Η Λογική και ο στοχασμός δεν μπορούν να θεωρήσουν ως δεδομένο ότι καθορίζουν την πίστη» έχει αποφανθεί ο Borgmann, «αλλά μπορούν να προηγηθούν αυτής και να αφήσουν χώρο για αυτήν. Η παραχώρηση χώρου στον Χριστιανισμό είναι στην πραγματικότητα η πιο φέρελπις αντίδραση στην τεχνολογία». Μίλησα μαζί του για την τεχνολογία και για το πώς μπορεί να περιοριστεί ή να επανέλθει στον ορθό δρόμο.

Όταν οι περισσότεροι άνθρωποι ακούν τη λέξη τεχνολογία, σκέφτονται συσκευές, όπως υπολογιστές, αυτοκίνητα, τηλεοράσεις και τηλέφωνα. Τι σημαίνει ο όρος για εσάς ως φιλόσοφο που στοχάζεστε περί την τεχνολογία;

Οι υπολογιστές, η τηλεόραση και τα αυτοκίνητα συνιστούν όλα μέρος της τεχνολογίας. Όμως, τα τεχνολογικά αντικείμενα και οι διαδικασίες συναιρούνται σε μια κουλτούρα, έναν τρόπο ζωής, και αυτό είναι που με ενδιαφέρει περισσότερο ως φιλόσοφο.

Πώς η τεχνολογία διαμορφώνει έναν τρόπο ζωής;

Ένα καίριο χαρακτηριστικό μιας τεχνολογικής συσκευής είναι πως καθιστά κάτι διαθέσιμο σε εμάς με άνετο τρόπο. Δεν χρειάζεται να εργαστείς για αυτό. Βρίσκεται εκεί και είναι προσβάσιμο ανά πάσα στιγμή.

Στην περίπτωση της τηλεόρασης, πληροφορίες και διασκέδαση γίνονται εύκολα διαθέσιμα. Η τηλεόραση, μέχρι ενός σημείου, καταλαμβάνει τη θέση των ιστοριών, των εικόνων, των ρομαντικών τραγουδιών, του κουτσομπολιού – άλλων τρόπων να ενημερώνουμε τον εαυτό μας για τον κόσμο.

Αυτή η μεταλλαγή είναι πολύ περισσότερο εμβριθής από ό,τι συνειδητοποιούμε. Εάν δύο ή τρεις ώρες παρακολούθησης τηλεόρασης απαιτηθεί να συμπεριληφθούν στις ζωές μας, τότε κάτι άλλο πρέπει να βγει έξω. Και τι έχει αποκλειστεί; Το να διηγούμαστε ιστορίες, να διαβάζουμε, να πηγαίνουμε στο θέατρο, να συναναστρεφόμαστε με φίλους, απλώς να πηγαίνουμε έναν περίπατο για να δούμε τι γίνεται στη γειτονιά.

Άρα, η τεχνολογία δεν είναι απλώς ένα εργαλείο.

Όχι. Είναι ένα δέλεαρ και είναι τόσο ισχυρό, που στις πλείστες των περιπτώσεων οι άνθρωποι συνειδητοποιούν πως είναι ανίκανοι να το απαρνηθούν. Η ανακήρυξη

της σε ουδέτερο εργαλείο έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με το πώς οι άνθρωποι συμπεριφέρονται.

Γιατί το ενενήντα τοις εκατό από όλες τις οικογένειες ή τα νοικοκυριά παρακολουθεί τηλεόραση μετά το δείπνο; Επειδή αποφάσισαν ότι αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος να περνούν τον χρόνο τους; Όχι, κάτι άλλο πρέπει να συμβαίνει. Και αυτό που συμβαίνει είναι ότι η κουλτούρα γύρω μας –συμπεριλαμβανομένης της εργασίας που εξαντλεί, του φαγητού που είναι εύκολα διαθέσιμο και των τηλεοπτικών θεαμάτων που είναι φτιαγμένα όσο πιο ελκυστικά μπορούν να τα φτιάξουν κάποια από τα λαμπρότερα μυαλά στη χώρα μας– μας ενθαρρύνει να σωριαστούμε μπροστά από την τηλεόραση και να σπαταλήσουμε δύο ώρες εκεί.

Είναι αυτός ο τρόπος ανάλυσης της τεχνολογίας αναπόφευκτα προκατειλημμένος έναντι της τεχνολογίας;

Όχι. Σε κάποιες περιπτώσεις οι συσκευές καθιστούν διαθέσιμα πράγματα που σίγουρα δεν θα θέλαμε να χάσουμε. Λόγου χάρη, η ιατρική τεχνολογία μάς έχει απαλλάξει από πολλές ασθένειες και η τεχνολογία των αερίων και υγρών καυσίμων καθιστά διαθέσιμη τη ζέστη που προσφέρουν οι καυστήρες.

Αυτά είναι υπέροχα πράγματα.

Οι φιλόσοφοι της τεχνολογίας τείνουν να παραγνωρίζουν τέτοια τεχνολογικά επιτεύγματα, επειδή γίνεται χρήση τους διαρκώς. Οι φιλόσοφοι επισημαίνουν τις ευθύνες – τι συμβαίνει, όταν η τεχνολογία κινείται πέρα από το να σηκώνει πραγματικά βάρη και ξεκινάει να μας απελευθερώνει από βάρη από τα οποία δεν θα έπρεπε να θέλουμε να απαλλαγούμε.

Από τι βάρη δεν θα έπρεπε να θέλουμε να απαλλαγούμε;

Σκεφτείτε, για παράδειγμα, τον κόπο της προετοιμασίας ενός γεύματος, το να κανονίσετε όλοι να παρευρεθούν στο τραπέζι και να καθίσουν γύρω από αυτό. Ή την προσπάθεια που απαιτείται για την ανάγνωση ποίησης στους άλλους ή για έναν περίπατο μετά το δείπνο. Ή το βάρος της συγγραφής ενός γράμματος που συγκεντρώνει τις σκέψεις μας, τις καταγράφει με τέτοιο τρόπο, που θα μείνουν στη μνήμη και θα είναι πολύτιμες και ίσως θα κληροδοτηθούν στα εγγόνια μας. Αυτές είναι δραστηριότητες που έχουν αφανιστεί από την εύκολα διαθέσιμη διασκέδαση που προσφέρεται από την τηλεόραση.

Το κουραστικό μέρος αυτών των δραστηριοτήτων είναι στην πραγματικότητα μονάχα ο κόπος να υπερβεί κανείς μια αναβαθμίδα προσπάθειας. Αμέσως μόλις έχεις ξεπεράσει την αναβαθμίδα, το βάρος εξαφανίζεται.

Όπως ένας από τους μελετητές του έργου σας το έθεσε, θεωρείτε ότι η τεχνολογία δεν είναι το κύριο πρόβλημα της σύγχρονης, νεωτερικής ζωής, αλλά περισσότερο η πρωταρχική της κατάσταση.

Ναι. Το πρόβλημα είναι ότι δεν αναλαμβάνουμε την ευθύνη για την κατάσταση. Είναι ένα αυτο-επιβαλλόμενο καθεστώς κάτω από το οποίο ζούμε και κατά αυτόν τον τρόπο τουλάχιστον το θέμα πρέπει να τεθεί στην ατζέντα προς συζήτηση. Εγείρεται ενίοτε το συγκεκριμένο ζήτημα από δημοσιογράφους και άλλους συγγραφείς. Αυτή, όμως, η αυξανόμενη ανησυχία ποτέ δεν διατυπώνεται συντονισμένα και διαρκώς.

Στην εκκλησιαστική ζωή μιλάμε συχνά για τις επιπτώσεις της τεχνολογικής κουλτούρας. Για παράδειγμα, προβληματιζόμαστε για τις επιρροές που διαχέονται μέσω της τηλεόρασης και του Διαδικτύου. Εντούτοις, δεν φαίνεται να έχουμε έναν τρόπο να μιλήσουμε για τον ιστό της ζωής με τον οποίο η τεχνολογία συνυφάινεται.

Αυτό είναι μέρος της γενικής απροθυμίας μας να υπολογίσουμε τη σύγχρονη κουλτούρα. Για ένα μεγάλο μέρος της τεχνολογικής εποχής, περίπου από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ού, η τεχνολογία ήταν πολύ ωφέλιμη. Θεράπευσε τις δυστυχίες της πείνας, της απομόνωσης και της ασθένειας και, έπειτα, αδιόρατα, κινήθηκε για να κατοικοεδρεύσει στο κέντρο της ζωής. Και νομίζω ότι ένας λόγος για την έλλειψη αντίδρασης πρέπει να είναι αυτή η αδιόρατη κίνηση. Οι άνθρωποι δεν ήξεραν τότε να πουν «σταμάτα», να πουν: «έως εδώ, αλλά όχι παραπέρα».

Άλλος ένας λόγος είναι ότι ολόκληρο το κίνημα της τεχνολογίας είναι τόσο βαθιά ριζωμένο στην οικονομία. Θεωρούμε ότι η οικονομία δεν μπορεί να υπάρξει, με τον τρόπο που υπάρχει, αν δεν προκύπτει περισσότερη παραγωγή και κατανάλωση.

Ένας τρίτος λόγος για την άκριτη υιοθέτηση της τεχνολογίας θα μπορούσε να είναι η κατανοητή επιθυμία να υιοθετήσουμε ό,τι είναι πιο ξεχωριστό σε σχέση με την κουλτούρα μας. Είναι δύσκολο να αποδεχτούμε την ιδέα ότι τα πράγματα που είναι τα πιο χαρακτηριστικά στις ζωές μας δεν θα έπρεπε να είναι τα πιο σημαντικά.

Ένας ακόμα παράγοντας είναι καθοριστικός για την απαλλαγή της τεχνολογίας από περαιτέρω εξέταση: ο φιλελεύθερος δημοκρατικός ατομικισμός – η αίσθηση ότι το άτομο πρόκειται να είναι ο κριτής του ποια είναι η καλή ζωή για αυτόν ή αυτήν. Αφηρημένα, ο ανωτέρω παράγοντας ακούγεται ως υπέροχη αρχή που εμπεριέχει σημαντική δόση αλήθειας. Τοιουτοτρόπως, όμως, καθίσταται πολύ δυσχερής η ουσιαστική εξέταση της κουλτούρας μας, η οποία είναι αναπόφευκτα ένα κοινό και συλλογικό εγχείρημα.

Η πραγματικότητα συσκευών όπως η τηλεόραση και ο υπολογιστής οφείλει να είναι ένα κοινό μέρος του διαλόγου μέσα στις κοινότητες της πίστης.

Σωστά, και ο πραγματικός λόγος να μιλήσουμε για αυτά είναι για να βοηθήσουμε τους ανθρώπους να θέσουν λογικά όρια στη χρήση αυτών των συσκευών. Όμως, η προσοχή μου είναι λιγότερο στο να θέσουμε όρια και περισσότερο στο να δημιουργήσουμε τις θετικές συνθήκες μέσα στις οποίες η τεχνολογία δύναται να γίνει

λιγότερο καταναγκαστική και διαφορετικά είδη δεσμεύσεων να καταστεί εφικτό να κερδίσουν έδαφος και να αποκτήσουν περισσότερη σημασία. Το πώς τοποθετούμε τις τεχνολογικές συσκευές μέσα στα σπίτια μας είναι ηθικά σημαντικό. Η τοποθέτηση της τηλεόρασης σε μια μη βολική θέση στο σπίτι κάποιου την απομακρύνει από μια θέση συνεχούς διαθεσιμότητας και δημιουργεί χώρο, ώστε άλλες δεσμεύσεις να αναπτυχθούν. Με αυτού του είδους τη φυσική αναδιάταξη πρέπει να έλθει και μια αναθεώρηση σε σχέση με ό,τι αποκαλώ εστιακά αντικείμενα και πρακτικές.

Ποια θα ήταν μια καλή απεικόνιση ενός εστιακού αντικειμένου ή μιας εστιακής πρακτικής;

Ένα εστιακό αντικείμενο είναι κάτι που έχει καταλυτική παρουσία, εμπλέκει το σώμα σου και το μυαλό και σε εμπλέκει με άλλους. Τα εστιακά αντικείμενα και τα είδη των εμπλοκών που προάγουν έχουν τη δύναμη να επικεντρώσουν τη ζωή σου, να καταστήσουν τη ζωή σου το επίκεντρο όλων και να ταξινομήσουν όλα τα άλλα πράγματα γύρω από αυτό το κέντρο με μεθοδικό τρόπο, επειδή γνωρίζεις τι είναι σημαντικό και τι όχι. Μια εστιακή πρακτική είναι αποτέλεσμα ανειλημμένης εμπλοκής με το εστιακό αντικείμενο.

Για παράδειγμα, μια κιθάρα είναι ένα εστιακό αντικείμενο – απαιτεί από εμένα ένα συγκεκριμένο είδος δέσμευσης του σώματος και του μυαλού. Καθώς μαθαίνω να παίζω αυτήν (μια εστιακή πρακτική), με εμπλέκει με την ευρύτερη κουλτούρα της μουσικής και την κοινότητα των μουσικών. Το γεύμα είναι μια εστιακή διαδικασία και η προετοιμασία του μια εστιακή πρακτική. Η εμπειρία της άγριας φύσης είναι μια εστιακή διαδικασία και η πεζοπορία μια εστιακή πρακτική. Το ρυάκι ή η πέστροφα είναι εστιακά αντικείμενα – το ψάρεμα με τεχνητή μύγα η εστιακή πρακτική. Στη ζωή της χριστιανικής κοινότητας, ο Άρτος και το Δισκοπότηρο είναι εστιακά αντικείμενα και η Ευχαριστία η εστιακή πρακτική. Τα εστιακά αντικείμενα και η δέσμευσή μας με αυτά μάς προσανατολίζουν και μας κατευθύνουν στον χρόνο και στον χώρο με τρόπους που οι τεχνολογικές συσκευές δεν το κάνουν. Ένα εστιακό αντικείμενο δεν βρίσκεται στο έλεος της διάθεσης της στιγμής, αν ο χρόνος για παράδειγμα είναι βολικός ή οτιδήποτε άλλο· αφιερώνεις τον εαυτό σου, ο κόσμος να χάνεται. Βοηθάει, φυσικά, αν είναι μια κοινή δέσμευση, επειδή, όταν ένα άτομο εξασθενεί, το άλλο άτομο μπορεί να αναπληρώσει αυτήν την αδυναμία. Δύο αδύναμα άτομα, από τα οποία το καθένα αναμένει το άλλο να είναι δυνατό, θα είναι δυνατότερα μαζί.

Το να προετοιμάζεις και να μοιράζεσαι ένα γεύμα μαζί με κάποιον συνιστά μια εστιακή πρακτική που έχει τη δύναμη να αναπροσανατολίσει τη ζωή μιας οικογένειας. Για να καλλιεργηθούν οι συνθήκες, ώστε να ευοδωθεί μια τέτοια πρακτική, πρέπει να υπάρχει μια σταθερή συμφωνία ανάμεσα σε εκείνους που αποτελούν το

νοικοκυριό – ειδικά ανάμεσα στους γονείς.

Τέτοιες συμφωνίες εδραιώνουν τη διαφωνία με την προκαθορισμένη κουλτούρα. Φαίνεται βέβαιος ότι υπάρχει πραγματική ελευθερία να διαλέξετε αυτόν τον τρόπο ζωής για τον οποίο μιλάτε.

Υπάρχει η συγκεκριμένη ελευθερία. Αλλά είναι μια ελευθερία που γίνεται αντιληπτή όχι στις καθημερινές αποφάσεις, αλλά στις θεμελιώδεις αποφάσεις για τις οποίες χρειάζεται να κάνεις απολογισμό της ζωής σου και να ρωτήσεις τον εαυτό σου: Πώς πρόκειται να ταξινομήσω το φυσικό μου περιβάλλον και τι είδους συμφωνίες και δεσμεύσεις συνάπτω με τη σύντροφό μου, τη σύζυγό μου για το πώς πρόκειται να διαγάγουμε τις ζωές μας. Χρειάζεται να κάνεις ένα βήμα πίσω και να αναλογιστείς την αξία της ζωής σου.

Σχεδόν δεν υπάρχει σπίτι που να μην ασχολείται με τον περιορισμό της χρήσης τεχνολογικών συσκευών. Πόσο χρόνο αφήνω τα παιδιά μου να είναι στο Διαδίκτυο; Θα έπρεπε τα παιδιά να έχουν τον δικό τους υπολογιστή, τηλεόραση ή «Gameboy»; Θα έπρεπε να χρησιμοποιούν την υπηρεσία αμέσων μηνυμάτων; Η χρήση της τεχνολογίας είναι κεντρική στο μεγαλύτερο μέρος της γεμάτης ένταση διαπραγμάτευσης που λαμβάνει χώρα μεταξύ των γονέων και των παιδιών, αλλά και ανάμεσα στους ίδιους τους γονείς.

Αυτή η φαινομενικά ατέρμονη διαπραγμάτευση μπορεί να αρχίζει να αντανακλά την αίσθηση μιας απέλπιδος προσπάθειας. Για να γίνει αυτή η προσπάθεια παραγωγική και ουσιαστική, δεν πρέπει να βλέπουμε τις ίδιες τις τεχνολογικές συσκευές σαν εχθρό. Για παράδειγμα: απολαμβάνω τα οφέλη του Διαδικτύου. Η ανταλλαγή εικόνων και πληροφοριών και επικοινωνίας συνιστά ευλογία στη σχέση μου με τις κόρες μου και τις οικογένειές τους σε αυτήν τη χώρα και με την οικογένειά μου πίσω στη Γερμανία. Σε σχέση με την εργασία μου ως ακαδημαϊκός, η πρόσβαση που τώρα έχω σε πηγές είναι κάτι εντυπωσιακό.

Το ερώτημα και η πρόκληση με τα οποία πρέπει να αναμετρηθούμε είναι: Πώς συμπεριλαμβάνουμε τεχνολογικές συσκευές μέσα σε μια καλή ζωή; Τίποτα από μόνο του δεν οδηγεί σε μια καλύτερη ζωή.

Η περιγραφή σας για το τι συνιστά μια καλή ζωή –μια ζωή προσανατολισμένη από εστιακά αντικείμενα, η οποία αφορά και σε πρακτικές στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού, της οικογενειακής ζωής– είναι πολύ ελκυστική. Την ίδια στιγμή, νομίζω ότι οι άνθρωποι θα έλεγαν πως το διάβασμα, η συμμετοχή σε διάλογο, το να κάνει κανείς έναν περίπατο, να γράψει ένα γράμμα, να παίξει ένα μουσικό όργανο ή ένα παιχνίδι σαν το σκάκι, να προετοιμάσει ένα γεύμα ή ακόμα και να καθίσει σε ένα τραπέζι με άλλους για μια παρατεταμένη περίοδο χρόνου φαίνεται πως δεν μπορεί να συναγωνιστεί το *Nintendo*, την υπηρεσία άμεσων

μηνυμάτων, την πλοήγηση στον Ιστό ή το να ακούσει κανείς ένα CD στην απομόνωση του δωματίου του. Ως γονείς, αισθανόμαστε ότι απλώς δεν διαθέτουμε τα εφόδια που απαιτούνται. Δεν μπορούμε να συγκριθούμε με την υπερρεαλιστική πραγματικότητα που είναι τόσο εύκολα διαθέσιμη μέσα από όλες τις συσκευές που κατακλύζουν τα σπίτια μας.

Το πρώτο πράγμα που έχω να πω σε τέτοιους γονείς είναι ότι θα έπρεπε να αγαπούν αυτά που συνιστούν εστιακά αντικείμενα και αντίστοιχες πρακτικές. Χρειάζεται να είναι ακάματοι δρομείς ή σκακιστές ή μουσικοί και, αν δεν διαθέτουν ένα τέτοιο χαρακτηριστικό, θα πρέπει να λάβουν υπόψη τις πραγματικές προσδοκίες τους. Οι γονείς πρέπει να ανακαλύψουν την αγάπη για μια συγκεκριμένη δραστηριότητα. Οι περισσότεροι από εμάς είχαμε κάτι που αγαπούσαμε – απλώς το έχουμε αφήσει να χαθεί και οι ζωές μας είναι τώρα περιορισμένες στο να κάνουμε αυτό που πρέπει να γίνει, ενώ είναι γεμάτες με περιόδους που δεν κάνουμε τίποτα απολύτως. Είναι ο θάνατος της εστιακής πρακτικής, εάν κάτι γίνεται από αίσθηση ενοχής ή υποχρέωσης.

Κατά συνέπεια, αυτό το είδος επιλεγμένης δραστηριότητας πρέπει να εκπηγάει από την αγάπη. Αν κάτι το αγαπάς, τα παιδιά σου μαθαίνουν να το αγαπούν. Αυτό που τα παιδιά θυμούνται καλύτερα από την παιδική τους ηλικία και πιθανότατα αναπαράγουν στην ενήλικη ζωή τους είναι ό,τι οι γονείς τους αγαπούσαν. Για παράδειγμα, ο πατέρας μου αγαπούσε την κηπουρική και ως παιδιά συνηθίζαμε να τον βοηθούμε να ξεχορταριάζει ή να κόβει το γρασίδι. Κανένας μας, ενώ ήμασταν παιδιά, δεν αγαπούσε την κηπουρική. Αλλά τώρα, στην ενήλικη ζωή μας, και οι τέσσερις μας έχουμε λαχανόκηπους. Κανένας δεν μας είπε να το κάνουμε αυτό – απλώς διαπιστώσαμε πως το κάναμε ασύνειδα. Άρα, πρέπει να βρεις κάτι που αγαπάς.

Το δεύτερο πράγμα που έχω να πω στους γονείς αφορά στα όρια. Οι απαιτήσεις για τα παιχνίδια του *Nintendo* και τις τηλεοπτικές εκπομπές είναι χαμηλές, και έτσι μπορεί κανείς εύκολα να τις εκπληρώσει. Γενικότερα, οι αντίστοιχες ανταμοιβές από τέτοιου είδους δραστηριότητες είναι επίσης χαμηλές. Είναι ερευνητικά διαπιστωμένο ότι όταν οι άνθρωποι σηκώνονται όρθιοι μετά από δύο ώρες παρακολούθησης τηλεόρασης –και υπάρχουν παρόμοια αποτελέσματα με ανθρώπους που παίζουν παιχνίδια *Nintendo* ή δουλεύουν σε έναν υπολογιστή για δύο ώρες–, δεν αισθάνονται καλά. Αισθάνονται χειρότερα από ό,τι πριν. Άρα, χαμηλά όρια απαιτήσεων για κάποια δραστηριότητα οφείλουν να συνεπάγονται χαμηλές ανταμοιβές για αυτήν.

Τα εστιακά αντικείμενα και οι ανάλογες πρακτικές έχουν υψηλές απαιτήσεις. Υψηλές ηθικά, όχι υλικά. Δεν είναι σαν τάχα οι άνθρωποι να πρέπει να ξεπεράσουν κοπιαστικά τους εαυτούς τους ή να αντιμετωπίσουν κάποιον κίνδυνο πριν να παρα-

καθίσουν στο τραπέζι. Άλλωστε αυτό βρίσκεται ακριβώς εκεί, είναι προσιτό. Όμως, υπάρχει ένα ηθικό όριο. Κάτι τέτοιο αποτελεί έργο, είναι πόνος. Υπάρχει ένα υψηλό απαιτούμενο όριο εκπλήρωσης και άρα είναι δύσκολο να το εκπληρώσεις. Αλλά, μόλις το έχεις εκπληρώσει, η ανταμοιβή είναι επίσης υψηλή. Μετά από ένα ωραίο γεύμα, σηκώνεσαι με χαρούμενη καρδιά. Μετά από έναν αγώνα τένις με το παιδί σου για ένα δίωρο, και οι δύο αισθάνεστε καλά. Προφανώς, πρέπει να ξεκινήσεις με τα παιδιά σου, όταν είναι μικρά, και έπειτα πρέπει να βιώνεις και να ασκείς για χάρη τους τη δραστηριότητα που αγαπάς. Και τότε θα την υιοθετήσουν επίσης.

Οφείλεις να αναμένεις ότι θα είναι δύσκολο, αλλά υπάρχει κάτι στην άλλη πλευρά εκείνου του υψηλού και δύσκολου ορίου εκπλήρωσης και αυτό ακριβώς είναι οι υψηλές ανταμοιβές. Οι ανταμοιβές δεν είναι αμετάβλητες. Μερικές φορές το γεύμα θα είναι μια αγγαρεία από την αρχή μέχρι το τέλος. Αλλά τέτοια επεισόδια δεν θα θέτουν υπό αμφισβήτηση μια εδραιωμένη πρακτική.

Ως πάστορας, αναρωτιέμαι τι θα μπορούσατε να πείτε σε πάστορες καθώς αποζητούν να ασκήσουν καθοδήγηση εν μέσω αυτής της τεχνολογικής κουλτούρας μας.

Θα πρότεινα δύο πράγματα που χρειάζεται να κάνουν. Το ένα είναι να έχουν περισσότερη αυτοπεποίθηση για τα καλά πράγματα που κάνουν και να ξεκαθαρίσουν στους ανθρώπους που συγκεντρώνονται για λατρεία τι εξαιρετικό πράγμα είναι αυτό και πόσο διαχέεται η Χάρη με τέτοιες συνάξεις. Νομίζω ότι οι πάστορες συχνά προσδίδουν στους εαυτούς τους πολύ λίγη αναγνώριση για αυτά που διακονούν και για ό,τι αντιπροσωπεύουν.

Και έπειτα, μέσα από αυτήν τη χαρά και την αυτοπεποίθηση πρέπει να προκύπτει η επιθυμία να προωθήσουν την κατίσχυση των εστιακών πραγμάτων στην κουλτούρα. Δεν θα επιτύχεις να επικρατήσουν, αν δεν καταλαβαίνεις με τι έρχεσαι αντιμέτωπος. Αν, όμως, εκείνα τα δύο πράγματα συνδυαστούν –μια ευφυής κατανόηση της μορφής της σύγχρονης κοινωνίας και η πίστη στη χάρη του Θεού–, τότε μπορούμε να ελπίζουμε ότι η Βασιλεία των Ουρανών θα έρθει μερικά βήματα εγγύτερα.

Αναφορές

- **Τεχνολογία και ο χαρακτήρας της σύγχρονης Ζωής: Μια φιλοσοφική έρευνα** (*Technology and the Character of contemporary Life*, University of Chicago Press, 1984): Το πιο πρόσφατο βιβλίο του Borgmann για την τεχνολογική κουλτούρα εισάγει την ουσία της κριτικής του για την τεχνολογία.
- **Ξεπερνώντας τον μεταμοντέρνο διαχωρισμό** (*Crossing the Postmodern Divide*, University of Chicago Press, 1992): Αυτό το βιβλίο τοποθετεί την ανάλυση του

Borgmann μέσα στη μεταμοντέρνα κριτική της νεωτερικότητας και επιχειρηματολογεί περί αυτό που αποκαλεί «μεταμοντέρνο ρεαλισμό», ο οποίος αναγνωρίζει τον μεταμοντερνισμό και συνάμα κινείται πέραν αυτού ανακτώντας «τον κόσμο των εύλωπτων πραγμάτων».

- **Μένοντας κρατημένος από την πραγματικότητα: Η φύση της πληροφορίας στην αλλαγή της χιλιετίας** (*Holding On to Reality: The Nature of Information at the turning of the Millennium*, University of Chicago Press, 1999): Ο Borgmann τοποθετεί την κριτική του για την τεχνολογική κουλτούρα μέσα στο συγκεκριμένο της «εποχής της πληροφορίας». Η εποχή της πληροφορίας μεταμορφώνει την ίδια την πληροφορία και όχι απλώς την πρόσβασή μας σε αυτήν.
- **Διακοπή ρεύματος: Ο Χριστιανισμός στην κουλτούρα της τεχνολογίας** (*Power Failure: Christianity in the Culture of Technology*, Brazos Press, 2002): Μια συλλογή από δοκίμια δημοσιευμένα τα προηγούμενα 20 χρόνια, στα οποία ο Borgmann κάνει σαφείς συνδέσεις ανάμεσα στην κριτική του για τον τεχνολογικό χαρακτήρα του σύγχρονου βίου και στον Χριστιανισμό.
- **Η τεχνολογία και η καλή ζωή;** (*Technology and the Good Life?*, University of Chicago Press, 2000): Το βιβλίο είναι επιμελημένο από τους Eric Higgs, Andrew Light και David Strong. Πρόκειται για μια συλλογή δοκιμίων από φιλοσόφους της τεχνολογίας που εξετάζει τη σημασία του έργου του Borgmann όσον αφορά στην αποκάλυψη της δυναμικής της τεχνολογίας στην καθημερινή ζωή.
- **Μεταμορφώνοντας τις μέρες μας: Πνευματικότητα, κοινωνία και λειτουργία στην τεχνολογική κουλτούρα** (*Transforming Our Days*, Crossroad, 2000): Πρόκειται για ένα βιβλίο του Richard R. Galliardetz. Ένας καθολικός θεολόγος παρουσιάζει τη θεολογική σχέση της ανάλυσης του Borgmann, ιδωμένη μέσα από τη ζωή του χριστιανού και της χριστιανικής κοινότητας. Αυτό το ευχάριστα αναγνώσιμο βιβλίο παρέχει μια άριστη εισαγωγή στα βασικά θέματα του έργου του Borgmann.
- **Ηθικά Θραύσματα και Ηθική Κοινότητα: Μια πρόταση για την Εκκλησία στην κοινωνία** (*Moral Fragments and Moral Community: A Proposal for Church in Society*, Fortress, 1993): Πρόκειται για ένα βιβλίο του Lany L. Rasmussen, ενός από τους πρώτους θεολόγους που αξιοποίησαν την ανάλυση του Borgmann για να παράσχουν μια περιγραφή της σύγχρονης κατάστασης, των αδιεξόδων και των δυνατοτήτων που υπάρχουν για την Εκκλησία.
- **Τεχνολογία και Εγκράτεια** (*Technology and Temperance*, *Chicago Studies*, 41, Spring 2002): Πρόκειται για ένα εύστοχο δοκίμιο της Kathleen A. Cahalan, μιας καθολικής θεολόγου, το οποίο παρουσιάζει τη συσχέτιση της ανάλυσης του Borgmann με τη χριστιανική ηθική ζωή.

www.ellinoekdotiki.gr